

श्रीः

बोधायनधर्मसूत्रं

गोविन्दस्वामिप्रणीतव्याख्यासमेतम्.

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥ १ ॥

प्रतिशाखमतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो ग्रन्थराशिर्वेदः । तत्प्र-
तिपादो धर्मः । यद्यप्येकैकस्यां शाखायां परिपूर्णान्यज्ञानि । तथाऽपि
कल्पसूत्रान्तरैश्शाखान्तरोक्तांशो^१परंहारः क्रियत एव ॥ १ ॥

तस्यानु व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्तो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः । तदभिव्यञ्जको ग्रन्थः स्मृति-
शब्देनोपचर्यते । स्मार्तः स्मृत्युपदिष्टः । अनुव्याख्याग्रहणं स्मार्तस्य
धर्मस्य कल्पविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वप्रदर्शनार्थम् । तच्च ‘धन्वन्त्रिव
प्रपा असि’^२ ‘तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति’^३ इत्यत एव
प्रपागुरुवनुगमादीनां कर्तव्यतामवगम्य तत्कर्तव्यता स्मृतिशास्त्रकारै-
स्त्रुपदिश्यते । अत एव द्वितीयः । एवं तस्य श्रौतधर्मविवेक

^१ग. रोक्ताङ्गो,

^२तै. सं. २०५-१२,

^३तै. सं. ६-१-२.

COLLECTION OF VARIOUS

- HINDUISM SCRIPTURES
- HINDU COMICS
- AYURVEDA
- MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with

By

Avinash/Shashi

Icreator of
hinduism
server!

COLLECTION OF VARIOUS

- HINDUISM SCRIPTURES
- HINDU COMICS
- AYURVEDA
- MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with

By

Avinash/Shashi

Icreator of
hinduism
server!

बोधायनधर्मसूत्रे सव्याख्याने.

इति धर्मदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । स च स्मार्तो धर्मः पञ्चविधो भवति—
वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णश्रीमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मश्रेति ।
तत्रापि साधारणविशिष्टभेदेन द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्—‘द्विजातीना-
मध्ययनम्’ इत्यादिः साधारणो वर्णधर्मः । ‘ब्राह्मणस्याविकारः
प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः’ इत्यादिर्विशिष्टः । तथा—आश्रमधर्मो द्वया-
दिस्साधारणः । अग्निन्धनादिर्विशिष्टः । तथा—वर्णाश्रमधर्मोऽ-
प्यग्रीन्धनादिस्साधारणः । वैलवदण्डधारणादिर्विशिष्टः । अभिषे-
कादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणं वर्णधर्मः । हिंसादिर्निमित्तधर्मः ।
उपादेयानुपादेयताकृतो गुणनिमित्तयोर्विशेषः ॥ ३ ॥

तृतीयशिष्टागमः ॥ ४ ॥

धर्म इत्यनुष्ठयते । शिष्टैरागम्यत इति शिष्टागमः । शिष्टैरा-
चरित इत्यर्थः । ततः प्रत्यक्षश्रुतिविहितः प्रथमो धर्मः । प्रकी-
र्णमन्वार्थवादमूलो द्वितीयः । तृतीयस्तु प्रलीनशास्त्रामूलः । सर्वेषां
वेदमूलवेऽपि दौर्बल्यमर्थवादप्रसङ्गाद्वितव्यम् ॥ ४ ॥

अथ शिष्टानाह—

शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः
कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभ-
मोहकोधविवर्जिताः ॥ ५ ॥

खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो निपातः । मात्सर्यं परगुणाक्षमता ।
अहङ्कारः अभिजनविद्यानिमित्तो गर्वः । कुम्भीधान्याः दशाह-

^१ ग. प्रकर्षा.

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

जीवनौपयिकधान्याः । अनेन सनुष्टोपलक्ष्यते । अलोलुपता
वैतुष्ण्यम् । दम्भो लोकप्रत्ययार्थं धर्मध्वजोच्छ्रायः । दर्पो धर्मा-
तिरेकान्मतिहर्षः । लोभः प्रसिद्धः । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशू-
न्यता । दम्भादिविवर्जिताः ॥ ९ ॥

किञ्च—

धर्मेणाधिगतो येषां वेदस्सपरिवृहणः ।
शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतव
इति ॥ ६ ॥

येषामिति कुद्योगे षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति । इति-
हासपुराणाभ्यां साहितो वेदो ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैरवगत इत्यर्थः ।
वृहणग्रहणं श्रुतिस्मृतिसदाचारशास्त्राणामत्युपलक्षणार्थम् । श्रुति-
प्रत्यक्षहेतवश्च श्रुतिरेव प्रत्यक्षं कारणमस्य धर्मस्येति येषां दर्श-
नमिति विग्रहः । अनेन भीमांसकाः कीर्तिताः । अतएव तदनु-
मानज्ञाः ते भवन्ति स्मार्तशिष्टागमयोऽश्रुत्यनुमानविद् इत्यर्थः ।
एवं च शास्त्राधिगतो यो धर्मस्सोऽनुष्ठेय इत्यमित्रायः ॥ ६ ॥

तदभावे दशावरा परिषत् ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणशिष्टाभावे दशावरा परिषत् तया यो विधीयते सोऽ-
नुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तां च परकीयमतेन प्रदर्शयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

चातुर्वैद्यं विकल्पी च अङ्गविद्वर्मपाठकः ।

¹ चातुर्वैद्यं

बौधायनधर्मसूत्रे सव्याख्याने.

आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः पषदेषा^१ दशा- वरा ॥ ८ ॥

चतस्रं एव विद्याश्रातुर्वैयं तेन तद्विदो लक्ष्यन्ते । विकल्पी
मीमांसकः । अङ्गं व्याकरणादि तज्ज्ञः । धर्मपाठकः तन्मूलिका
तदर्थविगतिरिति पाठग्रहणम् । तदभेद इत्यर्थः । तात् विशिनष्टि—
आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः अवानतस्थास्त्रयो गृह्णन्ते । वानप्रस्था-
नां पुनर्वनाधिवासत्वादनधिकारे धर्मपदेशस्य । परिव्राजकोऽपि मिक्षार्थी
ग्रामसीयादेव । तथा च गौतमः—‘प्रागुपोत्तमात्त्रय आश्रमिणः’^२
इति । विप्रा इति क्षत्रियैऽययोर्धर्मोपदेशानविकारप्रदर्शनार्थं
विग्रहणम् । ‘ब्राह्मणो धर्मान् प्रवृद्यात्’^३ इति वसिष्ठवचनाच्च ।
‘आश्रमस्थास्त्रयो मुख्याः’ इति पाठे नैषिकव्रद्यन्तारी घृत्यते ।
यथा धर्मस्कन्धव्राह्मणे ताननुकम्य ‘सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति’^४
इत्याह । एवंगुणास्त्रय आश्रमिणो दशावरा परिषद्वति ॥ ८ ॥

अथानुकल्पमाह—

पञ्च वा स्युस्त्रयो वा स्युरेको वा स्यादानिन्दितः प्रतिवक्ता तु धर्मस्य नेतरे तु सहस्रशः ॥ ९ ॥

सम्भवापेक्षो विकल्पः । अनिन्दितः पक्षपातादिदेशपरहितः ।
तृतीयो वाशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः । आह च—

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्थेद्विचक्षणः । इति ॥^५

^१ परिषदेषा.

^२ गौ. घ. २८-४९.

^३ वा. घ. १-४०.

^४ छा. उ. २-२३-२.

^५ मनु. १२-११३.

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

अपिशब्दादेकेन न वाच्यम् । वक्ष्यति च ‘बहुदारस्य धर्मस्य’^१
इति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ९ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीवि-
नाम् । सहस्रशास्समेतानां परिषत्त्वं न
विद्यत इति ॥ १० ॥

‘नेतरे तु सहस्रशः’ इति सासर्थे सत्यारम्भादत्यन्तापद्य-
व्रतादीननुगृह्णाति । आह च—

जातिमात्रोपजीवि च . कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ इति ॥^२

‘नेतरे तु सहस्रशः’ इत्युक्तम्, तत्रैव निन्दामाह—

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्यस्ते नामधारकाः

॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अत्यन्तापद्यपि एकोद्दिष्टवक्तृणां दोषोऽस्तीति दर्शयितुमाह—
यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा वक्तृन् समधि-
गच्छति ॥ १२ ॥

^११-१३.

^२मनु. ८-२०.

बौधायनधर्मसूत्रे सव्याख्याने।

व्यवहारं प्रायश्चित्तादिकं यद्गदन्ति तमसा अन्धकारेणाविष्ट
अजानतः अजानन्तः यस्मिन् पापकर्मणि येभिः प्रायश्चित्त
विहितमिति शेषः ॥ १२ ॥

‘एको वा स्यादनिन्दितः’¹ इति यदुक्तं, तत्राह—

बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः
तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि सं
शये ॥ १३ ॥

अनेकश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रमाणव्याद्वर्मस्य बहुद्वारत्वम् । अत
एव चाच्य सूक्ष्मत्वं दुरनुगत्वं च । तथाहि—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थलात्सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ॥

तस्मात् इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

वहवः पुनः—

धर्मशास्त्ररथास्त्राः वेदखड्डधरा द्विजाः
क्रीडार्थमपि यद्युस्स धर्मः परमस्समृतः ।

शिष्टानां प्रावल्यं प्रदर्शयितुं धर्मशास्त्राणि वेदाश्च रथायुधै
रूपमीयन्ते ॥ १४ ॥

शिष्टैर्हि वर्णश्रमादयो व्यवस्थापिताः । तेषु पापं न लिप्य
इत्याह—

¹ १-९.

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

यथाऽर्द्धमनि स्थितं तोर्यं मास्ताकौ प्रणा-
शयेत् । तद्वक्तर्तरि यत्पापं जलवत्सं
प्रलीयते ॥ १५ ॥

अथैनामविनोऽप्यवस्थां परिज्ञाय प्रायश्चित्तं विधीयत इत्याह—
शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मविदुद्ध्या प्रायश्चित्तानि नि-
दिशेत् ॥ १६ ॥ १ ॥

शरीरं वातप्रकृतिकं पित्तप्रकृतिकमित्यादि वा । आयुः ज्ञानं,
अयतेर्गत्यर्थादौषादिक उण्प्रत्यथः । वयः बाल्यादिलक्षणम् ।
कालः शीतोष्णादिलक्षणः । कर्म प्रायश्चित्तस्य निमित्तभूतं सा-
नुबन्धं हिंसादि ॥ १६ ॥

श्रौतस्मार्तशिष्टागम इति त्रिविधो धर्मो व्याख्येयः । तत्र व्य-
वस्थितशिष्टाचरितानां धर्माणाम्—

पञ्चवा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन
हिमवन्तमुद्दग्विन्ध्यस्य । एकदेशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्च-
धा विप्रतिपत्तिः विसंवादः ‘यान् पदार्थान् दाक्षिणात्या’ इत्यादि॥

तत्र प्रथमम्—

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥
निगदव्याख्यातमेतत् ॥ १८ ॥

तत्रैमान्युदाहरणानि—

यथैतदनुपेतेन^१ सह भोजनं स्त्रिया सह भो-
जनं पर्युषितभोजनं मातु
दुहितृगमनमिति ॥ १९ ॥

गमनमिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

अथोच्चरतः ऊर्णाविक्रयः शीधुपानं उभय-
तोद्दिव्यवहारः आयुधीयकं समुद्र-
संयानमिति ॥ २० ॥

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेविक्रयः । उभयतो
दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादि । आयुधीयकं शस्त्र-
धारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ॥ २० ॥

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ॥

अनुपेतेन सह भोजनादीनुत्तरापथे कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैश्चिष्टैः
दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णाविक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह
भोजनादीनि दाक्षिणात्यैश्चिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव
कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीच्यैरेव । तदेतद्वक्तुमारि-
लैर्निरूपितम्—

स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ॥ इति ॥

तथा हि—अहिच्छत्रब्राह्मणस्सुरां पिबन्ति ॥ इति च ॥ २१ ॥

^१अनुपत्तीतेन,

नु किमिति व्यवस्था? यावता मूलश्रुतिरेषां विशेषेण कल्प्यते यथा होळकादीनाम्। यथा वा बोधायनीयं धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव प्रत्ययं इकारं भवति। तथा गौतमीयगोभिलीये छन्दो-पठ्येत्, वासिष्ठं तु बहूच्चैः, अथ च सर्वाधिकाराणि। यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीतसहभोजनादीन्यापि समानि भवन्तीत्याशङ्कच्चाह—

तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ २२ ॥

एवं व्यवस्थितविषमैव मूलश्रुतिः कल्प्यते। किन्त्वमामनुपपार्ति न कल्पयतीत्यभिप्रायः। तस्माद्वचवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ॥

मिथ्यैतदिति गौतमः ॥ २३ ॥

गौतमग्रहणमादरार्थम्। नात्मीयं मतं पर्युदासितुम्। स ह्य-वमाह—‘देशकालजातिकुलधर्मशास्त्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम्’^१ तद्विरुद्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः। तद्विरुद्धशायम्। आह च गृह्यसमदः—‘अनुपनीतसहभोजने द्वादशरात्राणि। उच्छिष्टभोजने द्विगुणम्’ इति। प्रायश्चित्तविधानान्विषेधः कल्प्यते। तथा ‘स्त्रिया सहभोजने त्रिरात्रोपवासः वृत्तप्राशनं च’। तथा ‘पर्युषितभोजने अहोरात्रोपवासः’ इति संवर्तः। मातुलुहितृगमनेऽप्याह—

सखिभार्या समाख्य मातुलस्यात्मजां तथा ।
चान्द्रायणं द्विजः कुर्याच्छ्रूमपि तथैव च ॥

^१ गौ-ध-११-२०.

तथा विवोहेऽपि—

पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुतः ॥ इति ॥¹

आह च—

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरासां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥²

एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आस्माश्विरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णा ताव-
दपण्येषु पठिता । शीघ्रपाने गौतमः—‘नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मण-
स्य’³ इति । तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः—‘अथो ल्वणमप-
यम्’ इति प्रकृत्य ‘ग्राम्यपशूनमेकशक्ता केशिनश्च’⁴ इत्याह ।
तथा च श्रुतिः—‘उभयादत्प्रतिगृह्यत्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्विपेत्’⁵ इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुधीयकेऽपि
‘परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नादधीत’ इति । स्वयमेव पत
नीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति । एवमादीन्यालोच्याप्रायेरविरुद्धाः
प्रमाणमित्युक्तम् । अतो ‘मिश्यैतदिति गौतमः’ इत्युपपन्नं
भवति ॥ २३ ॥

एतदेव स्वमतिमित्याह—

उभयंचैव नाद्रियेत शिष्टागमविरोधदर्श-
नात् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाच ॥ २४ ॥

शिष्टागमविरोधस्तावत्स्वयमुदितः ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिः’ इत्यत्र ।
स्मृतिविरोधश्च शिष्टस्यातिविरोधः, सोऽपि दर्शित एव । एकसूत्रां

¹ वा-ध. ८-३.

² मनु-११—१७२.

³ २—२०.

⁴ २—३८.

⁵ तैः सं. २-२-६.

लेके मन्यन्ते । यथा होळकादयो व्यवस्थितदेशविषया व्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्थमिमेऽपीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्तं ‘तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्’ इति । तत्राह—‘उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्’ इति । स च विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाहोळकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम् । इह विरोधादनुपनीतसहभौजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति शेषः । आहुश्च न्यायविदः ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादन्ति ह्यनुमानम्’ इति ॥ २४ ॥

अथ शिष्टदेशानाह—

प्रागदर्शीना^१प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हि-
मवन्तमुदक्पारियात्रमेतदार्यावर्ते त-
स्मिन् य आचारस्स प्रमाणम् ॥
॥ २५ ॥

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव ॥ २६ ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ॥ २६ ॥

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ॥ २६ ॥

अथाप्यत्र भाष्मविनो गाधामुदाहरन्ति ॥

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाष्मविनः छन्दोगविशेषाः गाथा श्लो-
कम् ॥ २७ ॥

^१ प्रागदर्शीना.

उदगयनमात्रेऽपि केचिदिच्छन्ति । आह चाश्वलायनः—^४ उ-
दगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवा-
ह्नाः^१ इति । तस्मादुदगयनेऽपि योग्यं नक्षत्रमारभेत । तदु-
पनयने कर्तव्यम् । अथ कस्माद्विसन्तादिरुपतयनोपसंहारो न भव-
ति ? । उच्यते—उदगयनशब्दानुर्थक्यप्रसङ्गान्विपसंहारो युक्तः ।
उदगयन एव हि वसन्तो नान्यत्र, तस्माद्विसन्तेऽप्युपतयनं कर्त-
व्यम् । वसन्तादिश्रुतिः किमर्था ? प्रशंसाज्ञापनार्था । अतश्च
शुक्रास्तमयादिविरोधेऽपि वसन्ते कर्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

गायत्रीत्रिष्टुवजगतीभिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

उपनयीतेति शेषः ॥ १२ ॥

आषोडशादादाविंशादाचतुर्विंशादित्यना-
त्यय एषां क्रमेण ॥ १३ ॥

अनात्ययः अनतिक्रमः उपनयनकालस्य ॥ १३ ॥

मौञ्जी धनुज्यर्य शाणीति मेखलाः ॥ १४ ॥

एषां क्रमेणत्यनुष्ड्यते । मौञ्जी ब्राह्मणस्य मेखलेत्यादि ॥ १४ ॥

कृष्णस्त्रुवस्ताजिनान्यजिनानि ॥ १५ ॥

एषां क्रमेण । अजिनशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कृष्णा-
जिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । पुनरजिनश्रहणात् कुशशरजातिकं वा
उत्तरीयं स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यम् । न त्वेवानुत्तरीयस्यादित्यभिप्रायः ॥

^१ आश्व. गृ.

ब्रथमप्रश्ने द्वितीयाऽऽच्यायः ।

मूर्धल्लाटनासाग्रप्रमाणा याज्ञिकस्य वृ- क्षस्य दण्डाः ॥ १६ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । याज्ञिकवृक्षविशेषाः पांलाशादयो गृहा
एवोक्ताः ॥ १६ ॥

तेषां मध्ये प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं भिक्षाचरणे कर्तव्ये ब्राह्मणस्य
तावन्मन्त्रोद्घारमाह—

भवत्पूर्वा भिक्षामध्यां याच्चान्तां चरेत् स- प्राक्षरां क्षां च भिंच न वर्धयेत् ॥ १७ ॥

भिक्षामन्त्रं व्यक्तमेवोच्चरेत् भवच्छब्दपूर्वा भिक्षाशब्दमध्यां
याच्चाप्रतिपादकशब्दान्तां सप्राक्षरां च । एवं हि भवति भिक्षां
देहीति सम्पन्नो भवति । तत्र च क्षाभिशब्दौ न वर्धयेत् नोच्चै
राचक्षीतेत्यर्थः । वचने अवचने कण्वनिपातः । उच्चैराचक्षीतेति
विविर्गम्यते । यद्वा—ओद्रनादिः यद्वय्येदोऽत्र च भेदे न वर्ध
येत् द्विवचनबहुवचनप्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः । एवमुच्चारण-
महष्टार्थं भवति ॥ १७ ॥

अथ वर्णानुपूर्वेण भिक्षामन्त्रोच्चारणवेलायां भवच्छब्दप्रयोग-
देशमाह—

भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां रा- जन्यो भवदन्त्यां वैश्यस्सर्वेषु वर्णेषु ॥

१‘विशेषाः प्रवौक्ताः’ इत्यथिकपाठः ।

२‘है’

ब्राह्मणग्रहणं वर्णान्तरार्थमनुवादः । वर्णग्रहणेनैव सार्ववर्णिक-
भैक्षाचरणे सिद्धे सर्वग्रहणात् प्रकृतविषयमिति गम्यते । प्रकृताश्र
त्रैवर्णिकास्ततश्च पर्युदस्तश्चूर्ध्वः । ननु प्रतिलोमपर्युदासार्थः कि-
मिति न भवति ? भवतु, यदि शूद्रान्नभोजनप्रतिपेधपराणि वाक्यानि
न स्युः, सन्ति हि तानि ॥ १८ ॥

ते ब्राह्मणाद्यास्त्वकर्मस्थाः ॥ १९ ॥

स्वकर्मसु प्रसिद्धाः । तथा च गौतमः—‘सार्ववर्णिकं भैक्षा-
चरणमभिशस्तपतितवर्जम्’^१ इति । ननु ‘द्विजातिषु स्वकर्म-
स्थेषु’ इति सूत्रयितव्ये किमिति सूत्रद्वयारम्भः ? सत्यं, अयं
ह्याचार्यो नातीव ग्रन्थलाववाभिप्रायो भवति । अथवा आरम्भसा-
मध्यर्यादेव प्रशस्ताभावे सति अप्रशस्तद्विजातिष्विति न दोष
इति गम्यते ॥

आह च मनुः—

वेदयज्ञरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्वैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

सर्वे हि विचरेद्वामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ॥^२

गौतमीयेऽपि सर्ववर्णग्रहणमप्रशस्तपरिग्रहार्थमेव ॥ १९ ॥

उक्तं भिक्षाचरणं ब्रह्मचर्ये । अथ समिदाधानमाह—

सदाऽपरण्यात्समिध आहृत्यादध्यात् ॥ २० ॥

अग्रौ इति शेषः । आरण्यग्रहणं ससमित्कदेशप्रदर्शनार्थम् ॥ २० ॥

^१ गौ. ध. २-३६.

^२ मनु. २-१८३-१८५.

सत्यवादी ह्रीमाननहङ्कारः ॥ २१ ॥

स्यादिति शेषः ॥ २१ ॥

पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी ॥ २२ ॥

गुरोस्स्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात् ॥

गुरोर्वाक्यप्रतिघातः तदर्थकरणं विलम्बनं वा । सोऽत्र दृष्टा-
दृष्टर्थेषु कर्मसु । यद्वा—विद्याग्रहणात् प्रगूढवच्चं च । अन्य-
त्र पातकात् पतनीयात् यस्मिन् गुरुकर्मणि रुते ब्रह्महत्यादिना
पतितो भवति तद्वर्जयेदित्यमित्रायः ॥ २३ ॥

यावदर्थसम्भाषी स्त्रीभिः ॥ २४ ॥

बहुभाषणादतिप्रसङ्गसम्भवेदिति ॥ २४ ॥

नृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्योपानच्छत्रधारणा-
ञनाभ्यञनवर्जी ॥ २५ ॥

वादित्रं पठहादि गन्धं चन्दनादि माल्यं पुष्पादि गन्धादिषु
च त्रिषु धारगशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । गन्धधारणमित्यादि ।
उपानद्रूहणं पादुकाया अप्युपलक्षणार्थम् । अञ्जनमक्षणोः । अ-
भ्यञनं शिरसि ॥ २५ ॥

दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंगृही-
याद्वीर्धमायुः स्वर्गं चेच्छन् ॥ २६ ॥

दक्षिणेन पाणिना स्पृशेत् । इतरं चेतरेण । तदभिमुख
एव । आह च—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥¹ इति ॥
दीर्घमायुधर्यायन् स्वर्गं च ॥ २६ ॥

असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनस्स-
माधानार्थम् ॥ २७ ॥

उपसङ्ग्रहणवेलायां च स्वश्रोत्रसंस्पर्शः कर्तव्यः चित्तसमा-
धानार्थम् । तत्र मन्त्रः—‘असावहं भोः’ इति । अस्मीति
वाक्यसमाप्तिः । असावित्यात्मीयनामग्रहणम् । गोविन्दशर्मा
नामाऽस्मीति प्रतिवचनयोगः ॥ २७ ॥

पादयोः कियान् देश उपसङ्ग्रह्य इत्यत आह—

अधस्ताज्ञान्वोरा पद्मयाम् ॥ २८ ॥

उपसंगृहीयादिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रापवादमाह—

नासीनो नासीनाय न शयानो न शयाना-
य नाप्रयतो नाप्रयताय ॥ २९ ॥

¹ मनु. २-७३.

प्रथमप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ।

उपसंगृहीयादित्यनुवर्तते । अप्रयतोऽशुचिः ॥ २९ ॥

काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणाऽनुज्ञातः ॥

गुरोरन्यस्मै साधुवृत्ताय अनुष्टानपराय विकुषे गुर्वनुज्ञया त-
त्सञ्चिधावप्युपसंगृहीयात् । कामग्रहणञ्चिवृत्तिरपि प्रतीयते । अस-
ञ्चिधौ तु विनाऽप्यनुज्ञया कुर्यादेव ॥ ३० ॥

शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्यात् ॥

शक्ताविति वक्तव्ये विषयग्रहणं ब्रह्मचारिणो वाऽप्यार्थस्नाननि-
मित्ते स्नायादेव । आचमननिमित्तेऽप्याचामेदिति ॥ ३१ ॥

अथ पर्युदस्यति—

समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादये-
द्यज्ञान्यदप्येवं युक्तम् ॥ ३२ ॥

समिद्धारी समित्पाणिः । उदकुम्भादिषु हस्तशब्दः प्रत्ये-
कमभिसम्बध्यते एवंयुक्तं पितृदेवतमग्निकार्यादिषु व्यापृतमपि
नाभिवादयेत् ॥ ३२ ॥

न समवायेऽभिवादनमत्यन्तशः ॥ ३३ ॥

अत्यन्तशस्मवायेऽत्यन्तसमीपे स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ध्रातृपत्नीनां युवतीनां च गुरुपत्नीनां जा-
तवीर्यः ॥ ३४ ॥

‘न समवायेऽत्यन्तशः’ इति वर्तते । जातवीर्यो जातशुक्लः ।

¹वा प्राथर्ये ।

चशब्दात्पितृव्यादिपत्नीनामपि युवतीनाम् । स्थविराणां बालानां च न दोषः ॥ ३४ ॥

**नौशिलाफलककुञ्जरप्रासादकटकेषु चक्रवत्सु
चादोषं सहासनम् ॥ ३५ ॥**

चक्रवन्तो रथशक्यादयः । इतरे प्रसिद्धाः । एषु गुरुणा
तत्पत्नीभिर्वा सहासनं अदोषं दोषावहं न भवति । अन्यत्र
सदोषं सहासनमिति गम्यते ॥ ३५ ॥

**प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजनानी-
ति गुरोः ॥ ३६ ॥**

शिष्येण कार्याणीति शेषः । प्रसाधनं मेण्डनम् । आच्छादनं
छत्रधारणम् । गात्रमलापकर्षणं वा । इतिकरणात् पादमर्दनपृष्ठधा-
वनादयो गृह्णन्ते ॥ ३६ ॥

उच्छिष्टवर्जनं तत्पुत्रेऽनूचाने वा ॥ ३७ ॥

गुरुपुत्रेऽनूचाने वाऽप्युच्छिष्टभोजनवर्जनं कार्यम् । अनूचाने
वा गुरुपुत्रेऽप्यनूचान एव शाखायास्सहाङ्गाध्यायिनि । वाशब्दोऽ-
वधारणार्थः, अनूचान एवेति ॥ ३७ ॥

**प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टवर्जनं च त-
त्पत्न्याम् ॥ ३८ ॥**

युवत्यामिति शेषः । स्थविराया आच्छादनादिमाप्त्यर्थोऽय-
मारम्भः ॥ ३८ ॥

प्रथमप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः।

धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छेत्तिष्ठन्त-
मनुतिष्ठेत् ॥ ३९ ॥

ऋज्वत् ॥ ३९ ॥

नाप्सु श्लाघमानस्सनायात् ॥ ४० ॥

श्लाघनं विकल्पनं तच्च क्रीडनं करताडनादिः । तथा च
वासेष्ठः—‘न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् जलेन जलम्’^१
इति ॥ ४० ॥

दण्ड इव स्फवेत् ॥ ४१ ॥

अप्सूदूर्तनप्रतिषेधोऽयम् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापदि ॥ ४२ ॥

अब्राह्मणात् क्षत्रियादेः । अध्ययने विशेषः—आपदि ब्रा-
ह्मणाभावे । अध्ययनं श्रवणस्थापि प्रदर्शनार्थम् ॥ ४२ ॥

शुश्रूषाऽनुव्रज्या च यावदध्ययनम् ॥ ४३ ॥

शुश्रूषा प्रसाधनादि । अनुव्रज्या अनुगमनम् । अयुक्तमे-
तादिति केचित् ॥ ४३ ॥

तयोस्तदेव पावनम् ॥ ४४ ॥

^१ वा. ध. ६-४६, ३७,

पावनं शुचिहेतुः । एवं कुतेऽपि शिष्योपाध्याययोर्वर्णधर्मे-
व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

भ्रातृपुत्रशिष्येषु चैवम् ॥ ४५ ॥

शुश्रूषाऽतिदिश्यते यावद्ध्ययनम् । यवीयसामित्युपरितनसूत्रात्
प्रतिकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ऋत्विक्छूशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां
प्रत्युत्थायाभिभाषणम् ॥ ४६ ॥

अयमपि नियमोऽव्यापकानामेवमृत्विगादीनाम् । अभिभाषणं
स्वागतादिशब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥

प्रत्यभिवाद इति कात्यः ॥ ४७ ॥

कतस्यापत्यं कात्यः स एवं मन्यते स्म ऋत्विगादीभिः
प्रत्यभिवादः कर्तव्य इति । एषां प्रत्यभिवादनविधानादितरैर-
भिवादनं कर्तव्यमिति गम्यते ॥ ४७ ॥

तत्र हेतुमाह—

शिशावाङ्गिरसे दर्शनात् ॥ ४८ ॥ ३ ॥

शिशुः किलाङ्गिरसः पितृनव्यापयामास । तान् ‘पुत्रकाः’
इत्यामन्त्रयामास । तच्च न्याय्येमैवेति देवा ऊचुः । अनेनापि
प्रकारेण ज्ञानत एव ज्येष्ठाः न वयस्त इति दर्शयति ॥ ४८ ॥

प्रथमपश्च द्वितीयोऽध्यायः

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि त-
द्विधा । विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामू-
षरे वपेत् ॥ ४९ ॥

यथा कृषीवलश्शुभं बीजमूषरे न वपति । तथा च शुश्रूषा-
दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

अयोग्याध्यापने दोषमाह—

अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्ठमनादृतम् ।
तस्मांदै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्मानम-
कुर्वतामिति ॥ ५० ॥

शक्यं मानमिति सम्बन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म
विद्या मानं पूजा ॥ ५० ॥

ब्रह्मचर्यविद्यावेतिहासमाह—

एवास्मै वचो वेदयन्ते ॥ ५१ ॥

एवेत्येवमित्येतस्मिन्नर्थे । एवमस्य ब्रह्मचारिण इतिहासरूपं
वचो वेदयन्ते वाजसनेयिनः । तच्च वक्ष्यमाणम् ॥ ५१ ॥

तदाह—

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्र-

ह्यचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु
महामप्येतस्मिन् भाग इति यामेव रा-
त्रिं समिधं नाहराता इति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मशब्देन जगत्कारणरूपमुच्यते, वेदसम्बन्धात् । तत् मृत्य-
वे प्रजाः । किमर्थं? मारयितुं प्रायच्छदपि तस्मै ब्रह्मचा-
रिणमेव न प्रायच्छत् आत्मसञ्चिकर्षात् । अथ मृत्युराह—
सोऽब्रवीदस्तु महामप्येतस्मिन् भाग इति । ब्रह्मचारिण्यपि म-
रणर्थमप्रवेशोऽस्त्वित्यर्थः । ततो ब्रह्माब्रवीत्सा रात्रिस्स वासरः या-
मेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । लिङ्गे लेङ्गवति । समिदा-
हरणमग्नीन्धनं तच्च भिक्षाचरणवेदाध्ययनगुरुशूश्रूषादीनामपि प्रद-
र्शनार्थम् ॥ ५२ ॥

उपसंहरति—

तस्माद्ब्रह्मचारी यां रात्रिं समिधं नाहरति
आयुष एव तामवदाय वसति ॥ ५३ ॥

आयुषः खण्डमिति शेषः । द्वितीयार्थं वा षष्ठी । ‘द्विरैन्द्र-
वायवस्य भक्षयति’ इतिवत् ॥ ५३ ॥

अथाग्नीन्धनादिचतुष्टयमपि विदधाति—

तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदा-
य वसानीति ॥ ५४ ॥

प्रथमप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः।

न्येत्येष उदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिगाधे गम्यमाने । यथा—
‘अग्रेमेवाक्प्राणैरनुषक्ता सत्’ इति । आयुषोऽवदाय न वसा-
नीति परिभवेनाग्रीन्वनादिवतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अथ दीर्घसंस्तवेन ब्रह्मचर्यप्रशंसा—

दीर्घसत्रं ह वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमु-
पैति ॥ ५५ ॥

दीर्घसत्रं शाक्यानामयनादि सत्रस्य हि प्रायणीयोदयनीयावति-
रात्रौ स्तः । उभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणां३ ॥ ९९ ॥

तन्मध्ये यान्यहानि तदिह कथमित्याह—

स यामुपनयन् समिध आदधाति सा प्रा-
यणीयाऽथ यां स्नास्यन् सोदयनीया-
ऽथ या अन्तरेण सत्र्या एवास्य ताः ॥

यां रात्रिमुपनयन्तुपनीयमानस्समिध आदधाति ‘आयुर्दा-
देव जरसम्’^१ इति । यां च स्नास्यन् ‘इमं स्तोममहते’^२
इति । तदिह प्रायणीयोदयनीयौ रात्रिप्रधानत्वात् निर्देशस्य
प्रायणीयोदयनीयशब्दाभ्यां न स्त्रीलिङ्गदोषः । याश्च ते अन्तरेण
रात्रयस्तामु यास्यायप्रातस्समिध अधीयन्ते तानि त्रीण्यहानी-
त्युपमयिन्ते ॥ ९६ ॥

^१ एकामिकाण्डे २-२-१०

^२ एकामिकाण्डे २-७-१.

ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपर्यश्चतुर्धा भूतानि
 प्रविशत्यग्निं पदा मृत्युं पदाऽऽचार्ये प-
 दाऽऽत्मन्येव चतुर्थः पादः परिशिष्यते
 स यदग्नौ समिधमादधाति य एवास्या-
 ग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं
 संस्कृत्यात्मन्धन्ते स एनमाविशत्यथ
 यदात्मानं दिरिद्रीकृत्याहीर्भूत्वा भिक्षते
 ब्रह्मचर्ये चरति य एवास्य मृत्यौ पाद-
 स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
 त्मन्धन्ते स एनमाविशत्यथ यदाचा-
 र्यवचः करोति य एवास्याचार्ये पाद-
 स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
 त्मन्धन्ते स एनमाविशत्यथ-यत्स्वाध्या-
 यमधीते य एवास्यात्मनि पादस्तमेव
 तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धन्ते
 स एनमाविश्वाति न हवै स्नात्वा भिक्षे-
 तापि ह वै स्नात्वा भिक्षां चरत्यपि ज्ञा-
 तीनामशानायाऽपि पितृणामन्याभ्यः
 क्रियाभ्यः स यदन्यां भिक्षितव्यां न

प्रथमप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

विनेदतापि वा स्वामेवाचार्यजाया अभ-
क्षेताथो स्वां मातरं नैनं सप्तम्यजिक्षि-
ताऽतीयात् ॥

भैक्षस्याचरणे दोषः पावकस्यासमिन्धने ।
सप्तरात्रमकृत्वैतद्वकीर्णिव्रतं चरेत् ॥
तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा
आविशन्ति ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । भूतशब्देनाग्निं मृत्युमाचार्य-
मात्मानं चाह । पादश्च तेजः आयुः प्रज्ञा बलमिति तत्राद्यै-
स्त्रिभिः पादैरग्रचादीन् प्राविशति । अतस्वात्मन्येवास्य चतुर्थः
परिशिष्यते । भूतविशसर्वे वेदा आविशन्ति, न केवलं ब्रह्म-
चर्यनुष्ठाने ब्रह्मचारिणो वेदग्रहणमेव फलम् ॥ ५७ ॥

ताहि स्नातकावस्थायामध्यविशेष इत्याह—

यथा ह वा अग्निस्तमिद्धो रोचत एवं ह वा
एष स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान्
ब्रह्मचर्यं चरतीति ब्राह्मणमिति ब्राह्म-
णम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणं ‘यथा ह वा’ इत्यादि ‘चरति’ इत्येतदन्तं ब्राह्मणम् ।

अन्यंत्राप्येवं जातीयकनिपातप्रयोगे ब्राह्मणपाठ इति द्रष्टव्यम् ।
रोचते दीप्यते ॥ ९८ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
द्वितीयोऽध्यायः

‘स्नात्वा रोचते’ इति स्नानप्रयोगधर्मान्तरा आह—

अथ स्नातकस्य ॥ १ ॥

प्राक्पाणिग्रहणाङ्कर्म वक्ष्यन्त इति शेषः । त्रयो हि स्नातका
भवन्ति—वेदस्नातको ब्रतस्नातको वेदब्रतस्नातक इति । ननु
समावर्तनानन्तरमेव भार्याऽधिगच्छेत्, न तु तूष्णीं स्थातव्यम् ।
तथाहि—

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायाश्चित्तींयते नरः ॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये विप्रभोजने ।
नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः ॥^१ इति ॥

चत्वार एवाश्रमधर्मसूत्रकारैस्तमान्नाताः, न च स्नातको नाम
तेषां मध्ये कश्चिदाश्रमी विद्यते । आचार्येणाप्युक्तम्—‘यत्र
कामयते तदेतीत्येतत्समावर्तनम्’ इति । एवं ब्रुवता समावर्त-
नानन्तरं आश्रमप्राप्तिरेव दर्शता । नैष दोषः—भार्याऽधिगमने यत-

^१ दक्ष. स्मृतिः १०१३०१३,

प्रथमप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः ।

मानस्यापि कदाचिद्वार्यग्रहणं न सम्भाव्येत् । परचित्ताधीनत्वा-
त्स्य । तस्यामवस्थायामिमे वक्ष्यमाणा धर्मा वेदितव्याः । किञ्च—
यावद्वेदस्वीकरणं ब्रह्मचारिणो नियमानुपालनं, अत ऊर्ध्वं धर्मजि-
ज्ञासाऽवस्थायां स्नातकधर्मावसरः । तस्मादूर्ध्वं दारसङ्गही इत्यवि-
रोधः । आहुश्च न्यायविदः—‘आस्नानादि नियमस्य पर्यवसानं
वेदाध्ययनसमकालमाहुः’^१ इति । तथा तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन् म-
धुमांसाद्यं वर्जयन् जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते इति ॥ १ ॥

सोऽयं स्नातकः—

अन्तर्वास्युच्चरीयवान्^२ ॥ २ ॥

स्यादिति शेषः । अन्तर्वासः कटिसूत्रम् । तद्वाससा चो-
त्तरीयवान् स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वैणवदण्डं धारयेत् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणा मूर्धपरिमिता यष्टिर्दण्डः ॥ ३ ॥

सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ४ ॥

धारयेदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

द्वियज्ञोपवीती ॥ ५ ॥

स्यादिति शेषः । द्वे यज्ञोपवीते अस्येति विग्रहः ॥ ५ ॥

^१शावरमाण्डे. १-१-४.

^२अन्तर्वास उत्तरीयम्.

उष्णीषमजिनमुक्तरीयमुपानहौ छत्रं चौ-
पासनं दर्शपूर्णमासौ च ॥ ६ ॥

एतेऽप्यस्य भवेयुरिति शेषः । उष्णीपं शिरोवेष्टनं, अजिन-
मुक्तरीयं, औपासनं एकाग्रिपरिचरणं, तदेवौपासनशब्देनाह ।
दर्शपूर्णमासौ स्थायीपाकेन कर्तव्यो ॥ ६ ॥

पर्वसु केशाद्धमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । केशा मूर्वजाः । शमश्रु मुखजम् ।
लोम गुह्यप्रदेशजम् । नखाः करपादजाः ॥ ७ ॥

तस्य वृत्तिः ॥ ८ ॥

तस्य स्नातकस्य वृत्तिः यात्रा जीवनोपायो वक्ष्यते । प्रकृ-
तेऽपि स्नातके तस्य ग्रहणं वृत्तिव्यतिरिक्तधर्माणां गृहस्थस्यापि
प्रवेशार्थम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणराजन्यवैद्यरथकारेष्वामं लिप्से-
त ॥ ९ ॥

आमग्रहणात् पक्षप्रतिषेधः । आमाभावे पक्षयाचनं चानुज्ञा-
यते । तथा च वसिष्ठः—‘क्षुधा परीतस्तु किञ्चिदेव याचेत्’
इति प्रकम्य ‘धान्यमन्नं वा न तु स्नातकः क्षुधाऽवसीदित्युप-
देशः’^१ इति ॥ ९ ॥

प्रथमप्रश्ने तृतीयोऽध्याय.

क्षुन्निवृत्तिसमर्थस्यालाभे—

भैक्षं वा ॥ १० ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं, आपदि बा
याच्चाऽवस्थायाम्—

वाग्यतस्तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

स्वस्तिवचनमपि न कुर्यादित्यभिप्रायः । ‘न ह वै स्नात्वा भि-
क्षेत’ इत्यस्यैवायमनुवादः ॥ ११ ॥

सर्वाणि चास्य देवपितृसंयुक्तानि पाकय-
ज्ञिकसंस्थानि भूतिकर्माणि कुर्वितेति ॥

देवपितृभ्यां संयुक्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । ते च पञ्च
महायज्ञाः । पाकयज्ञिकसंस्थानि अष्टकाहोमादयः । भूतिक-
र्माणि आयुष्यचरुरत्यादयः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवं-
प्रकारा अस्य भैक्षात् चरुहोमाः कर्तव्याः । प्राणिनो [अप्राणिनो] हि
षष्ठी पञ्चम्यर्थं भवति ‘आपस्वयं [अपामयं] करोति’ इति
यथा ॥ १२ ॥

अथ फलार्थवादः—

एतेन विधिना प्रजापतेः परमेष्ठिनः परम-
र्षयः परमां काष्ठां गच्छन्तीति बोधा-
यनः ॥ १३ ॥ ५ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तस्य स्थानं परमा काष्टा । परमर्षयो वसिष्ठादयः । बोधायनः काण्वायनः । आहेति शेषः । आत्मानमेवाभिवदन्त्याचार्याः । आत्मनो वा आचार्याः । यद्वा—मनोः भृगुवत्स्य शिष्यो ग्रन्थकर्ता । विचलित-शाखा वा काञ्चिद्वोधायनसंज्ञिता ॥ १३ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीयोऽध्यायः।

‘सोदकं च कमण्डलुम्’ इत्युक्तम् । तत्राह—

अथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्ति वेदविदः ॥

चर्या चरणं धारणादि । मृमयो हि कमण्डलः । तम-
धोपपाते^१ हि दाहशुद्धितुराम्रातः । अतः पुनः कमण्डलोशशु-
द्धचन्तरविधितस्येदमारभ्यते ॥ १ ॥

छागस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षि-
णे । अप्सु चैव कुशस्तम्बे पावकः प-
रिपठयते ॥ तस्माच्छौचं कृत्वा पा-
णिना परिमृजीत पर्यग्निकरणं हि तत् ।
उद्वीप्यस्व जातवेद इति पुनर्दाहाद्वि-
शिष्यते ॥ २ ॥

^१तस्माशुचिसंसर्गे।

प्रथवप्रक्षेचतुर्थोऽध्यायः.

अजः छागः । स्तम्बसङ्क्रान्तः । एतेषु चतुर्ष्वग्रिः पठयते
वेदेषु आवने—‘आग्रेयी वा एषा यदना’^१ इत्येवमादिषु ।
तस्माद्वाक्यणस्यापि दक्षिणे हस्तेऽग्निर्विद्यते । हेतुराम्रातः । अतः
पुनः कमण्डलोशुचित्वविधित्सयेदमाह । छागस्याप्यशुचिभावे
प्राप्ते तदक्षिणेन पाणिना परिमूजेत् ‘उद्दीप्यस्व’^२ इतिमन्त्रेण ।
पर्यग्रिकरणं तद्रवति । तच्च पुनर्दाहाद्विशिष्टतरं शौचमापादय-
तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रापि किञ्चित्संस्पृष्टं मनसि मन्येत कु-
शैर्वा तृणैर्वा प्रज्वाल्य प्रदक्षिणं परिदह-
नम् ॥ ३ ॥

कमण्डलोरेवाशुचिसंस्पर्शशङ्कायां कुशैर्वा विश्वामित्रतृणैर्वाऽग्नौ
प्रदीप्तैः प्रदक्षिणतः परिदहनं कर्तव्यम् । परितो दहनं परिद-
हनम् ॥ ३ ॥

अत ऊर्ध्वं श्वायसप्रभृत्युपहतानामग्रिव-
र्ण इत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

श्वादिभिरुपघाते पर्यग्रिकरणं कृत्वा अत ऊर्ध्वं यथाऽग्रिव-
र्णो भवति तथा दग्धव्य इत्युपदिशन्ति आचार्या इति शेषः ॥ ४ ॥

मूत्रपुरीषरोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः॥

एतैरुपहतानां कमण्डलूनामुत्सर्गस्त्यागः । व्यक्त्यपेक्षया बहु-
वचनम् ॥ ५ ॥

यदा कमण्डलुर्भग्नस्यात् तदा किं कुर्यादित्यत्राह—

भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिश्चातं जुहुयात्
जपेद्वा ॥ ६ ॥

आज्येनेति शेषः । जपेद्वा व्याहृतीरेव ॥ ६ ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स
भियतामिति ॥ कपालानि संहृत्याप्सु प्र-
क्षिप्य सावित्रीं दशावरां कृत्वा पुनरे-
वान्यं गृहीयात् ॥ ७ ॥

वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भित्रानि मृण्मयानि प्रतिष-
द्यानि । भूमिविकाराणां प्रकृतिलयविज्ञानं क्रियते । प्रथमान्तो
भूमिशब्दः विकारानाह । द्वितीयान्तः प्रकृतिश्च । कपालानि
स्वप्रकृतौ लीनानि । माता मातरमप्यगात् य एवमन्तर्द्वय आ-
काशो मृत्पिण्डः कमण्डलुः वियदादिरूपेण निर्मितोऽसावपि स्व-
प्रकृतिमगात् । ततः किमायातमस्माकम् ? वयं तु पुत्रैः पशुभि-
र्भूयास्म । आशिषि लिङ् । अस्मान् द्वेष्टि यः स एव हि भिय-
तामिति । अनेन मन्त्रेण कमण्डलुकपालानामप्सु संक्षेपणं
प्रतिपत्तिः । अथान्यं गृहन् सावित्रीं दशावरां कृत्वा जपि-
त्वा गृहीयात् ॥ ७ ॥

प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः।

किञ्च—

वरुणमाश्रित्य एतते वरुण पुनरेव मामो-
मित्यक्षरं ध्यायेत् ॥ ८ ॥

वरुणमाश्रित्य वरुणं शरणं प्रतिपद्य इत्युक्त्वा ‘एतते व-
रुण पुनरेव मामोम्’ इति ग्रहणमन्त्रः । तस्यायमर्थः—यदे-
तत्कपालं मयाऽप्सु संक्षिप्तं तत्त्वं वरुण भवतु अपरं कमण्डलु-
द्रवयं पुनर्मायेहि कमण्डलुस्वामी ओमित्यक्षरं ध्यायेत् । ओ-
मोमिति ब्राह्मणानां, तेन हि सर्वमोत्तं प्रोतं च भवति । अक्षर-
मपि तदेव न क्षरति न विनश्यतीति ध्यायेत् अनुस्मरेत् ॥ ८ ॥

अथ कमण्डलुग्रहणवेळायामपादानकारकवर्णविशेषात् प्रायश्चित्त-
विशेषः—

शूद्राद्वृद्य शतं कुर्याद्वैद्यादर्धशतं स्मृतम् ।
क्षत्रियात्पञ्चविंशत्तु^१ ब्राह्मणादशा कीर्ति-
ताः ॥ ९ ॥

प्रणवो गायत्री वा सङ्ख्याविषया ॥ ९ ॥

रात्रावुदकग्रहणमीमांसा—

अस्तमित आदित्य उदकं गृहीयान्न गृही-
यादिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ १० ॥

^१ पञ्च विश्वस्तु, पञ्चविंशतिस्तु.

संवादार्था प्रकृतपूतिः । तत्राग्रहणपक्षश्श्रेयान् । कुतः? पैराणिकवचनात् । तथाहि—

कर्मयोग्यो जनो नैव नैवापश्चुद्धिकारणम् ।
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ इति ॥

श्रुतेः ‘अपो निशि न गृह्णीयात्’ इति ॥ १० ॥

गृह्णीयादित्येतदपरम् ॥ ११ ॥

अपरं दर्शनं न विद्यते परं दर्शनं यस्मात्तदपरं सिद्धान्त
इत्यर्थः । अनियतकालत्वान्मूलपुरीषादेरप्यवश्यकतेव्यत्वाच्चोदक-
साध्यरौचानां ‘शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात्’ इति
वचनाच्च ग्रहणमेव साधीयः ॥ ११ ॥

यत् पुराणश्रुतिवचनानि ‘अपो निशि न गृह्णीयात्’ इति ।
तत्र परिहारमाह—

यावदुदकं गृह्णीयात्तावत्प्राणमायच्छेत् ॥ १२ ॥

कथमुदकग्रहणवेलायां प्राणायामेन परिहार इत्याशङ्क्याह ॥ १२ ॥

अग्निर्ह वै ह्युदकं गृह्णाति ॥ १३ ॥

कथं प्राणायामे सत्युदकं गृह्णाति? कथं वा तेनादित्यसन्नि-
धिर्भवति? इति चेत् उच्यते—निरोधे सति वायुर्बलवान् जाय-
ते, ततोऽग्निः । तथाच वक्ष्यति ‘निरोधाज्ञायते वहिः’
इति । अनुभवोऽपि तथैव दृश्यते । अग्नौ सत्यादित्यसन्निधि-

प्रथमप्रश्ने चतुर्थायाः.

भवतीति ग्रहीतुमुदकं शक्यते । तथा च श्रुतिः—‘आदित्योवाऽस्तमयेऽग्निं प्रविशति च तदधीयेत्’ इति । तथा च—‘रात्रावग्निर्दृष्टशो न सूर्यः’ इति दूरभूयस्त्वानुभवोपि तथैव भवति ॥१३॥

कमण्डलूदकं पुनरात्मन एव शुचिकारणं, न पितृसंयुक्तादिकर्मस्य इत्याह—

कमण्डलूदकेनाभिषिक्तपाणिपादो यावद्य-
द्रें तावदशुचिः परेषामात्मानमेव पूतं
करोति नान्यत्कर्म कुर्वीतेति विज्ञायते॥

अत्र विज्ञायते इत्युक्तेः श्रुतिपाठ इत्यवग्नतव्यम् ॥ १४ ॥

अपि वा यत्तः प्रतिशौचं जलान्तरेणामणि-
बन्धाच्छुद्धिरिति बोधायनः ॥१५॥ ॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति—

कमण्डलुद्धिजातीनां शौचार्थं विहितः पुरा ।
ब्रह्मणा मुनिमुख्यैश्च तस्मात्तं धारयेत्सदा॥
ततश्शौचं ततः पानं सन्ध्योपासनमेव
च । निर्विशङ्केन कर्तव्यं य इच्छेष्ट्रेय
आत्मनः ॥ १६ ॥

कमण्डलूदकेन शौचं अपानदेशमलनिर्हरणादिकम् । स्नानस-
न्ध्योपासने दृष्टादृष्टकार्योपलक्षणार्थं ॥ १६ ॥

कथमनेनाह । अन्तःकरणेन देवतापूजादि कुर्यादित्याशङ्काचाह—

कुर्याच्छुद्धेन् मनसा न चिन्तं दूषयेहुधः ।
सह कमण्डलुनोत्पन्नस्वयंभूस्तस्मात्क-
मण्डलुना चरेत् ॥ १७ ॥

शास्त्रलक्षणोवर्धेषु सामान्यतो वृष्टा आन्तिर्न कार्या । विशिष्टो-
त्पत्त्या च कमण्डलुप्रशंसैव । चरेत् आचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ १८ ॥

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणे हस्ते गृह्णाति स-
व्ये आचमनीयम् ॥ १९ ॥

जलकार्ये मूत्रपुरीषे आचमने च नियमः । अनुपयोगकाले
यथासौकर्यं भवति तथा एहीयादित्यर्थः ॥ २० ॥

एतत्सिध्यति साधूनाम् ॥ २१ ॥

एतस्मिन् कमण्डलौ ये धर्मा अभिहितास्ते साधूनां सिध्यति
नेतरेषाम् । साधवश्च निर्विशङ्कितशास्त्रार्थाः ॥ २२ ॥

अमुमेव वृष्टान्तेन द्रढयन्नाह—

यथा हि सोमसंयोगाज्ञमसो मेध्य उच्य-
ते । अपां तथैव संयोगान्तियो मेध्यः
कमण्डलुः ॥ २३ ॥

मेधो यज्ञः, तदर्हो मेध्यः ॥ २४ ॥

पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः।

यस्मात् ‘कमण्डलूदकेनाभिपिक्तपाणिपादो यावदाद्रि तावद-
शुचिः परेषाम्’ इत्युक्तं पितृदेवामिकार्येषु तस्मात्तं परिव-
र्जयेत् ॥ २१ ॥

तस्माद्विना कमण्डलुना नाध्वानं ब्रजेन्न-
सीमान्तं न गृहादृहम् ॥ २२ ॥

कमण्डलूदकं यस्माच्चुद्धिकारणं तस्माद्विना कमण्डलुना ना-
ध्वानं ब्रजेत् न सीमान्तं न गृहादृहम् ॥ २२ ॥

पदमपि न गच्छेदिषुमात्रादित्येके ॥ २३ ॥

मूत्रोत्सर्गदेवनियतकालत्वात् पदमपि न गच्छेत् । इषु-
मात्रादित्येके ॥ २३ ॥

यदिच्छेद्वर्मसन्ततिमिति बोधायनः ॥ २४ ॥

यतः सन्ततिरविच्छेदः ॥ २४ ॥

ऋग्विधमृग्विधानं^१ वाग्वदति ऋग्विधमृग्वि-
धानं वाग्वदति ॥ २५ ॥ ॥७॥

वागिति ब्राह्मणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे ऋग्प्यस्तीति ब्राह्मण
माहेत्यर्थः । स यथा—‘तस्यैषा भवति । यते शिल्पं कश्यपरोच-
नावत्’^२ इति ॥ २५ ॥

इति बोधायनीयधर्मव्याख्याने गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः।

१ ऋग्विधेन, ऋग्विधानेन.

२ तै. आ. १-७.

कमण्डलुशौचप्रसङ्गेन अन्यद्रव्यविषयमपि शौचमारभ्यते—

अथातशौचाधिष्ठानम् ॥ १ ॥

आधिष्ठानं निधानं कारणमित्यनर्थान्तरम् । शोध्यद्रव्यं वा ॥ १ ॥

अद्विद्वशुद्धयन्ति गात्राणि बुद्धिज्ञनेन शुद्धयति । अहिंसया च भूतात्मा मनस्सत्येन शुद्धयतीति ॥ २ ॥

अबग्रहणं मृदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । गात्रग्रहणं द्रव्यान्तरप्रदर्शनार्थम् । बुद्धिरन्तरात्मिका सा च व्यवसायात्मिका । ज्ञानं तत्त्वावबोधनं तस्मिन् सति रागापायादन्तरात्मा शुद्धो भवति । वाङ्मनःकार्यमूर्तानां हुःखस्यानुत्पादनं अहिंसा तया च भूतात्मा शुद्धयति । भूतात्मा पुनः कर्मणां कर्ता । आहमनुः—

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुद्धेः ।
इति ॥

सङ्कल्पात्मकं मन इत्युच्यते । सत्यं तु यथाभूतार्थवचनम् ॥ २ ॥

एवं च सति—

मनश्शुद्धिरन्तश्शौचम् ॥ ३ ॥

तत्र ज्ञानेन सत्येन या शुद्धिरुक्ता तदन्तश्शौचमिति वेदितव्यम् । तदेव तावदेव ॥ ३ ॥

¹ मनु. १२-१२.

वहिशौचं व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

विविधमाख्या विस्तार इत्यर्थः ॥ ४० ॥

बाह्यस्याचेतनस्य गात्रादेरशुचिमावे पुरुषस्याप्यशुचित्वं भव-
तीति तदर्थं बाह्यशौचमारभ्यते । अद्विरेवाचमनं क्रियते तदेवा
प्रमथममारभ्यते—

**कौशं सौत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्धज्ञोपवीतमानाभेः
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्यमवधाय शि-
रोऽवदध्यात् ॥ ५ ॥**

कुशविकारः कौशं सूत्रस्य विकारः सौत्रम् । तच्च सूत्रं का-
पसिमयं त्रिस्त्रिवृदिति क्रियाभ्यावृत्तिगणने भवतीति त्रिवृदिति च
त्रिगुणं भवति । एतदुक्तं भवति—नवकृत्वसंपादयेदिति ।
यज्ञार्थमुपवीतं उपव्यानं च विन्यासविशेषः यज्ञग्रहणं गुरुष-
मदनादेरपि प्रदर्शनार्थम् । तथा चापत्तम्बः—‘उपासने गुरुणां
वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये
च यज्ञोपवीती स्यात्’^१ इति । आनाभेः आङ्ग्यदायाम,
ऊर्ध्वं नाभेरित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमवधाय बाहोरधस्तात्कृत्वा
शिरोऽवदध्यात् दक्षिणं बाहुं शिरश्च संगृहीयादित्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—‘दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवघते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्’^२
इति च ॥ ९ ॥

विपरीतं पितृभ्यः ॥ ६ ॥

^१आ. प. ध. १-१९-१.

^२तै. आ. २-१०.

सर्वं बाहुमूर्वधाय शिरोऽवदध्यात् । श्रुतिरपि ‘एतदेव
विपरीतं प्राचीनावीतम्’^१ इति । पितृनुहिश्य यत्क्रियते तत्रैत-
इवति ॥ ६ ॥

कण्ठेऽवसक्तं निवीतम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणां भवति । ऋषीणामित्येतदेवमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

अधोऽवसक्तमधोवीतम् ॥ ८ ॥

नभेरधोऽवसक्तमधः क्षिप्तमधोवीतं भवति । एतदेव ‘सं-
वीतं मानुषम्’^१ इति चोच्यते । मनुष्यकार्याणि कर्तव्यानि
तानि चाज्ञनाभ्यञ्जनोद्वर्तनान्यवमलानि ॥ ८ ॥

शौचाङ्गतया यज्ञोपवीतमुक्तम् । इदानीं तदेव शौचमाह—

प्राञ्जुख उदञ्जुखो वाऽसीनश्शौचमारभेत ।

शुचौ देशो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा
कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणि-
वन्धात् ॥ ९ ॥

शौचमिहाच्चमनमभिप्रेतम् । शुचावित्येव सिद्धे देशग्रहणं पादुका-
दावारूढेनाचमनं न कर्तव्यमिति बोधयितुम् । अनेकपुरुषोन्नाम्योदे ।
आसीनग्रहणं शयनादिनिवृत्यर्थम् । प्रक्षाल्य पाणी पादौ चेति
चशब्दान्मूत्राद्युपहतं गत्रान्तरमपि प्रक्षाल्येति गम्यते ॥ ९ ॥

पादप्रक्षालनोच्छेषणेन नाचामेद्यद्याचामेद्द-
मौ स्वावयित्वाऽचामेत् ॥ १० ॥

^१ तै. आ. २-१.

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

यत्पात्रस्थोदकेन पादप्रक्षाळनं कृतं तदवशिष्टं पादप्रक्षाळ-
नोच्छेषणं तेनाचमनं न कार्यम् । अन्यस्यासम्बवे तेनापि य-
चाचामेद्गूमौ स्वावयित्वाऽचामेत् तस्माद्गूमौ किञ्चिदुदकं वि-
स्वाव्य आचमनं कार्यम् ॥ १० ॥

आचमन एव पाण्यवयवविशेषविधित्स्याऽह—

ब्राह्मण तीर्थेनाचामेत् ॥ ११ ॥

किं तद्वाद्वातीर्थम्—

अङ्गुष्ठमूलं ब्राह्मं तीर्थम् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो मेखला ॥ १२ ॥

एतत्प्रसङ्गात्पितृतर्पणाद्यर्थमन्यान्यप्याह—

अङ्गुष्ठाग्रं पित्र्यमङ्गुल्यग्रं दैवमङ्गुलिमूल-
मार्षमङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वा मध्यं पित्र्यम् ॥

तथा च वसिष्ठः—‘प्रादेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरे पित्र्यम्’¹ इति ।
ऋज्वन्यत् ॥ १३ ॥

इदानीमाचमन एव किञ्चित्पर्युदस्यति—

नाङ्गुलीभिर्न सबुद्धाभिः न फेनाभिर्नैष्णा-
भिर्न क्षाराभिर्न लवणाभिर्न कलुषाभिर्न
विवरणाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः ॥ १४ ॥

¹ वा. ध. ३-६८,

अङ्गुलीभिः स्त्राविताभिः अद्विर्नाचामेत् इति सम्बन्धः । बुद्धुदः
स्फोटः । सफेनाः सदिण्डीराः । उषणः अग्निना, नादित्यर-
शिमिः । क्षाराश्च द्रव्यान्तरसङ्क्लिप्तात्, न स्वभावतः । कालु-
प्यमपि कारणान्तरेण, न वर्षादिना । विवर्णत्वमपि तथा, न तु
भूगुणेन ॥ १४ ॥

अथाचमन एव कर्तुरवस्थाः पर्युदस्यन्ते—

न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रहः न
प्रणतो न मुक्तशिखो न प्रावृत्कण्ठो न
वेष्टितशिरा न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती
न प्रसारितपादो न बद्धकक्ष्यो न बहि-
र्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयंगमाः
पिवेत् ॥ १५ ॥

प्रहः अघोमुखः । प्रणतो वक्रकायः । ननु ‘आसीनश्शौचमार-
भेत्’ इत्युक्तम् । किमिति तिष्ठतः प्रतिषेधः । उच्यते—तत्र उप-
वितसाहचर्यादासत्त्यर्थेऽगविकारः त्रैर्वर्णिकाविकारः स्यात् । ततश्च
स्त्रीशूद्राणां स्थानादियोगिनामप्याचमनं प्राप्येत तन्मा भूदिति पुर्नग्र-
हणम् । अथं वा—अत्यापदि तत्प्रद्वत्ताऽभ्यनुज्ञा । यद्वा—गम-
नजल्पनादिप्रतिषेधार्थं दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । बद्धकक्ष्यः कृत्स-
न्नवन्वः बहिर्जानुः जान्वोर्बहिर्गतदक्षिणबाहुः । तथा च गौतमः—
‘दक्षिणं वाहुं जान्वन्तरा कृत्वा’¹ इति । त्रिःपाने क्रियमाणे
एकस्मावेशेन हृदयंगमाभिरद्विर्भवितव्यम्, ततश्चामणिपूरणोदकेन
पानं कार्यम् । अन्यदतिरोहितम् ॥ १६ ॥

¹ गौ, अ. ३-३६.

त्रिः परिमृजेद्विरित्येके ॥ १६ ॥

बहिर्भूतं मुदकं त्रिः परिमृजेद्विरित्येके । परिमार्जन एव द्विरित्यासो न पनेऽपि । उत्तरत उभयग्रहणात् ॥ १६ ॥

सकुदुभयं स्त्रियाशूद्रस्य च ॥ १७ ॥

उभयं पानं मार्जनं च स्त्रीशूद्रयोस्सकृत्सकृत् ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

गतानिर्हृदयं विप्रः कण्ठयाभिः क्षत्रियशू-
द्रिः । वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्स्यात्
स्त्रीशूद्रौ स्पृश्य चान्तत इति ॥ १८ ॥

वर्णान्तरस्योदकपरिमाणान्तरविधानदिव हृदयं गमविधिर्विप्रस्येति
प्राप्ते पुनर्विप्रग्रहणमितरवर्णार्थमनुवादः । हृदयादुपरि कण्ठः ।
तस्मादुपरि काकचम् । तस्मादुपरि ओष्ठमिति प्रतिवर्णं स्थाननिर्देशः ।
स्त्रीशूद्रयोरप्यप्रक्षेप उदकस्य द्रष्टव्यो न स्पर्शनमात्रम् ॥ १८ ॥

**दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा । स्तस्ते-
षु तेषु नाचामेतेषां संस्नाववच्छुरिति ॥**

दन्तवदन्तसक्तेषु उदकविन्दुषु । किमुक्तं भवति ? दन्तवत्तेषु
धारणा कार्या । बहिर्गतजलस्य परिमार्जनविधानादन्तर्गतस्य दोषा-
भाव इत्यभिप्रायः । संस्नावः लाला ॥ १९ ॥

अमुमेवार्थं परकीयमतेन द्रढिगितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

दन्तवदन्तलग्रेषु यज्ञाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरिवेव त-
च्छुचिरिति ॥ २० ॥

आचमनोत्तरकालं यदास्येऽवशिष्टमुपलभ्यते जलावशिष्टमित्य-
भ्यवहार्य द्रव्यं तन्निगिरन् प्रवेशयन्नेव तच्छुचिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥

तथाऽऽचमने किञ्चिद्विवित्सयाऽऽह—

खान्यद्विसंस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सव्यं
पाणिमन्ततः ॥ २१ ॥

खानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि । कुतः? सम्बृद्धन्तरदर्शनात्
‘ऊर्ध्वै पुरुषस्य नाभ्यै’ इति । वक्ष्यति—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुषी समुपस्थृत् ।

उभाभ्यां प्रत्येकमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां तु नासिके समुपस्पृशेत् ॥

कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्यां तु श्रवणे समुपस्पृशेत् ।

पादावभ्युक्ष्य सर्वाभिः नाभिमङ्गुष्ठकेन तु ॥

दद्यात्तन्मूर्धि सर्वाभिस्तन्ने पाणौ ततो जाम् ॥ इति ॥ २१ ॥

गात्राणां शौचमुक्तम् । सप्रति तत्सम्बन्धिनो द्रव्यस्याह ।
तत्र यद्व्यहस्तशेदुच्छिष्टो भवति तस्य द्रव्यस्य किं शौचमित्याह—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टस्यात्तदुदस्याचम्या- दास्यन्नद्विः प्रोक्षेत् ॥ २२ ॥

तैजसा हेतुभूतेन यत्क्रियते तत्त्वैजसं तद्वस्तस्तु उच्छिष्टो
भवति निधाय च तद्व्यमाचम्यादास्यन् तद्व्यं अद्विः प्रोक्षे-
त् । स च तद्व्यं प्रयतं भवति ॥ २२ ॥

अथ चेदन्नेनोच्छिष्टी स्यात् तदुदस्याचम्या- दास्यन्नद्विः प्रोक्षेत् ॥ २३ ॥

पृथगारम्भस्तैजसेनान्नस्य वैलक्षण्यदर्शनार्थम् । पूर्वत्र तैजसहस्त-
स्याप्रायत्ये संजाते शौचमुक्तम् । इह तु पात्रान्तरादन्नहस्तस्य शौ-
चमिति शेषः । तथाच वसिष्ठः—

चरन्नम्यवहार्येषु दीच्छृण्यदि संस्पृशेत् ।

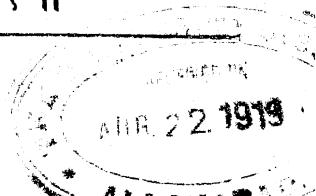
भूमौ निधाय तत्पात्रमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥¹ इति ॥ २३ ॥

एतदेव विपरीतभमत्रे ॥ २४ ॥

अमत्रं मृण्मयपात्रमिहभिप्रेतम् । तस्यात्यन्तोपहतेऽस्योदसनमात्रमेव
नादानमित्यर्थः । इतरस्य पुनर्दाह एव ॥ २४ ॥

वानस्पत्ये विकल्पः ॥ २५ ॥

¹ वा, अ. ३-५३.

वानस्पत्ये वार्षे पात्रेऽप्रयते सति आदानस्य विकल्पः उप-
हतिविशेषोपेक्षया । आचमनं तु स्थितमिव ॥ २९ ॥

पुरुषेण संयुक्तद्रव्यस्याप्रायत्ये शौचमुक्तम् । अभ्युना वियुक्ताव-
स्थायामाह—

**तैजसानामुच्छिष्टानां गोशकुद्रस्मभिः प-
रिमार्जनमन्यतमेन वा ॥ २६ ॥**

उपघातोपेक्षया द्रव्याणां समुच्चयविकल्पौ । उदकं पुनस्सर्वत्रा-
नुवर्तते ॥ २६ ॥

अथ विशिष्टानां तैजसानां शौचान्तरमाह—

ताप्त्ररजतसुवर्णनामस्लैः ॥ २७ ॥

परिमार्जनमित्यनुवर्तते । सलेपानामेतत् । निर्लेपानां तु पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेनैव । तथा च वसिष्ठः—‘अद्विरेव काञ्चनं पूयते
तथा रजतम्’ इति ॥ २७ ॥

अमत्राणां दहनम् ॥ २८ ॥

स्पर्शमात्रादुच्छिष्टानां मृण्मयानां पुनर्दृहिः शौचमाप्नातम् ।
अनर्हाप्रायत्ययुक्तस्पर्शे तु प्रोक्षणमेव ॥ २८ ॥

दारवाणां तक्षणम् ॥ २९ ॥

शौचमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

वैणवानां गोमयेन ॥ ३० ॥

परिमार्जनमिति शेषः । विद्लादीनामशुचिस्पष्टानामेतत् ॥ ३० ॥

फलमयानां गोवालरज्ज्वा ॥ ३१ ॥

विल्वनाक्षिकेरादिफलविकाराणां गोवालरज्ज्वा । परिमार्जनमिति
शेषः । रज्जुग्रहणं वालवहृत्वोपलक्षणार्थम् । तथा च वसिष्ठः—
‘गोवालैः परिमार्जनं फलमयानाम्’¹ ॥ इति ॥ ३१ ॥

कृष्णाजिनानां विल्वतण्डुलैः ॥ ३२ ॥

विल्वतण्डुलान् पिष्ठाऽवलेपंनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कुतपानामरिष्टैः ॥ ३३ ॥

कुतपा नाम पार्वतीयच्छागरोमनिर्मिताः कम्बला उच्यन्ते ।
आरिष्टैः पूयवृक्षफलैः ॥ ३३ ॥

ऊर्णानामादित्येन ॥ ३४ ॥

ऊर्णा अविलोमानि । तद्विकाराणां प्रावरणादीनामादित्यात-
पेन शुद्धिः ॥ ३४ ॥

क्षौमाणां गौरसर्षपकल्केन ॥ ३५ ॥

भुमा अतसी तद्विकाराणाम् ॥ ३५ ॥

मृदा चेलानाम् ॥ ३६ ॥

कार्पासमयानां मृदा शुद्धिः ॥ ३६ ॥

चेलवत् चर्मणाम् ॥ ३७ ॥

कृष्णाजिनव्यतिरिक्तानामिति शेषः ॥ ३७ ॥

तैजसवदुपलमणीनाम् ॥ ३८ ॥

उपलानां मणीनां च शकुदादिभिश्शुद्धिः ॥ ३८ ॥

दास्त्रवदस्थनाम् ॥ ३९ ॥

तक्षणामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

क्षौमबच्छुद्धशूलशुक्तिदन्तानाम् ॥ ४० ॥

गौरसर्षपकल्केन शौचं कार्यम् ॥ ४० ॥

पयसा वा ॥ ४१ ॥

प्रक्षाळनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

मूत्रपुरिषासृक्शुक्लकुणपस्पृष्टानां पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेन त्रिस्तप्तकृत्वः परिमा-
र्जनम् ॥ ४२ ॥

मूत्रादिग्रहणं द्वादशमलप्रदर्शनार्थम् । तानि च मनुना प्रदर्शि-
 तानि—

वसाशुक्लमस्त्रज्जामूत्रविकृणविष्मुखाः ।

श्लेष्माश्रुपूयिकासस्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥²

¹ 'चक्षुर्ग्राण'

इत्याधिकम्

२५०१३६.

पूर्वोक्तानां गोशरुदादीनामन्यतमेन शौचम् । एतच्च परिमार्जनं
तैजसा नां उच्छिष्टमात्रदुष्टानां वेदितव्यम् । परिमार्जनमुछ्लेखनं पुनः-
करणमितियथोपवातं कर्तव्यम् । तथाच 'शङ्कः—' कुणपरेतोमूत्र-
पुरीषोपहतानां आवर्तनमुछ्लेखनं भस्मना परिमार्जनमुत्सर्गः' ॥
इति । अत्रावर्तनशब्देन पुनःकरणमुच्यते । तत्रैवं व्यवस्था—
स्पष्टमात्राणां त्रिस्तप्तकृत्वः परिमार्जनम् । अल्पकालोपहतानामुछ्ले-
खनम् । चिरकालोपहतानामावर्तनम् । अत्यन्तोपहतानां त्याग इति ॥

अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

एवंभूतानामित्यत्यन्तमलिनानां त्यागः । तेषामेव 'यथासम्भव-
मुत्सेदनं तन्मात्रच्छेदश्च' इति शङ्कवचनात् ॥ ४३ ॥

वचनाद्यज्ञे चमसपात्राणाम् ॥ ४४ ॥

चमसानां पात्राणामुच्छिष्टरपर्शदोषो नास्तीति शेषः । मूत्राद्युपह-
तानां तु त्याग एव ॥ ४४ ॥

किं तद्वचनमित्यत आह—

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ॥४५॥

सोमेन नोच्छिष्टाः पुरुषासोमाश्रमसाश्रान्यानि च पात्राणि
उच्छिष्टानि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीं संक्षिप्याह—

कालोऽग्निर्मनसद्गुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् ।

अविज्ञातं च भूतानां पाद्विधं शौचमु-
च्यत इति ॥ ४६ ॥

कालशावाशौचादिशुद्धिसाधनं भवति । अथान्यत्रापि तैज-
सानां पात्राणां मूत्राद्युपहतानां गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशोधनमिति ।
अग्निरपि मृण्मयस्य शुद्धिहेतुः । मनसशुद्धिरनातङ्कः परितोष
इत्यादि । तदपि प्रायश्चित्तादौ सहकरोति । तथा च मनुः—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्यादलाघवम् ।

तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ इति ॥^१

तथोदकैस्स्वर्णरजतादि शुद्धच्यति । अन्यान्यपि यानि प्रातिस्विका-
नि शोधकानि कालगोवालविल्वतण्डुलादीनि तेषामपि स्नानप्रोक्ष-
णप्रक्षाळनादिषु यथाद्रव्यं योजनीयम् । तथा भूमरुपलेपनादि
वक्ष्यते । अविज्ञातं च प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनानवगतदोषमपि
शुद्धच्यति । एवं पाद्विधं शौचं भवति ॥ ४६ ॥

अधुनाऽन्यदपि शौचविधौ परकीयमतेन कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

कालं देशं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयो-
जनम् । उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय
शौचं शौचज्ञः कुशलो धर्मेष्मुः समाच-
रेत् ॥ ४७ ॥ ॥ ८ ॥

कालो ग्रीष्मादिः । शीतोष्णादिलक्षणः देशः । द्रव्यं शो-
ध्यम् । गोमयादि वा । द्रव्यप्रयोजनमुदकाहरणादि । उ-
पपत्तिः न्यायः । अवस्था स्थितिः । अथ वा—आतुरादिका ।
चशब्दात् कर्तारमपि ज्ञात्वा शौचज्ञः मन्वाद्येनकाविरुद्धशास्त्रार्थ-
ज्ञः कुशलः प्रवीणः ऊहापोहसमर्थः । अस्मिन् कालेऽस्मिन् दे-
शेऽस्य द्रव्यस्यास्मै प्रयोजनायास्मात् कारणादस्यामवस्थायामस्य
पुरुषस्यैतावच्छौचमिति यो वेद स कुशलः धर्मजिज्ञासुस्तमाचरेत्
विद्यात् । एतदन्यत्रापि दण्डप्रायश्चित्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥
इदानीं दृष्टदोषाणामपि केषांचिद्द्रव्याणां शौचमापादयितु-माह—

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यज्ञ प्रसारितम्।
ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति
श्रुतिः ॥ ४८ ॥

हस्तादन्येन पादादिना स्पर्शने दोषः । आपणगतैः विकीर्तुं
पण्यं प्रसारितम् । श्रुत्युपन्यासः सामान्यतो दृष्टिभ्रान्त्या प्रक्षा-
क्ळनाद्याशङ्कानिबृत्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च—

वत्सः प्रस्त्रवने मेध्यः शकुनिः फलशातने ।
स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

अत्र ‘पक्षिजग्धं गवाऽग्रातमवधूतमवक्षुतम्’ ।

इत्येवमाद्यालोचनया जुगुप्ता नैवं कथयते । दोहकालादन्यत्र
वस्तालीडेऽपि दोषः । तथा शातनग्रहणात् वृक्षात्पतितस्य शकु-

निजघस्य भक्षणे दोषः । रतिसंसर्गग्रहणात् अन्यत्र स्त्रीणां
श्वासलालास्वादने दोषः । तत्रापि स्वभार्याया एव । तथा मृ-
गयाया अन्यत्र श्वरीदर्श्य दोषः । तथा च वसिष्ठः—

श्वहताश्च मृगा वन्याः पतितं च श्वरैः फलम् ।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् ॥

प्रसारितं च यत्पर्यं यो दोषः स्त्रीमुखेषु च ।
मशकैर्मैतिकाभिश्च लीढं चेन्नावहन्यते ॥

क्षितिस्थाश्चैव या आपो गवां वृमिकराश्च याः ।
परिसङ्घचाय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिः ॥¹

इति ॥४९॥

आकराद्वशुचयस्सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।
अदूष्यास्सन्तता धाराः वातोद्धूताश्च
रेणवः ॥ ५० ॥

आकरा उत्पत्तिस्थानानि । गुलक्षोद्रादीनां दृष्टदोषाणां न तत्र
शङ्का कर्येत्यभिप्रायः । सुराकरं तु वर्जयेत् स्पर्शनगन्धग्रह-
णादीनां प्रतिषेधात् । अदूष्यास्सन्तता धारा अशुचिस्पृष्टा
अपि जलप्रस्ववणादयः अदूष्याः । तात एतद्दम्यते विच्छिन्नया
करकादिशारया नाचामेदिति । वायूथापिताश्चेदवस्करादिदेशादु-
त्थापिता अप्यदूष्या एव रेणवः ॥ ५० ॥

¹वा. ध ३०४७.

किञ्च—

अमेधेषु च ये वृक्षा उम्भाः पुष्पफलोपगाः।
तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फ-
लानि च ॥ ५१ ॥

वृक्षग्रहणं पुष्पग्रहणं चौषधिशाखादीनामप्युपलक्षणार्थत् ॥ ५१ ॥

किञ्च—

चैत्यवृक्षं चिरिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम् ।
एतानि ब्राह्मणस्सपृष्ठा सचेलो जलमा-
विशेत् ॥ ५२ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ५२ ॥

किञ्च—

आत्मशश्याऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कम-
ण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषा-
मशुचीनि तु ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ५३ ॥

आसनं शयनं यानं नौः पन्थाश्च तृणानि
च । चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव गु-
द्धयति ॥ ५४ ॥

पन्थानो भूमिविषयाः । नौः दारुमयी फलका । आन्दो-

क्लिकादीन्यपि द्रव्याणीति केचित् । एषामन्यतमानीत्यध्याहारः ।
तत्रापि स्पर्शनमात्रेऽदोषः । एतदध्यासनादिषु यथादोषं शौचं
कर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

किञ्च—

ग्वलक्षेत्रेषु यज्ञान्यं कूपवापीषु यज्जलम् ।
अभोज्यादपि तद्वोज्यं यज्ञ गोष्टगतं प-
यः ॥ ५५ ॥

अभोज्यान्वैः पुरुषैर्निष्पादितेषु ग्वलक्षेत्रव्याधिषु पुनश्च साधा-
रणत्वेन च सर्वसाधारणत्वेन सङ्कल्प्यते तेष्वेतद्वृष्टयम् । तत्रापि
पतितचण्डालपरिगृहीतं दुष्टमेव । गोदोहनतेवलायामेव परिगृहीतं
पयो भोज्यं गोष्टगतम् ॥ ५६ ॥

किञ्च—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्प-
यन् । अद्वष्टमद्विर्निर्निक्तं यज्ञ वाचा प्र-
शस्यते ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, पुराकल्पप्रशंसैषा । अद्वष्ट प्रत्य-
क्षादिभिरनवगतदोषम्, उपहतानुपहताशङ्कायामाद्विर्निक्तप्रं प्रक्षा-
क्षितम्, तथा वाचा प्रशस्तं च । आह च वसिष्ठः—‘वा
चा प्रशस्तमुपयुज्जीत’ इति यावत्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्य उपयुज्जीतेति ॥

आपः पवित्रं भूमिगताः गोतृस्तिर्यासु जा-

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः।

यते । अव्याप्ताश्वेदमेध्येन गन्धवर्णर-
सान्विताः ॥ ५७ ॥

अमेध्येन पुरीषादिना अव्याप्ताः भूगुणव्यतिरिक्तगन्धवर्णरसा-
न्विताः वज्या इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

भूमिगता इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादाह—

भूमेस्तु संमार्जनप्रोक्षणोपलेपनावस्तरणो-
ल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्राय-
त्यम् ॥ ५८ ॥

भूमेस्तु सम्मार्जनं प्रायत्यं भवेदिति शेषः । सम्मार्जनं स-
मूहन्या । प्रोक्षणं लंक्रिः । उपलेपनं गोमयादिना । अव-
स्तरणं ताभिरेव । उल्लेखनं खनित्रैः । आह च मनुः—

सम्मार्जनेनाभनेन सेचनोल्लेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिशुद्धयति पञ्चाभिः¹ ॥ इति॥
यथास्थानं दोषविशेषात् दोषगुरुलघुतापेक्षया सम्मार्जनादीनां
व्यस्तसमस्तपेक्षया प्रायत्यं शुचित्वं भवति । तत्रैकेन कचि-
च्छुद्धिः, कचिच्छाम्याम्, कचित्त्रिभिः, कचित्समस्तैरिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र कचित्प्रोक्षणस्यैव शुद्धिहेतुतामाह—

अथाप्युदाहरन्ति—॥१॥

गोचर्ममात्रमविन्दुः भूमेशुद्धयति पातितः

¹मनु. १-१२४.

समूढमसमूढं वा यत्रामेध्यं न लक्ष्यत
इति ॥ ५९ ॥

अद्विबन्दुः जललवः शुद्ध्यतीति अन्तर्नीतिणिर्जर्णी द्रष्टव्यः ।
समूढं सम्मार्जन्या । असमूढं स्पर्शादिदुष्टं देशं गोचर्मप्रमाणं
शोधयति । तमावैष्ट्यति—यत्र अमेध्ययुक्तममेध्यं पुरीपादि
न लक्ष्यते तमिति शेषः ॥ ९९ ॥

परोक्षमधिश्रितस्यान्नस्यावद्योत्याभ्युक्षणम्॥

परोक्षं भोक्तुरसमक्षमधिश्रित्य पक्षस्यान्नस्याग्निऽवद्यो-
त्याभ्युक्षणं शङ्कापदमापत्तस्य शुद्धिर्भवति । अनाशङ्कितस्य तु
'त्रीणि देवाः पवित्राणि' इत्युक्तम् ॥ ६० ॥

तथाऽपेण्यानां च भक्ष्याणाम् ॥ ६१ ॥

आपणं वणिजां पण्यस्थानम् । क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः ।
तत्र भवा आपणेया भक्ष्या मण्डकापूपसक्तुमोदकादयः उत्तरा-
पथवासिनः प्रसिद्धाः । तेषामवद्योत्याभ्युक्षणम् । तथाच शङ्कः—
'आकरजानामभ्युक्षितानां वृतेनाभिवारितानामभ्यवहरणीयानां पुनः-
पचनमेव समानम्' इत्यादिना ॥ ६१ ॥

न केवलमवद्योतनादेव शौचकरणम् । किं तर्हि? दातुश्र-
द्धाऽपि । तां च पुराकल्परूपेण प्रशंसति—

**भीभत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्धधा-
नाय हविर्जुषन्त इति ॥ ६२ ॥**

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽत्यायः.

भीभत्सवः अविहिंसन्तः अश्रद्धधानात् पुरुषाद्विर्विन् जुष-
न्ते । तस्मान्नूनं श्रद्धाऽपि शुचिकारणमित्यवगम्यते ॥ ६२ ॥

किञ्च—

शुचेरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्प-
यन् ॥ प्रजापतिस्तु तानाह न समं
विषमं हि तत् । हतमश्रद्धधानस्य श्र-
द्धापूतं विशिष्यते ॥ ६३ ॥

दीर्घकालं मीमांसित्वा विचार्य शुचेरश्रद्धधानस्य अशुचे
श्रद्धधानस्य च तयोस्समीकरणे कृते देवान् प्रजापतिरब्रवीत्
विषमसमीकरणमेतद्युपमाभिः कृतं कष्टमिति । किं तत्र करणमित्या-
ह—हतमश्रद्धधानस्य । तस्मात् श्रद्धापूतमेव विशिष्यते
इति ॥ ६३ ॥

किञ्च—

अथाप्युदाहरन्ति—

अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं त-
पः । तस्मादश्रद्धया इत्यं हविर्नाश्नन्ति
देवताः ॥ ६४ ॥

श्रद्धा आदरः कौतूहलं आस्तिक्यम् । यस्मात् श्रद्धेवं भूता

तस्मादश्रद्धया दत्तं नादातव्यमिति शेषः । आह च कृष्णो धर्मजयाय—

अश्रद्धया हुतं द्रत्तं तपस्तसं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थं न च तत्प्रेत्य नो इह¹ ॥ ६४ ॥

श्रद्धारहितः पुनः—

इष्टा दत्वाऽपि वा मूर्खः स्वर्गं न हि स
गच्छति ॥ ६५ ॥

मूर्खं इत्युक्तं, कोऽसाधित्यत आह—

शङ्काविहतचारित्रो यस्स्वाभिप्रायमाश्रितः ।

शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोप-
रोधनादिति ॥ ६६ ॥

शङ्का कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । तया संशयात् विहतं चा-
रित्रमनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । ततश्च शास्त्रतो निश्चित्य
हेयोपादेयौ चावेक्ष्य विवेकाभावे स्वाभिप्रायमाश्रित्य यः स्वेच्छा-
चारी भवतीत्यर्थः । एतस्मादेव शास्त्रातिगश्च भवति शास्त्रार्थमतीत्य
गच्छति । तत्त्वायुक्तम्, यतो भगवद्वीतासूक्तम्—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ² ॥ इति ॥

एवंविधोयः पुरुषः स मूर्खस्मृतः । को हेतुः? धर्मतन्त्रोप-
रोधनादिति । धर्मस्य तन्त्रमनुष्ठानं तस्योपरोधो भवति ॥ ६६ ॥

श्रद्धा यथा द्रव्याणां शुद्धिहेतुः एवं प्रक्षाळनमपि त्येतदर्शय-
आह—

¹ भगवद्वीता. १७-२८.

² १६-१४.

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः

शाकपुष्पफलमूलौषधीनां तु प्रक्षाळनम् ॥

तुशब्दो विशेषप्रायत्यदर्शनार्थः । तच्चांस्मृश्यप्रदर्शनार्थम् । तत्र
चैताद्रिघानम् । एतेषां पुनः मूत्राद्युपहतानामल्पानां त्यागः, बहूनां
तन्मात्रत्यागः, शिष्टानां प्रक्षाळनमस्युक्षणं वा ॥ ६७ ॥

मूत्रपुरीषोपहतस्य शौचं वक्तुं मूत्रपुरीषकरणं तावदाह—

शुष्कं तृणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिर-
स्कृत्याहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रा-
वृत्य शिर उच्चरेदवमेहेद्वा ॥ ६८ ॥

अयाज्ञिकं शुष्कं तृणमिति तिरस्कृत्यान्तर्धाय भूमि अह-
रुदग्दखो रात्रौ दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेदवमेहेद्वा मू-
त्रपुरीषे च । तथा च वसिष्ठः—‘भूमिमयज्ञमयैस्तुणैरन्तर्धाय
मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ ६८ ॥

मूत्रे मृदाऽङ्गिः प्रक्षाळनम् ॥ ६९ ॥

कार्यमिति शेषः । सकृदिति च ॥ ६९ ॥

त्रिः पाणेः ॥ ७० ॥

मृदाऽङ्गिः प्रक्षाळनमित्यनुवर्तते । तत्रापि सव्यस्य सकृत् ।
उभयोर्द्विर्द्विरिति विनिर्देशः कल्प्यः ॥ ७० ॥

तद्वत्पुरीषे ॥ ७१ ॥

मृदाऽद्विः प्रक्षाळनमतिदिश्यते । ‘नव पुरीषे च’ इति
वक्तव्ये ‘तद्वत्’ इति अतिदेशो विशेषविवक्षया ॥ ७१ ॥

तमाह—

पर्यायास्त्रिस्त्रिः पायोः पाणेश्व ॥ ७२ ॥

पायुरपानप्रदेशः । मूत्रे यदुकं तेन पुरीषे त्रिरावृत्तेन
भवितव्यम् । पूर्वं पायोस्सकृत् मृदातव्या सकृच्च पाणेः ।
एवं त्रिरावृत्ते । तत्रैवं मानवम्—

एका लिङ्गे गुदे तिसोः तथैकस्मिन् करे दश ।

उभयोस्सप्त दातव्या मृदश्शुद्धिमभीप्सता ॥ इति ॥¹

तथाऽपरं वासिष्ठमतम्—

एका लिङ्गे तिसो वाय उभाभ्यां द्वे च मृत्तिके ।

पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोस्सप्त यृत्तिकाः ॥ इति ॥²

दक्षस्तु मृत्तिकापरिमाणमुपदिशति—

अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥³

तत्र विरुद्धेषु विकल्पः, अविरुद्धेषु समुच्चयो द्रष्टव्यः । ‘मला-
पकर्षणेऽमेघस्य’ इत्येतत्तु सर्वत्र समर्मित्युच्यते ॥ ७२ ॥

मूत्रवद्रेतस उत्सर्गे ॥ ७३ ॥

शुक्लस्योत्सर्गे मूत्रवच्छौचमेव ॥ ७३ ॥

नीर्वीं विस्त्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

¹ ५-१३६.

² वा. ध. ६-१६.

³ दक्ष. ५-७.

आदी तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृ-
शेत् ॥ ७४ ॥

परिहितस्य वाससो बन्धो नीवी । अपामुपस्पर्शनं प्र-
क्षालनम् । वा सम्भवापेक्षो विकल्पः ॥ ७४ ॥

नाभेरधस्स्पर्शनं कर्मयुक्तो वर्जयेत् ॥

देवपितृसंयुक्तं कर्म कुर्वाण इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

तत्र कारणमाह—

ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनम-
मेध्यमिति श्रुतिः । शूद्राणामार्याधिष्ठि-
तानामर्धमासि मासि वा वपनमार्यव-
दाचमनकल्पः ॥ ७६ ॥

कल्पः प्रयोगः । ‘आसीनस्थित्वा’ इत्यादि । एवं च
‘स्त्रीशूद्रौ तु सकृत्’ इत्येतदनार्याधिष्ठितशूद्रविषयं द्रष्टव्यम् ।
ननु सर्व एव शूद्रा आर्याधिष्ठिताः । तथा च वक्ष्यति—‘शूद्र-
स्तु पूर्वेषां परिचर्यां करोति’ इति । सत्यम्—तथाऽपि परिचर्या-
समतिक्रमसम्भाव्यते । सन्ति हि केचिच्छूद्राः स्वतन्त्रा एव शि-
ल्पजीविनश्च, तस्मादनवद्यम् । यद्वा—आर्यो ब्राह्मणोऽभिप्रेतो
न क्षत्रियवैश्यौ, तत्रैतत्स्यात् । आर्यवदिति वतिप्रत्ययेनाचमन-
धर्माणां सर्वेषामतिदेशे सत्युपवीतादीनामपि प्राप्तिस्यात् । नेत्याह—
त्रैवार्णिकप्रधानत्वादुपनयनस्य, तत्प्रयुक्तत्वाच्चोपवीतस्य, न शूद्रस्य

प्राप्तिः । तस्मादुपवीतादिवर्जितस्यातिदेशोऽयम् ॥ ७६ ॥

वर्णधर्मप्रसङ्गादिदम्न्यदुच्यते मा भूत्तसाधारणमिति—

वैश्यः कुसीदमुपजीवेत् ॥ ७७ ॥

कुसीदो वृद्धचर्थं द्रव्यस्य प्रयोगः ॥ ७७ ॥

तं विस्तारयति—

पञ्चविंशतिस्त्वेव पञ्चमाषकी स्यात् ॥ ७८ ॥

माषो नाम कर्षपणः । ‘विशो भागः पणस्य परिकीर्तिः’ इति
स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पञ्चविंशतिसङ्घचानां कर्षपणानां प्रतिमासं
पञ्च माषा वृद्धिरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अत्र यः परेणोपयोजितं द्रव्यं पूर्वसूत्रोक्तपरिमाणात् भूयस्यै वृद्धचै
प्रयच्छति । तमधिकृत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

यस्तमर्धमृणं गृह्ण महार्घं सम्प्रयोजयेत् ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः॥

वृद्धिं च ब्रह्महत्यां च तुल्या समतो-

लयत् । अतिष्ठङ्गृणहा कोट्यां वार्धु-

षिस्समकम्पतेति ॥ ७९ ॥

अयमर्थो द्वितीयेन यच्छब्देन लभ्यते । तत्र निन्दा—ब्रह्मवा-

दिषु गर्हित इत्यादि । योगः वीप्सा^१ ब्राह्मणाद्येषां निषेधो
द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुर्णी-
लवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान्
शूद्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

गोरक्षकान् विप्रानधीतवेदानपि । एतेन क्षत्रियवैश्यावपि व्या-
रुयातौ । शूद्रवदाचरेत् । गोरक्षकादिब्राह्मणहिंसायामपि ब्रह्मह-
त्या भवत्येव । साक्षिशप्ते तावत्—

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोवीजकाञ्चैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति ॥^२

तथा दिव्येऽपि ‘अग्नि जलं वा शूद्रस्य’ इति ॥ ८० ॥

वृद्धिप्रयोगे तु स्वयमेव वक्ष्यति—

कामं तु परिलुप्तकृत्याय कदर्याय नास्ति-
काय पापीयसे पूर्वौ दद्याताम् ॥ ८१ ॥

परिलुप्तकृत्यो विच्छिन्नाचारः । कदर्यः सत्यपि द्रव्ये द्रव्या-
र्जनस्वभावः । नास्तिको वेदब्राह्मणनिन्दकः । पापीयान् शूद्रः ।
एतेभ्यो यथाकामं भूयस्यै वृद्धचै पूर्वौ वर्णौ ब्राह्मणक्षत्रियौ दद्या-
ताम् । यः पुनस्मृतिषु ब्राह्मणस्य वार्धुष्यप्रतिषेधस्स कृतकृत्य-
विषयो द्रष्टव्यः ॥ ८१ ॥

^१ क्षयं वृद्धिवस्तो.

^२ मनु. ८-११३.

परिलुप्तकृत्यप्रसङ्गादन्यदुच्यते—

अयज्ञेनाविवाहेन वेदस्योत्सादने न च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाति-
क्रमेण च ॥ ८२ ॥

विवाहशास्त्रलक्षणभार्यापरिग्रहलाभः । वेदस्योत्सादनमनध्य-
यनम् । किं पुनस्स्मृतिषु । ब्राह्मणातिक्रमं तु शातातपं आह—

अत्यासन्नमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।

भोजनाचैव दानाच दहत्याससमं कुलम् ॥ इति ॥

कुलान्युत्कृष्टान्यपि निकृष्टां यान्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इदानीं मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषो नास्तीत्याह—

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे मन्त्रविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि
हृयते ॥ ८३ ॥

मूर्खलक्षणमुक्तं ‘शास्त्रातिगस्स्मृतो मूर्खः’ इत्यत्र । तथा च
वसिष्ठः—

यस्य चैव शृङ्गे मूर्खो दूरे च स्याद्वृशुतः ।

वृशुताय दातव्यं मूर्खे नास्ति व्यतिक्रमः ॥ इति¹ ॥ ८३

किञ्च—

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्णा राजोपसेवया ।

¹ वा. वा. ३-६.

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि
मन्त्रतः ॥ मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुला-
न्यलग्नयनान्यपि । कुलसङ्ख्यां च गच्छ-
न्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ८४ ॥

गोभिरश्वैश्वेत्यत्र संव्यवहारेणोत्थाहार्थम् ॥ ८४ ॥

अधुना नानाविधानां पुरुषार्थानां परस्परविरोधं दर्शयित्वा हेयो-
पादेयविवेकायाह—

वेदः कृषिविनाशाय कृषिर्वेदविनाशिनी ।
शक्तिभानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्य-
जेत् ॥ ८५ ॥

कृषिग्रहणं वेदतदर्थज्ञानविरोधिप्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—
सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥¹ इति ॥

वेदोत्सादनप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

न वै देवान् पीवरोऽसंयतात्मा
रोद्यमाणः ककुदी समशुते ।
चलचुन्दी रभसः कामवादी
कृशास इत्यणवस्तत्र यान्ति ॥ ८६ ॥

पीवरोऽतिपीनः परमांसेन स्वमांसं वर्धयन् । आह च मनुः—

¹ मनु. ४-१७.

स्वपांसं परमांसेन यो वर्णयितुमिच्छति ।

अनभ्यच्यं पितृव् देवान्न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ इति ॥^१

प्यायतेर्वृद्धिकर्मण औणादिकः क्रच्चप्रत्ययः । असंयतात्मा असं-
यतवृद्धिः निषिद्धकर्माभिमुखी निरोहुमक्षम इत्यर्थः । रोरुयमाणः
रैतेशशब्दकर्मणः क्रियासमभिव्याहारे यद्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । नर-
गानप्रियः गन्धर्वादिप्वासक्तमना इत्यर्थः । ककुदी ककुदान् स
च बलीवर्दः, तदुपजीवीत्यर्थः । चलतुन्दी चलतः प्राणिनो
यस्तु हिनति प्राणिवातक इति यावत् । यो वा चलतुन्दी
स चलतुन्दीत्युदाहृतः । उदरपूरणपरायणः । रभसस्तीक्ष्णो वाका-
यकर्मभिः दीर्घवैरी च । कामवादी यथेष्टवादी निर्विशङ्कमसं-
हिष्यं च यो भाषते । कृशासः कृशान् दुर्बलानशक्तानस्यति
वाष्ठते इति कृशासः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । अणवः
क्षुड्जकाः क्षुड्रा इत्यर्थः । एते देवान्न समक्षवते । किं तर्हि
कुर्वन्ति? तत्र यान्ति यत्र जाता इहैव परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

असंयतात्मेत्युक्तं, तत्रापवादमाह—

यद्यौवने चरति विभ्रमेण सद्वाऽसद्वा यादृशं
वा यदा वा । उत्तरे चेद्यसि साधुवृत्त-
स्तदेवास्य भवति नेतराणि ॥ ८७ ॥

उत्तरं वयः पञ्चाशद्वर्षाः, एताभ्य उर्वम् । आचार्योभिमतं
वा ‘उनषेष्ट्रे वर्षेभ्यो ह्यष्टाभ्यश्च मासेभ्यः’ एतस्मादर्वाण्यौव-
नम् । सद्वाऽसद्रेति विहितप्रतिषिद्धोभयाभावः । यादृशं वेति प्रका-
रानियमः । यदा वेति कालानियमः । अयमत्रार्थः—यौवनोऽन्तः

^१ मन्. ५-४२.

प्रथ मपश्चै पञ्चमोऽध्यायः.

पुरुषो व्यामोहात्पूर्वस्मिन् वयसि साध्वसाधु वाऽत्यन्तनिकृष्टमपि कर्मपद्धतौ आचरति, स चेदुत्तरस्मिन् वयसि साधुवृत्तः कल्याणाचारो भवति प्रतिषिद्धं परिहाप्य स्वौवहितमनुतिष्ठति तदेव तस्यैवास्य फलं भवति नेतराणि दुष्कृतानि पूर्ववयोऽनुष्ठितानि। अनेन च प्रायश्चित्ताल्पत्वं ख्यापितम्। न पुनरकरणमेव प्रायश्चित्तस्य ॥ ८७ ॥

तदाह—

शोचेत मनसा नित्यं दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् । तपस्वी चाप्रमादी च ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥

इत्थंशोचेन शोचेत मनसा—अहो कष्टं मया कृतं, धिङ्गां कामचारमदीर्घदर्शिनं, का मे गतिः का मे त्राणभूमिरिति, अत ऊर्ध्वं ईदृशं कर्म न करिष्यामीति दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् अनुस्मरन्नित्यर्थः। तपस्वी कृच्छ्रादिकृत्। अप्रमादी पापस्य कर्मणः पुनरसेविता। तस्माद्यौवनकृतात्पापात् प्रमुच्यते नैतत्कुर्या पुनरिति निवृत्या पूयते तत इति। तथा च वसिष्ठः—

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापाद्वानाद्राऽपि प्रमुच्यते ॥¹ इति ॥ ८८ ॥

स्थाविरे सुवृत्तस्य पुरुषस्य यौवने विभ्रमकृतानि पापानि दोषांशकल्पादनल्पतां न लभन्ते इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमन्यदनाशङ्कनीयमुच्यते—

¹ मनु-१३—२२०.

**स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः प-
रान् । न तैरुच्छिष्टभावस्यानुल्यास्ते भू-
मिगैस्तहेति ॥८९ ॥९०॥**

भूमौ पतिताः पुनरुत्थाय विन्दवः परानाचामयतः पादौ
स्पृशन्ति ते पुरुषं नोच्छिष्टं कुर्वन्ति भूमिगैस्तुल्या इत्यभिधा-
नात् अन्यत्रापि भूमिगतजलमदोषमिति गम्यते । पादग्रहणा-
दन्यत्रोच्छिष्टभावो भवत्येव ॥८९ ॥९०॥

स्पर्शनिमित्ताशौचमभिधायाधुना तदभावेऽप्याशौचप्रतिपिपादयि-
ष्याऽऽह—

**सपिण्डेष्वादशाहमाशौचमिति जननमर-
णयोरधिकृत्य वदत्यृत्विगदीक्षितब्रह्मचा-
रिर्वर्जम् ॥ ९० ॥**

समानः पिण्डो येषां ते सपिण्डाः तेषु स्मृतिशास्त्रकारिणां
यदशाहाशौचवचनं तदेव जननं मरणं चाधिकृत्य वदति । न
सर्वं त्र्यहाद्याशौचवचनमपि । तथा च स्मृत्यन्तरे यदाशौचवचनम्
‘जननेऽप्येवमेव स्यात्’¹ इति तदशाहस्र्यैवातिदेशकमिति मन्तव्यम्॥

आशौचे सति सम्पासे दानादिर्न विधीयते ।

तथा च वृद्धमनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निर्वर्तते ॥

¹ गौ, भ. १४, १४.

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽस्याथः.

कुमारजन्मदिवसमेकं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
आयान्ति देवपितरः तत्र सम्बोध्यन्ति च ॥
तस्मात्ताद्विवसं पुण्यं पितृवंशविवर्धनम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणविषयमेतद्शाहाशौचवचनम् । क्षत्रियादीनां तु एकादशा-
हादि ॥ ९० ॥

अथ सपिण्डता—

सपिण्डता त्वासप्तमात्सपिण्डेषु ॥ ९१ ॥

न निवर्तत इति शेषः । तत्त्वात्मानमधिकृत्य प्रागूर्ध्वं च
षट् पुंस्सु भवति । तत्सन्ततिषु च उभयतोऽपि सप्तमे निवर्त-
ते । सपिण्डस्य संक्षेपोक्तिरेषा, विस्तरस्तु वक्ष्यते ‘अपि च
प्रपितामहः’ इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सापिण्डचं सम्भाव्यते,
पितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते—पित्रादिषु
त्रिषु जीवत्स्वेव येभ्यः पिता ददाति तेभ्यस्ततः पुत्रो ददाति
परेभ्यः त्रिभ्यः पिण्डदानं सम्भाव्यते, अत उपपद्यते सप्तमे
निवृत्तिरिति ॥ ९१ ॥

सम्प्रतं त्रियमाणवयोऽवस्थाविशेषापेक्षयाऽशौचमाह—

**आ सप्तमासादा इन्तजननाद्वोदकोपस्पर्श-
नम् ॥ ९२ ॥**

सप्तममासाद्वर्गद्विन्तजननाद्वा तेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं स्ना-
नमात्रमेव सपिण्डानाम् । यत्तु तस्मैत्रवधावेकाहाशौचं तेन सहा-
स्य विकल्पः ॥ ९३ ॥

किञ्च—

पिण्डोदकक्रिया प्रेते नात्रिवर्षे विधीयते ।
आदन्तजननादाऽपि दहनं च न कार-
येत् ॥ १३ ॥

तृतीयवर्षमप्रविष्टस्याजातदन्तस्य वा पिण्डोदकक्रिया न क-
र्तव्या । दहनं च, अवध्योः द्रयोः स्नेहोपेक्षया विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यात्मास्त्रि वाऽपि कृते सति ॥

तथा—

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः नापि कार्योदकक्रिया¹ ॥
इति ॥ १३ ॥

स्त्रीषु मृतासु कथमित्याह—

अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेके ह कुर्वते ।
लोकसङ्ग्रहणार्थं हि तदमन्त्रास्त्रियो
मताः ॥ १४ ॥

अप्रत्तास्वित्यत्र न पिण्डोदकक्रियेत्यनुवर्तते । प्रत्तास्वेके
हकुर्वते इति पितृसपिण्डाभिप्रायमेतत् । तत्रायं हेतुः—लोकस-
ङ्ग्रहणार्थं होति । लोकसङ्ग्रहणं महाजनवशीकारः । तस्मात्प्रत्ता-
सु विकल्पः । आह च याज्ञवल्क्यः—

¹मतु. ५-६९-७०.

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽन्यायः.

कामोदकं सखिपत्तास्वसीयश्वशुरर्विजाम्^१ ॥ इति ॥

पितृसपिण्डानां पुनरूदानां कुर्वीरन्नेव । तथा च वसिष्ठः—
‘प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ताथ तेषाम्^२ इति । ऊदानां च अ-
नूदानां च अमन्त्रिकैवोदकक्रिया । आह च मनुः—

अमन्त्रिका तु कार्येण खीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्^३ ॥ इति ॥ ९४ ॥

द्रव्यसाध्यत्वात् पिण्डदानादेमृतस्य रिक्थं लब्ध्वा पिण्डदाना-
दिकं कुर्यादिति विवेकुं सपिण्डसकुल्यविवेकार्थं तावदाह—

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्व-
यं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः
पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च पुत्र-
पौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते ॥

सापिण्ड्य एव किञ्चिद्द्रक्ष्योऽस्तीति मत्वाऽन्नापिचेत्याह । उ-
क्तस्यैव विस्तारोऽयम् । प्रपितामह इत्यादि । परिभाषा चैषा
द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥ ९६ ॥

एषा परिभाषा वै । विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्यस्तौ कार्यौ ।
एतदुक्तं भवति—सम्बन्धविशेषज्ञाने सति सपिण्डा उच्यन्ते ।

^१ ३-४.

^२ वसि. ४-११.

^३ मनु. २-६६.

सम्बन्धमात्रज्ञाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डकु-
ल्या एव, द्रव्यपरिश्रेष्ठे तु विशेषो नास्ति ॥ ९६ ॥

तदाह—

असत्स्वन्येषु तद्भामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

अन्येष्वारमादिषु पुत्रेषु तद्भामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

सपिण्डाभावे सकुल्यः ॥ ९८ ॥

ऋग्वेतत् ॥ ९८ ॥

तदभावे पिताऽचार्योऽन्तेवास्यृत्विग्वा ह-
रेत् ॥ ९९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । स च व्यवस्थया । सा च पू-
र्वभावे उत्तरोत्तर इति । पिता पितृस्थानीयः । अनेन पुत्र-
स्थानीयोपि लक्ष्यते । स च दाहादिसंस्कारादिकर्ता । तथा
च वसिष्ठः—‘सपिण्डः पुत्रस्थानीया वा तस्य धनं विभजेरन्’
इति । इतरथा सकुल्याभावे पिता गृहीयादित्युक्ते पूर्वपरवि-
रोधस्थात् । तस्मात् पितृशब्देन पितृस्थानीयः पुत्रस्थानीयो
गृहीतव्यः ॥ ९९ ॥

तदभावे राजा सत्स्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्र-
यच्छ्वेत् ॥ १०० ॥

सदिति ब्राह्मणं प्रतिनिर्दिशति । इतरवर्णस्वं तु सर्वभावे
राजैवाददीत ॥ १०० ॥

प्रथमप्रश्ने पंचमोऽध्यायः.

न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वभा- ददीत ॥ १०१ ॥

अस्मिन् पक्षे परकीयमतेन दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिं हरेत् ।

न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥

तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत परमं

द्युतद्विषं यद्ब्राह्मणस्वमिति ॥ १०२ ॥

राजग्रहणमुपलक्षणार्थं, अन्यो वा ब्राह्मणस्वं नाददीत । न
विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । इयांस्तु विशेषः ।
ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिं हरेत् ॥ १०२ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रकृतमुच्यते—

जननमरणयोस्सन्निपाते समानो दश-
रात्रः ॥ १०३ ॥

सन्निपातस्समवायः । अन्यतरेण निमित्तेन दशाहे वर्तमाने
इतरस्यापि निमित्तस्य तत्रान्तःपातः । तथाचेत् पूर्वशौचप्रयुक्त-
तन्त्रमध्यपातिकादितरं प्रसन्नति । न पृथग्दशरात्रं प्रयुक्ते इत्य-
भिप्रायः । एवं ऋहादिव्यपि । तत्र भूयसा सह अल्पीयो
गच्छति न त्वपीयसा भूयः । त्रैक्षितप्रयुक्तिसान्निद्व्याभावात् ।

तत्र सजातीयस्यैव प्रसङ्ग इति केचित् । तथाच गौतमः—‘तज्जातीयमेव तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषण शुद्धेचरन्’¹ इत्युक्तवान् । तस्माज्जनने जननं मरणे मरणमिति निवेशस्त्रिसद्बो भवति । आचार्यस्त्वनादत्य तच्छब्दं जननमरणयोरिति वदन् विजातीयस्यापि प्रसङ्गं मन्यते ॥ १०३ ॥

तत्र विशेषमाह—

अथ यदि दशरात्रात्सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमाद्विसात् ॥१०४॥

अत्र हि विवौ यदि दशरात्रे वर्तमाने दशमाद्विसाद्वाक् दशाहत्रिरात्रादयो वा निपतेयुः तदा प्रकान्तस्य शेषैषैव शुद्धिभवतीत्यर्थः । दशमे चेदहनि सन्निपतेयुरन्यदाशौचं कल्प्यम् । तच्च गौतमवचनात् । स आह—‘रात्रिशेषे द्वाभ्याम् प्रभाते तिसुभिः’² इति । प्रभाते प्रकर्षेण भाते दशमस्य उषःप्रभृति उदयाद्वाक् परिपात इत्यभिप्रायः । उदिते तु यथाप्राप्तमेव ॥ १०३ ॥

जननमरणयोरित्युक्तं, तत्र निर्देशक्रमेण जनने तावद्विशेष उच्यते—

जनने तावन्मातापित्रोदशाहमाशौचम् ॥

यदि सर्वसपिण्डा वृत्तवन्तो भवेयुः तदा मातापित्रोरेव दशाहशौचम् ॥ १०५ ॥

¹ १६-४,

² १४-७, ८.

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः,

अपि चेतिपता वृत्तवान् तत्राह—

मातुरित्येके तत्परिहरणात् ॥ १०६ ॥

यस्मात्प्रसूतिकां लोकः परिहरति तस्मात् तस्या एव जनना-
शौचं न जनकस्येति ॥ १०६ ॥

पितुरित्यपरे शुद्धप्राधान्यात् ॥ १०७ ॥

न हि शुद्धमन्तरेण भवन्तीति ॥ १०७ ॥

ननु क्षेत्रमन्तरेणापि प्रजा न भवन्तीत्याशङ्कचाह—

अयोनिजा द्वयि पुत्रादश्रूयन्ते ॥ १०८ ॥

अगस्त्यवसिष्ठादयः । तथा हि—मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरू-
र्वशीमप्सरसं दृष्ट्या वासतीवरे कलशे रेतो न्यपतत् । ततोऽग-
स्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—

उत्तासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो

वैश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्दं ब्रह्मणा दैव्येन

विशेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त¹ ॥ इति ॥ १०८ ॥

अतस्वमतमेवोपसंहरति—

मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ॥ १०९ ॥

संसर्गः सम्बन्धः प्रजोत्पत्त्युपायभूतः । स चोभयोस्समानः
यस्मात् ॥ १०९ ॥

¹ऋक्सं. ७-३३-११.

अथुना क्रमप्राप्ते मरणे सत्युदकक्रियाप्रयोगङ्गृहिणिरुच्यते—

मरणे तु यथावालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीता-
न्यपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य सकृ-
त्सकृत् त्रिर्निभज्योन्मज्ज्योत्तीर्याचम्य-
तत्प्रत्ययमुदकमासिच्यात एवोत्तीर्याच-
म्यगृहद्वार्यङ्गारमुदकमिति संस्पृश्या-
क्षारलवणाशिनो दशाहं कटमासीरन् ॥

यथावालं योयो बालस्तंतं पुरस्कृत्य कनिष्ठप्रथमा इति
यावत् । अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि प्राचीनावीतानि कृत्वा ।
कथं यज्ञोपवीतानि भवन्ति चेत्? भूतगत्येति व्रूपः । अन्यत्रापि
प्रेतकृत्येष्वेवेव भवितव्यम् । सकृद्वहणं प्रतिनिमज्जनोन्मज्जनं
उत्तीर्योत्तीर्यत्वर्थः । तत्प्रत्ययं प्रेतप्रत्ययं प्रेतं प्रत्याघ्य प्रेतस्य
नामग्रहणपूर्वकं उद्देशं कृत्वेत्वर्थः । प्रत्ययमित्याभीक्षण्ये णमुलप्रत्य-
यो द्रष्टव्यः । ग्रहप्रवेशावस्थायां पुनर्गृहद्वारे अगरे अङ्गारमु-
दकं च संस्पृश्य बालपुरस्सराः गृहं प्रविशेयुः । इतिश-
ब्देन प्रकारवाचिना स्मृत्यन्तरेणोक्तं समुच्चिनोति । एवं हि
याज्ञवल्क्य आह—

आचम्याग्रथादिसलिलं गोपयं गौरसर्षपान् ।

विदश्य निम्बपत्राणि गृहान् बालपुरस्सराः ॥

प्रविशेयुस्समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः* ॥ इति ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः।

ततः प्रभूति दशाहमक्षारलवणाशिनो भवेयुः । यावदाशौचं
कटे तृणप्रस्तरे आसीरन् उपविशेयुः । पिण्डदानमपि प्रतिदि-
वसं कार्यम् ॥ ११० ॥

एकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्म ॥ १११ ॥

कुर्वितेति शेषः । योऽप्ययमेकोद्दिष्टादेः ज्योतिशशास्त्रे कालो
विहितः । सोऽनिष्कान्ततत्कालस्य वेदितव्यः ॥ १११ ॥

शेषक्रियायां लोकोऽनुरोद्धव्यः ॥ ११२ ॥

अत्रापि प्रेतस्य शेषक्रियायाः कर्तव्यायाः लोको महाजनः
अनुरोद्धव्यः । नगप्रच्छादनश्चाद्दं दाहादिषु । अत्रापि न केवलं
दाहक्रियायामेव । तत्र हि बहुशब्दे उदकमुक्तं ‘यच्चातः स्त्रिय
आहुस्तत्कुर्वन्ति’^१ इति । तथाऽन्यैरप्युक्तं ‘स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्यश्च
धर्मशेषान् प्रतीयात्’^२ इति ॥ ११२ ॥

साम्रतं सपिण्डाशौचं कर्तव्यम् । तत्र तावत्समानोदकाशौच-
मुच्यते—

अत्राप्यसपिण्डेषु यथाऽसन्नं त्रिरात्रमहो- रात्रमेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११३ ॥

इतिकरणात् सद्यशौचम् । अहोरात्रशब्देन पक्षिण्युपक्षिप्ता ।
वृत्तस्वाध्यायापेक्षश्चायं विकल्पः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनविज्ञानानि
कर्माणीति द्वृचैकगुणनिर्गुणानां व्युत्क्रमणैते पक्षा भवन्ति ॥ ११३ ॥

^१ ग्र. पिण्ड. १-५-१५.

^२ आप. ध. २-२९-१५.

आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं पक्षिण्ये-
काहम् ॥ ११४ ॥

आचार्ये प्रेते त्रिरात्रम् । उपाध्याये पक्षिणी । तयोः
पुत्रेष्पेकाहम् ॥ ११४ ॥

ऋत्विजां च ॥ ११५ ॥

चशब्दाद्याज्यस्य च त्रिरात्रमृत्विजां च ॥ ११६ ॥

शिष्यस्तीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्र-
मेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११६ ॥

अत्रापि त्रिरात्रमहोरात्रं पक्षिणीति । तीर्थशब्देन गुरुस्त्वयते
समानो गुरुर्यस्येति विग्रहः । ब्रह्मचारी सहाध्यार्थी । एषु मृतेषु
यथोक्तं त्रिरात्रादिर्भवति ॥ ११६ ॥

गर्भस्त्रावे गर्भमाससम्मिता रात्रयः स्त्री-
णाम् ॥ ११७ ॥

त्रिमासे गर्भस्त्रौ भवति यदि तावन्त्यहोरात्राणि । एवं चतु-
ष्टादिष्वपि । स्त्रीग्रहणात् जननादर्वाक् वृत्ते न पुरुषस्याशो-
चम् ॥ ११७ ॥

परश्वोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः
स्पृष्ट्वा सद्यशुद्धो भवति ॥ ११८ ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

परशवः असपिण्डशवः । कथम्? असवर्णशवस्पर्शने वहने
चोभयत्राशौचान्तरविधानात् । अभिसन्धिः कामः, तदभावोऽनभि-
सन्धिः अपां स्पर्शनमवगाहनम् । तत्सद्य एव कुर्वीत न विलम्बयेत् ॥

अभिसन्धिपूर्वं त्रिरात्रम् ॥ ११९ ॥

अनन्तरोक्तविषय एव ॥ ११९ ॥

ऋतुमत्यां च ॥ १२० ॥

ऋतुमत्ती रजस्वला । तत्स्पर्शे अभिसन्धिरनभिसन्धिरिति वि-
भागो न भवेदिति चशब्दस्तत्स्पृष्टिन्यायानुकरणार्थः । आह च मनुः—

दिवाकीर्त्यमुदक्यां च पतितं सूतकीं तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्टा स्वानेन शुद्धयति¹ ॥ इति ॥

दिवाकीर्त्यस्तु चण्डालः । अत्रायं विशेषः—अवुद्धिपूर्वं संस्पर्शे
द्वयोस्स्नानं; बुद्धिपूर्वं तु त्रयणामिति केचित् ॥ १२० ॥

यस्ततो जायते सोऽभिशस्त इति व्याख्या- तान्यस्यै व्रतानि ॥ १२१ ॥

‘यस्ततः’² इत्यादिना ‘प्रजायै गोपीथाय’² इत्येवमन्तने ब्राह्म-
णवाक्येन रजस्वलाया व्रतान्युक्तानि । तानि तया पालनीयानी-
त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—‘त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुद्धिर्भवेत्’³ इत्येवमा-
दिना प्रपञ्चितवान् ॥ १२१ ॥

¹ मनु. ५-८५.

² तैसं. २०५-१.

³ वासि. ध. ५-६.

वेदविक्रियिणं यूपं पतितं चितिमेव च ।

स्पृष्टा समाचरेत्स्नानं श्वानं चण्डालमेव च ॥ १२२ ॥

हिरण्यादिग्रहणपूर्वकं वेदप्रदानं विक्रयः लक्षणया । चितियूपयोस्त्वप्रवृत्तप्रायोपस्पर्शनम् । पतितग्रहणमुपपातकानामप्युपलक्षणम् । श्वग्रहणं च सृगालादीनां, चण्डालग्रहणं प्रतिलोमानाम् ॥

ब्राह्मणस्य ब्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
क्रिमिस्त्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गोमूर्चं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । ऋयहं स्नात्वा च पीत्वा च क्रिमिदृष्टः शुचिर्भवेत् ॥ १२३ ॥

नैतत्क्रिमिदंशनमात्रे चोद्यते । क तर्हि ? स्वशरीरोत्पन्नक्रिमिदंशे । इतरथा प्रश्नोत्तरानुपपत्तेः । यद्वा—ब्रणद्वारे क्रिमीणामुत्पत्तिमात्रे एतत्प्रायश्चित्तम् । न दंशने ॥ १२३ ॥

शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत ॥ १२४ ॥

शुनोपहतः शुना स्पृष्टः नाभेरूर्ध्वमिति शेषः ॥ १२४ ॥
अथ वाऽह—

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः
प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

किमत्र प्रायश्चित्तमिदं भवति? स्नानाशक्तौ पादौ प्रक्षाल्य
पुनराचामेदिति सम्बन्धः ॥ १२९ ॥

शुना दष्टस्य कथमित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्र-
गाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्रा-
इय विशुद्धयति ॥ सुवर्णरजताभ्यां वा
गवां शृङ्गोदकेन वा । नवैश्च कलशै-
स्स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥ १२६ ॥

॥ ११ ॥

श्वाधिकारे पुनः श्वग्रहणं श्वापदादीनां प्रदर्शनार्थम् । नदीं
गत्वा स्नात्वा चेति शेषः । सुवर्णरजतेति । इदमपि शुना
दष्टस्यैव । कनकरजतनिर्मितेन पात्रेण वा मृण्मयैर्वा कलशैः स्नानं
एकः कल्पः । गवां शृङ्गोदकेन नवैश्च कलशैरित्यपरः ॥ १२६ ॥

एवं तावत्प्राणिविशेषैर्दष्टस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । अथेदानीं
प्राणिविशेषे भक्षणं प्रतिषेधति—

अभक्ष्याः पश्वो ग्राम्याः ॥ १२७ ॥

सप्त ग्राम्याः पश्वः गोश्वाजाविकपुरुषाश्च गर्दभश्च उष्टुस-
समोऽश्वमुहैके ब्रुवते ॥ १२७ ॥

क्रव्यादाशकुनयश्च ॥ १२८ ॥

क्रव्यं मांसं तदइन्तीति क्रव्यादाः । शकुनयः काकाः
शकुन्ता वा ग्राम्यानुकर्षणार्थश्चकारः । एतेषां भक्ष्यत्वेन कामतः
प्राप्तानां प्रतिषेधः । तथा च श्रुतिः—‘स होवाच किं मेऽन्नं
भविष्यतीति’ इति मुख्यप्राणेन पृष्ठे ऊनुः ‘यत्किञ्चिदिद्रमाश्वभ्य
आशकुनिभ्य इंति होन्तुः’^१ इति । आह च मनुः—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वे प्रजापतिरकल्पयत्^२ ॥ इति ॥

अतस्सर्वमिदं भक्ष्यत्वेन प्राप्तं तत्त्विवारणार्थं प्रकरणारम्भः ॥

तथा कुकुटसूकरम् ॥ १२९ ॥

तथाशब्दोपि ग्राम्यानुकरणार्थं एव । कुकुटसूकरमिति द्वंद्वैक-
वद्वावः ॥ १२९ ॥

साम्रतं ग्राम्यपशुविषयप्रतिषेधापवादमाह—

अन्यत्राजाविभ्यः ॥ १३० ॥

प्रत्येकं बहुवचनं तत्र जात्याख्यायामन्यतरस्यां भवति । अजा
अपि भक्ष्या इत्यर्थः ॥ १३० ॥

भक्ष्याः श्वाविङ्गोधाशशाशल्यकक्छ्लपखड्डाः
खड्डवर्जाः पञ्च पञ्चनखाः ॥ १३१ ॥

^१छा. उ. ५-२-१.

^२मनु. ५-२८.

परिसङ्गैचैषा । कामत एवैतेषामपि भक्षयत्वे प्राप्ते भक्षयतर-
निषेधार्थम् । पञ्चपञ्चनवग्रहणाच्च सजातीयपरिसङ्गैचैषा गम्यते ।
श्वाविडादीन् षडनुकम्य पञ्चग्रहणात् षष्ठस्य परिसङ्गैचैषायां विक-
ल्पः । तच्च स्पष्टीकृतं—खड्गवर्जा इति । तथा च वसिष्ठः
‘खड्गे तु विषदन्तः’^१ इति । आचार्येणाप्युक्तं ‘खड्गश्श्राद्धे
पवित्रम्’ इति । एवमुत्तरेष्वपि खड्गवत् यथासम्भवं योजना ।
श्वाविद् श्वसद्वशस्तुगः वराङ्गविशेषः ॥ १३१ ॥

तथर्द्यहरिणपृष्ठतमहिषवराहकुलङ्गः कु-
लङ्गवर्जाः पञ्च द्विखुरिणः ॥ १३२ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । पूर्ववत्सङ्ग्या ॥ १३२ ॥

पश्वो गताः । पक्षिण आरभ्यन्ते—

पक्षिणस्तित्तिरिकपोतकपिञ्जलवार्द्धाणसम-
यूरवारणा वारणवर्जाः पञ्च विवि-
ष्कराः ॥ १३३ ॥

अस्मिन्नपि षट्के वारणे विकल्पः । विकीर्य भक्षयन्तीति वि-
विष्कराः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १३३ ॥

मत्स्यास्सहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्मी बृह-
च्छिरोमशकरिरोहितराजीवाः ॥ १३४ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । उक्तेषु पशुमृगपक्षिमनुष्येषु अप्रसिद्धना-
मकाः निषादेभ्योऽवगम्याः ॥ १३४ ॥

¹वा. ध. १४-४७.

उक्ते जडमेषु भक्षणविशेषः । तथा परेप्वाह—

अनिर्दिशाहसन्धिनीक्षीरमपेयम् ॥ १३५ ॥

गोमहिषाजानामिति शेषः । प्रसवादारभ्य नातिक्रान्तदशाह-
मनिर्दिशाहं क्षीरम् । सन्धिनीपुनः या गर्भिणी दुष्टते या
वा सायमदुष्टा प्रातदुष्टते प्रातरदुष्टा वा सायम् ॥ १३६ ॥

विवत्साऽन्यवत्सयोश्च ॥ १३६ ॥

क्षीरमपेयमित्यनुवर्तते विवत्सा विगतवत्साऽन्यवत्सा च । स-
न्धिनीक्षीरमपेयम्, न पुनस्तद्विकारं दध्याद्यपि । कुत एतत् ?
वसिष्ठवचनात् । यदाह—‘सन्धिनीक्षीरमवत्साक्षीरम्’^१ इत्यभ-
क्ष्यप्रकरणे । कथमनेन दध्याद्यनुग्रहो भवति ? अयं ता-
वत् न्यायः सर्वत्र निषेधे द्रव्यशुद्धौ वेदितव्यः प्रकृतिग्रहणे
विकारस्यापि ग्रहणं विकारग्रहणे च प्रकृतेरिति । यत्पुनरप-
ण्यप्रकरणे ‘क्षीरं च सविकारम्’^२ इति विकारग्रहणं कृतं तत्रायमभि-
प्रायः—विकाराणां दधिघृतादीनां क्षीरजोतस्तु जात्यन्तरत्वात्
पायसादिशब्दव्यापादेन दधिघृतनवनीतादिशब्दान्तरविकारग्रहणमन्त-
रेण तद्विद्धिर्न जायत इत्यत्रान्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणं न भवत्येव । इह
तु वसिष्ठवचने क्षीराधिकारे सत्येवं पुनः क्षीरग्रहणं तद्विकारा-
म्यनुज्ञानार्थम् ॥ १३६ ॥

आविकमौष्ट्रिकमैकशक्तमपेयम् ॥ १३७ ॥

^१ वा. ध. १४-३४,

^२ वा. ध. २-२६.

प्रथमप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः ॥

क्षीरमित्यनुवर्तते । एकशका एकखुरा अश्वादयस्तेषां पय
एकशफम् ॥ १३७ ॥

उत्तरमपेयानां पयसां प्रसङ्गालाघवाच्च प्रायश्चित्तमाह—

अपेयपयःपाने कुच्छुद्रोऽन्यत्र गव्यात् ॥ १३८ ॥

अविशेषितः कुच्छुद्रशब्दः प्राजापत्ये वर्तते ॥ १३८ ॥

गव्ये त्रिरात्रमुपवासः ॥ १३९ ॥

द्वयमेतद्वद्विपूर्वविषयम् । अबुद्विपूर्वे तु पूर्वस्मिन् त्रिरात्रं गव्ये तू-
पवासः । आह च मनुः—‘शेषेषूपवेसेद्वः’^१ इति ॥ १३९ ॥

पर्युषितं शाकयूषमांसस्पर्शशृतधानागुड-
दधिमधुसकुर्वर्जम् ॥ १४० ॥

पर्युषितमुषःकालान्तरितम् । शाकयूषादिवर्जं पकं पर्युषितम-
भक्ष्यमिति सम्बन्धः ॥ १४० ॥

शुक्तानि च ॥ १४१ ॥

शुक्तानि च दधिवर्जम् । आह च मनुः—

दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैश्चुमैः^२ ॥ इति ॥ १४१ ॥

तथाजातो गुळः ॥ १४२ ॥

^१ मनु. ५-२०.

^२ ५-१०.

तथा जातशुक्लेन जात इत्यर्थः । गुलस्य पृथक्करणं पक्ष-
स्यापि इक्षुरसस्य शुक्लस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १४२ ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणेनाहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेऽहिं सत्त्वशुद्धिर्भव-
ति । सत्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिजायिते । तच्चाध्ययनेऽधिकार
इत्याह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य
तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेयुस्त्सृजेयुः ॥ १४३
॥ १२ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण श्रविष्ठया वा युक्ता पौर्णमासी श्रावणी ।
श्रवणशब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

चित्रादितारकाद्रन्दैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः ।
मासाः चैत्रादिकाः इयाः त्रिस्त्रिष्पष्टान्त्यसप्तमैः ॥

इति । एवमेव द्वादश पौर्णमास्यो द्वष्टव्याः । उपाकर्मेत्सर्जनं च
गृह्य एवोक्तम् ॥ १४३ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्यामिकृते
पञ्चमोऽध्यायः

—○—

एवं तावत्पुरुषार्थतया शौचाधिष्ठानमुक्तम्, अथेदानीं क्रत्वर्थत-
याऽऽह—

प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः..

शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरः हिंसाकर्म तत्प्रतिषेधोऽध्वरः ।
जुषन्ते सेवन्ते । देवग्रहणं पितृणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

किमिलेवम्?

शुचिकामा हि देवाश्शुचयश्च ॥ २ ॥

हिशब्दे हेतौ । शुचिकामवात् शुचित्वाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रपञ्चोऽयं भूयः तत्संग्रहार्थः—

तदेषाऽभिवदति—

शुची वो हव्या मरुतश्शुचीनां शुचिं हिनो-
म्यध्वरं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसा-
प आयञ्छुचिजन्मानश्शुचयः पावका
इति ॥ ३ ॥

श्रुतिः क्षेषा देवानां शुचित्वमभिवदतीति विव्रियते । व-
सिष्टस्यार्थं त्रिष्टुप्छन्दः । हे मरुतः! वो युप्माकं शुचीनां स-
तां हव्यान्यपि शुचीनि योग्यानि भवन्ति । ब्रह्मात् शुचि-
भ्यो युप्मभ्यं शुचिमेवाध्वरं यज्ञं प्रहिणोमि । यस्मादेवं व-
यं मरुतां कृतवन्तस्तस्मात्तेऽपि मरुतः ऋतेन यज्ञेन सत्यं परं
पुरुषार्थमृतरूपस्वर्गपर्वर्गाख्यं आयन् प्राप्नुयः । ऋतवश्शुचिज-
न्मानश्शुचयः पावकाः च ऋतसापः यज्ञसेवनाः । उक्तं च ‘शु-

तथाजातशुक्तवेन जात इत्यर्थः । गुठस्य पृथकरणं पक्ष-
स्यापि इक्षुरसस्य शुक्तस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १४२ ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणेनाहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेहि सत्त्वशुद्धिर्भव-
ति । सत्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिजायिते । तत्त्वाध्ययनेऽधिकार
इत्याह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य
तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेयुरुत्सृजेयुः ॥ १४३
॥ १२ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण श्रविष्ठया वा युक्ता पौर्णमासी श्रावणी ।
श्रवणशब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

चित्रादितारकाद्रन्दैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः ।
मासाः चैत्रादिकाः ज्येयाः त्रिख्निष्पष्टान्त्यसप्तमैः ॥

इति । एवमेव द्वादश पौर्णमास्यो द्रष्टव्याः । उपाकर्मोत्सर्जनं च
गृह्य एवोक्तम् ॥ १४३ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
पञ्चमोऽध्यायः

—०—

एवं तावत्पुरुषार्थतया शौचाधिष्ठानमुक्तम्, अथेदानीं क्रत्वर्थत-
याऽऽह—

प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरः हिसाकर्म तत्प्रतिषेधोऽध्वरः ।
जुषन्ते सेवन्ते । देवग्रहणं पितृणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

किमित्येवम् ?

शुचिकामा हि देवाश्शुचयश्च ॥ २ ॥

हिशब्दो हेतौ । शुचिकामत्वात् शुचित्वाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रपञ्चोऽयं भूयः तत्संग्रहार्थः—

तदेषाऽभिवदति—

शुची वो हव्या मस्तशुचीनां शुचिं हिनो-
म्यध्वरं शुचिभ्यः । क्रतेन सत्यमृतसा-
प आयज्ञशुचिजन्मानश्शुचयः पावका
इति ॥ ३ ॥

श्रुतिः क्रगेषा देवानां शुचित्वमिवदतीति विव्रियते । व-
सिष्टस्यार्प त्रिष्टुप्छन्दः । हे मस्तः! वो युष्माकं शुचीनां स-
तां हव्यान्यपि शुचीनि योग्यानि भवन्ति । ब्रह्मात् शुचि-
भ्यो युष्मभ्यं शुचिमेवाध्वरं यज्ञं प्रहिणोमि । यस्मादेवं व-
यं मस्तां कृतवन्तस्तस्मात्तेऽपि मस्तः क्रतेन यज्ञेन सत्यं परं
पुरुषार्थममृतरूपस्वर्गपर्वग्नरूपं आयन् प्राप्नुयः । क्रतवश्शुचिज-
न्मानश्शुचयः पावकाः च क्रतसापः यज्ञसेवनाः । उक्तं च ‘शु-

चिमिः साध्वरम्' इति¹ । जन्म शुचि वेषां ते शुचिजन्मानः
शुचयः पावनहेतवश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्—‘श्वचण्डाल-
पतितोपस्थृष्टम्’ इति ॥ ३ ॥

अहतं वाससां शुचिस्तस्माद्यत्किञ्च्यासं-
युक्तं स्यात्सर्वं तदहतैर्वासोभिः कुर्यात् ॥
॥ ४ ॥

अहतेन वाससा इत्युक्तं प्रत्यहतस्य वाससः साक्षात् क्षा-
क्लनं न स्यात्तत्रिराकरणायाह—

प्रक्षालितोपवातान्यक्षिष्ठानि वासांसि पत्ति-
यजमानावृत्विजश्च परिदधीरन् ॥ ५ ॥

तत्र संस्कारोऽहतवासस एतत्क्षाळनमित्यमित्रायः । उपवा-
तानि शोषितानीत्यर्थः । अक्षिष्ठानि अच्छिद्राणि, तानि च
शुक्लानि भवन्ति, उत्तरं लोहितवासस इति विशेषश्रवणात् ।
ऋत्विक्छब्दादुपद्रष्टादयोऽप्येवंभूतानि वासांसि परिदधीरन्निति गम्यते ॥

एवं प्रक्रमादूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आवृत्तादिति शेषः । प्रक्रम उपक्रमः । उपक्रमादारभ्याऽपव-
र्गादेवंभूतैर्वासेभिर्मित्यवित्यमित्यमित्रायः ॥ ६ ॥

दीर्घसोमेषु सत्रेषु चैवम् ॥ ७ ॥

¹ शुचिभिर्नाभ्यरभिति पाठान्तरम्,

² अत्र प्रन्थो गलितो भाति.

प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

दीर्घसोमास्सत्राणि संस्थानि प्रसिद्धानि । चशब्द एकाहा-
हीनोपसङ्गहणार्थः । एवमित्यतिदेशः । ‘यत्किञ्चेज्यासंयक्तम्’ इत्य-
स्य विस्तरोऽयम् ॥ ७ ॥

किमेष एवोत्सर्गः ? नेत्याह—

यथा समाप्नातं च ॥ ८ ॥

शुक्लवाससोऽन्यदपि यद्यथा समाप्नातं तथा कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

तदाह—

यथैतदभिचरणीयेष्विष्टिपशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवाससश्विजः प्र-
चरेयुः चित्रवाससश्वित्रासङ्ग्या वृषाक-
पाविति च ॥ ९ ॥

अभिचरणीयेषु अभिचारसाधनेषु उष्णीषं शिरोवेष्टनं वासः
परिधानं चित्रं नानावर्णं आसङ्गच्यं उत्तरीयम् । अभिचरणोष्ट-
यः ‘आग्रौवैष्णवमेकादशकपालं निर्विषेत^१’ इत्याद्याः । पशवः
‘ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमालभेत^२’ इत्याद्याः । सोमाः श्येनाद्यः । वृषा-
कपिः ‘विहि सोतोरमृक्षत^३’ इति सूक्तम् । इतिशब्दचशब्दौ ‘अभि-
चरन् दशहोतारं जुहुयात्’^४ इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थौ ॥ ९ ॥

अग्रचाधाने क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे
कार्यासिकान्यौर्णानि वा भवन्ति ॥ १० ॥

^१तै. सं. २,२-९. ^२तै. सं. २-१-५. ^३क्रक्षसं. १०-८६-१ ^४तै. वा. २-२-१.

पतीयजमानयोरेतद्विधानम् ॥ १० ॥

‘अहतं वाससां शुचिः’ इत्युक्तम् । इदानीमुपहतान्यपि वा-
सांस्यभ्यनुज्ञानन् तेषां मूत्रादिसंसर्गे शोचमाह—

**मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाऽ-
द्विरिति प्रक्षाळनम् ॥ ११ ॥**

इतिशब्दः प्रकारवचनो गोशकृदादीन्यपि प्रदर्शयति । पुरु-
षोर्यव्यपि वासांसीति यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

वासोवत्तार्प्यवृक्लानाम् ॥ १२ ॥

तृपानाम् वृक्षास्सन्ति तेषां त्वचा निर्मितमाच्छादनं तार्प्यमि-
त्युच्यते । वृक्लाशशकमाः (?) । तेषामपि मृदाऽद्विरिति प्रक्षाळ-
नम् ॥ १२ ॥

वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम् ॥ १३ ॥

वल्कलशब्देनाप्याच्छादनविशेष उच्यते । ‘चेलवल्कलधारि-
णाम्’ इत्येवमादिपु दर्शनात् । तद्वक्ष्यन्नाजिनानामपि यथाशौ-
चं वेदितव्यम् । ननु वल्कलानां शौचं नोक्तम्, अतः कथं
तद्विदित्यतिदेशः । उच्यते—इह ‘वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम्’
इत्युपमिते सति कृष्णाजिनवद्वल्कलानामित्यथमर्थ उपमानोक्त्या-
त्र विधितिसितः । तद्विदिति वतिप्रत्ययः पष्ठचा सह व्यत्ययः
कृष्णाजिनवद्वल्कलानामिति । यथा ‘सह शाखया प्रस्तरं प्र हरति’
इत्यत्र द्वितीयातृतीययोः । एवं च वल्कलानामपि विलवतण्डु-
लैरेव शुद्धिः ॥ १३ ॥

इदं चान्यत्—

न परिहितमधिरूढमप्रक्षाळितं प्रावरणम्॥

भवेदिति शेषः । परिहितं कौपीनप्रदेशे । अधिरूढं तत्पा-
स्तरणार्थे । एतदुभयमप्रक्षाळितं प्रावरणमुत्तरीयेण न कुर्यात् ॥

नापल्पूलितं मनुष्यसंयुक्तं देवतासु यु- ज्यात् ॥ १५ ॥

पल्पूलितं हस्तेन शिलायां ताडितम् । अपल्पूलितमेवंभूतं
वासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवतासु देवेषु न कुर्यात् । देवतार्थे-
षु कर्मस्विति यावत् । ‘यथाऽधिष्ववणकर्मण्यब्रतं चर्म’ इत्यत्र
वचनात् मनुष्यैरुपयुक्तमपि पल्पूलितं चेदुपस्तीर्यमित्येव ॥ १५ ॥

अधुना देशशुचिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम् ॥ १६ ॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः । तत्र हि ‘वेदिनारा वेदिं
कल्पयन्ते’ इति शौचं नोक्तम् । शिलातलतया स्थिताया
भूमेरुपघाते उपलेपनं मूत्राद्युपघाते गोमयेनोपलेपनम् ॥ १६ ॥

सुषिरायाः कर्षणम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्नेव विषये सुषिरायाः सच्छिद्राया मृद उपघाते क-
र्षणाच्छुद्धिः ॥ १७ ॥

क्लिन्नायाः मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् ॥ १८ ॥

क्लिन्ना आद्र्वा । तस्या उपघाते तृणादिना मृदा च प्रच्छादनं कार्यम् । किमर्थम्? दग्धुम् । एवं हि कृते सत्यादौ भूमस्कारो भवति ॥ १८ ॥

चतुर्भिरशुध्यते भूमिगोभिराक्रमणात्खननादहनादभिर्विषणाच्च ॥ १९ ॥

अत्यन्तोपहताया भूमेरेतच्छौचं, तत्र वेदिविमानकाले साक्षिर्विप्रकर्षप्रकर्षद्युपघातविशेषापेक्षया चाभिर्विषणादीनां व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १९ ॥

अथेदानीमत्यन्तोपहताया आह—

पञ्चमाच्चोपलेपनात् पष्ठात्कालात् ॥ २० ॥

उपलेपनमुक्तम् । सोमसूर्यशुमारूतैर्या शुद्धिः सा कालात् शुद्धिः ॥

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्रक्षाळनम् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणादिसंस्कारविहीनायां भूमौ न्यस्तानामत्यन्ताल्पानां च हिंरादीना प्रक्षाळनं कार्यम् ॥ २१ ॥

परोक्षोपहतानामभ्युक्षणम् ॥ २२ ॥

तृणानमेव यज्ञार्थं समुपहतानामेतत् ॥ २२ ॥

प्रथमप्रश्ने पष्ठोऽध्यायः :

एवं क्षुद्रसमिधाम् ॥ २३ ॥

क्षुद्रसमिधोऽङ्गुलिपरिमिताः अनिध्मा इति यावत् ॥ २३ ॥

महतां काष्ठानामुपधाते प्रक्षाळयावशोष-
णम् ॥ २४ ॥

याज्ञिकानामेव काष्ठानां ‘अथाभ्यादधातीध्मं प्रायणीयं पुरा
महापरिधिकम्’ इत्येवमादावुपयोक्तव्यानां पदादिभिरुपहतानामेतत् ॥

बहूनां तु प्रोक्षणम् ॥ २५ ॥

इध्मादिव्यतिरिक्तानां पूर्वस्मिन् विषये प्रोक्षणं तद्रतबहुत्वे ।
तेषामेव मूत्राद्युपधाते त्यग एव ॥ २९ ॥

दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारध्या-
नामवलेखनम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टजुहादीनामुच्छिष्टपुरुषस्तृष्टानां दार्वादीनामवलेखनं वर्ष-
णम् । अशुचिभिः समन्वारम्भः स्पर्शः । ‘चरूणां स्तुकस्तुवा-
णां च’¹ इति मानवमपूर्वं वेदितव्यम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् ॥ २७ ॥

तेषामेवास्मिन्निमित्ते अवतक्षणं वाश्यादिनाऽनुकर्षणम् । तस्मिन्
कृतेऽपि तत्पात्रं यदि स्वकार्यक्षमं भवति । अक्षमस्य तु श्रौते-
नापायेन त्यग एव ॥ २७ ॥

¹ मनु. ५-११७.

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः
॥ २८ ॥

इधमावर्हिरादीनामप्ययं विप्रिर्दृष्टव्यः । प्रभृतिशब्देनात्र निर्देशानां द्वादशानां ग्रहणं कृतम् ॥ २८ ॥

‘दारुमयानाम्’ इत्यादिसूत्रद्वयस्यापवादमुपक्रमते—

तदेतदन्यत्र निर्देशात् ॥ २९ ॥

तदेतदवलेखनादिविधानं निर्देशात् अन्यत्र विधानाद्वते न भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे सूत्रारम्भः किमर्थः? इति चेत्— समुच्चयशङ्कानिवृत्यर्थ इति ब्रूमः । कथं पुनर्विशेषविहिते सामान्यविहितस्यावलेखनादेस्समुच्चयशङ्का? । शौचभूयस्तथाऽपेक्षित्वात् । तदा कथमिति चेत्? ‘शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते’ इति सूत्रद्वयस्थऋग्दर्शनस्य प्रयोजकत्वादिति ॥ २९ ॥

निर्देशमिदानीमाह—

यथैतदग्निहोत्रे घर्मोच्छिष्टे च दधिघर्मे च
कुण्डपायिनामयने चोत्सर्गिणामयने च
दाक्षायणयज्ञे चेढादधे च चतुश्चक्रे च
ब्रह्मौदनेषु च तेषु सर्वेषु दैर्भैरद्विः प्रक्षालनम् ॥ ३० ॥

शौचमित्यनुर्वर्तते । चतुश्चक्रो नाम ‘इष्टको मध्यवन्तो यजन्ते

प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः ।

यथैतदधः । इत्यत्र प्रसिद्धः । यथैतदिति निपातावुदाहरणप्रसूत्-
नार्थैँ । तेषु वर्मस्वग्रहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धे लेपोप-
घाते च दर्भैरद्विः प्रक्षाळनमेव शौचं नावलेखनादि । ब्रह्मौद-
नेदिविति बहुत्तनमाश्वमेधिकानामुपसङ्गहणार्थम् । तत्र यद्यपि ब्र-
ह्मोदनपात्रस्य सकुङ्गोजने कृते पुनः क्रतौ नोपयोगः । तथाऽपि
दर्भैरद्विः प्रक्षाळनं शौचं नेतराद्विः प्रक्षाळनमेवेत्यभिप्रायः ॥३०॥

किञ्च—

सर्वेष्वेव सोमभक्ष्येष्वद्विरेव मार्जलीये
प्रक्षाळनम् ॥ ३१ ॥

ग्रहचमससोमभक्षेषु मार्जलीयेऽद्विः प्रक्षाळनं न दर्भैरिति ॥३१॥

तेषामेव—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युत्सर्गः ॥३२॥१३

उपहतानामित्यध्याहारः । प्रभूतीयनेन लेघ्मादिसङ्गहः । ननु
ग्रहचमसानामप्येवंभूतानां जुह्वादिवत् उत्सर्गे प्राप्ते किमर्थं प्रयत्नः?
उच्यते—‘यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते’ इति द-
ष्टान्तबलात् ग्रहचमसानां मूत्रादिसंसर्गेऽपि सोमसंयोग एव शुद्धिका-
रणमित्याशङ्कानिराकरणार्थो यत्नः ॥ ३२ ॥

मृणमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धाना-
मवकूलनम् ॥ ३३ ॥

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारव्यानां अवकूलनं कु-
शाप्रिस्पर्शः ॥ ३३ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् । मूत्रपु-
रीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः॥
३४॥ तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परि-
मृष्टानां प्रक्षाळनम् ॥३५॥ परिमार्जन-
द्रव्याणि गोशकृन्मृद्रस्मेति ॥ ३६ ॥

तैजसानां हिरण्यादीनां उच्छिष्टसमन्वारव्यानां गोशकृन्मृ-
द्रस्मभिः परिमृज्य प्रक्षाळनम् ॥ ३४—३६ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः
करणम् ॥ ३७ ॥

अतिरोहितानामेव तैजसानां रुक्महिरण्यादीनां मूत्राद्युपह-
तानामेतत्पुनःकरणम् ॥ ३७ ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ३८ ॥

अगूढार्थमिदम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्ब्रेव विषये—

महानद्यां वैवम् ॥ ३९ ॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । याः स्वनामैव समुद्रं गच्छन्ति

ता महानद्यः । एते विकल्पाः सत्त्विर्कर्षविप्रकर्षपेक्षया व्यवस्थाप्याः ॥ ३९ ॥

एवमद्दमभ्यानाम् ॥ ४० ॥

द्वषदादिप्वशममेयषु परिशायनं द्वितीयम् । एवमिति निर्देशनं पुनः करणमपि । यद्वा—मृण्मयशौचस्यैतदनुकरणम् ॥ ४० ॥
अधुना यज्ञपात्रभाजनानां फलादीनां शुद्धिः—

अलाबुविल्वविनाळानां गोवालैः परिमार्जनम् ॥ ४१ ॥

अलाबुः सुचां भाजनम् । विल्वमयीषु प्रोक्षणीषु यूपावटादिषु शौचोपयोक्तव्यानामयावानां विनाळं वेणुविद्यनक्तमयादिकं दीर्घभाजनमुच्यते । तत्र प्रणीताप्रणयनादीनाम् । उच्छिष्टसमन्वारव्यानां चैतत् ॥ ४१ ॥

नक्तवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाद्विरिति प्रक्षाळनम् ॥ ४२ ॥

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नक्तशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषाः प्रसिद्धाः । एतैः व्यूतास्ते प्रोतभावेन समन्ततः । इतिशब्दस्वगोमूत्रोपलक्षणार्थः ॥ ४२ ॥

अथ देवद्रव्येषु—

त्रीहीणामुपघाते प्रक्षाळयावशोषणम् ॥ ४३ ॥

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धानां अवकूलनं कु-
शाग्रेस्पर्शः ॥ ३३ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् । मूत्रपु-
रीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥
३४ ॥ तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परि-
मृष्टानां प्रक्षाळनम् ॥ ३५ ॥ परिमार्जन-
द्रव्याणि गोशकृन्मृद्रस्मेति ॥ ३६ ॥

तैजसानां हिरण्यादीनां उच्छिष्टसमन्वारब्धानां गोशकृन्मृ-
द्रस्मभिः परिमृज्य प्रक्षाळनम् ॥ ३४—३६ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः
करणम् ॥ ३७ ॥

अतिरोहितानामेव तैजसानां रुक्महिरण्यादीनां मूत्राद्युपह-
तानामेतत्पुनःकरणम् ॥ ३७ ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ३८ ॥

अगृदार्थमिदम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्नेव विषये—

महानद्यां वैवम् ॥ ३९ ॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । या: स्वनामैव समुद्रं गच्छन्ति

ता महानयः । एते विकल्पाः सच्चिकर्षविप्रकर्षपेक्षया व्यवस्थाप्याः ॥ ३९ ॥

एवमश्मभयानाम् ॥ ४० ॥

दृषदादिप्वश्ममेषु परिशायनं द्वितीयम् । एवमिति निर्देशे-
न पुनः करणमपि । यद्वा—मृण्मयशौचस्यैतदनुकरणम् ॥ ४० ॥

अधुना यज्ञपात्रभाजनानां फलादीनां शुद्धिः—

अलाबुविल्वविनाळानां गोवालैः परिमार्ज- नम् ॥ ४१ ॥

अलाबुः सुचां भाजनम् । विल्वमयीषु प्रोक्षणीषु यूपाव-
टादिषु शौचोपयोक्तव्यानामयावानां विनाळं वेणुविदग्धनक्तमयादिकं
दीर्घभाजनमुच्यते । तच्च प्रणीताप्रणयनादीनाम् । उच्छिष्ट-
समन्वारव्यानां चैतत् ॥ ४१ ॥

नक्तवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाद्विरिति प्रक्षाळनम् ॥ ४२ ॥

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नक्तशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषाः
प्रसिद्धाः । एतैः व्यूतास्ते प्रोतभावेन समन्ततः । इतिशब्द-
स्त्वगोमूत्रोपलक्षणार्थः ॥ ४२ ॥

अथ देवद्रव्येषु—

त्रिहीणामुपघाते प्रक्षाळयावशोषणम् ॥ ४३ ॥

सतुषोपलक्षणमेतत् । उपधातश्चण्डालादिस्पर्शः । द्रोणादल्प-
तरस्येदमुक्तम् । बहूनां तु प्रोक्षणं तथाविधानामेव ॥ ४३ ॥

तण्डुलानामुत्सर्गः ॥ ४४ ॥

मूत्राद्युपहतानामल्पानामिति शेषः । बहूनां तावन्मात्रत्याग इति
वद्यते ॥ ४४ ॥

एवं सिद्धहविषाम् ॥ ४५ ॥

एवं च पुरोडाशादीनामुपवाते त्याग एवार्थः । स एव च
हविर्दोषो भवति ॥ ४५ ॥

महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तं देशं पु-
रुषान्नमुत्सृज्य पदमानस्मुवर्जन इत्ये-
तेनानुवाकेनाभ्युक्षणम् ॥ ४६ ॥

अवशिष्टानामिति शेषः । प्रभृतिशब्दः पतितादिसङ्कृहार्थः ॥ ४६ ॥

मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानय-
ने शौचम् ॥ ४७ ॥

‘दधि मधु वृत्तमापो धानाः’* इत्यत्र मधूदके । पयोविकारः
आमिका । एतेषां पुरुषदोषमात्रदुष्टानाम् । तच्चोच्छिष्ठस्पर्शमा-
त्रम् । अत्र तु विकारग्रहणात् पयसश्शौचान्तरं कल्प्यम् ॥ ४७ ॥

*तै. सं. २-३-२.

एवं तैलसर्पिषी उच्छिष्टसमन्वारब्धे उद- केऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलमपि प्रतिनिधिक्वेन यज्ञेषु प्राप्तम् । यदा—‘तैलं दधि
पयस्सोमो यवागुरोदनं वृत्तण्डुलमांसमश्वतर्यः कामतः’ इत्यभियु-
क्तोपदेशान्मुख्य एवेति । पात्रान्तरानयनमिति निर्दिश्यते । उद-
केऽवधानं विशेषः । स च तैलसर्पिषोर्यथा�त्माविनाशो भवति
तथा कार्यः ॥ ४८ ॥

अथाग्नीनां शौचनामाह—

अमेध्याभ्याधाने समारोप्याग्निं निर्मन्थ्य पवमानेष्टि कुर्यात् ॥ ४९ ॥

अमेध्यं मूत्रपुरीषादि तस्याग्निषु प्रक्षेपोऽभ्याधानं तस्मिन् स-
ति अरण्योस्तमारोप्य मयित्वाऽग्नीन् विहृत्य पवमानेष्टौ कृतायां
तावहोषः परिहृतो भवति । एकाशौचे तद्वृष्टव्यम् । तत्र च
पुरोडाशस्थाने चर्स्मवेत् ॥ ४९ ॥

अथ यज्ञाङ्गानां प्रावल्यदौर्बल्यविवेकायाह—

शौचदेशमन्त्रावृद्धर्थद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु पूर्वपूर्वप्राधान्यं पूर्वपूर्वप्राधान्यम् ॥ ५० ॥

॥ १४ ॥

एतेषु भेदेषु विरोभेषु पूर्वस्य पूर्वस्य प्रावल्यं प्रस्प दौर्बल्यं
चार्थप्रकर्षाद्विदितव्यम् । यथाऽग्निष्टोमे प्रागुदप्रवणो देशो मूत्रोप-

हत उपलभ्यते अनेवं भूतश्च गोभिराकान्तोऽग्निदग्धश्च विद्यते,
तयोरन्यतरस्मिन्नेव प्राचीनवंशादौ कर्तव्ये दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणो-
पि गोभिराकान्तोऽग्निदग्धश्च कर्तव्यः । कस्मात् ? शौचप्राधा-
न्यात् । तद्धि पूर्वेण सञ्चिकृष्टतरं अदृष्टत्वात् । प्रागुदक्षप्रवणं
पुनर्दृष्टत्वात् विप्रकृष्टम् । दिव्यात्रमेतदुदाहरणे प्रदर्शितम् । एवं
'देशयोर्मन्त्रावृतोः' इत्यादि द्वन्द्वशो द्रष्टव्यम् । आवृत् प्रयो-
गप्रांशुभावः ॥ ९० ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः,

पुनरपि क्रत्वर्थमेव किञ्चिदुच्यते—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ १ ॥

उपचारस्तत्त्वारः क्रत्विग्यजमानयाजिनाम् । विहृतावधिः यस्मिन्
देशे स विहारः, यस्य विहारस्योत्तरत उपचारो भवति स
तथोक्तः । क्रत्विग्यजमाना उत्तरतोऽग्नीनां सञ्चरेयुरिति यावत् ॥ १ ॥

तथाऽपवर्गः ॥ २ ॥

अयमपि बहुवीहिरेव । उत्तरतोनिर्गम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदपवदति—

विपरीतं पित्र्येषु ॥ ३ ॥

कर्मस्त्विति शेषः । उपचारापवर्गैः दक्षिणतः कुर्यादित्युक्तं
भवति ॥ ३ ॥

प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

पादोपहतं प्रक्षाळयेत् ॥ ४ ॥

अङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप उपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

अङ्गं शरीरं सिक् परिहितं वासः । अत्रोपस्पर्शः स्पर्श-
मात्रमेव, नाचमनादि ॥ ६ ॥

एवं छेदनभेदनखनननिरसनपित्र्यराक्षस-
नैरक्ततरौद्राभिचरणीयेषु ॥ ६ ॥

एतेष्वपि कृतेषु अपामुपस्पर्शनमिति । छेदनं ‘आच्छनति’
‘आच्छेत्ता ते मा रिष्मू’^१ इत्यादि । भेदनम् ‘तस्मिन् स्फयेन प्र-
हरति’ इत्यादिष्वदष्टसंस्कारेषु । खननं ‘तं स खनति वा
खानयति वा’ इत्यादि । निरसनं ‘तृणं वा किंशासु निर-
स्यति’ इत्यादि । तत्र पुनर्वचनमनिरूपितदशहोत्रायौगपद्यनिवृ-
त्यर्थम् । पित्र्यं ‘स्वधा पितृभ्य ऊर्भव’^२ इत्यादि । राक्षसं
‘रक्षसां भागोऽसि’^३ इत्यादि । नैरक्तं ‘नैरक्तेन पूर्वेण प्र-
चरति’ इत्यादि । रौद्रं अस्थिसंस्थावहोमादि । अभिचरणी-
यानि ‘यं यजमाने द्वेष्टि’ इत्येवं चोदितानि ॥ ६ ॥

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् ॥

मन्त्रवद्यज्ञाङ्गं सुक्ष्मुवादि । तेनात्मानं नाभिपरिहरेत् आ-
त्मनो बर्हिने कुर्यादग्नेनरन्तरस्त्वयं न भवेदिति यावत् ॥ ७ ॥

तत्र कारणमाह—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि ॥ ८ ॥

ऋत्विगपेक्षयेति शेषः ॥ ९ ॥

^१ तै, सं, १-१-३,

^२ तै, सं, १-१-११,

^३ तै, सं, १-१-५,

बाह्या क्रत्विजः ॥ ९ ॥

प्रयोगाङ्गत्वात् यज्ञाङ्गपेक्षयेति शेषः ॥ ९ ॥

पत्रीयजमानावृत्विग्भ्योऽन्तरतमौ ॥ १० ॥

फलप्रतिगृहीतृत्वात् अनयोरुद्दाहरणानि वैसर्जनानि दक्षिणानि
च ॥ १० ॥

अथेदानीममनुष्येषु बाह्याभ्यन्तरमाह—

यज्ञाङ्गेभ्य आज्यमाज्याङ्गवींषि हविर्भ्यः

पशुः पशोस्सोमस्सोमादग्रयः ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्यादिषु देशसङ्कटे उपस्थिते अग्नेरनन्तरं सोमस्माद्यते ।
तदनन्तरं मांसादि । तदनन्तरं धानाः पुरोडाशाः । तेभ्यश्चा-
ज्यमनन्तरं स्तुवश्च स्तुकच्च । ततो ब्रह्मरिति । एवंतावदत्विक्स-
न्निपाते च योज्यम् ॥ ११ ॥

**यथा कर्मत्विजो न विहारादभिपर्यावर्ते-
रन् ॥ १२ ॥**

आवश्यकादते विहारादव्यावृत्तिश्च, तत्र चैतत् कर्मेत्यनेन क-
थ्यते ॥ १२ ॥

प्राङ्गंखश्चेदक्षिणमंसमभिपर्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अग्निभिस्सह गमने सत्यं विविः । अग्नीतां पृष्ठतः करणं मा-
भूदिति उपदेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

प्रथमपश्चै सप्तमोऽध्यायः ।

प्रत्यक्षुभवस्सव्यम् ॥ १४ ॥

अयमपि तथैव । यदा—द्राभ्यामपि सूत्राभ्यां विहतानोमेव
पुरुषाणां प्रदक्षिणीकुल्य निर्गमनं विधीयते ॥ १४ ॥

‘उत्तरत उपचारो विहारः’ इत्युक्तः । तत्र निर्गमनप्रधान-
मार्गमाद्—

अन्तरेण चात्वालोत्करौ यज्ञस्य तीर्थम् ॥

उत्तरवेदिपुरीषार्थं चात्वालः । वेदिपुरोषनिधानदेश उत्करः ।
तयोर्मध्यं तीर्थं द्वारान्तरेण योगाद्वर्त्मेति । आह च मन्त्रः—
‘अप्याचमनं तीर्थं क इह प्रवोच इत्यनेन पथा प्रविशेत्तैर्मत्स्यं’
इति ॥ १५ ॥

अचात्वाल आहवनीयोत्करौ ॥ १६ ॥

अन्तरेण तीर्थमित्यनुष्ठयते । अचात्वाले चात्वालान्ये दर्शपूर्ण-
मासादौ ॥ १६ ॥

ततः कर्तारः पतीयजमानौ च प्रपद्येरन् ॥

अनेन मार्गेण प्रपद्येरन् प्रविशेयुः । चशब्दादुपद्रष्टारो द्र-
ष्टारश्च ॥ १७ ॥

विसंस्थिते ॥ १८ ॥

असमाप्ते यज्ञे एतद्विधानम् ॥ १८ ॥

संस्थिते च संचरोऽनूत्करदेशात् ॥ १९ ॥

संस्थिते समाप्ते च यज्ञकर्मणि संचरः प्रवेशो निर्गमश्चानु-
त्करदेशात् पश्चादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतते यज्ञे पुर-
स्तात् निर्गमनप्रवेशो, समाप्ते पश्चादिति । अन्याधिक्यादिके
च विहारे इदं विधानम् । इतरत्र ‘तस्माद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्य-
म्’^१ इति निषेधात् ॥ १९ ॥

**नाप्रोक्षितमपपन्नं क्लिनं काष्ठं समिधं वाऽ-
भ्यादध्यात् ॥ २० ॥**

अग्राविति शेषः । क्लिनमाद्वयम् ॥ २० ॥

अग्रेणाहवनीयं ब्रह्मयज्ञमानौ प्रपद्येते ॥ २१ ॥

दक्षिणत आसिनुमग्रेणति । ‘एनवन्यतरस्यामद्वैऽपञ्चम्याः,
एनपा द्वितीया’ इति चानुशासनात् ॥ २१ ॥

जघनेनाहवनीयमेत्येके ॥ २२ ॥

एके आवार्या मन्यन्ते वेदेमतिलङ्घ्यार्थे ॥ २२ ॥

**दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण य-
ज्ञमानस्य ॥ २३ ॥**

सामान्येऽर्थे तानि कुर्यात् । ‘प्रणीताहवनीयं ब्रह्मायतनम्’
इति चिद्दे यज्ञमानायतनविधानर्थ आरम्भ । अतश्च ‘यज-

^१तै. सं. ३-१-९,

प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः

मानायतन उपविशति यजमानायतने तिष्ठति । इत्येवमादिष्वेव
व्यवहारेषु तस्मिन्नेव देशसंप्रत्ययसिंहो भवति ॥ २३ ॥

उत्तरां श्रेणिमुक्तरेण होतुः ॥ २४ ॥

आयतनमिति शेषः । वेदेरुत्तरपरदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्कर आग्नीध्रस्य ॥ २५ ॥

आयतनमित्येव ॥ २५ ॥

जघेनेन गार्हपत्यं पत्न्याः ॥ २६ ॥

ब्रह्मादिभिर्जोषमासीनैः एतेष्वेव देशेषु आसित्यमित्यायतनप्रपञ्चः ।
‘यथा कर्मत्वं जो न विहारादभिर्यार्थवर्तेरन्’ इति कृतमेव चाध-
र्योग्यतनानां वचनं, तद्वापाराधीनत्वात् सप्तसत्तायाः ॥ २६ ॥

तेषु कालेकाल एव दर्भान् संस्तृणाति ॥

तेषु ब्रह्माद्यायतनेषु । यज्ञोपक्रमकालानां बहुत्वाद्वीप्सा ।
दर्भास्तरणमासनार्थम् । एवं च होतृष्टदनमप्यध्वर्युणैव कर्तव्यमिति
भवति ॥ २७ ॥

एकैकस्य चोदकमण्डलुरुपान्तस्यादाचम-
नार्थः ॥ २८ ॥

प्रतिपुरुषं पूर्णाभिर्त्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

ब्रतोपेतो दीक्षितस्स्यात् ॥ २९ ॥

कतमेन ब्रतोपेतः?—

**न परपापं वदेन्न कुरुयेन्न रोदेन्मूलपुरीषे ना-
वेक्षेत ॥ ३० ॥**

परस्य प्रयतस्य । यद्यपि ब्रतमात्रस्य पुरुषार्थत्यैवंजातीयकानां प्रतिषेधस्त्विष्टः । तथाऽपि क्रत्वर्थतया प्रतिषेधः संयोगपृथक्त्वात् । प्रायश्चित्तान्तरमस्यानृतवदनादिवदेव ‘यदि यज्ञुष्टो भुवस्वाहा’ इत्यादि । तथा—‘दीक्षितश्चेदनृतं वदेदिमं मे गङ्गे यमुने’ इत्यादि ॥ ३० ॥

**अमेध्यं दृष्टा जपति अवद्धं मनो दरिद्रं
चक्षुस्मूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे भा मा
हासीरिति ॥ ३१ ॥ १५ ॥**

अमेध्यदर्शने प्रायश्चित्तमिदं निर्देष्टदर्शने वा । कुतः ‘अमेध्य-दृष्टं वा दृष्टा जपतीत्येतदुक्तम्’ इति यज्ञप्रायश्चित्तेषु दृश्यरप्यनुभाषणात् । मन्त्रस्तु विव्रियते—तामदेवस्यार्थं गायत्रं छन्दः आपो देवता । अवद्धं अनिरोध्यं अनिवार्यं मनः पापमपि सङ्कल्पयतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘तस्मातेनोभयं सङ्कल्पयते सङ्कल्पनियतं चासङ्कल्पनियतं च’ इति । चक्षुरपि दीद्रिमेव । दरिद्रा गतिकुत्सनयोरिति । कुत्सितगतिरिति । श्रुतिरपि—‘तस्मातेनोभयं पश्यति दर्शनीयमदर्शनीयं च’ इति । किमेभिरनिरो-

ध्यैः करणैः भगवानेव हि सूर्यो ज्योतिपां श्रेष्ठः श्रेयान् स-
न्ध्यक्पश्यति, तस्मादहं दीक्षे एव न नियमाननुपालयितुं क्षमः,
स त्वं मा मा हासीः मा त्याशीरिति ॥ ३१ ॥

इति वोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिङ्कृते
प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः।

यज्ञप्रसङ्गात् ब्राह्मणादीन् स्मृत्वाऽह—

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥१॥

चतुस्सङ्ख्या ब्राह्मणप्रतिलोमानुलोमानां वर्णत्वनिवृत्यर्था ॥ १ ॥

वर्णचतुष्टयप्रभवेतरा मनुष्ययोनय इति वक्तुं ब्राह्मणादीनां
भार्या आह—

**तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्म-
णस्य ॥ २ ॥**

तेषां मध्ये ब्राह्मणस्येति सम्बन्धः । आनुपूर्व्यग्रहणात् प्रथमं
ब्राह्मणी ततः क्षत्रिया इत्येवं द्रष्टव्यम् । अस्वजातीयापरि-
णयनं ‘इतरथाऽसदृशीम्’ इत्यविशेषकं स्यात् । आह च
मनुः—

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽपराः ॥ इति^१ ॥२॥

^१ मनु. ३-१२.

तिस्रो राजन्यस्य ॥ ३ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ४ ॥

आनुपूर्वेण क्रमत इति चानुसन्धेयम् ॥ ३-४ ॥

एका शूद्रस्य ॥ ५ ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य शूद्रैव भार्या ॥ ६ ॥

तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ॥ ६ ॥

व्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । सवर्णास्वनन्तरासु चेति विग्रहः ।
सवर्णास्समानजातीयाः । अनन्तरा इतराः । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वाऽनन्तरेत्यादि योज्यम् । तत्र सवर्णायां जातः पुत्रास्स एव
वर्ण इति व्युत्पत्त्या सवर्णः । अनन्तरायां तु सवर्णसदृश इति ।
आह च मनुः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥^१ इति ॥ ६ ॥

एकान्तरद्वयन्तरास्वम्बष्टोग्रनिषादाः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य वैश्या एकान्तरा स तस्यामस्वष्टं जनयति ।
तस्यैव शूद्राद्वयन्तरा तस्यां निषादम् । क्षत्रियस्य पुनस्सेवैका-
न्तरा । सोपि तस्यामेवोत्तमानाम् पुत्रं जनयति । एते पूर्वेरनु-
लैभस्सह षडनुलोमा अनुक्रान्ताः । तत्र वीजोत्कर्षे क्षेत्रापकर्षे
च सत्यानुलोम्यं भवति । विपर्यये तु प्रातिलोम्यं भवति ॥ ७ ॥

^१ मनु. १०-६.

के पुनः प्रतिलोमाः ? तानाह—

**प्रतिलोमास्वायोगवमागधैर्णक्षत्तुपुल्कस-
कुकुटैवदेहकचण्डालाः ॥ ८ ॥ अम्बष्टा-
त्प्रथमायां श्वपाकः ॥ ९ ॥ उग्रात् द्विती-
यायां वैणः ॥ १० ॥ निषादात्तीया-
यां पुल्कसः ॥ ११ ॥ विपर्यये कु-
कुटः ॥ १२ ॥**

पुल्कसान्विषाद्यां जातस्य कुकुटसंज्ञेत्यर्थः । अनेनैतद्विज्ञा-
तं भवति—प्रतिलोमानुलोमेन स्त्रियां जाताः प्रतिलोमा एवेति ।
अन्यथा कथेमेवमवश्यत् ॥ ८-१२ ॥

अथ बीजोत्कर्षवशात् पुनरपि वर्णान्तरप्राप्तिमाह—

**निषादेन निषाद्यामा पञ्चमाज्जातोपहन्ति
शूद्रताम् ॥ १३ ॥**

अत्र गौतमीयम्—‘वर्णान्तरानुगमनमुत्कर्षपकर्षभ्यां सप्तमेन ।
पञ्चमेनाचार्याः’¹ इति । आङ् तत्राभिविधौ । निषादो वैश्या-
च्छूद्रायां जात इति कृत्वोच्यते ॥ १३ ॥

तमुपनयेत्पष्टं याजेयेत्सप्तमोऽविकृतो
भवति.॥ १४ ॥ १६ ॥

अविकृतः वीजमेव वर्णं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं तावच्छू-
द्रायां वैश्याज्ञातस्यासप्तमाद्वैश्यापत्तिरुक्ता । एवमेव वैश्यायां
जातस्य क्षत्रियापत्तिः । तथा क्षत्रियायां जातस्य ब्राह्मण्यापत्तिरु-
च्यते । वर्णत्यागादपि वर्णसङ्करो जायत इतीदं प्रदर्शयितुं
आह च मनुः—

व्यभिचारेण वर्णनामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ॥¹ इति ॥

स्वकर्मणां त्याग उपनयनादिसंस्कारहानिः । अविकृतेत्यन्तं
वर्णसंस्कारप्रदर्शनार्थत्वादुपपत्नामिहामिधानम्² ॥ १४ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने अष्टमोऽध्यायः

अथानन्तरप्रभवानोमेव किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह—

तत्र सवर्णासु सवर्णाः ॥ १ ॥

अनुलोमविषयमिदम् । वर्णन्तरसवर्णासु सवर्णैरुत्पादिता अपि
सवर्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

¹मनु. १०-२४.

²“स मौञ्जीसम इत्येकेषां संज्ञाः क्रमेण निपतन्ति । त्रिषु वर्णेषु
सादृश्यादवतो जनयेत्तु याम् । तत्सावित्रीपरिन्निष्ठान्त्रात्यानाहुर्मनोषिणः ॥ रथ-
काराम्बष्टुतोप्रमागायोगवैणक्षक्षत्रृपुलकसकुकुट्वदेहकश्वपाकचण्डालप्रभृतयः” इत्य-
धिकसूत्रपाठः,

**ब्राह्मणात्क्षत्रियायां ब्राह्मणो वैद्ययायाम-
स्वष्टः शूद्रायां निषादः ॥ २ ॥**

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातायां तस्यां ब्राह्मणेनोत्पादितः । अत्र
पूर्वमूले आदिसप्तवर्णशब्दस्पदशर्वर्ण इत्यनया व्युत्पन्न्या वर्तते ।
सूत्रारम्भस्तु तेषामपि वर्णधर्मप्राप्त्यर्थः ॥ २ ॥

पारश्व इत्येके ॥ ३ ॥

सोऽयं संज्ञाव्यतिरेकः ॥ ३ ॥

क्षत्रियादैद्यायां क्षत्रियदशूद्रायामुग्रः ॥ ४ ॥

अयमध्येकीयमतेन संज्ञाव्यतिरेकप्रकारः ॥ ४ ॥

वैद्याच्छूद्रायां रथकारः ॥ ५ ॥

अस्य त्वाधानेऽधिकारः । ‘वर्षासु रथकारः’ इति । एते
अनुक्रान्ता अनुलोमाः ॥ ९ ॥

अथ प्रतिलोमासु यच्छूद्रवीजं तदाह—

**शूद्रादैद्यायां मागधः क्षत्रियायां क्षत्ता
ब्राह्मण्यां चण्डालः ॥ ६ ॥**

अथ वैश्यवीजमुच्यते—

**वैद्यात्क्षत्रियायामायोगदो ब्राह्मण्यां वैदे-
हकः ॥ ७ ॥**

क्षत्रियवीजं पुनः—

क्षत्रियाद्वृह्ण्याणं सूतः ॥ ८ ॥

अथ वर्णसङ्करजातानां परस्परसङ्करजातानाह—

तत्राम्बष्टोग्रसंयोगे भवत्यनुलोमः ॥ ९ ॥

उत्कृष्टवीजप्रभवायामनुलोमायां जाता अपि अनुलोमा एव
भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

क्षन्त्रैदेहकयोः प्रतिलोमः ॥ १० ॥

शूद्रक्षत्रियापत्यभवात् प्रतिलोमाद्वैश्यब्राह्मणीप्रभवायां प्रतिलोमा-
यामुत्पन्नेऽपि प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजका-
नुसन्धानेन वेदनीयम् ॥ १० ॥

अतः पुनरपि प्रतिलोमानेवाह—

**उग्राजातः क्षन्तायां श्वपाकः ॥ ११ ॥ वैदे-
हकादम्बष्टायां वैणः ॥ १२ ॥ निषादा-
च्छूद्रायां पुलकसः ॥ १३ ॥ शूद्रान्नि-
षाद्यां कुकुटः ॥ १४ ॥**

इदमपि प्रतिलोमा भवन्तीत्यर्थप्रयोजकग्रहणार्थ, नोदाहर-
णावधिकमेव कथ्यते । एकार्थाशब्दा अनेकार्थशैक्षशब्दान्त-
रेषु तत्र तत्र संव्यवहरेऽपदर्शनार्थाः । एवं च भैनेन कर्मणा
तरतमभावं विजानीयादित्युक्तं भवति । तथा च वसिष्ठः—

प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः.

छन्नोत्पन्नास्तु ये केचित्प्रातिलोम्यगुणाश्रिताः ।
गुणाचारपरिभ्रंशात्कर्मभिस्तान् विजानीयुरिति^१ ॥

तद्विशेषावगतश्च तत्परिहरणवर्णसंकरादिविशेषण कल्पनीया ।
ततश्च ब्रात्याः संस्कारहीना इति कृत्वा प्रतिलोमा धर्महीना इत्ये-
तदेव ॥ ११-१४ ॥

वर्णसंकरादुत्पन्नान्ब्रात्यानाहुर्मनीषिण इ-
ति ब्रात्यानाहुर्मनीषिण इति ॥ १५ ॥
१७ ॥

इति वोधायनधर्मसूत्राविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने नवमोऽध्यायः.

—३०७—

सन्यासः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसङ्करेषि जायते । अतस्तत्प-
रिहारार्थमाह—

षड्गभूतो राजा रक्षेत्प्रजाम् ॥ १ ॥

षट्क्लोऽत्र लुप्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भूतिर्वेतनं धनं तद्राही
भूतः । राजा चात्राभिषिक्तः । स चाहतानां प्रजानां षष्ठ-
भागभाग्भवति । ब्राह्मणस्यानुरक्षितस्य धर्मषट्क्लागभाग्भवति । तथा च
वसिष्ठः—‘राजा तु धर्मेणानुशासन् षष्ठं धनस्य हरेत् । अन्यत्र
ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमेंशं भजति’^२ इति । इष्टं वर्णमासाद्य-

^१ वा. ध. १८-७.

^२ १-४४.

विकारावष्टमेन विहितो ज्योतिष्ठेमादि । पूर्तं तु साधारणो धर्मः
सर्वेषां सत्यमक्रोधो दानमहिसा प्रजननमित्यादि । अभिपिक्तस्य
प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—‘चलत-
श्रेनांत्स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य हंशभाग्भवति’^१ इति ।
वसिष्ठश्च—‘स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं भूतानाम्’^२ इति ॥ १ ॥

आचार्यश्च स्वधर्मेषु स्थापनमेव रक्षणामिति मत्वाऽस्येमे स्वधर्मा
इत्याह ॥

ब्रह्म वै स्वं महिमानं ब्राह्मणेष्वदधादध्य-
यनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहसं-
युक्तं वेदानां गुप्त्यै ॥ २ ॥

षट्कर्मयुक्तो ब्राह्मणः स्वं महिमानम् । किमर्थमेवं कृतवत् ब्रह्मे-
त्याह—वेदानां गुप्त्यै । गुप्तिः रक्षणम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां रक्षणायेमे क्षत्रधर्मा इत्याह—
क्षत्रे बलमध्ययनं यजनं दानं शस्त्रकोशा-
भूतरक्षणसंयुक्तं क्षत्रस्य वृद्ध्यै ॥ ३ ॥

अदधादित्यनुवर्तते । किं तत्? बलं शक्तिः वेदाध्यय-
नादिंयुक्तम् । शस्त्रगायुधम् । तथा च वसिष्ठः—‘शस्त्रेण
च प्रजापालनं स्वधर्मः’^३ इति । भूतग्रहणं चतुर्भिर्वस्यापि
भूतस्य ग्रहणार्थम् । तथा गौतमः—‘चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्या-

^१११-११.^२१३१.^३२-१७

प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः।

तत्संज्ञानां चलनपतनसर्पणामायतं जीवनं प्रसूतिरक्षणम्¹

इति । क्षत्रस्य वृद्धिरभ्युदयः ॥ ३ ॥

वैश्येषु वैश्यकर्मदिवादित्याह—

विट्ठ्ययनयजनदानकृषिवाणिज्यपशुपाल-

नसंयुक्तं कर्मणां वृद्धयै ॥ ४ ॥

अध्ययनादिसंयुक्तं अध्ययनादिनिष्पादितमित्यर्थः । कृषिः
भूविलेखनम् । वाणिज्यं क्रयविक्रयव्यवहारः । कर्माणि यागा-
दीनि । तेऽह्येवं सति वृद्धिर्भवति ॥ ४ ॥

शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या ॥ ५ ॥

अदधादित्येव । पूर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । परिचर्या शुश्रूषा ।
आह चापस्तम्बः—‘शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णनाम्’² इति ॥ ५ ॥

किमिति शुश्रूषा शूद्राणामित्यत आह—

पञ्चो ह्यसृज्यन्तेति ॥ ६ ॥

हिशब्दो हेतो । यस्मात्प्रजापतेः पदात्सृष्टः तस्माच्छूद्रो यज्ञे^३-
नवकृतः । अतो याज्यानां शुश्रूषैव शूद्रस्य धर्मः ॥ ६ ॥

एवं चातुर्वर्ण्यधर्ममिधाय पुनः राज्ञ एवाह—

सर्वतोधुरं पुरोहितं वृणुयात् ॥ ७ ॥

² १-१-७.

१ गौ. ध. ८-३.

16

सर्वत्र धूर्यस्य सर्वतोधूः धूश्च व्यापारः विषयज्ञानमिहाभिप्रेतम् । सर्वज्ञ इति यावत् । पुरो धीयत इति पुरोहितः । तं वृणुयात् वृणीत ॥ ७ ॥

तस्य शासने वर्तेत ॥ ८ ॥

तत्प्रयुक्तः कर्माणि कुर्यात् । स च ब्राह्मणः विद्याभिजनवांश्च गौतमवचनात् । स ह्याह—‘ब्राह्मणं पुरोदधीत विद्याभिजनवाग्रूपवयस्सम्पन्नं त्यायवृत्तं तपस्त्वनम् । तत्प्रसूतः कर्म कुर्वत । ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्त्रमृद्घच्यते’^१ इत्यादि ॥ ९ ॥

सङ्ग्रामे न निवर्तेत ॥ ९ ॥

युद्धे उपस्थिते पलायनपरायणेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

युद्धे तु वर्तमाने—

न कर्णिभिर्न दिग्धैः प्रहरेत् ॥ १० ॥

कर्णवन्त्यस्याणे कर्णानि शूलादीनि । विषेण लिप्तानि दिग्धानि । न समासः प्रत्येकं प्रतिषेधप्राप्त्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च—

भीतमतोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीवालवृद्ध-
ब्राह्मणैर्न युध्येतान्यत्राततायिनः ॥ ११ ॥

भीतः त्रस्तः । मत्तसुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धनेष्टः ।
प्रमत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलितकवचादिवन्धः । वि-

गतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः । तैर्न युध्येत तान् न हि-
स्यादित्यर्थः । तथा च गौतम—‘न दोषो हिसायामाहवे । अ-
न्यत्र व्यश्वसारथ्यनायुधकृताज्ञिप्रकीर्णकेशं परञ्जुखोपविष्टस्थलवृक्षा-
रूढदूतगोब्राक्षणवादिभ्यः’¹¹ इति । व्यश्वसारथीत्यत्र व्यश्वो
विसारथिरिति योजना । व्यश्वादिशब्दो इतादिभिः प्रत्येकं
सम्बन्धनीयः । अन्ततोऽपि स्वदूतोऽहमिति यो वदति गौरहं
ब्राह्मणोऽहमिति । पूर्वोक्तान्विशिष्टिः—अन्यत्राततायिन इति ।
आततायी साहसकारी ॥ ११ ॥

तद्विसायां दोषाभावं परकीयमतेनोपन्यस्यति—

अथाप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिन-
म् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं
मन्युमृच्छतीति ॥ १२ ॥

भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः विभर्ति सर्वं ब्रु-
वते तदभिप्रेतमिति । आततायिविषयेऽपि ब्राक्षणवधे दोषोऽस्ती-
ति । इतरथा ‘न तेन भ्रूणहा भवति’ इति नावक्ष्यत् ॥ १२ ॥

‘षड्गभूतो राजा’ इत्युक्तम् । तस्य कन्चिदपवादमाह—

सामुद्रशुल्कः ॥ १३ ॥

राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु तत्प-
र्वन्धी सामुद्रशुल्कः पण्डव्यम् ॥ १३ ॥

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह—

परं रूपमुद्भृत्य दशपणं शतम् ॥ १४ ॥

गृहीयादिति शेषः । परमुक्तकृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने
प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृहीयात् । अनेन सामुद्रे
दशभागशशुल्क इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

**अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुपहत्य धर्मं
प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥**

असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफल्गुत्वापेक्षया परं रूपमनु
पहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् । तत्र सारफल्गुविभागो
गौतमेनोक्तः ‘विशतिभागशशुल्कः पण्ये । मूलफलपुण्योपच-
मधुमासत्रृणन्धनानां षष्ठ्यचम्’^१ इति । पष्टीमितं षा-
ष्ठ्यचम् ॥ १५ ॥

किञ्च—

**अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकं रिकथं संवत्स-
रं परिपाल्य राजा हेरेत् ॥ १६ ॥**

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रणष्टशब्दः । ब्रह्मस्व-
मिति तु विज्ञति ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छौचाविधाना-
ध्याये ‘न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत’ इति ।
आह च मनुः—

¹ गौ, ध. १००-२७.

प्रथमप्रश्ने इशमोऽध्यायः.

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा व्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाकव्यब्दाद्वरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥^१ इति ॥

गौतमोऽपि ‘प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राजे प्रतिवूयुः । विष्ण्याप्य राजा संवत्सरं रक्ष्यम् । उर्ध्वमधिगन्तुश्रुतुर्थं राजशशेषश्च’^२ इति ॥ १६ ॥

सर्वापराधेषु—

अवध्यो वै ब्रह्मणस्सर्वापराधेषु ॥ १७ ॥

वैशब्दः श्रुतिस्मूचनवचनार्थः । तथा च गौतमः—‘पद्मः परिहार्यो राजाऽवध्यश्रावन्ध्यश्रादण्डचश्रावाहिप्कार्यश्चापरिवादश्रापरिहार्यश्चेति’^३ इति । सर्वापराधेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि ॥ १७ ॥

तत्र तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—

ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनस्वर्णस्तेयसुरापानेषु
कुसिन्धभगसृगालसुराध्वजांस्तसेनाय-
सा ललाटेऽङ्गयित्वा विषयान्विधिनम् ॥

निर्धनं कृत्वा प्रवासयेदिति शेषः । कुसिन्धः कवन्धः ।
भगः स्त्रीव्यञ्जनम् । सृगालो गोमायुः । स च शुनोपि प्रदर्शनार्थः ।
सुराध्वजः सुराभाण्डः । आह च मनः—

स्तेनस्य श्वापदः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यो ब्रह्महत्ये शिरः पुमान् ॥ इति ॥

^१मनु. ८-३०.

^२यौ. १०-३८.

^३आौ. ८-१३.

कवन्धाकृतिकेन कृष्णायसेन ललाटेऽङ्गयति । उत्तरीयवास-
सां चौर्ये विषयान्तरं निर्वासयेत् । स्वयमेव प्रायश्चित्तं करोति ।
तस्यायं दण्डः ॥ १८ ॥

क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधस्सर्वस्वहरणं च ॥ १९ ॥

सर्वत्र निकृष्टजातीयस्योत्कृष्टजातीयवधे वधस्सर्वस्वहरणं च
दण्डो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथावलमनुरूपा- न् दण्डान् प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥ १८ ॥

तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथावलं
यथास्वशक्तिः । तथा स्मृत्यन्तरम्—

देशकालवयशशक्तिवलं सञ्चिन्त्य कर्मणि ।
तथाऽपराधं वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डचेषु पातयेत् ॥ इति ॥

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृपमैकाधिकं राज्ञ उ- त्सृजेद्वैरनिर्यातनार्थम् ॥ २१ ॥

दण्डः प्रायश्चित्तं चैतत् । यथा ‘श्वभिः सादेद्राजा निहीनवर्ण-
गमने स्त्रियं प्रकाशम्’ इति । राज्ञे पालयित्रे तपनेत् । एवं
च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमपयात-

प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः.

नं नाश इत्यनर्थान्तरम् । यदा—स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् ।
यथा—

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥¹ इति ॥ २१ ॥

शतं वैश्ये दश शूद्र ऋषभभ्राधिकः ॥२२॥

सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थ इति शेषः । एषोपि राजे त्यागः ॥२२॥

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातः ॥

ऋषभैकादशगोत्यजनमत्र दृश्यते । इह चान्द्रायणस्याभ्युमच्यो
द्रष्टव्यः । आह च मनुः—

स्त्रीशूद्रविद्वत्त्वधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।
उपपातकसंयुक्तो गोत्रो मासं यवान् पिवेत् ॥

इति प्रस्तुत्य

एतदेव व्रतं कुर्युपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवज्ये शुद्धवर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥² इति ॥

अन्यत्रात्रेया वधात् ॥ २४ ॥

तस्या वधे वक्ष्यति—‘आत्रेयीवधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः’
इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

घेन्वनडुहोश्च ॥ २५ ॥

¹मनु. ८-२८८.

²मनु. ११-६७...११८.

वध दति शेषः । धेनुः पयस्विनी अनद्वानारोपितभारवह-
नक्षमः पुङ्गवः । अयमपि क्रष्णैकादशगोदानातिदेशः ॥ २५ ॥

धेन्वनदुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

क्रष्णैकादशगोदानस्यान्ते । अत्र दानतपसोऽस्समुच्चयः । अत
एतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनदुहोरवत्र विशिष्टपुरुषसम्बन्धिनावाग्रि-
होत्रादिविशिष्टोपयोगार्थैँ । दुर्मिक्षादिषु च बहुदोग्यत्वेन बहुवो-
दृत्वेन प्रजासंक्षणार्थैँ चेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रा-
यश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति ॥ २६ ॥

आत्रेया वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ॥

‘रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष दाम्पत्यं भवति’¹ इति ।
गोवध इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः ॥

हंसभासवर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूक- कण्टकडिङ्गिकमण्डूकडेरिकाश्ववभुनकु- लादीनांवधे शूद्रवत् ॥ २८ ॥

शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति ।
सर्वत्र चातिदेशो मानाधीनता । इह मण्डूकग्रहणं मार्जारादीना-
मपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्यात्रतं चरेत् ॥² इति ॥

¹ वा. ध. २०-३५.

² मनु. ११-१३२.

प्रचलाको लिप्तः । डिङ्कः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात्
कुञ्जकौञ्चादेरपि ग्रहणम् । ‘कुञ्जकौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्राय-
श्चित्तम्’ इति स्मृत्यन्तरात् । एवं तावत् ‘शास्ता राजा हु-
रात्मनाम्’ इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राजा कारयितव्यानी-
त्यर्थः । तानि दिव्यात्रेण दर्शितानि ॥ २८ ॥

साम्राटं पापप्रसङ्गात् कूटसाक्षिनिवृत्यर्थं साक्षिप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र प्रथमं मृषावदनं परिहरन् वदति—

लोकसङ्घहणार्थं यथादृष्टं यथाश्रुतं साक्षी ब्रूयात् ॥ २९ ॥

द्वयोः परस्पराविप्रतिपन्नोऽज्ञातमर्थं साक्षिभिर्मावयेत् । महाज-
नपरिग्रहार्थं तत्र साक्षी यथादृष्टं निरपेक्षप्रमाणेनावगतं यथाश्रुत-
माप्तवाक्यादवगतं तथैव ब्रूयात् ॥ २९ ॥

पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षि-
णम् । पादस्सभासदसर्वान् पादो रा-
जानमृच्छति ॥ राजा भवत्यनेनाश्र
मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छति
कर्तारं यत्र निन्द्यो ह निन्द्यते ॥ ३० ॥

राजा सम्यक्परीक्षणा कर्तव्येति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः ।
इतरथा अधर्मस्य कृतस्य पाद एव तत्कर्तारं गच्छेत् । इतरे

त्रयः पादाः साक्षिसभासद्राजगा इत्युक्तम् । सम्यक्परीक्ष्य दुष्ट-
निग्रहः परीक्षाकारिणां पापप्रमोचनार्थं इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥३०॥
तत्र परीक्षावेळायां पृथक् श्लोकसंचयः—

साक्षिणं त्वेवमुद्दिष्टं यतात्पृच्छेद्विचक्षणः ॥

अधुना निर्दिष्टान् साक्षिण एवं पृच्छेदिति पदान्वयः ॥३१॥

कथं पृच्छेत्—

यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरि-
ष्यसि । एतयोरन्तरा यत्ते सुकृतं सुकृतं
भवेत् ॥ तत्सर्वं राजगामि स्यादनृतं
ब्रुवतस्तव ॥ ३२ ॥

सुकृतं धर्मः । स च सुष्टु कृतो यथाविध्यनुष्ठितः । यमन्-
तेन पराजयसि तद्वामी त्वदीयो धर्म इति याज्ञवल्क्योभिप्रैति—

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि पराजयसि यं मृषा ॥¹

इत्यवदत् ॥ ३२ ॥

किञ्च—

त्रीनेव च पितृन् हन्ति त्रीनेव च पिताम-
हान् ॥ ३३ ॥

प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः।

अनृतवदनमात्रे* एष दोषः ॥ ३३ ॥

साक्ष्यनृते तु—

सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्यं मृषा व-
दन् ॥ ३४ ॥

आत्मनः पूर्वापरान् सप्तसप्त हन्तीत्यर्थः । अधर्मप्रवणचित्ता-
नां आत्मीयवंश्यहननोपाये वैराग्यं भवतीत्येवं सान्त्वनम् ॥ ३४ ॥
अथेदानीं विप्रतिपत्तिविषयभूतदृष्टविशेषपेक्ष्याऽनृतवदने दोषमाह—

हिरण्यार्थेऽनृते हन्ति त्रीनेव च पिताम-
हान् । पश्च पश्चनृते हन्ति इश हन्ति
गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं
पुरुषानृते । सर्वे भूम्यनृते हन्ति साक्षी
साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ ३५ ॥

अत्र हिरण्यशब्दो रजतादिवचनः ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्^१ ॥

इति सुवर्णविषये मानवदर्शनात् ॥ ३६ ॥

अथ साक्षिलक्षणमाह—

चत्वारो वर्णः पुत्रिणः साक्षिणस्त्युरन्यत्र

^१मनु. ८-९९.

श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजितमानुष्यहीनेभ्यः

॥ ३६ ॥

मानुष्यहीनो बुद्धिहीनः । एते श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजिताः
वचनादसाक्षिणः । बुद्धिहीनस्तु दृष्टदोषात् । तथा च नारदः—

वचनादोषतो भेदाः स्वयमुक्तिमृतान्तरः ।

श्रोत्रियः....वचनाते न स्युर्दोषदर्शनात् ॥¹ इत्यादि॥३६॥

साक्षिङ्गैव सति राजा तत्पुरुषैश्च किं कर्तव्यमित्याह—

स्मृतौ प्रधानतः प्रतिपत्तिः ॥ ३७ ॥

प्रधान्य तपोनिर्दिष्टविद्यादिभिस्तद्वचनात् प्रतिपत्तिः निश्चयः।
कार्य इत्यध्याहारः । किमुक्तं भवति—

द्रैष्ये वहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्रैष्ये तु वचनं ग्राहां ये गुणवत्तराः ॥²

इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३७ ॥

अतोऽन्यथा कर्तपत्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तोपायादुपायान्तरेण निर्णये सति कर्तपत्यं नाम दोषो
भवति । कर्तं नरकं तस्मिन् निपातः कर्तपत्यम् ॥ ३८ ॥

तत्र च प्रायश्चित्तमाह—

द्वादशारात्रं जुहुयादिति ॥ ३९ ॥ ११ ॥

¹ना. स्मृ. प्रथमव्यवहारे. १५७.

²या स्मृ. २०७८.

प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः

द्वृतमिति शेषस्यांत् । तावदाहवनीय एवायं होमः राज्ञो रा-
जपुरुषाणां च । कूशमाण्डानि 'यदेवा देवहेठनम्'^१ इत्यारभ्य
पृथ्यपाल[?]प्रसिद्धानि । प्रतिमन्त्रं च होमसेदः । प्रत्यहं होमा-
वृत्तिरिति केचित् । अपरे द्वादशरात्रस्य सकृदेवात्राहुः ॥ ३९ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः—

‘साक्षिणः पुत्रिणः’ इत्युक्तम् । केनोपायेन पुत्रिणो भव-
न्तीत्येतत्प्रसङ्गेन विवाहानामवतारः—

अष्टौ विवाहः ॥ १ ॥

उच्यन्त इति शेषः । नियमार्थमदृष्टार्थं च । ततश्च वक्ष्यमाण-
ब्राह्मादिनियमधर्मलङ्घननिमित्तवर्णसङ्करो भवतीत्येतदर्थात्सूचितं भ-
वतीति ॥ १ ॥

तत्राह—

श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणोऽर्थिने क-
न्यादानं ब्राह्मः ॥ २ ॥

अयमाद्यो धर्मविवाहः । श्रुतं वेदार्थज्ञानं शीलं सर्वसहिष्णुता ।
ब्रह्मचारी उपकुर्वाणोऽस्कन्नरेताश्च । कन्या अक्षतयोनिः । आ-
ह च मनुः—

आच्छाय चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तिः^२ ॥ इति ॥

^१ तै. आ. २०३.

^२ मनु. ३-२७.

आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सहधर्मश्वर्यतामिति
प्राजापत्यः ॥ ३ ॥

आच्छादनालङ्करणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । ‘एषा’
इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । स्वकीयो द्रव्यसाध्यो धर्मोऽ-
नया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः ॥
तृतीयस्तु—

पूर्वीं लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते
दत्वा ग्रहणमार्षः ॥ ४ ॥

वैवाहिकीनां लाजाहुतिनां प्रथमाहुत्यनन्तरं कन्यास्वामिने गो-
मिथुनं वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहणमार्षो नाम विवाहः ॥ ४ ॥

चतुर्थः पुनः—

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे स
दैवः ॥ ५ ॥

ऋत्विग्वरणवैलायामेव कंचिद्वरसम्पदिर्युक्तमृत्विक्त्वेन वृत्वा
दक्षिणाकाले तदीयभागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च तां
प्रतिगृह्य समाप्ते यज्ञे ‘प्राजापतिस्त्रियां यशः’^१ इति षड्भिर्मन्त्रैः
पुनः प्रतिगृह्य शुभे नक्षत्रे विवाहं कुर्यात् । स दैवो नाम ॥ ५ ॥

सकामेन सकामायां मिथस्संयोगो गान्ध-
र्वः ॥ ६ ॥

प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः

संयोगस्समवायः । विवाहहोमस्तु यथाविधेयव । एंवल-
क्षणको गान्धर्वो नाम पञ्चमः ॥ ६ ॥

षष्ठस्तु—

धनेनोपतोष्यासुरः ॥ ७ ॥

कन्यावन्तमुपतोष्य । यथाविधेयव होमः ॥ ७ ॥

सप्तम उत्तरः—

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥ ८ ॥

अत्रापि तथैव विवाहः । यथा तस्मीहरणं तथैष राक्षसः ॥ ८ ॥

तथाऽष्टमः—

सुसां मत्तां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टेताः ।
उपयमनं चाहुमैथुनम् । एवं त्वाह च मनुः—

सुसां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः¹ ॥ इति॥

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः-

पूर्वश्श्रेयान् ॥ ९० ॥

ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाश्रत्वारः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वपूर्ववि-
वाह उत्तरोत्तरात् वेदितव्यः ॥ १० ॥

¹ मनु. ३-३४.

उच्चरेषामुनरोन्तरः पापीयान् ॥ ११ ॥

उच्चरेषां वर्णनामुक्ते गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचाश्रत्वारो विवाहाः । अत्रापि पूर्वपूर्वश्रेयानिति वक्तव्ये उच्चरोन्तरः पापीयानिति वचनं पुनरन्त्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वल्यापनार्थम् । उदाहृतं चात्र मानवम्—‘स पापिष्ठो विवाहानाम्’¹ इति ॥ ११ ॥

अत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षत्रूधर्मानुगतौ तत्प्रत्ययत्वात् क्षत्रूस्येति ॥ १२ ॥

तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । वलं हि राजां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—‘क्षत्रूस्य बलान्वितम्’ इति । आसुरेऽपि धनं बलहेतुतयाऽभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

पञ्चमाष्टमौ वैद्यशूद्राणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चमो गान्धर्वः स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः स शूद्राणाम् ॥ १३ ॥

ईदृश्याः व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सूनाह—

अयन्त्रितकल्प्त्रा हि वैद्यशूद्रा भवन्ति ॥

अयन्त्रितं अनियतं कल्प्रं भार्या येषां ते भवन्ति अयन्त्रितकल्प्त्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तदा कथमिति चेत—

कर्षणशुश्रूषाऽधिकृतत्वात् ॥ १५ ॥

¹ मनु. ३-३४.

प्रेयमप्रश्ने एकादशोऽन्यायः।

कर्षणं वाणिज्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निकृष्टकर्मधिकतत्वा-
त्तयोर्विवाहा अपि तावशा एवेत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

गान्धर्वमध्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानु-
गतत्वात् ॥ २० ॥

एतदपि गान्धर्वस्य लक्षणम्—‘सकामेन सकामायाम्’
इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषोः निबन्धः । तदनुगतं विहित-
विवाहकर्म । तथा चापस्तम्बः—‘यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्या-
मृद्भिर्नेतरदाद्रियेत’^१ इति ॥ २६ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा प्रजा भवतीति
विज्ञायते ॥ १७ ॥

प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा च सति
तत्रोत्पन्नाः पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

साधवस्त्रिपुरुषमार्षादशा दैवादशा प्राजाप-
त्यादशा पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्रा-
ह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥ १८ ॥

अतोऽस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवतीत्येव ॥ १८ ॥

^१आप. गृ. ३-२१.

तदाह—

वेदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्राणां भवतीति ॥ १९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ १९ ॥

आसुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—

क्रीता द्रव्येण यानारी सा न पत्नी विधीयते ।
सा न दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां
कश्यपोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

क्रीताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्याविक्रियोपि न कर्तव्य इत्याह—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमो-
हिताः । आत्मविक्रियिणः पापाः महा-
किल्बिषकारकाः ॥ पतन्ति नरके घोरे
ग्रन्ति चासप्तमं कुलम् । गमनागमनं
चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥ २१ ॥

कन्याविक्रियी कुत्सितजन्मभागभवति अशःपाती च तस्मात्क-
न्याविक्रियो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नानां पुत्राणां वेदस्वीकरणे शक्तिरित्युक्तम् ।
तत्राविद्वेन वेदस्वीकरणायानध्ययनप्रकरणमारभ्यते—

प्रथमग्रन्थे एकादशोऽध्यायः।

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्याऽग्रच्युत्पातभूमिक-
स्पश्चमशानदेशपतिश्रोत्रियैकतीर्थप्रयाणे-
ष्वहोरात्रमनध्यायः ॥ २२ ॥

पौर्णमासी तिथिः यस्यां चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पत् । अष्टका
माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्ठादष्टमी । अमावास्या अमा सह
सूर्येण यस्यां तिथौ चन्द्रमा वसति सा अमावास्या । अ-
ग्रच्युत्पातः यस्मिन् ग्रामे दाहस्तस्मिन् ग्रामे । भूमिकम्पो भुवश्र-
लनम् । शमशानं शवशयनम्, शरीरस्य दहनभूमिः निक्षेपभू-
मिर्वा । गमनदिवसोपि प्रयाणम् । तच्च देशपत्यादिभिः प्रत्ये-
कमभिसम्बद्धते । देशपतेः राज्ञः राष्ट्रे प्रवासे मरणदिवसेऽपि ।
एकतीर्थः एकस्तीर्थः गुरुः ययोरिति विग्रहः । एतेष्वहोरात्रं
नाधीयीतेति ॥ २२ ॥

वाते पूतिगन्धे नीहारे च नृत्तगीतवादित्र-
सुदितसामशब्देषु तावन्तं कालम् ॥ २३ ॥

वातो वायुः दिवा चेत्पांसुगन्धहरः । नृत्तं जैत् कर्णश्चा-
वि । पूतिगन्धो दुर्गन्धः । नीहारोऽब्रं हिमद्रवणं तच्च हिमानी ।
तेष्वनध्यायः । वादित्रं वीणावादनम् । यावदेव न निर्वर्तते
तावदनध्यायः ॥ २३ ॥

स्तनयित्नुवर्षविद्युत्सन्निपाते इयहमनध्या-
योऽन्यत्र वार्षिकात् ॥ २४ ॥

स्तनयित्नुर्मेवगर्जितम् । विद्युत्तचित् । अप्रमुष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

वर्षाकालेऽपि वर्षवर्जमहोरात्रयोश्च तत्कालम् ॥ २५ ॥

वर्षाकालेऽपि विद्युत्स्तनयित्नुसन्निपातो भवति चेदाऽस्तमयादन-
ध्यायः । रात्रौ चेदोषसः ॥ २६ ॥

पित्र्यप्रतिग्रहभोजनयोश्च तद्विवसेशः ॥

पितरो देवता यस्य कर्मणस्तत्पित्र्यं तस्मिन् आमश्राद्धार्थं
वा भोजनार्थं वा निमन्त्रणप्रभृत्यनध्यायः ॥ २७ ॥

भोजनेष्वाजरणम् ॥ २७ ॥

अनध्याय इत्येव । भोजनपक्षे निमन्त्रणप्रभृत्याजरणमित्य-
र्थः ॥ २७ ॥

कथं पुनरमुक्तव्येव भोजनमभ्युपगम्य आमन्त्रणरूपे पाणीं
आमश्राद्धेऽनध्याय इत्याशङ्कचाह—

पाणिमुखो हि ब्राह्मणः ॥ २८ ॥

आमश्राद्धस्याप्येतदेव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

एतदेव द्रवयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

भुक्तं प्रतिगृहीतं च निर्विशेषमिति श्रुतिः ॥

प्रथमप्रश्ने एकाइशोऽध्यायः।

अनध्याय एवायमविशेषः । प्रायश्चित्तं तु प्रतिगृहीतेऽर्धमेव ।
‘आमश्चेदर्धमेव’ इति स्मरणात् । भोजनप्रायश्चित्तं च स्मृत्यन्तरा-
दवगन्तव्यम्—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।
पक्षत्रये तु कुच्छु स्यात् पाण्मासे कुच्छुमेव तु ॥
सपिण्डे तु त्रिरात्रं स्यात् एकरात्रस्तथाऽब्दिके ॥
दशकृत्यः पिवेदापो गायत्र्या चाभिषन्त्रिताः ।
मासि श्राद्धे च ता एव नित्यश्राद्धे जपेच ताम् ॥ इति ॥

पितर्युपरते त्रिरात्रम् ॥ ३० ॥

उपरते मृते । अनध्याय इत्यगुर्वर्तते । असमावृत्तस्यायम् ।
समावृत्तस्य त्वशुचिभावोदेवानध्यायः प्राप्तः । अत्रोपाध्यायमेव
वेदप्रदानात् पितेत्याह । साक्षात्पितरि द्वादशाहविधानात् । ‘मा-
तरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहः’¹ इति ॥ ३० ॥

कथमयमपि पितेति चेत्तदाह—

द्वयमु ह वै सुश्रवसोऽनूचानस्य रेतो ब्राह्म-
णस्योर्धर्वं नाभेरधस्तादन्यत् स यदूर्धर्वं
नाभेस्तेन हैतत् प्रजायते यद्वाह्वणानु-
पनयति यदध्यापयति यद्याजयति य-
त्साधु करोति सर्वाऽस्यैषा प्रजा भवति।
अथ यद्वाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी

¹आप. थ. १-१०-४.

प्रजा भवति तस्माच्छ्रोत्रियमनूचान-
मप्रजासीति न वदन्ति ॥ ३१ ॥

उहै वै इति निपातद्वयं त्रयं वा शब्दशोभार्थम् । सुश्रवस
इति । शृणोतेरौणादिकोऽसुन् प्रत्ययः । श्रेष्ठं श्रुतवत् इत्य-
र्थः । अनूचानो वेदतद्यथाङ्गाध्यायी । ईद्वरस्य ब्राह्मणस्य
द्रव्यं रेतः प्रजननहेतुर्विद्यते । तत्र ऊर्ध्वं नाभेरेकम् । स च
ब्राह्मणवायुः नाभेरुत्थितो वक्त्रविवराद्विविधानां शब्दानामभिव्य-
ञ्जकः । अवाचीनोऽन्यत् । स च नाभेरवाचीनः अवाञ्गुत्पन्नः
सर्गशुच्छेतुः वायुः । तत्र ऊर्ध्वश्रेण रेतसा चतस्रः प्रजा
उत्पादयति उपनयनाध्यापनयाजनसाधुकृताभिः । अस्यैव हीत्यं प्रजा
उत्पादयितुं शक्तिरस्ति । एतद्वि प्रजानां श्रेष्ठतरं जन्म
शरीरान्तरोऽप्यनुग्राहकत्वात् । तथा चापस्तस्वः—‘तच्छ्रेष्ठं जन्म
शरीरमेव मातापितरौ जनयतः’¹ इति । पशुवदेवेत्यभिप्रायः ।
उक्तं च—‘कामं मातापितरौ चैनमुत्पादयतो मिथः’ इति ।
अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी प्रजा भवति । यस्मा-
देवंविधस्य पुरुषस्य चतस्रः प्रजास्पन्नतिः केवलं श्रोत्रियस्या-
ध्यापननिमित्ताऽस्ति तस्मादौरस्याभावेऽप्यमुमप्रजोसीति विडांसो न
वदन्ति । तस्माद्वेदप्रदानपितरि मृते व्यहमनध्यायो युक्तः ॥ ३१ ॥

यस्मादेवम्—

तस्माद्विनामा द्विमुखो विप्रो द्विरेता दिज-
न्मा चेति ॥ ३२ ॥

¹आप. ध. १-१-१८,

प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यार्थः—

द्वे नामनी यस्य स द्विनामा ‘तस्माद्विनामा ब्राह्मणोऽर्थुकः’*
इति श्रुतिः । अर्थुकस्समृद्धः । द्वे चास्य मुखे पाणिरास्यमिति
द्विमुखः । द्वे रेतसी शुक्लमेकं, द्वितीयं ब्रह्म । जन्मनी अपि द्वे मातु-
र्ष्व ब्रह्मणश्च ॥ ३२ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः—

शूद्रापपात्रश्रवणसंदर्शनयोश्च तावन्तं का-
लम् ॥ ३३ ॥

समुच्चितयोरप्यपपात्रनिषेधः । ततश्च कुर्यादितिरोहिते अपपात्रे
अनध्यायम् ॥ ३४ ॥

नक्तं शिवाविरावे नाधीयीत स्वप्नान्तम् ॥

रात्रौ शिवाविरावे वृद्धगोमायुरुते । न च विशिष्टं, ततः
तस्मिन् सति सुप्त्वा बुद्ध्वा ऽध्येतव्यम् ॥ ३४ ॥

अहोरात्रयोस्सन्ध्ययोः पर्वसु च नाधीयीत ॥

तत्रैका सन्ध्याऽरुणप्रभातमारभ्य आसूर्योदयदर्शनात् । अपराऽ-
स्तमयादारभ्य आनक्षत्रोदयात् । पर्वस्त्रिति वहुवचनात् वहूच-
स्तिथयो गृह्णन्ते । एका तावत्पर्वद्वयमध्यगता अष्टमी । उभ-
योरपि पर्वणोरभितस्त्रिथिद्वयं चतुर्दशी प्रतिपच्चति । अतोऽष्ट-
मीद्वयं चतुर्दशीद्वयं प्रतिपद्वयं च गृहीतं भवति । चशब्दा-
द्यस्यां तिथावादित्योऽस्तमेति साऽभिप्रेता । तथा हि—

* तै. स. ६-२-१.

यां तिथि॒ं समनुप्राप्य अस्तं याति॒ दिवाकरः ।

सा॒ तिथिर्मुनिभिः प्रोक्ता॒ दानाध्ययनकर्मसु॒ ॥ इति॒ ॥

अन्यथा॒ तावन्तं कालं सासा॒ तिथिरित्यर्थस्यात्॒ ॥ ३५॒ ॥

पर्वप्रसङ्गादित्थमन्यः॒ पर्वणि॒ नियम॒ उच्यते—

न मांसमश्रीयान्न॒ स्त्रियमुपेयात्॒ ॥ ३६॒ ॥

एतद्विक्रमेऽत्यध्ययनविन्न॑ एव॑ भवतीति॑ कल्प्यते॑ ॥ ३६॑ ॥

श्रुतिरेषाऽत्यभिमानिनी॑ विज्ञायत॑ इति॑ गमयति—

पर्वसु॑ हि॑ रक्षःपिशाचा॑ व्यभिचारवन्तो॑
भवन्तीति॑ विज्ञायते॑ ॥ ३७॑ ॥

पर्वसु॑ रक्षांसि॑ पिशाचाश्च॑ व्यभिचारवन्तः॑ । वि॑ वैविध्ये॑,
अभीत्याभिमुख्ये॑, चरतिः॑ गमने॑ भक्षणे॑ च॑ वर्तते॑ । पर्वसु॑ विविधं॑
गच्छन्ति॑ विविधं॑ भक्षयन्ति॑ च॑ । पर्वसु॑ अभिगमनमांसाशनवन्तीत्यर्थः॑ ।
तद्यदि॑ मनुष्या॑ अपि॑ कुर्यात्॑ तद्रक्षःपिशाचा॑ जायन्ते॑ । अतोऽ-
स्मादेव॑ भयान्न॑ कर्तव्यम्॑ ॥ ३७॑ ॥

प्रकरणार्थमेवानुसरति—

अन्येषु॑ चाद्गुतोत्पातेष्वहोरात्रमनध्यायोऽ-
न्यत्र॑ मानसात्॑ ॥ ३८॑ ॥

अद्गुतमाश्र्यम्॑ । यथा॑ वणिष्ठज्जति॑ । यथाऽम्बुनि॑ ग्रावाणः॑

प्रथमप्रश्ने एकादशोध्यायः।

प्लवन्ते । जेलं चाग्न्युद्रवः कौं अपत्योद्रवं इत्याद्युत्पातः ।
परार्थविपर्ययप्रदर्शनम् । यथा स्थावरस्य देशान्तरगमनप्रतिमारोदन-
रुधिरस्ववणादि । यद्वा—षष्ठीतत्पुरुषोऽयमद्वृतोत्पात इति । अन्येषु
चाद्वृतोत्पातेष्विति । एतेष्वहोरात्रमनव्यायोऽन्यत्र मानसात् अध्य-
यनात् । मानसाध्ययनविशिष्ट एव सर्वानध्यायविशेषो द्रष्टव्यः ।
क्वचिन्मानसेऽपि निपेददर्शनात् । यथा—

उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रे च विसर्जयन् ।
उच्छ्वष्टश्राद्धभुक्तैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ॥

मानसेऽपि जननमरणयोरनध्यायः ॥

अपिशब्दाद्वाचिकेऽपि । जननमरणग्रहणं सर्वेषामात्माशुचिभावा-
नामुपलक्षणम् । तथा च स्वाध्यायब्राह्मणम्—‘तस्य वा एतस्य
यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः’* इति ॥ ३९ ॥

‘शुचिनाऽवीयोत्’ इति यदुक्तं तद्वाचिकस्यैव मा विज्ञायीति
मानसार्थं विनिन्दन्ति—

अथाप्युदाहरन्ति—

हन्त्यष्टमी द्युपाध्यायं हन्ति शिष्यं च-
तुर्दशी । हन्ति पञ्चदशी विद्यां तस्मात्प-
र्वणि वर्जयेत् ॥ तस्मात्पर्वणि वर्जये-
दिति ॥ ४० ॥ २९ ॥

* तै. आ. २-१५.

उपाध्यायहनने तदलाभकृतः विद्वः लक्ष्यते । एवं शिष्यह-
ननेनपि तदध्येत्रभावकृतः । विद्याहनेननापि पुरुषान्तरनैरपे-
क्ष्याभावो लक्ष्यते । अन्योऽप्यध्ययनविद्वसद्वावो द्रष्टव्यः । अत्य-
न्तनिश्चेयसत्त्वादध्ययनस्य विद्वसन्ततिरवश्यंभाविनी । सा च तद्व-
र्जनेनैव परिहरणीया । तथाचोक्तम्—‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि’
इति ॥ ४० ॥

इति बोधायनीयर्धमसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः.
प्रथमप्रश्नस्समाप्तः

—२३५—

अथ द्वितीयप्रश्नः.

ब्रह्महत्यादिषु दण्ड उक्तः ‘अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वापराधेषु’
इत्येवमादिना—

|अथातः प्रायश्चित्तानि ॥ १ ॥

वक्ष्याम इति शेषः । विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तदोप-
फलं यैः कर्मभिः नानुभुङ्गे तानि प्रायश्चित्ताति । तत्रापराधिनोऽ-
नुतापिनो बलादानीतस्य दण्डप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयः । स्वयमेवा-
गत्य राज्ञे वेदयमानस्य दण्ड एव । यःपुनरनुतापेन प्राय-
श्चित्तमनुतिष्ठति तस्य तेनैव भवितव्यम् । एनोभूयस्तैव क्रम-
नियमे हेतुः ॥ १ ॥

इदमत्र प्रधानम्—

भूणहा द्वादश समाः ॥ २ ॥

भूणहा ब्रह्मधः भूणो यज्ञं विभर्ति वा नयतीति तत्साधन-
वधकारी भूणहा ब्रह्महेति यावत् । समाः संवत्सरान्वद्यमा-
णव्रतं चरेत् ॥ २ ॥

तदाह—

कपाली खट्टाङ्गी गर्दभचर्मवासा अरण्यनि-
केतनः इमशाने ध्वजं शवशिरः कृ-
त्वा कुटीं कारयेत्तामावसेत् सप्तगारा-
णि भैक्षं चरन् स्वकर्माचक्षाणस्तेन
प्राणान्धारयेदलब्धोपवासः ॥ ३ ॥

खद्याया अङ्गं पदादि तद्वण्डर्थे भवति । गर्दभचर्म वासो
यस्य स तथोक्तः । अरण्यमस्य निकेतनं विहरणदेशः । च-
ङ्गमण्डेश इति यावत् । इमशानं निरुक्तम् । तत्र कुटीं
कारयेदिति सम्बन्धः । शवस्य शिरो ध्वजं चिह्नं कुर्यात् भि-
क्षाकाले । यं हत्वा एतच्चरति तस्य शिर इति । यस्य कस्य
चिदित्यन्ये । तथा च सति शवग्रहणमकिञ्चित्करं स्यात् ।
स्वकर्माचक्षाणः ब्रह्महाऽहमस्मीति ब्रह्मग्रे भिक्षां देहीति ब्रुवन् स-
ञ्चरन्वपि यदि भिक्षां सप्तस्वगारेषु न लभेत तदोपवासः कार्यः ।
तोमेव कुटीमधिवसेत् । एवं द्वादशसमाश्वरन् पूतो भवति ॥

ब्राह्मणाधिकारमिदं प्रायश्चित्तम् । यतस्मुमन्तुराह—‘ब्राह्मणो
ब्राह्मणं हत्वा’ इति ॥ ३ ॥

अधुना द्वादशवार्षिकस्य व्रतस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अश्वमेधेन गोस्वेनाग्निष्टुता वा यजेत् ॥ ४ ॥

आहिताग्नेरिष्टप्रथमसोमस्य एतयोश्चित्तसमाधानं कार्यम् । अश्व-
मेधस्तु राज्यज्ञत्वात् ‘राजा विजितसार्वभौमः’ इत्येवंविशिष्टस्य
राज्ञो भवति ॥ ४ ॥

अश्वमेधावभृथे वाऽऽत्मानं प्लावयेत् ॥ ५ ॥

अन्यस्याप्यश्वमेधावभृथे आत्मानं स्नापयेत् । एतानि प्रायश्चि-
त्तानि हन्तुगुणापेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा विकल्प्यन्ते ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति -

अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्व-
के । मतिपूर्वं ग्रतस्तस्य निष्कृतिर्नो-
पलभ्यते ॥ ६ ॥

‘तस्माद्ब्राह्मणाय नापुरुते न निहन्यात्’* इति ब्राह्मणं विज्ञा-
य हननमुच्यते । अमतिपूर्वक इत्यनेन च ब्राह्मणोऽयमिति निश्चि-
तेऽपि प्रमादकृतं हननम् ॥

*तै. सं. २-६-१०.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोध्यायः

आह च मनुः—

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते¹ ॥ इति ॥

यथा—

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ इति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणविषयहिंसायामेव प्राभ्याविषु व्यापोरेषु प्रायश्चित्तमाह—

अपगूर्य चरेत्कच्छ्रमतिकृच्छ्रुं निपातने ।
कृच्छ्रुं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्रवर्तने ॥ तस्मान्नैवापगुरेत न च कुर्वीत शोणितमिति ॥ ७ ॥

कथं पुनरवग्न्यते ब्राह्मणापगोरणादिष्वेवैतानि प्रायश्चित्तानीतिः
उच्यते—निषेधस्तावद्वाह्मणविषय एव उपलभ्यते । ‘तस्माद्वाह्मणा-
य नापगुरेत न निहन्यात्र लोहितं कुर्यात्’* इति । यत्र च
निषेधः प्रायश्चित्तेनापि तत्रस्थेन भवितव्यम् । अपगूरणं नाम
हिंसार्थमुद्यमः । अप्रमृष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

नव समा राजन्यस्य ॥ ८ ॥

वध इति शेषः । नवसंवत्सरान् राजन्यस्य वधे प्रकृतं ब्रह्म-
चर्य चरेदिति ॥ ९ ॥

¹ मनु. ११-१०, ४५.

* तै. सं. २-६-१०.

तिस्रो वैश्यस्य ॥ १ ॥

संवत्सरत्रयं प्राकृतं ब्रह्मचर्यचरणम् ॥ ९ ॥

संवत्सरं शूद्रस्य स्त्रियाश्च ॥ १० ॥

शूद्रं हत्वा संवत्सरं प्रायश्चित्तमित्यनुवर्तते । चशब्दः
क्षत्रियवैश्ययोरपि निर्गुणयोर्हनने एतदेव प्रायश्चित्तमिति दर्शयि-
तुम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणवदात्रेयाः ॥ ११ ॥

आत्रेयी आपन्नगर्भा । तथा वसिष्ठोपि ब्रूते—‘रजस्वला-
मृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्र ह्येष्य दम्पत्यं भवति’^१ इति ।
ब्राह्मणवदिति । स्वजातीयात्रेयाः वधे स्वजातीयपुंवधवत्
प्रायश्चित्तमित्यतिदेशः । विगुणविभागोपि द्रष्टव्यः । सगुणहन-
नप्रायश्चित्तं सगुणहनन एवातिदिश्यते । एवमस्वामिकद्रष्टव्यप्रक-
रणे^२ पुनर्ब्रह्महस्यादिषु यदभिहितं तेन सहेतेषां विकल्पव्यवस्था-
समुच्चया अत्र हन्यमानगुणपेक्षया वेदितव्याः ॥ ११ ॥

गुरुतल्पगस्तसे लोहशयने शयीत ॥ १२ ॥

तत्र तल्पशब्देन शयनवाच्चिना भार्या लक्ष्यते । तया यो मै-
थुनमाचरति स गुरुतल्पगः । मरणान्तिकं चैतत्प्रायश्चित्तम् । एवं
कृतवतो ह्यस्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्न विद्यते । मरणात्तु पूर्तो भवति
अतीतस्यौर्ध्वदेहिकमपि ज्ञातिभिरस्य कर्तव्यम् । अन्यत्रापि मरणा-
नितके दण्डे प्रायश्चित्ते चैतहृष्टव्यम् ॥ १२ ॥

^१ २०-३६;

^२ एवमतीतरात्र विदस ब्रकरणे.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोच्चायः।

इदमन्यत्तस्यैव प्रायश्चित्तम्—

सूर्मि ज्वलन्तीं वा क्षिष्येत् ॥ १३ ॥

सूर्मिशब्देनायस्मयप्रतिकृतिरुच्यते । इदमपि मरणान्तिकमेव ॥ १३

**लिङ्गं वा सवृष्टयं परिवास्याज्जलावाधाय
दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरन्तरेण गच्छेदा
निपतनात् ॥ १४ ॥**

रूपाण्यपरिहरन्नित्यभिप्रायः । परिवास्य छित्वा । एत-
त्रायश्चित्तत्रयं बुद्धिपूर्वविवक्षया । सम्भवापेक्षश्च विकल्पः ॥ १४ ॥

**स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादा-
य स्कन्धेन राजानं गच्छेदेनेन मां ज-
हीति तेनैनं हन्यात् ॥ १५ ॥**

ब्राह्मणस्वर्णं हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः
स्तेन इति गीयते । तदैतत्प्रकीर्य केशनित्यादि । सैध्रको दृढ-
दारुनिर्मितः । सैध्रकं मुसलं स्कन्धेनाधाय राजानं गच्छेदिति
सम्बन्धः ॥ १५ ॥

स्तेनशासनमपि राज्ञो वध इत्येतत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनाधाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वि-

यात् । अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रध-
र्ममनुस्मरन् ॥ शासने वा विसर्गे वा
स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् । अशासनात्
तद्राजा स्तेनादाप्रोति किल्बिषमिति ॥

१६ ॥

शासनं वधः । विसर्गे मोक्षः । किल्बिषं पापम् ॥ १६ ॥

सुरां पीत्वोष्णया कार्यं दहेत् ॥ १७ ॥

यज्ञातीयस्य या सुरा प्रतिषिद्धा तवैषोष्णया अग्निवर्णया पी-
तया कार्यं दहेत् । ब्राह्मणस्य सर्वा प्रतिषिद्धा । अत एव हि सर्वा-
सुरां समत्यैकत्वेन निर्दर्शयति—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां पिबेत्* ॥ इति ॥

मरणान्तिकमेतन्मतिपूर्वके ॥ १७ ॥

**अमत्या पाने कुच्छाब्दपादं चरेत्पुनरुप-
नयनं च ॥ १८ ॥**

कुच्छाब्दपादः संवत्सरप्राजापत्यचतुर्भागः । ब्रह्महत्यादिष्पूर्त्तैः
प्रायश्चित्तैः ब्राह्मण एवाधिक्रियते नान्यः । कुत एतत्? ब्रह्मह-
त्यादिभिः पतति यः तद्वत् । कथमिति चेत् । पञ्चाग्निविद्यायां दर्श-
नात् । तत्र ह्युक्तं ‘यथेयं न प्राकृतः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति’
इति प्रक्रम्य ‘तदेष श्लोकः—स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिंशं गुरोत्त-

*मनु. ११-११.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः।

त्प्रमावसन् ब्रह्महा च । एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति ॥
अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना
लिप्येते^१ इत्यादि ॥

आह च मनुः—

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रस्समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥^२ इति ॥

तथा सुरायामपि—

यथैवैका न पातच्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥^३ इति ॥

तथा—

सुवर्णस्तेयकुट्टिपो राजानम् ॥^४ इति ॥

एवमन्यान्यपि स्मृतिलिङ्गानि ‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं वातयिवा’
इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ १८ ॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाह—

वपनब्रतनियमलोपश्च पूर्वानुष्ठितत्वात् ॥ १९ ॥

ब्रतं सावित्रब्रतम् । नियमो भिक्षाचरणम् । चशब्दात्
मेखलादण्डधारणमपि गृह्यते । तत्र हेतुः—पूर्वानुष्ठितत्वात् कृ-
तस्य करणासम्भवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

१छा. उ. ५-१०.

२मनु. ११-८७, ९६, १००.

अमत्या वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनस्संस्कार-
महृति ॥ २० ॥

मूत्रपुरीषयोरिति द्वितीयर्थे पष्ठी 'मुपां मुपो भवन्ति'
इति । अयं पुनस्संस्कारश्चान्द्रायणसहितो द्रष्टव्यः । विद्वाराह^१-
श्लोकदर्शनात् ॥ २० ॥

सुराधाने तु यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पि-
वेत् । शङ्खपुष्पीविषकेन पडहं क्षीरेण
वर्तयेत् ॥ २१ ॥

सुराः यस्मिन् भाण्डे धयन्ति पिवन्ति तत्सुराधानम् । अत्र
पर्युषिताः उषसाऽन्तरिते काळे निहिताः । शङ्खपुष्पीनाम समु-
द्रतीरे लताविशेषः । पर्युषितामु वासिष्ठ आह—

मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कथिद्विजः पिवेत् ।

पद्मोदुम्बुरबिल्वपलाशानामुदकं पीत्वा त्रिरात्रिभिश्शु-
द्धयति ॥^२ इति ॥ २१ ॥

इदमन्यमरणे प्रायश्चित्तम्—

गुरुप्रयुक्तश्चेन्म्रियेत गुरुखीन् कुच्छ्रांश्चरेत् ॥

मरणसन्देहास्पदीभूतेषु गुरुणा चोदितशिशण्यो यदि म्रियेत स

^१विश्वराम.

^२वासि. २०-२१.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमैध्यायः।

छोकस्य विषयः । शास्त्राविरुद्धोद्कुम्भोद्धारणादिविषये प्रेरणमिदम् ।
दुर्गदेशगमनादिषु विषयेषु भूणहत्यासममेव । गुरोश्शासननिमित्तमृत्यु-
विषयं चैतत्स्वापराधनिमित्ते तु मरणादेशं वक्तुमिति । अगुरोः पुनः
श्रोदयितुर्हननप्रायश्चित्तमेव ॥ २२ ॥

एतदेवासंस्कृते ॥ २३ ॥

संस्कारः संस्कृतं शौचाचारादिलक्षणानुशासनं तदभावोऽसंस्कृतं त-
स्मिन्नप्येतदेव कृच्छ्रत्रयम् । एतदुक्तं भवति—शिष्यशासनाकर्तुः गुरोः
प्राजापत्यत्रयमिति ॥ २३ ॥

गुरुप्रसङ्गाद्भूषणारिणो नियममाह—

ब्रह्मचारिणशशावकर्मणा व्रतावृत्तिरन्यत्र मा- तापित्रोराचार्याच्च ॥ २४ ॥

शवकर्म अलङ्करणवहनदहनादि । तेन केतेन व्रतावृत्तिरूपनय-
नावृत्तिः, पुनरूपनयनम् । तदेतदन्यत्र मातापित्रोराचार्याच्च ।
तेषां शवकर्मण्यपि दोषाभावः । आह च मनुः—

आचार्ये स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्दृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते¹ ॥ इति ॥

इदानीमन्यत्रापि पुनरूपनयननिमित्तेषु ब्रह्मचारिणः कचिदपवादा-
र्थमिदमाह—

स चेद्याधीयीत कामं गुरोसुच्छिष्टं भैषज्या- र्थं सर्वं प्राश्रीयात् ॥ २५ ॥

स यदि ब्रह्मचारी रोगेणाभिमूयेत कामं तथा भैषज्यार्थं सर्वं
मवु मांसमपि प्राक्षीयादिति सम्बन्धः । तत्र ब्रतावृत्तिर्नास्ति गुरो-
रुच्छिष्ठोजनेऽपि । गुरुः आचार्योऽभिप्रेतः । अथ प्राशिते व्याधेर-
पगमस्ततो निवर्तते । व्याधीयीत इह्गतवित्यस्य धातोरविष्पूर्वे लि-
ड्जात्मनेपदम्, यक्षसीयुटगुणादौ कृते कर्मकर्तरि व्याधीयीतिति
भवति व्याधिमान् भवतीर्त्यर्थः ॥ २५ ॥

गुरोरुच्छिष्ठसर्वप्राशनेऽपि रोगशमनस्याप्यसम्बवे तु—

येनेच्छेनेन चिकित्सेत ॥ २६ ॥

गुरोरपि यत्प्रतिषिद्धं लक्षुनगृजनादि तेनापि चिकित्सा कार्ये-
त्यभिप्रायः । ‘सर्वत एवोत्मानं गोपायेत्’^१ इति स्मृतेः ॥ २६ ॥

**स यदाऽगदी स्यान्दुत्थायादित्यमुपतिष्ठते
हंसशशुचिषदित्येतया ॥ २७ ॥**

गदी व्याधिः । ब्रह्मचारिणो व्याधित्यस्य सन्ध्योपासनादिनि-
यमानुष्टानाशक्तो प्रायश्चित्तमेतत् । उत्तरेषां चैतदेवाविरोधित्वात् ॥
तत्र गृहस्थस्येदम्—

**दिवा रेतस्सिक्त्वा त्रिरपो हृदयङ्गमाः पि-
वेद्रेतस्याभिः ॥ २८ ॥**

स्वभार्यायामैतत्प्रायश्चित्तम् । रेतस्या कृचः रेतशशब्दवत्यः
ताश्च ‘पुनर्मैत्विन्द्रियम्’^२ इत्यनुवाकः । तासु च भूम्ना शब्दप्र-

^१ गौ. ध. १०-३४,

^२ तै. आ. १-३०.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोद्यायः.

वृत्तिः । ‘सृष्टीरूप दधाति’^१ इतिवत् । दिवागमनप्रतिषेधः परिभाषायां
द्रष्टव्यः ‘परस्त्रीषु च दिवा च यावज्जीवम्’^२ इत्यत्र ॥ २८ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी ॥ २९ ॥

संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् । तस्य च प्रयोजनं—‘सप्तरात्रं
कृत्वैतद्वकीर्णिव्रतं चरेत्’ । ‘प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी’ इति च ॥

स गदीभं पशुमालभेत ॥ ३० ॥

पशुग्रहणं हिंसाविषयेतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा तदनर्थकं
स्यात् ॥ ३० ॥

तत्रैता देवताः—

नैरकृतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदेवतो यम-
देवतो वा ॥ ३१ ॥

पुरोडाशदेवतामिधानं ‘यदेवत्यः पुरोडाशः’ इति परिभाषा-
सिद्धस्यानुवादः । निक्रक्तिरक्षोयमानां च विकल्पः । पुरोडा-
शे वोत्तरयोः ॥ ३१ ॥

शिश्रात्प्राशित्रमप्स्ववदानैश्चरन्तीति विज्ञा-
यते ॥ ३२ ॥

सान्नाध्यविकारस्यापि पशोः प्राशित्रवचनाच्च शिश्रावयवाद्-
दातव्यम् । हृदयाद्यवयवमप्सु प्रचरितव्यम् । अन्यत् लौकिके
अग्नौ कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

^१तै. सं. ५०३४.

^२ब्रो. शृङ्खपरिभाषा १-११.

अपि वाऽमावास्यायां निश्चयग्रिमुपसमा-
धाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे
आज्याहुतीं जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्य-
वकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ।
कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामका-
माय स्वाहेति ॥

परिचेष्टा आज्यसंस्कारादिना । आग्निहोत्रिकप्रयोग इत्यन्ये ।
पूर्वस्यासम्भव एतत्प्रायश्चित्तम् । यदा—स्वपरप्रेरणसकृदसकृच्छ-
क्तिसदसङ्गाववर्णप्रयतोत्सर्गाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अत्र स्मृत्यन्तरो-
क्तम् ‘तस्याजिनमूर्धवालं परिधाय लोहितपात्रसप्तगृहान् भैक्षं
चरेत् कर्मचक्षाणः संवत्सरम्’¹ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यद्बृग्निमभिमन्त्र-
येत—सं मा सिञ्चन्तु मस्तस्तमिन्द्रसं
बृहस्पतिः । सं माऽयमग्निसिञ्चन्त्वा-
युषा च बलेन चायुष्मन्तं करोतमेति ॥

हुत्वेत्युत्तरत्र निवृत्यर्थम् । प्रयताञ्जलिः शुद्धवद्वाञ्जलिः ।
अञ्जलिश्च द्विहस्तसंयोगः । कवातिर्यद्बृग्निमुखता
नात्यन्तपराङ्मुखता तद्वितनविनिति । अग्न्युपस्थाने ‘सन्तिर्यद्बृ-
वोपतिष्ठेत नैनं प्रत्यङ्ग पराङ्’ इति ॥ ३४ ॥ ॥

¹ गो. ध. २३-१८.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः,

अथ महापातकविष्णवाकादयश्च ज्ञातिभिः कथं त्याज्याः ?
कथं वा संग्राह्या इति ? तत्राह—

अथास्य ज्ञातयः परिषद्युदपात्रं निनयेयु-
स्तमसावहमित्थंभूत इति चरित्वाऽपः
पयो वृत्तं मधु लवणामित्यारब्धवन्तं
ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति ॥ ३५ ॥

उदपात्रनिनयनेन स्मृत्यन्तर^१प्रसिद्धस्याङ्गस्य विविरक्तः । सोऽयं
प्रदर्शयेते—विप्राणां गुरुणां ज्ञातीनां च परिपदि सञ्चिद्धौ किं
कृतवानसीति पृष्ठे असावहमित्थंभूत इति प्रतिब्रूयात् । इत्थंभूत
इदं पापं कृतवानसीति । एवं तं संभाष्य उदपात्रं निनये-
युरिति सम्बन्धः । अवस्करादमेव्यपात्रपापां पूर्णमानीय दासेन
कर्मकरेण वा पदा विपर्यस्येयुः । स यद्येवं कृते चीर्णव्रतः अच-
रमहं प्रायश्चित्तमिति चरित्वा ब्रूयात् । तमवादिपञ्चतयमारब्ध-
वन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः पृच्छेयुः चरितं त्वया यथाविधि प्रायश्चि-
त्तमिति ॥ ३६ ॥

ओमितीतरः प्रत्याह ॥ ३६ ॥

अभ्यनुज्ञावचनमेतत्^१ । एवं तस्मिन् विच्छन्दना ॥ ३६ ॥

चरितनिर्वेशं सवनीयं कुर्युः ॥ ३७ ॥

चरितनिर्वेशं चरितप्रायश्चित्तं सवनीयं सवनयोग्यं सवनश-
ब्देन क्रतुरभिप्रेयः । तेन याज्ययाजकभावमापादयेयुरित्वर्थः ।

^१गौ. ध. २०.

यदा—सैतेः प्राणिप्रसवकर्मणस्सवनं तत्र भवं सवनीयं जातक-
मादि तस्य कुर्युरिति यावत् । तथा च वसिष्ठः—‘प्रत्युद्धारः
पुत्रजन्मना व्याख्यातः’^१ इति । तदेतत् सपितृत्यागप्रत्युद्धारस-
म्बन्धं गौतमीये ‘त्यजेत्पितरम्’^२ इत्यस्मिन्बन्धाये विवृतम् । तदपि
प्रतीक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृ-
यात् । प्रजाता चेत्कृच्छ्राद्वपादं च-
रित्वा यन्म आत्मलो मिन्दाऽभूत्पुनर-
ग्निश्वक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥ ३८ ॥

अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच्च माहाप्रवरेषु स्वयमेवोक्तम्—
‘सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्म-
णीं न त्यजेन्मातृवद्गिनीवत्’^३ इति । विभृयादिति शेषः । स्वयमेव
ब्रवीति—‘गर्भे न हुष्यति कश्यप इति विज्ञायते’^३ इति । मि-
न्दाहृती पुनः सर्वत्राविशिष्टे । अशिष्टद्रव्यकत्वादाज्यद्रव्यं प्रती-
यात् ॥ ३८ ॥

परिवित्तः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
परिवित्तः परिवेत्ता दाता यश्चापि याजकः ।
कृच्छ्रद्वादशात्रेण स्थी त्रिरात्रेण शुद्धय-
तीति ॥ ३९ ॥ १ ॥

^१ वा. ध. १८.^२ गौ. ध. २०.^३ महाप्रवरे समाप्तिसूत्र काण्डम्.

अकृतदारामिहोत्रसंयोगे अग्रजे तिष्ठति यः कनाथान् दारसया-
गममिहोत्रसंयोगं वा करोति स परिवेत्ता । इतरः परिविच्छः ।
परिवेत्तुर्यः कन्यां प्रयच्छति स दातः ॥ । तमेव यो याजयति
स याजकः । एतेषां चतुर्णा कृच्छ्रेण शुद्धिः । यया सह
परिवेत्ता भूयात् तस्याः त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ ३९ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ४० ॥

वक्ष्याम इति वाक्यसमाप्तिः । पतनीयानि पतनार्हाणि कर्माणि
महापातकेभ्य ईषन्नचूनानि ॥ ४० ॥

कानि पुनस्तानि—

समुद्रसंयानम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् । भू-
म्यनृतम् । सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् । शूद्रसेव-
नम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं च ।
एषामन्यतमल्लत्वा चतुर्थकाला मितभो-
जिनस्त्युरपोऽभ्यवेयु^१स्सवनानुकलपम् स्था-
नासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षेस्तदप-
हन्ति^१ पापम् ॥ ४१ ॥

समुद्रसंयानं नावाऽन्तरा द्वीपान्तरगमनम् । ब्राह्मणस्वन्या-
सापहरणं निक्षेपहरणम् । भूम्यनृतं साक्ष्ये भूमिविषयानृतवा-
दः । सर्वैः पण्यैर्व्यवहरणीयैरप्युभयतोदद्विर्व्यवहरणम् । शूद्र-
सेव्यता तत्सेवनमुच्यते । शूद्रायां गर्भस्थापनं शूद्राभिजननम् ।

^१ रपोभ्युवेयुः, रपोभ्यवहरेयुः, तदपन्नान्ति.

बोधायनघेमसूत्रं संव्याख्याने

शूद्रायां स्वभायांयामभिजातवम् । तदपत्यत्वं शूद्रस्य पुत्रभाव-
स्तवाहं पुत्रोऽस्मीत्युपजीवनम् । एषामन्यतमस्मिन् कृते प्रायश्चित्तं
चतुर्थकालाः चतुर्थे कलि येषां भोजनं ते तथोक्ताः पितभो-
जिनः अल्पभुजः अपोऽभ्यवेयुसमवनानुकल्पं त्रिष्वणस्तानं
स्थानासनाभ्यामहोरात्रयोर्यथासङ्घचं विहरन्त एते तत्पापं त्रि-
भिसंवत्सरैरपहन्ति अपव्रत्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मण-
स्सेवमानः । चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी
त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापमिति ॥ ४२ ॥

कृष्णो वर्णः चण्डालीत्येके । वर्णशब्दानुपत्तेः शूद्रैवेत्यपरो
तत्सेवनं तद्गमनम् । व्याख्यातं चतुर्थकालत्वमनन्तरभ्रौत्रेऽपि । उ-
दकाभ्यवायी त्रिष्वणस्तायी एकरात्रेण सकृदग्मन एवमाह । अ-
भ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् । विदुषो ब्रुद्धि-
पूर्वगमन इदम् ॥ ४२ ॥

अथोपपातकानि ॥ ४३ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि पतनीयेभ्यो न्यूनानि ॥ ४३ ॥

अगम्यागमनं गुर्वीसखीं गुहसखीमपपात्रां प-
तितां च गत्वा भेषजकरणं ग्रामयाजनं र-
ङ्गोपजीवनं नाथ्याचार्यता गोमहिपीरक्षणं
यच्चान्यदप्येवंयुक्तं कन्यादूषणमिति ॥ ४४ ॥

अगम्याः मातृपूर्वस्त्रायाः । ताश्च नारदो जगाद्—

माता मातृपूर्वसा श्वश्रूमतुलानी पितृपूर्वसा ।

पितृव्यससिखिष्यस्त्री भार्या पुत्रस्य या भवेन् ॥

जुहिता कर्त्तव्यसार्थं च यगेत्रा शरणागता ।

शक्ति प्रदेनिता दात्री दात्री वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतत्प्रवतं चरेत् ।

शिश्रस्योत्कर्तनं दण्डः नान्यो दण्डो विधीयते^१ ॥ इति ॥

अत्र माता स्तन्यप्रदा । गुर्वी माता गुरुः पिता तयोस्सखी
च । यस्यापपा^२त्रा कन्या । उपपत्रेति पाठे पण्यस्त्री ।
पतिता ब्रह्महत्यादिभिः यैः पुरुषः पतति, स्वकीयैश्च । तथा
च वसिष्ठः—

त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके वर्षविद्वा विदुः ।

भर्तृवधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति ॥^३

ऐषजकरणं उपजीविका यस्य । ग्रामयाजनं वहूर्णां याजनम्।
रङ्गेषजीविनं नर्तनेनोपजीवनम् । जाट्याचार्यता नर्तकेभ्यो न-
टशाश्रस्य भरतविशाखिलादिः प्रतिपादनम् । गोमहिषीरक्षणमप्यु-
पजीवनाय । एवंयुक्तं वेदनिन्दा, विप्रापत्तादः, शस्त्रपाणित्वं,
अभिगौब्राह्मणेभ्यो दानप्रतिषेधः, अयाजयस्वमस्वाज्यपदार्थात्मविक्षय
इत्यादि । कन्यादूषणं तद्दमनं तद्दूषणं वा रोहिणी काणा
विश्वरूपा वहुभुग्नकुला मन्दगतिर्मन्दप्रज्ञा वहुभाषिणी दुर्गन्धगा-
त्रेत्यादि ॥ ४४ ॥

^१नारदधर्मे. १२-७५.

^२यस्यानपपात्रा.

^३ वसि. ध. २८-७.

तेषां तु निर्वेशः पतितप्रवृत्तिद्वौ संवत्सरौ ॥४५

निर्वेशः प्रायश्चित्तं पतिश्वानां प्रवृत्तिः जीवनं मैश्वर्यवृत्तिरित्यर्थः ।
अथ वा—ब्रह्महणो ब्रतं द्वौ संवत्सरौ चरेत् ॥ ४९ ॥

अथाद्गुच्छिकराणि ॥ ४६ ॥

वश्यमाणानि वेदितव्यानि । तात्मुपपातकेभ्यो न्यूनानि ॥४६

यूतमभिचारोऽनाहिताग्रेषु छवृत्तिता समावृत्त-
स्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं
चतुर्भ्यो मासेभ्यस्तस्य चाध्यापनं नक्षत्र-
निर्देशश्चेति ॥ ४७ ॥

चूतमक्षादिभिर्देवनम् । अभिचारः श्वेनाद्यनुआनम् । पथि
क्षेत्रे वाऽनावृते देशे एकैककणिशोद्धरणं तेन वर्तनमुच्छवृत्तिता ।
स चानाहिताग्रेषु गुच्छिकरः । आहिताग्रेष्टु विहितः । तथा हि—
वर्तयंस्तु सिलोऽचाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
इष्टीः पार्वीयनान्तीयाः केवला निर्विपेत्यदा ॥ इति ॥^१

स्त्रयैवाद्युत्तम्य शिळादर्था । इस्तु चैव समावर्तनप्रभृति
मासत्तुष्टयादूर्ध्वं गुरुकुले वासः । अतस्तस्य मासद्वयं मासत्तु-
ष्टयं वा गुरुकुलवास इप्यत एव । तथा चापस्तम्बः—‘द्वौद्वौ
मासौ समाहिन आचार्यकुले वसेत् भूयश्श्रुतमिच्छन्’^२ । इति
तस्यैवोक्तव्यक्षणात् कालादूर्ध्वं यदध्यापनं तदप्यशुच्छिकरम् ।
अतश्रैतत् ज्ञापितं यावन्मरणं विद्यासङ्घः कार्य इति । तदुक्तम्—

^१ मनु. ४-१०.

^२ आप. ध. १-१३-१९.

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽव्यायः ।

वलीपलितकालेऽपि कर्तव्यश्श्रुतिसङ्ग्रहः ॥ इति ॥

नक्षत्रनिर्देशो उयेतिशशास्त्रोपजीवनम् । चशब्दात् प्रतिलो-
मलेस्वनग्रहस्थपरपाकोपजीवनानि गृह्यन्ते ॥ ४७ ॥

यान्येतान्यशुचिकरणि—

तेषां तु निर्वेशो द्वादश मासान्वादशार्धमासान्
द्वादश द्वादशाहान् द्वादश पडहान् द्वादश-
ऋहान् द्वादशाहं पठहं ऋहमहोरात्रमेका-
हमिति यथाकर्मभ्यासः ॥ ४८ ॥

अत्र पडहात्प्राण्ये अहाः निर्दिष्टाः तान् प्राजापत्येन याज-
येत् । पठहादिस्त्वनशनेन । यथा पापस्य कर्मभ्यासस्त्वचा
सेवा । तत्र गुर्वभ्यासे गुरुकल्पः । मध्यमे मध्यमः । लघौ लघुः ॥

पतितानामेव किञ्चिदाह—

अथ पतितास्समवसाय धर्माश्रेयुरितेरतरया-
जका इतेरेतराध्यापका पिथो विवहमानाः
पुत्रान् सन्निष्पाद्य बूथुर्विप्रव्रजतास्मत् ए-
वमार्यानपि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न
सेन्द्रियः पतति तदेतेन वेदितव्यमङ्ग्हीनो
हि साङ्गं जनयतीति ॥ ४९ ॥

समवसाय सम्भूय परस्परं पतिता धर्माश्रेयुः । किलक्ष-

णान् यजतया जनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणान् । अत्र पर-
स्परं विवहमोनेषु यदि पुत्रा निष्पत्ता भवेयुः तान्निष्पादिताननु-
पतीय एवं पितरो श्रुयुः । विश्रवजत निर्गच्छतास्मत्तः

यूर्यं सम्ब्रयोगं प्रतिपत्त्यथैति । आयो एव युपमाकुपनेतारो
भविष्यन्तीति । पतिपुत्रा अपि तैसरं सर्गभावे शुचयो भवन्ति ।
संभर्गे हि संसर्गपतनमिति । ननु पतिपुत्रत्वादपि तद्रवतीत्या-
शङ्कचाह—अथापि न सेन्द्रियः पतति । यद्यपि च पिता
पतति तथाऽपि न सेन्द्रियः इन्द्रियैस्सह न पतति तस्मात् न
हि पतनीयकारणम् । न चेन्द्रियाणि करणानि पतितानि ।
कर्तृकरणयोश्च पृथक्कुं प्रसिद्धं उपस्थेन्द्रियं च कर्मेन्द्रियम् ।

श्रोत्रं त्वक्क्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी समृता ॥ इति*॥

पुत्रोश्चेन्द्रियनिष्पादितः । तथा च मन्त्रः—‘अङ्गादङ्गात्म-
म्भवसि’† इत्यन्तःकरणसमानाधीनः । अथोच्येत सर्वैरेव
पितृगुणैः पुत्ररैर्मीवेतव्यम् । अपि पतितत्वे तदपि स्यात्—
तदेतेन वेदितव्यं दृश्यते ह्यमर्योऽङ्गदीनोपि साङ्गं जनयति
साङ्गोऽप्यङ्गहीनम् । अतो नावश्यं पतिपुत्रेणापि पतितेन भवित-
व्यम् ॥ ४९ ॥

अमुं तावत्पक्षं दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतो दधिधानीसधर्माः स्त्रिय-

* मनु. ३-१०,

† तै.म. २-११.

**स्स्युर्यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य
मन्थति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषुपयोजय-
न्ति । एवमशुचिशुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ५० ॥**

अपतितायामपि जनन्यां पतितादुत्पन्नश्रेत् पतित एव भवती-
त्येतदनेन कथयते । कस्य हेतोः? यावता जन्योपि उत्पन्नः।
मिथ्यैतदिति । हारीतग्रहणं पूजार्थं नेदं मतं पर्युदासितुम् ।
अत्र दधिधानीसाधर्म्यत् स्त्रीणां वीजप्राधान्यं दर्शयति । तथा
द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दधिधान्या एव । आसामप्यशुचिशुक्ला-
धारत्वम् । यथा च दधिधान्यां प्रयतायामातश्चितादप्रयताहम्मो
मथननिष्पन्नं नवनीतं कृतं न धर्मकार्येष्विष्टचादिषु उपयुज्यते ।
एवमशुचिशुक्लनिष्पादितैन् पुंसा न धर्मसम्बन्धो विधीयते ।
अथ यदुक्तं ‘न सेन्द्रियः पतति’ इति तत् मिथ्यैव । कथं?
द्वौ हि पुरुषौ भवतः सोपाधिको निस्पाविकश्च । यो निरु-
माधिकः परमात्मा तस्याकर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये
करोति तत्कलं च अनुभवति । उपाधिश्च बुद्धचादिर्देहपर्यन्तः ।
स हि क्षेत्रज्ञः । तस्मिन्श्चाहंप्रत्ययः । स च भूतात्मा स
देहोऽहङ्कारं मनः ॥

**योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोऽच्यते कुर्वते ॥ इति ॥¹**

ततो देहोपि कर्तृत्वादेव पतति । एवं च कृत्वा मृतेष्वपि
पतितेषु तत्सपिण्डानां तदेहस्पर्शनादिः शिष्टैर्नम्युपगम्यते । तस्मा-

¹मनु. १२-१३.

दशुचिशुक्लोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृतिः—‘पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुः’¹ इति । यदप्युक्तम् ‘अङ्गहीनोपि साङ्गम्’ इति तदपि ग्रैहस्थितिवशात् आहारविशेषवशाच्च युक्तम् । इह तु सेन्द्रिय एव पततीत्युक्तम् । किञ्च—स्त्रीपुंसाभ्यां हि पुत्रो जन्यते ! यद्यत्रापि पुमानङ्गहीनः स्त्री तु साङ्गा भवत्येव । ततोऽस्याङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनुः—

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ इति ॥

इदं चान्यत—भूयांसो धर्माः कारणगताः कर्ये भवन्ति । तत्र शुक्रादयो गुणाः पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव तदपि मिथ्यैव । तस्मान्न तेन सह संप्रयोगो विद्यते इति स्थितम् ॥ ९० ॥

यद्यपि सम्प्रयोगो न विद्यते, तथाऽपि प्रायश्चित्तं तस्यास्तीत्याह—

अशुचिशुक्लोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः।
पतनीयानां तृतीयोऽशस्त्रीणामंशस्तृतीयः
॥ ५१ ॥

पतनीयप्रायश्चित्तं यच्चूक्तं ‘चतुर्थकाला मितमेजिनस्युः’ इति तस्य तृतीयो भागः पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदुत्पन्नानां तस्यापि तृतीयो भागः नवमभाग इति यावत् । तत्र तौल्येऽपि तद्विजिते स्त्रीणां दोषलाववमवगम्यम् । तथा च वनिष्ठः युक्तिमेवाह—

¹ वासि, ध. १३-६१.

‘पतितोत्पन्नः पतितो भवति’^१ इत्याहुरिति । अत्र स्त्रिया हि परगामीति कथमुपेयामिति ॥ ९१ ॥

‘सर्वपण्येव्यवहरणम्’ इति पतनीयमुक्तं, तत्र किल विषये किञ्चिदुच्यते—

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

श्वविष्णायां क्रिमिर्भूत्वा पितृभिस्मह मज्जतीति ॥
नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ ९२ ॥

पितृन्वा एष विक्रीणीते यस्तिलान्विक्रीणीते ।

प्राणान्वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान्विक्रीणीते ॥ ५३ ॥

एषा निन्दा तिलतण्डुलयोर्विकरणस्य ॥ ५३ ॥

सुकृतांशान्वा एष विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ॥ ५४ ॥

सुकृतं पुण्यं तदंशः सुकृतांशाः । पणमानो योऽन्यस्य दूर्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै द्रव्यान्तरप्राप्त्यर्थं प्रयच्छति ॥ ५४ ॥

अथ प्रसङ्गात् पण्यमाचष्टे—

तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

तृणविकाराः रज्जुसनकदयः । काष्ठविकाराः स्त्रुकस्त्रुवप्रतिमादयः । तद्वर्जं तृणं काष्ठं ब्राह्मणैरप्यापदि विक्रेयम् ॥ ५६ ॥

^१ वसि. ध. १३-१४.

अथाप्युदाहरन्ति—

पश्चावश्चैकतोदन्ता अशमा च लवणोदृतः ।

एतत् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृत इति॥

ब्राह्मणमाह—हे ब्राह्मण ! तवैतत्पण्यं यदेकतोदन्ताः पश्चवः
शृङ्गिणस्तेऽप्येकतोदन्ताः अश्या पाषाणश्च लवणोदृतो लवणव-
र्जितः । तन्तुश्चारजनीकृतः कुसुम्भकुङ्कमहरिद्राव्यरञ्जित इत्यर्थः॥

पातकविवर्जितेषु पण्यापण्यानां येषु प्रायश्चित्तं वक्तव्यं तदु-
च्यते—

पातकवर्जी वा वधुं पिङ्गलां गां रोमशां सर्पि-
षाऽवसित्य कृष्णस्तिलैरवकीर्यानूचानाय
दद्यात् ॥ ५७ ॥

वाशाब्दो वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तविकल्पार्थः । वधुपिङ्गलयोविं-
कल्पार्थो वा । रोमशाम् । एवंभूतां गां वृतेन वाऽभ्यज्य तामेव
कृष्णतिलैरवकीर्यं वहुश्रुताय ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ५७ ॥

कूद्माणडैर्द्वादशाहम् ॥ ५८ ॥

जहुयादिति शेषः ॥ ५८ ॥

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते
इति ॥ ५९ ॥

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

अर्चीनभवीक्तिं फलविधौ ॥ ६९ ॥

पातकाभिशंसने कृच्छ्रः ॥ ६० ॥

पातक्ययमित्युक्तमात्रे प्रजापत्योऽयं प्रायश्चित्तं तस्यानृतेन पात-
केनाभिशस्तस्य ॥ ६० ॥

अथास्मिन्नेव विषयेऽभिशंसितुराह—

तदद्वदोऽभिशंसितुः ॥ ६१ ॥

तदिति कृच्छ्रं प्रतिनिर्दिशति । ब्राह्मणमनृतेन पातकेनाभि-
शंस्य वत्सरं प्रजापत्यवतं चरेत् । अत्र गौतमः—‘ब्राह्मणाभि-
शंसने दोषस्तावान् । द्विरनेनसि’^१ ॥ ६१ ॥

तसम्प्रयोगे सति कियता कतमेन सम्प्रयोगेन पतति तत्रो-
वक्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्नं तु यानासनाशनादि-
ति ॥ ६२ ॥

यानासनाशनैसंसंवत्सरेण पतति । न तु याजनादिभिसंवत्सरेण ।
न तर्हि? सम्बन्धमात्रेण सद्य एवेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् या-
नादीनां वहिरङ्गत्वाच्च यानादीनां तद्युक्ता योजना । याजनं नाम
इत्यायजमानसम्बन्धः । शिष्योपाध्यायसम्बन्धोऽध्यापनम् । क-
यादानप्रतिग्रहलक्षणसम्बन्धो यौनम् । यानादेकस्यां शालायामे-
रस्मिन् कुञ्जे खद्वायां वा ॥ ६२ ॥

^१ गौ. ध. २१-१८.

अमेध्यप्राणने प्रायश्चित्तं नैष्पुरीष्यं तत्सप्तरात्रे-
णावाप्यते । अपः पयो धृतं पराक इति
प्रतिष्ठहमुष्णानि स तत्कृच्छ्रः ॥ ६३ ॥

अमेध्यशब्देन श्वापदोष्टखरादीनां मांसं लशुनगृजनपलङ्घुकाद-
यश्च गृह्णन्ते । अवादीनि त्रीण्युष्णानि । पराक उपवासः प्र-
तिष्ठहम् । एवमेकैकस्मिन् कृते सति द्वादश सम्पद्यन्ते । तस्ये-
तस्य कृच्छ्र इति संज्ञा ॥ ६३ ॥

त्रयहं प्रातस्तथा सायं त्रयहमन्यदयाचित्तम् ।
त्रयहं परं तु नाश्रीयात् पराक इति
कृच्छ्रः ॥ ६४ ॥

अयमपि द्वादशाह एव ॥ ६४ ॥

अतिवालकृच्छ्रभाह—

प्रातस्तायमयाचित्तं पराक इति त्रयश्चतूरात्राः
स एषः स्वीवालवृद्धानां कृच्छ्रः ॥ ६५ ॥

एकैकमेकाहः परं तु नाश्रीयात् । अतश्चतुरहोऽयम् । वालादि-
ग्रहणमशक्तोपलक्षणम् ॥ ६५ ॥

यावत्सकृदाददीत तावदश्रीयात्पूर्ववत्सोऽतिक-
च्छ्रः ॥ ६६ ॥

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽव्यायः

पूर्वविद्येतेन सर्वातिदेशे प्राप्ते ग्रासनियमार्थं सकृद्गहणम् ।
ग्रासस्तु शिख्यण्डपरिमितं पाणिपूरणात्रो वा ॥ ६६ ॥

अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

कृत्स्नोपि द्वादशाहोऽब्भक्षो भवेत् । तृतीयग्रहणं समुच्चितानामेषां सर्वप्रायश्चित्तत्वप्रदर्शनार्थम् । यथाऽयं तृतीयो भवति तथा कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—चतुर्षु त्रयेषु तृतीयस्त्रयहोऽब्भक्षो भवति । प्रथमद्वितीयौ चोदनभक्षौ । चतुर्थः पराक इति । स एष कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

अथ कृच्छ्रवत्सुच्यते—

कृच्छ्रे त्रिविषयमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ६८ ॥

त्रीणि सवनानि प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति उपस्पर्शनं स्नानम् ॥

अधरश्यायनम् ॥ ६९ ॥

उपरि खट्टादिषु शयननिषेधः । अनुपस्तीर्णे देशे शयनमध-
शयनमित्यपरे ॥ ६९ ॥

एकवस्त्रता केशदृमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७० ॥

अथोत्तरीयं प्रतिषिद्ध्यते ॥ ७० ॥

एतेदेव खियाः केशवपनवर्ज्जेकेशवपनवर्जम् ॥

यो यावन्नियमः कुच्छेषु पुरुषस्योक्तः स एव स्त्रीणाम् । कुच्छुचरणे केशवपनं तु वर्जयते । द्विरुक्तिरुक्तप्रयोजना ॥ ७१ ॥
इति द्वितीये प्रथमोऽध्यायः.

एवं तावद्वृक्षचारिधर्मप्रसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्तं विहितम् । अतुना
ग्रहस्थधर्मा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्संक्षिप्त्याह—

**नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी
वृषलान्नवर्जी । ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च
जुह्वन् ब्राह्मणश्चयवते ब्रह्मलोकात् ॥ १ ॥**

नित्योदकी उदकमण्डलुहस्तः । नित्ययज्ञोपवीती । निवी-
तिप्राचीनावीतिभ्यामन्यत्र । नित्यस्वाध्यायी अन्यत्रानन्यय-
नात् । वृषळशूद्रः । अन्नग्रहणादामं प्राणसंशये ततुस्थि-
त्यर्थम्भ्यनुज्ञातमेव । ऋतुः अर्तेर्गतिकर्मणो गर्भाधानक्षमकालः ।
न वसन्तादिः । तत्र गच्छन् मैथुनमाचरन् । आह—

**ऋतुस्वाधाविकः स्त्रीणां रात्रयष्ठोऽश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैस्सार्थमहोभिस्सद्विगर्हितैः ॥
तासामाद्याश्वतस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः¹ ॥**

एतच्च स्वभार्यायामेव । विश्विवच्च जुह्वत् श्रुतिस्मृतिचोदितेन मा-
र्गेण । ब्रह्मलोकान्न च्यवते । ब्रह्म च तल्लोकश्च ब्रह्मलोकः

¹ मनु. ३-४६-४७.

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः।

तस्मान्न च्यवते न भेदं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन प्रकारेणगृहस्थस्यापि स्वाश्रमविहितकर्मणामुक्तिमनुमनुते । आह च याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्जितधनस्तच्चवाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते¹ ॥ इति ॥

तथा च धर्मस्कन्धब्राह्मणम्—‘सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’² इति ॥ १ ॥

‘ऋतौ च गच्छन्’ इत्युक्तम् । तच्च ‘प्रजानिश्श्रेयसम्’³ इति गृह्येषुक्तम् । प्रजानां च जीवनं कर्थं भवतीति दायविभागप्रकरणमारम्भयते । तत्र परकृतिरूपां श्रुतिसुदाहरति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतिः⁴ ॥ २ ॥

पुत्रग्रहणात् पुंस एव विभजेत्, न दुहितुः । तथा च श्रुतिः—‘तस्मात्स्त्रियो निरनिद्रिया अदायादीः’⁵ इति । स्मृतिरपि—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्⁶ ॥ इति ॥

तत्र दातव्यद्रव्यदायविभाग इदानीं कर्तव्य इति विधिकल्पना ॥ २ ॥

तत्रायं प्रकारः—

समशास्सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

न विशेषः कश्चिच्छ्रूयते विषमो भाग इति । अर्यं तु समो विभागः सवर्णपुत्राणामौरसानां समानगुणानां च । न त्वं सवर्णपुत्राणामनौरसानामसमानगुणानाम् ॥ ३ ॥

¹ ३-२०५.

² छा. उ. २-२३-१.

³ १-८-४६.

⁴ तै. सं. ३-१-३.

⁵ तै. सं. ६-५-८.

⁶ याज्ञ-२-११६.

अस्मिन्नेव विषये उद्धारयुक्तं विभागमाह—

वरं वा रूपमुद्धरेज्जयेष्टः ॥ ४ ॥

वरमुक्तष्टरूपद्व्यमुद्धरेत् गृहीयात् ॥ ४ ॥

किं तत्र प्रमाणम्?

तस्माज्जयेष्टं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीति श्रुतिः¹ ॥

निरवसायनं पृथकरणम् । धनेनोपतोप्य पृथकुर्वन्तीत्यर्थः ।
अनया श्रुताऽविशेषादिति हेतुः अपसारितो भवति ॥ ५ ॥

दशानां वैकमुद्धरेज्जयेष्टः ॥ ६ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः
कार्यः । दशसङ्क्षयाधिकेषु सत्स्वेष विभागो लाभाय भवति ।
न तु दशसङ्क्षयान्यूपेषु । एतावुद्धारौ गुणवज्जयेष्टविषयौ वेदि-
तव्यौ ॥ ६ ॥

सममितरे विभजेरन् ॥ ७ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः
कार्यः । अवशिष्टनवभागानितरे पुत्रास्समं विभजेरन् ॥ ७ ॥

पितुरनुभत्या दायविभागस्सति पितरि ॥८॥

तदनिच्छया विभागे दोषा अपि भवन्ति ॥ ८ ॥

¹तै. सं. ३-५-२.

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽस्यायः.

चतुर्णा वर्णनां गोश्वाजावयो ज्येष्ठांशः॥१

अंशनियमेनोद्धारः । सृते जीवति वा गैतरि गोश्वाजाविष्व-
तद् । इतरे समं विभजेरन् । विष्वादिना उद्येषभागद्वयावशि-
ष्टस्याप्याविक्षयै सति विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एवं समानवर्णस्थीपुत्रविषये सति विभाग उक्तः । अथ—

नानावर्णस्थीपुत्रसमवाये दायं दशांशान्
कृत्वा चतुरस्त्रीन् द्वावेकमिति यथा-
क्रमं विभजेरन् ॥ १० ॥

नानावर्णस्थियो बाह्यणादिस्त्रियः । तत्पुत्रसमवाये सति सर्वं
दशवा विभज्य चतुरेन्शान् ब्राह्मणोपत्रो हरेत् । इतरेषु पद्मसु
श्रीनंशान् क्षत्रियासुतः । तत्परिशिष्टेषु त्रिपु द्वौ वैश्यासुतः ।
तस्यैतदवशिष्टांशं शूद्रासुतः । एवं क्षत्रियोपि सुतस्य वर्णक्रमात्
षोडाशुतानां त्रिन् द्वावेकमिति यथाक्रमं प्रकल्पयेत् । तथा वै-
श्योपि स्वपुत्राय द्वावेकमिति विभजेत् । अहस्यो विपमविभागः ॥

औरसे तूत्पत्रे सवर्णस्तृतीयांशहराः ॥११

ओरसपुत्रो वक्ष्यते ‘सवर्णीयां संस्कृतायाम्’ इति । तस्मि-
म्बुत्पत्रे सवर्णस्तृतीयांशहरा भवेयुः । सर्वधनजातं व्रेधा विभज्य
तेषामैकं षोडा सम्पाद्य त्रिन् द्वावेकमिति कल्पयेत् ॥ ११ ॥

सवर्णपुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चद्वुण-
वान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ॥ १२ ॥

गुणवान् हि श्रुतिशीलादिज्येषः ॥ १२ ॥

गुणवत्पुत्रस्य ज्येष्ठश्चहरणे कारणमाह—

गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति ॥ १३ ॥

आहारदानादिगुणवत्वं समर्थ एव । अतो ज्येष्ठः गुणवत्त्या कृतः ॥ १३ ॥

‘ओरसे तूपन्ने’ इत्युक्तम्, तत्र सर्वस्यौरसनिमित्तग्रहणे प्राप्ते परिभाषते—

सवर्णाणां संस्कृताणां स्वयमुत्पादितमौरसं
पुत्रं विद्यात् ॥ १४ ॥*

पाणिग्रहणेन शास्त्रलक्षणेन तस्यां स्वयमुत्पादित ओरसो न क्षेत्रजातः ॥ १४ ॥

एवं तत्प्रसङ्गात् पुत्रप्रतिनिधीनाह—

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं
दौहित्रम् ॥ १५ ॥

विद्यादिति वर्तते अभ्युपगम्य संवादास्मदर्थतया दुहिता दीयते

* अथाप्युदाहरन्ति—

“अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदशतमिति ॥

इति सूत्रपाठः क्रचिदधिकरो हृथयेते ॥

तस्यां जातं दौहित्रं पुत्रिकापुत्रं विद्यात् । अन्यत्वमौरसापेक्षया
तस्यास्य गौणत्वप्रदर्शनार्थम् । अन्यं दौहित्रमित्यस्यापरा व्याख्या—
अन्यः असंवादपूर्वकं इत्तायां जातः तं दौहित्रमेव विद्यात् ॥१९॥

पुत्रिकापुत्रत्येवंलक्षणः पुत्रो मातामहस्यैवत्प्रकटयति—

अथाप्युदाहरन्ति—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामह-
मिति ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञे क्रियमाणे प्रथमं पिण्डं मातरमुद्दिश्य दद्यात् ।
स्त्रियाः पिण्डदानं वचनप्रामाण्याद्वति । पितृस्थानीया हि सा
द्वितीयं मातुः पितरमात्मनो मातामहम् । तृतीयं तस्याः पिता-
महमात्मनो मातामहपितरम् । यद्वा—मातरं परिहाष्यैव पि-
ण्डदानम् । एतत्कर्मान्ते प्रदर्शितम् । तत्राप्युक्तम् । कथं तु खलु
पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानं भवति निमृष्टा एतत्तेऽमुष्ये तत मम पितामह
ये च त्वामन्वेतत्तेऽमुष्ये पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वेतत्तेऽ-
मुष्ये प्रपितामह ये च त्वामन्विति । अमुष्ये अमुष्या इति
स्वमातरं निर्दिशति ॥ १६ ॥

मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबव्याधितयोर्वाऽन्ये-
नानुमते स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः ॥ १७ ॥

मृतस्य स्वे क्षेत्रे प्रसूत इति सम्बन्धः । स्वक्षेत्रे स्वपाणिग्र-

हणादिता संस्कृते । कार्यनिभिजः क्लीवः तुलीया प्रकृतिः । व्याख्यितस्तीत्ररोगेण प्रजोत्पादिनासमर्थो गृह्यते । एषां त्रयाणां भार्यायामन्येन भ्रात्रा वा पित्रा वाऽनुमते देवरेणोत्पादितः क्षेत्रजौ भवति ॥ १७ ॥

स एष द्विपिता द्विगोत्रश्च हयोरपि स्वधारि- कथभागभवति ॥ १८ ॥

स एष क्षेत्रजः द्विपिता द्वौ पितरौ यो जनकः क्षेत्रयांश्च । द्विगोत्रत्वमप्यस्य तद्वौत्राभ्यमेव । गोत्रभेदे सत्यस्य प्रयोगनम्—स्वधा पिण्डोदकादि । रिक्षं मृतस्य यदतिरिच्छते द्रव्यम् ॥ १८ ॥

शुश्रूषाविवाहपिण्डदानग्रहणस्योपयोगमाह—

अथाद्युदाहरन्ति-

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डेपिण्डे च
नामनी । त्रयश्च पिण्डाष्पण्णां स्युरेवं
कुर्वन्न मुहृत्तीति ॥ १९ ॥

नामनी उत्पादयितुः क्षेत्रिणश्च तयोस्सह पिण्डदाने सति त्रय एव पिण्डाष्पण्णां भवेयुः । ‘पित्रे पितामहाय’ इति च वचनात् ॥ १९ ॥

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽन्यायः।

मातापितृभ्यां इत्तोऽन्यतरेण वा योऽप्यत्यार्थे
परिगृह्यते स इत्तः ॥ २० ॥

मातापितृभ्यां वा इत्तः ॥ २० ॥

सदृशं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः॥

सादृशं जात्यादिना सकामं अस्याहं पुत्रो भविष्यामि यदि
मां ग्रहीत्यतीति यो मन्यते पुत्रार्थी च स्वयमेव पूजापूर्वकं यदि
गृह्णाति एवं गृहीतः कृत्रिम उच्यते ॥ २१ ॥

गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढजः ॥ २२ ॥

गृहे अतिगुप्तायामपि स्त्रियामुत्पन्नः उत्पादितोऽन्यमिति पूर्वमज्ञा-
तः । पश्चात्कालान्तरे येन केनचित् विभावारिणा कारणेन
अस्यामुत्पादितोऽयं पुत्र इति विज्ञायते तथाऽपि गूढ इत्यमित्रायः ।
अन्न गृहप्रहणं प्रब्रजितायां गूढोत्पन्नस्य गूढ इति संज्ञा भा भूदि-
दियेतदर्थम् ॥ २२ ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽप्य-
त्यार्थे परिगृह्यते सोऽप्यविद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापि सदृशा इत्यनुर्वतते । उत्सृष्टस्यकः ॥ २३ ॥

असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयच्छेचस्यां यो
जातस्य कानीनः ॥ २४ ॥

अनेन ज्ञायते गूढजः संस्कृतायां जायत इति । गूढात्संस्कृ-
तामाहुः । अनलिसष्टां अनभ्युपगतां गुरुभिः अतिमृष्टायामप्य-
संस्कृतायां संस्कृतायामप्यनतिमृष्टायां स एव । सोऽयं सदृश्य-
मुत्पादितो मातामहस्य पुत्रः ॥ २४ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञा-
ता वा तस्यां यो जातः स स-
होठः ॥ २५ ॥

गर्भिणी सती सगर्भा गर्भवत्यपि ताटशी या परिणीयते
तज्जातससहोठो नाम । वेदुश्चायं पुत्रः । विज्ञातायां तु सं-
स्कार एव नास्ति ॥ २६ ॥

मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्तरेण वा योऽपत्यार्थे
परिगृह्यते स क्रीतः ॥ २६ ॥

स्वद्वव्यं प्रदायेति शेषः ॥ २६ ॥

क्लीवं त्यक्त्वा पतितं वा याऽन्यं विन्देत्तस्यां
पुनर्भवी यो जातस्स पौनर्भवः ॥ २७ ॥

मृतोऽप्यत्रानुज्ञातः । तथा च वसिष्ठः—‘मृते वा साऽपि
पुनर्भवति’^१ इति ॥ २७ ॥

^१ १७-२०.

द्वितीयपश्चे द्वितीयोऽध्यायः-

मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं इया-
त्स स्वयंदत्तः ॥ २८ ॥

स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । अत्रापि शरी-
रेन्द्रियाणामात्मीयत्वादानव्यवहारः ॥ २८ ॥

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातो निषादः ॥ २९ ॥

द्विजः ब्राह्मणः ॥ २९ ॥

कामात्पारशव इति पुत्राः ॥ ३० ॥

द्विजातिप्रवरादेः । पूर्वः क्रमोदायास्तु पुत्रः । अयं तु का-
मादूदायाः । अनन्तरप्रभवप्रकरणे तयोरपि पुनर्ग्रहणमनयोः
पुत्रकर्येष्वपि प्रावण्यार्थम् ॥ ३० ॥

अथैतान् पुत्रान्विविधान्विविनक्ति—

अथाप्युदाहरन्ति-

औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं इत्तक्त्रिमौ ।
गूढजं चापविद्वं च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥
कानीनं च सहोठं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।
स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥

औरसादयः गोत्रभाजश्च रिक्थभाजश्च । रिक्थं द्रव्यम् ।
कानीनादयश्च तत्त्वगोत्रभाजः । पारशवः अभाग एव विष्णवत् ।

अस्मात्मूलादिदमप्यवगम्येते । निषादकन्याऽपि सुसमीक्ष्यासगोत्रादेव
बोढव्या । अन्यथा १ सगोत्रागमनप्रसङ्गादिति । एते पुत्रिकापुत्राद-
दयः काशकुशस्थानीयोः पुत्रप्रतिनिवयो मन्तव्याः । अवश्यक-
रणीयत्वात् पुत्रोत्पत्तेः । उक्तं च ‘पुत्रांश्रोत्पाद धर्मतः’ इति ।
योपिता पुत्रवत्ता भवितव्यम् । ‘अवीरायाश्च योपितः’ इत्यभोज्या-
क्तप्रकरणे दर्शनात् ॥ ३१-३२ ॥

तदेतत्परमतेनोपन्यस्यति स्म—

तेषां प्रथम एवेत्याहौपजड्बनिः ॥ ३३ ॥

औपजड्बनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रथमः औरस एव पुत्रो
न पुत्रिकापुत्रादय इति ॥ ३३ ॥

स हि जनकं राजानं प्रतिकृत्यैवमुवाच—

**इदानीमहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनक नो पुरा ।
यतो यमस्य सदने जनयितुः पुत्रमब्रुवन्॥**

यमः कृतयुगे औपजड्बनिमाहूय पप्रच्छ परदारेन्द्र्यादितः पुत्रः
किं जनयितुरिति उताहो क्षेत्रिण इति । एवं प्रजा जनयितु-
रेवेति निश्चित्य तदिदं पुरा यमस्य सदने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
इदानीमहमित्यादि । सम्प्रति अहमीर्ष्यामिति न सहे । स्त्रीणा-
मिति द्वितीयार्थं पछी । अथवा—स्वार्थं एव । स्त्रीणां चरन्तं
पुरुषं नैर्ष्यमीत्यर्थः । हे जनक! पुरा यस्माद्यमस्य धर्मराजस्य
सदने स्थाने वेशमनि जनयितुरेव पुत्रमब्रुवन् । क्षेत्रिणो न क्षेत्रिण

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति । न हि यमराजसकाशे निश्चितोऽर्थो मिथ्या भवितुमहेती-
त्यौपजड्णनेः मुनेर्मतम् ॥ ३४ ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्गार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः परेतसः ॥

रेतो दधातीति रेतोधाः वीजं पुत्रं प्रकृतं नयति मुक्ते
पुत्रफलं लभते परेत्य मृत्वा यमसादने पुण्यपापेयगस्थाने ।
नैवं क्षेत्री । यस्मादेवं तस्मात्पररेतसो विभ्यन्ते भार्या
रक्षन्ति ॥ ३५ ॥

एवं जनकादिः कन्याशिष्यान् प्रत्याह—

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि
वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये
मोर्धं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ३६ ॥

अन्ये वीजवपनं मा कार्षुः । तत्र को दोषः? जनयितुः पुत्रो
भवति साम्पराये परलोकेऽपि यदनेत विष्णुदेवकदानादि जनयितुरेव
भवेत् । न क्षेत्रिण इति । ननु भार्याथाः पुत्रस्य च रक्ष-
णपोपणचिकित्सादि सर्वं क्षेत्रिणैव क्रियते तत्कथमस्मित् पक्षे
इति? उच्यते मोर्धं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ वेत्ता लब्धा क्षेत्रस्य
कुरुते एतं तन्तुं मोर्धं कुरुते निष्ठलोऽस्य प्रयासः इत्यमिप्रायः ।
इतिशब्दं औपजड्णनेरिच्छेषपसंहारार्थः ॥ ३६ ॥

अयेदानीं स्वकीयमतेन पुत्रभरणक्रममाह—

तेषामप्राप्तव्यवहाराणामंशान् सोपचयान् सु-
निगुप्तान्निदद्युरा व्यवहारप्रापणात् ॥ ३७ ॥

अप्राप्तव्यवहारांश्च वाला आ पोडशाढ्रष्टा॒ । तथा हि—

गर्भस्थैस्सद्शो ज्ञेय आऽष्टमाद्रत्सराच्छिशुः ।

वाल आ पोडशोऽयः पौगण्डश्चेति शब्द्यते ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये वालानामंशान् सोपचयान् गुप्तान्निदद्युः ।
उपचयो नैष्यायिनी वृद्धिः । तथा वालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उ-
पचयांशान्वा रक्षितान् परैरनपद्गुतान् आव्यवहारप्रापणान्निदद्युः ॥ ३७ ॥

अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैविभूयुः ॥

अन्धजडहीवव्यसनिव्याधितार्दीश्व ॥ अक-
र्मिणः ॥ पतिततज्जातवर्जम् ॥ ३८-४१ ॥

विभूयादित्यनुर्वर्तते । अन्धः प्रसिद्धः । अकिञ्चित्करो ज-
डः । कीवः पण्डमनाः तृतीया प्रकृतिः । व्यसनी भूतादिपु-
प्रसक्तमनाः । अचिकित्स्यरोगी व्याधितः । आदिग्रहणात्परत्र
कुञ्जादयो गृह्यन्ते । अकर्मिणस्समर्था अपि सन्तो निरुत्साहाः ।
पतितस्तत्सुतश्च पतिततज्जातौ । तथा च वसिष्ठः—‘पतितो-
त्पत्रः पतितो भवतीत्पाहुरन्यत्र ख्रियाः’^१ इति ॥ ३८-४१ ॥

न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ४२ ॥

^१ वसि. ध. १३-१५.

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः।

औरसैरप्राप्तव्यवहारैरपि न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

पतितामपि तु मातरं विभूयादनभिभाषमाणः ॥ ४३ ॥

यद्यपि माता भाषेत् च । तथा च . गौतमः—‘न कर्हि-
चिन्मातापित्रोरवृत्तिः’^१ इति । अवृत्तिरशुश्रूषा अरक्षणं वा ॥ ४३ ॥

उक्तः पुत्राणां दायविभागः । दुहितरः किं लभेरन्नित्यत आह—

मातुरलङ्कारं दुहितरस्साम्प्रदायिकं लभेरन्न-
न्यद्वा ॥ ४४ ॥

साम्प्रदायिकमित्यलङ्कारविशेषः । सम्प्रदायतो लब्धस्साम्प्रदा-
यिकः मातामहेन मातामह्या वा स्वमात्रे यद्दत्तं तत्साम्प्रदायि-
कं अन्यत् असाम्प्रदायिकं खट्टादिशयनप्रावरप्यादिकमात्मनः । ए-
तावदेव दुहितरो लभेरन्, नान्यत् ॥ ४४ ॥

नं स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते ॥ ४५ ॥

दायलब्धे तस्याः स्वातन्त्र्यं भवेत् छतकृत्यताभिमानेनेत्यभि-
प्रायः ॥ ४५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥

तस्यांतस्यामवस्थायामरक्षतमेतेषां दोषः ॥ ४६ ॥

निरिन्द्रिया ह्यादायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः॥

‘न स्वीस्वातन्त्र्यं’ सिद्धो दायप्रतिपेषः पुनरनूद्यते निन्दाशेषतया ।
निरिन्द्रियाः तिर्गतरसाः । तदेतदवश्यागन्तव्यानृताप्रदर्शना ।
र्थम् । आह च—

शश्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधघनार्थताम् ॥

द्रोहभावं कुचर्या च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयदिति^१ ॥ ४७

भर्तृहिते यतमानास्त्वर्गं लोकं जयेत् ॥ ४८ ॥

भर्तृहिते स्नापनप्रसाधनमर्दनादिभिर्भर्तारं नातिक्रमेदिति यावत् ॥ ४८
अत्रैव प्रसङ्गात्प्रायश्चित्तमाह—

व्यतिक्रमे तु कुच्छृः ॥ ४९ ॥

व्यतिक्रमः परपुरुषनिमित्तो मानसेन वाचिकेन व्यापारः ।
समानजातीयविषयमेतद्विद्धिपूर्वं च ॥ ४९ ॥

शूद्रे चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५० ॥

यदा पुनः स्वभर्तृबुद्ध्या मैथुनाय संकल्पयते सम्भाषते वा
असमानजातीयेन शूद्रेण तदा चान्द्रायणम् । शूद्रे व्यवायस्य
कर्तारि सति द्विजदित्ती चान्द्रायणं चरेत् कुर्यात् । अप्र-
जायमेतत् । कुतः?

^१मनु, १-१७.

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां विद्यशूद्रेण सङ्कृताः ।
अप्रजाता विशुद्धचन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥
इति वसिष्ठदृष्टे^१ ॥ १० ॥

वैश्यादिषु प्रतिलोमं कृच्छ्रातिकृच्छ्रादीश्वरेत् ॥

वैश्ये क्षत्रिये च व्यवायस्य कर्त्तरि सतीत्वर्थः । बहुवचने
ब्राह्मण्याः द्वौ कर्तरौ क्षत्रियायाः एक इति व्रयः । प्रतिलोमं
व्युत्क्रमेणत्वर्थः । आदिशब्दात्प्राद्वौ गृहीतौ । कृच्छ्रातिकृच्छ्रः
अतः कृच्छ्रप्रक्रमा एते व्रयः अस्मिन् क्रमेणवै प्रातिलोम्यं वैश्य-
सम्बन्धे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अस्या एव क्षत्रियसम्बन्धे
सत्यतिकृच्छ्रः । क्षत्रियायास्तु वैश्यसंसर्गे कृच्छ्र इति । अमतिपूर्वे
तु वसिष्ठ आह—

‘प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्’^२ । इति ॥
अत्र प्रातिलोम्यं प्रथममभेजन्त ततः ब्रचहमयचितमित्यादि । चा-
न्द्रायणमुत्तरमस्य । ‘चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानि’ इति गुरु-
लघुभावे वर्णविशेषे अभ्यासविशेषे चेति व्याख्यातं यज्ञस्वामिभिः ॥ ११ ॥

उक्तं स्त्रीणां ब्राह्मण्यादीनाम् । अथ—

पुंसां ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् ॥ १२ ॥

संवत्सरं प्राजापत्यमिहाभिप्रेतम् । अत्र पारदारश्च सर्वणिवि-
षयः । मतिपूर्वे चैतत् । अमतिपूर्वे तु वसिष्ठः—‘ब्राह्मणश्चेदप्रे-
क्षापूर्व ब्राह्मणदारानभिगच्छेदनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽ-

^१वसि. ध. २१-१२.

^२वसि. ध. २१-१३.

तिक्तच्छः । एवं राजन्यवैश्ययोः¹ इति । अनिवृत्तधर्मकर्मा कर्मा-
दिनिवृत्तिहीनस्तद्वार्यग्निमने कुच्छः । निवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् ।
तद्वार्यग्निमनेऽतिक्तच्छः । ‘अनिवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् तद्वार्यया-
मतिक्तच्छः’ इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

शूद्रं कटायना दहेत् ॥ ५३ ॥ ३ ॥

राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चैतत् । कटः प्रकृतिद्रव्यं वी-
रणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्वाक्षणीमभिगच्छेत् वीरणोर्बैष्टयित्वा
शूद्रमग्नौ प्राप्येत्’² इति ॥ १३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डसङ्घृहणे भवेत्॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोश्चारीरो दण्डः अग्नो प्रक्षेपः
कर्तव्यः । कचसङ्घृहणे अपदार्यः । निगुप्तब्राह्मणीग्निमने मतिपूर्वे
वैश्यो लोहितदैर्भर्वैष्टयित्वा अग्नौ प्रक्षेपत्वः । राजन्यशरपत्रैरिति ॥

अथ प्रपञ्चः—

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात्॥

अपीति शेषः ॥ १९ ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति—

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतरे वधः ।

संसर्जयन्ति ता ह्येतान्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि॥

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः

चारणदाराः देवदास्यः । रज्ञावतारः पणस्त्रियः । तामु
सङ्घरणे वधो न कर्तव्यः । येन तासंसर्ज्यन्ति सम्बन्धयन्ति
आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिंपस्यां । तानेव क्षी-
णद्रव्यांश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभावत्वादासां तद्वहने
प्रायश्चित्तमप्यल्पमेव । ‘पशुं वैश्यां च यो गच्छेत्प्राजापत्येन
शुद्धचति’ इति । तथाऽन्यत्रापि—

जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुत्वपत्वमेव च ।

चारणादिस्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव चेति ॥ ५६ ॥

अथ नानाविजायतनवादपवित्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्त्रोतपन्नमपि
क्षेत्रजगूढोतपन्नकानीनसहेदपौर्नभवाख्यमित्यपवित्रमेतत् । परममत्रा-
दिवदसंव्यवहार्यमित्याशङ्कच्चाह—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासिमासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षते ॥

परपुरुषसंसर्गविषयाणि मानसानि वाचिकानि पापानि पुन-
रहिंसादिनिमित्तान्यपकर्षते ॥ ५७ ॥

किञ्च—

सोमशशौचं दद्त्तासां गन्धर्वादिशक्षितां गिरम् ।

अग्निश्च सर्वभक्षत्वं तस्मान्निष्कलमपास्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां सोमशशौचं दद्त्तवान् । यत एवं तस्मात्ता-
मिर्यच्छौचं क्रियते तद्वर्त्ता नैव परिरक्षणीयम् । देवताप्रसादप्रसङ्ग-

दिदमन्यदुच्यते—गन्धर्वशिशितां गिरम् भापणप्रकारम् ।
अतोऽनुचितभाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चो-
क्तं—पात्रलक्षणे ‘स्त्रीपु क्षान्तम्’ इति । अस्मिंश्च सर्वभक्षत्वं
सर्वैर्भौयितं दत्तवान्, यत एवं देवताभ्यो दत्तवराः ह्यिः नि-
ष्कल्पाः अपराधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

किमेषु उत्सर्गः? नेत्याह—

अप्रजां दृशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशो त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशो सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥ ५९ ॥

अधिवेदनमत्र विवक्षितम्, न त्यागः । तदपि सति सम्भवे ।
धर्माधिकारः पुनरस्थैव । अप्रियवादिन्या तु विपन्नः । तस्या
अपि ग्रासाच्छादनं देयम् ॥ ९९ ॥

अयं परः स्त्रीधर्मः—

संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसमद्यलवणानि वर्जये-
दधशशयीत ॥ ६० ॥

मृतः पतिर्यस्याः तस्याः अयं सांवत्सरिको नियमः । अत्यन्त
तास्वूलमपि । तद्रहणमेव ब्रह्मचर्यस्यापि ग्रहणम् । तच्च याव-
ज्ञीविकम् ॥ ६० ॥

घणमासानिति मौद्दल्यः ॥ ६१ ॥

अशक्तावनुग्रहोऽयम् । अन्यथा पितृमेष्वकल्पेऽकेन ‘यावज्जीविं
प्रेतपत्नी’ इत्यनेन विरोधस्यात् ॥ ६१ ॥

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽव्याचः ।

अत ऊर्ध्वं गुरुभिरनुमता देवराज्ञनयेत्पुत्रमपु-
त्रा ॥ ६२ ॥

अत ऊर्ध्वं संवत्सरात् पञ्चो मासेभ्यः गुरुभिश्वशुरप्रभृ-
तिभिः अनुमता । सत्सु अन्येषु देवरेषु द्वितीयोऽवरश्च पत्यु-
भूतः तस्मात्पुत्रमेकं जनयेत् तावैतैव सपुत्रत्वसिद्धेः विवक्षितत्वा-
चैकवचनस्य ॥ ६२ ॥

अत्र देवरनियोगो न स्यादित्याह—

अथाप्यदाहरन्ति-

वशा चोत्पन्नपुत्रा च नीरजस्का गतप्रजा ।
नाकामा सन्नियोज्या स्यात्फलं यस्यां न
विद्यत इति ॥ ६३ ॥

या पुरुषसम्बन्धं नेच्छति । यस्यामुपगमनफलं न विद्यते
गर्भस्य स्ववणात् ॥ ६३ ॥

अन्यत्रापि देवरनियोगादगम्यामाह—

मातुलपितृष्वसा भागिनी भागिनेयी सुषा मा-
तुलानी सखिवधूरित्यगम्याः ॥ ६४ ॥

स्वमृशब्दो मातुलपितृशब्दाख्यां प्रत्येकं सम्बध्यते । भगिनी
सोदरी । सुषा पुत्रस्य भार्या । मातुलानी मातुलस्य पत्नी ।
सखिवधूः सख्युश्च भार्या ॥ ६४ ॥

अगम्यानां गमने कुच्छुतिकुच्छौ चान्द्रायण-
मिति प्रायश्चित्तिः ॥ ६५ ॥

अमतिपूर्वं गमन एतद्वृत्यम् । ये पुनर्मातुलस्य दुहितरं
पितृप्वसुश्च मन्त्रेण संस्कृत्य वन्युसमक्षं तस्यामेव पुत्रानुत्पादय-
न्ति चरन्ति च धर्मं तया सह तेषां निष्कृतिर्द्वयाद्वया ॥

एतेन चण्डालीव्यव्यायो व्याख्यातः ॥ ६६ ॥

व्यव्यायो गमनम् । एतदप्यबुद्धिपूर्वविषयम् ॥ ६६ ॥

तदाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

चण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्णा-
च । अज्ञानात्पतितो विप्रो ज्ञानानु समतां
ब्रजेत् ॥ ६७ ॥

समशब्दात्प्रायश्चित्ताभावमाह । समस्तानां निमित्तानां, न व्य-
स्तानाम् । “अभिष्ट्य हुत्वा भक्षयेथाः” इतिवत् ॥ ६७ ॥

अथाविधिपूर्वपरिगृहीतगुरुदाराणामधिगमने, विधिपूर्वपरिगृहीतगु-
रुस्थानीयभार्यायाशशयनदोषनिमित्तव्यामोहात्स्वभार्यावुद्धचा ७ धिगमने
प्रायश्चित्तान्तरमाह—

पितुर्गुर्हर्नेन्द्रस्य भार्या॑ गत्वा प्रमादतः । गुरु-
तत्पी॒ भवेत्तेन षूर्वोक्तस्तस्य निश्चय इति ॥

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

गुरुः गुरुस्थानीयोऽभिप्रेतः । नरेन्द्रोऽभिषिक्तः । पूर्वोक्त
इति अनन्तराभिहितं प्रायश्चित्तं, तच्च कुच्छादित्रयम् ॥ ६८ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्य स्वकीयवृत्त्या जीवनाशकावनुकल्पमाह—

अध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरशक्तः क्षत्रधर्मेण जी-
वेत्प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ६९ ॥

अशक्तिः नित्यकर्मावसादो भूत्यावसादो वा । अध्यापनादि-
ष्वेकेनैव जीवनाशकौ द्वितीयं तृतीयं चाधितिष्ठेत् । तत्रापि लवू-
पायासम्बवे गुरुपाय आधेयः । कुत एतत् ।

यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अङ्गेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ इति स्मरणात् ॥¹

क्षत्रधर्मः शस्त्रधारणम् । प्रत्यनन्तरत्वात् । प्रतिशब्दोऽत्यन्तानन्तर्ये
वर्तते । क्षत्रधर्मो हि वैश्यवर्मानन्तरः ब्राह्मणस्य । अनेनैव दर्श-
यति क्षत्रधर्मासम्बवे वैश्यवर्मणोपजीवेदिति । सोपि प्रत्यनन्तर
एव शूद्रधर्मव्यपेक्षया । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां पूर्वः पूर्वो गुरुः ।
तदभावे क्षत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्यवृत्तिरिति ॥ ६९ ॥

नेति गौतमोऽत्युग्रो हि क्षत्रधर्मो ब्राह्मणस्य ॥

न क्षत्रधर्मो ब्राह्मणेनास्येय इति गौतमाचार्यो मन्यते स्म ।
प्रसिद्धगौतमीये ‘तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः’² इति वचनात् अन्यज्ञौतम-
शास्त्रमस्तीति कल्पयते । तथा ‘आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् ग्रियेत पुन-
संस्कारं कृत्वा शववच्छौचमिति गौतमः’³ इति वासिष्ठे । अत्यु-

¹ मनु. ४-३०.

² ७-६.

³ ४-३७.

ग्रः अतिरीक्षणः ‘सङ्गमे संस्थानमनिवृत्तिश्च न दोपो हिंसायामाहवे’¹
इत्येवंलक्षणो ह्यसौ ॥^{७०} ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे ।
गृहीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

अथशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां सङ्करः अन-
हेस्तपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्म-
बुद्ध्येति यावत् ॥ ७१ ॥

प्रत्यनन्तरत्वादिति हेतुना वैश्यवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तं, इदानीं
त्वनुवदत्युत्तरविधित्सया—

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ७२ ॥

न हीनवर्णेनोल्कृष्टवर्णवृत्तिरास्येया । ‘न तु कदाचिज्जचा-
यसीम्’² इति वासिष्ठनिषेधात् । तत्र कृषिवाणिज्यलक्षणादिः
वैश्यवृत्तिः । तत्र वाणिज्यविशेषो विहितः । ‘तृणकाष्ठमविकृतं
विक्रेयम्’ इत्येवमादिना ॥ ७२ ॥

अथ कृषावाह—

प्राक्प्रातराशत् कर्षी स्यात् ॥ ७३ ॥

¹ गौ. ध. १०-१७.

२२-२३.

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽत्यायः।

प्रातराशो दिवाभोजनं, तेन च लक्ष्यते वासरस्य पञ्चमो
भाग इति । तत्र हि भोजनं विहितं ‘पञ्चमे भोजनं भवेत्’
इति दक्षवचनात् । अहोः कालान्तरात्प्रयोगे वाऽनुद्गच्छां विकृष्या-
क्षिष्टौ ततो विसृजेत् ॥ ७३ ॥

तौ विशिनष्टि—

अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारथा
मुहुर्मुहुरभ्युच्छन्दयन् ॥ ७४ ॥

अविष्टवोणाभ्यामनुतनासाभ्यासित्यर्थः । अण्डोक्तर्तनेन हि
वीजशक्तिः क्षीयते । अतुदन्नारथा आरा नाम सलोहको दण्डः
तयाऽनुद्गुहः अतुदन् तयोर्व्यथामकुर्वन्नभ्युच्छन्दनमविष्टतयाऽनक्षल-
ग्रायाश्च मृद्दोऽपनयनं प्रियभाषणं कण्ठूयनादिना लालनं च तं
मुहुर्मुहुः कुर्वन्विलिखेत् भूमिमिति शेषः ॥ ७४ ॥

स्वकर्मणा जीवनाशक्तेन हीनवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तम्, अस्याम-
प्यापदि न परित्याजयोग्यः । कुतःप्रभृति स एहीत इत्यस्यामाकांक्षा-
यामाह—

भार्यादिरग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्रयाधे-
यात् ॥ ७५ ॥

गौतमीयमतेन दायादिपक्षोऽप्यस्ति । आचार्यस्य पुनर्भार्यादिरेवा-
ग्निरित्यभिप्रायः । कर्म गार्ह्यं यदग्रयाधेयात् पूर्वं तस्मिन्
गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इति । गृह्योक्तानां कर्मणां पुनरनु-

वादोऽग्निहोत्रादितुल्ययोगक्षेमप्राप्ति हेतुवज्ञापनार्थः अग्नचावेयात्पूर्वं गा-
हाणां शूलगवादीनामनुष्टानम् ॥ ७५ ॥

अग्नचावेयप्रभृत्यथेमान्यजस्त्राणि भवन्ति यथैत-
दग्धावेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणमु-
दग्धयनदक्षिणायनयोः पशुः चातुर्मास्यानि
ऋतुमुखे पद्मोत्ता वसन्ते ज्योतिष्ठोम इत्ये-
वं क्षेमप्रापणम् ॥ ७६ ॥

क्षेमप्रापणं मोक्षः । एवंनित्यकर्मनिरतः प्रतिषिद्धकर्मवर्जी गृ-
हस्थोऽपि विमुच्यते इत्यमित्रायः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिवांसया ।
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

इदानीं विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने च दोषं वक्तुमुपक्रमते—

अथाप्युदाहरन्ति-
न दिवास्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना ।
कामं शक्यं नभो गन्तुमारुढपतितेन वा ॥

न शक्यं गन्तुमिति सम्बन्धः । दिवास्वप्नशीलेनेति शब्देन
विहिताकरणस्वभावो लक्ष्यते । स्वप्ने निद्रा मनोवृत्तिविशेषः ।
'अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा' इत्यागमः । हिताहितप्राप्तिपरि-
हारोपायभूतशुभाशुभकर्मनुष्टानवर्जिताकलित्तेतसो हि पुंसो नास्ति
निद्राऽवसरः । अप्रसन्ने हि चेतासि निद्रा भवति । अलसो वा

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः।

दिवास्वप्नशीलः । सर्वान्नभेजिशब्देनापि प्रतिषिद्धसेवा कथयते ।
भोज्याभोज्यव्यवस्था यस्य नास्तीत्यभिप्रायः । भुजिरत्र व्यापार-
मात्रोपलक्षणार्थः आरूढपतितः तापसः परिव्राजकवृत्त्या व्यवस्थितः ।
एतेन्मध्यस्वर्गं गन्तुं प्राप्नुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

दैन्यं शाठयं जैह्ययं च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥

आत्मनः क्षीणत्वप्रदर्शनेन वा विष्णुना दैन्यम् । शक्तौ
सत्यापि परोपकाराकरणं शाठयम् । जैह्ययं कौटिल्यम् ।
चशब्दादश्लीलकादिकमपि । दैन्यं पुनः प्रवक्तेन ? वर्जनीयम् ॥ ७८ ॥

अस्मिन्दर्थे गाधामाह—

अथाप्यत्रोशनसश्च वृषपर्वणश्च दुहित्रोस्संवादे
गाधामुदाहरन्ति ॥ ७९ ॥

उशना शुक्रः । तस्य दुहिता देवयानी । वृषपर्वा तु क्षत्रियः
तस्य दुहिता शमिषा । तयौस्संवादोपि सुवादः ॥ ७९ ॥

गाधाश्लोकः—

स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्णतः । अ-
थाहं स्तूयमानस्य इदतोऽप्रतिगृह्णत इति ॥

प्रतिशास्त्रं प्रभाषते । तत्र पूर्वोर्धेन देवयान्याः पितुरुश-
नसो दीनस्वभावत्वं कथयति । उत्तरेण चात्मनः पितुर्वृषपर्वणः
सर्वतो विपरीतस्वभावत्वम् ॥ ८० ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधाशनघर्मसूत्र-
विवरणे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः।

भूयोपि नियमायोच्यते—

तपस्यमपोऽवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हिंतं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवांस्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

ननु ‘पितृतर्पणं भवेत्’ इति ऋषितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं
किलान्यत्रोच्यते । इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्ये
विकल्पः । यद्वा—तपस्येऽवगाहने एव विशेषः ॥ २ ॥

अनुतीर्थमष उत्सिञ्चेदूर्जे वहन्तीरिति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थमनुकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते जले तर्प-
णमिति । अयं हि स्नानविध्यनुवाके कृत्सशः पठते । यद्वा—
नदीतरणानन्तरमेतदुत्सेचनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

स्ववन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातस्त्वाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

तस्यामेव प्रातस्स्नानं विधीयते तटाकादिषु कुल्यासु वा ॥

इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नेशभाक्तत्र सेतुकृत् ॥ ५ ॥

द्वितीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

सेतुकृत् खननकृत् स्नानर्पणादिपुण्यफलांशभाग्भवति । भवति
च पुण्यकर्ता सेतुकृदेनोंशभाक् । आह च—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृताशेन लिप्यते¹ ॥ इति ॥

निपानं तयककूपादि ॥ ९ ॥

उपसंहरति—

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेदिति ॥

एवं निर्वाहकं परकीयकेनोपन्यस्यति स्म—

अथाप्युदाहरन्ति—

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापत्सु
नो सदा । निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपा-
त्तीनब्धटांस्तथेति ॥ ७ ॥

सदा न कुर्यान्निरुद्धास्विति संवन्धः । अविशेषितेन पि-
ण्डशब्देनावकरादीनां पिण्डा गृह्णन्ते । आपत्सु स्ववन्तीनां अ-
निरुद्धानां चाभावे क्षूपे चेत् स्नानं समुपस्थितं तदा त्रीनिपां पूर्णान्
व्यानुद्धृत्य स्नानम् ॥ ७ ॥

आपः प्रस्तुतास्तत्राह—

वहु प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यस्य वाऽया-

¹ मनु. ४-२०१

भूयोपि नियमायोच्यते—

तपस्यमपोऽवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हितं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवांस्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

न तु 'पितृतर्पणं भवेत्' इति क्रष्णितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं
किलान्यत्रोच्यते । इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्ये
विकल्पः । यद्या—तपस्येऽवगाहने एव विशेषः ॥ २ ॥

अनुतीर्थमप उत्सिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थमनुकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते जले तर्प-
णमिति । अयं हि स्नानविध्यनुवाके कृत्सशः पठत्वते । यद्या—
नदीतरणानन्तरमेतदुत्सेचनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

स्ववन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
प्रातस्त्वय कुर्वीरन् देवर्पितृतर्पणम् ॥

तस्यामेव प्रातस्नानं विधीयते तट्यादिषु कुल्यासु वा ॥

इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नेशभाक्तव्र सेतुकृत् ॥ ५ ॥

सेतुकृत् खननकृत् स्नानर्पणादिष्यफलांशभाग्भवति । भवति
च पुण्यकर्ता सेतुकृदेनोशभाक् । आह च—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतशेन लिप्यते¹ ॥ इति ॥

निपानं तयाककूपादि ॥ ९ ॥

उपसंहरति—

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेदिति ॥

एवं निर्वाहकं परकीयकेनोपन्यस्यति स्म—

अथाप्युदाहरन्ति—

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापत्सु
नो सदा । निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपा-
त्रीनव्यटांस्तथेति ॥ ७ ॥

सदा न कुर्यान्निरुद्धास्त्विति संवन्धः । अविशेषितेन पि-
ण्डशब्देनावकरादीनां पिण्डा गृह्णन्ते । आपत्सु स्ववन्तीनां अ-
निरुद्धानां चाभावे क्वै प्रेत स्थानं समुपस्थितं तदा त्रीनिपां पूर्णान्
वदानुद्धृत्य स्नानम् ॥ ७ ॥

आपः प्रस्तुतास्तत्राह—

वहु प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यस्य वाऽया-

¹ मनु. ४-२०१

**जर्यं वा याजयित्वा इनाशयान्नस्य वाऽन्नम-
शित्वा तरत्समन्दीर्यं जपेदिति ॥ ८ ॥**

काश्यणे बामदेवो वा क्रषिः । अप्स्विति शेषः । उत्तरं च-
तुरूचं तरत्समन्दीर्यमप्सु जपेदिति । वहु भूत्यभरणक्षमाद्विकं
द्रष्टव्यघ् । अप्रतिग्राह्यस्य पतितोदीर्वा परिग्रहजुष्टमसुरादीर्वा स्व-
भावजुष्टम् । अभोज्यान्नोऽनाशयान्नः । एतच्च रहस्यप्रायश्चित्त-
माह गौतमः—‘रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य चतुरकृत्तं तरत्स-
मन्दीर्यं’¹ इत्यादि ॥ ८ ॥

एतेऽप्यनाशयान्नाः, एनस्विवात्, केते?

**गुरुसङ्करिणश्चैव द्विष्यसङ्करिणस्तथा । आहार-
मन्त्रसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासत इति ॥**

गुरवो व्याख्याताः । प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृतप्रायश्चित्तसङ्क्लिः
संसर्गं न व्रजेदिति । आह—

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्सङ्क्लिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ इति ॥

तित्योद्दकीलित्र यदारब्धं तदेव पुनः प्रस्तौति प्रसक्तानुप्रसक्तं
परिसमाप्य—

अथ स्नातकव्रतानि ॥ १० ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि प्रजापतिव्रतानि । स्नातका अ-
प्युक्ताः । अथावशिष्टानि ॥ १० ॥

¹ गौण. ध. २४-१.

द्वितीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

सायं प्रातर्थदशनीयं स्यात्तेनान्नेन वैश्वदेवं बलि-
मुपहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविद्वानभ्यागतान्-
यथाद्वाक्ति पूजयेत् ॥ ३१ ॥

यदशनीयमित्यनेन हविष्यस्वापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । तत्पु-
नयुक्ताभुक्ततया परामृश्यत् । वैश्वदेवं कृत्वा बलि चोपहृत्य
इत्यध्याहारः । बलिहरणानन्तरं धाभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत्
भोजयेदित्यर्थः । तृणभूम्युदकादीनां पूर्वमेवोक्तवात् ॥ ११ ॥

अथानुकल्पमाह—

यदि वहूनां न शक्तुयादेकस्मै गुणवते दद्यात् ॥
यो वा प्रथममुपागतस्तथात् ॥ १२ ॥

गुणवान् कश्चन विद्यानुष्ठानसम्पन्नः पण्डित एव वा ।
वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिस्सर्वगसङ्क्रमः^१ ॥ इति ॥

शूद्रश्वेदागतस्तं कर्मणि नियुज्ज्ञयात् ॥ १४ ॥

ततस्तं भोजयेदिति शेषः । द्विजादीनां तु विद्यातपसी एव भो-
जयितुं पर्याप्ते । शूद्रस्याभ्यागतस्य तदसम्भवात्तत्स्थाने कर्मकर-
णम् । ततश्च निर्गुणे द्विजादावभ्यागते तमपि कर्मणि नियु-
ज्ज्ञयादित्युक्तं भवति । युक्तं चेतद्विसिष्टवचनात्—‘अश्रोत्रिया
अननुयाज्या अनग्रयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति’^२ इति । आचार्योपि
विवक्ष्यति—‘कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु नियोजयेत्’
इति । कर्म च काष्ठमेदनमृत्तिकासान्द्रीकरणादि ॥ १४ ॥

^१ पराशारसमृतिः १-५८.

^२ वा. ध. ३-१.

श्रोत्रियाय वाऽप्रं दद्यात् ॥ १५ ॥

यदि वहूनां न शक्यात् इत्यनुवर्तते । तत्राह—शिख्यण्डप्रमाणाः
चत्वारो ग्रासा एकैकं भक्षं चतुर्गुणितं पुष्कलमित्युच्यते । तत्पु-
ष्कलचतुष्टयं चाग्रम् ॥ १५ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्स्युस्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥ १६ ॥

भक्तमत्रं नित्यं ये भजन्ते पुत्रदारभृत्यादयः । तेषामुपरोधः
पीडा तदभावोऽनुषरोधः । विभागो दानम् । तदुपरोधे सति न
कर्तव्यम् । आह च—

भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यूर्ध्वदौहिकम् ।
तद्भवत्सुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ इति ॥ १६ ॥

न त्वेव कदाचिददत्त्वा भुजीत ॥ १७ ॥

अदत्त्वा भोजने सति दोषगुरुत्वाप्यापनार्थो निपातद्वयप्र-
योगः ॥ १७ ॥

पुनरप्यदत्त्वा भोजननिन्दामाह—

अथाप्यत्रान्वगीतौ श्लोकावुदाहरन्ति—

यो मामदत्त्वा पितृदेवताभ्यो भृत्यातिथी-
नां च सुहजनस्य । सम्पन्नमश्नन्विषम-

नि मोहात्तमद्वयहं तस्य च मृत्युरस्मि ॥
 हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवः पूज्यातिथीन्
 भृत्यजनावशिष्टम् । तुष्टशुचित्तश्रह-
 धदन्ति यो मां तस्यामृतं स्यां स च मां
 भुनक्ति ॥ १८ ॥

अन्नाभिमानिन्या देवतया गीतावेतौ श्लोकौ निन्दास्तुतिरूपौ ।
 अनयोः पूर्वः निन्दारूपः । उत्तमो विपरीतरूपः । पितृदेवता-
 म्योऽन्नदानं वैश्वदेवबलिहरणम् । महायज्ञे अतिथीनां जनस्यैव ।
 चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सम्पन्नं सृष्टम् । तमद्वयहं तस्य च मृत्युरस्मि
 दारिद्र्यं व्याधि चोत्पादयामीत्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दसायंप्रातः
 कर्तव्यहोमोपलक्षणार्थः ॥ १८ ॥

अथान्नदानप्रसङ्गाद्ब्रव्यप्रदानमेतेभ्यः कर्तव्यमित्याह—

सुब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यो गुर्वर्थनिवेशौ-
 षधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसं-
 योगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो यथाश-
 क्ति कार्यो वाहिर्वेदिभिक्षमाणेषु ॥ १९ ॥

अस्मिन् सूत्रे चतुर्थ्यर्थे सप्तम्यौ द्रष्टव्यौ । यद्वा—निमित्त-
 संयोग एव । चतुर्थ्यन्तः वेदपारगेभ्यः इत्यनुक्रम्य द्रष्टव्यः ।
 एवं च तेभ्य एव दानमप्युक्तं भवति सुब्राह्मणः आचारस-

न्पन्नः ग्रासमात्रप्रयोजनवान् । श्रोत्रियस्तदनुष्ठानपरः । वेदस्य
पारः पर्यन्तः निष्ठा, तदर्थज्ञानं तद्गमयतीति वेदपारगः विचार-
सिद्धवेदार्थज्ञानवानित्यर्थः । गुर्वर्थः गुरुसंरक्षणपरः । निवेशो
विवाहः । स च सन्तानार्थो यत्य स निवेशार्थः । औषधं
भेषजम् । वृत्तिक्षीणो विहीनधनः । यक्ष्यमाणः प्रसिद्धः ।
अध्ययनसंयोगो ज्ञानैकशरणः । अच्वसंयोगः पन्थाः अवति ।
विश्वजित्रामा सर्वस्वदक्षिणः क्रतुः तद्याजी वैश्वजितः स चान्येषा-
मपि सर्ववेदसदायिनां प्रदर्शनार्थः । एतेभ्यो वहिर्वेदिना अक्र-
तुकालेऽपि याचमानेभ्यो द्रव्यदानं यथाशक्ति कार्यम् । अत्र मनुः—

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्यगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थपितृमात्रर्थं स्वाध्यायाधर्युपतापिनः ॥

नैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ।
निस्स्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः* ॥ इति ॥

कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

कृतान्नं पकान्नम् । आह च—‘इतरेभ्यो वहिर्वेदि कृतान्नं
देयमुच्यते’* इति । इतरेभ्योऽतिथिभ्यः वहिर्वेदि कृतान्नमेव देयं
नियमतः । सान्तानकादिभ्यः पुनः कृतान्नमकृतान्नं च ॥२०॥
तदिदं पूर्वोक्तमातिथ्यं, तददन्मिहानुच्यते—

सुप्रक्षालितपादपाणिराचान्तरशुचौ संवृते
देशेऽन्नमुपहतमुपसङ्घृत्य कामक्रोधद्रोह-

* मनु. ११, १-३.

द्वितीयप्रश्ने सृतीयोऽध्यायः.

लोभमौहानपहत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन्प्राभीयात् ॥ २१ ॥ ५॥

आत्मयाजिनो भोजिनो विविश्यम् । संवृते देशे उपविश्व
भुञ्जीतेति शेषः । फलकादौ पादं पात्रं वाऽरोप्य न भोक्तव्य-
मिति । उपहृतमानीतम् । उपसङ्घृत्य प्रीतिपूर्वकमभिवाद्य कामा-
दीन्वर्जयित्वा शब्दं सीत्काराद्यकुर्वन् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्रयामुत्सृजेत् ॥ २२ ॥

जग्ध्वाऽवशिष्टस्य पिण्डस्याभोज्यत्वात्तपात्रचामुत्सर्जेते पुनरादा-
नप्रसङ्गाच्च । अतः यावद्रसितुं शक्नोति तावदेव आददीतेति गम्यते ॥

मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप उपस्पृश्या-
ग्निमभिमृशेत् ॥ २३ ॥

संसृष्टशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यावद्विर्मासपरमाणुभिर्मिश्रिते
ओदने तद्रसोपलघ्बिर्भवति तावद्विसंसृष्टस्य प्राशने हृदं प्रायश्चि-
त्तम् । ननु मांससंसृष्टनिषेधादेव मत्स्यसंसृष्टस्यापि निषेधप्रसिद्धेः
कुतः पृथगुपादानं, मत्स्यार्थमित्युच्यते । मत्स्यगन्धोपलघ्बावपि
प्रायश्चित्तं भवतीस्यभिप्रायः । तिलसंसृष्टं तिलोदनम् ॥ २३ ॥

अस्तमिते च स्त्रावम् ॥ २४ ॥ पात्ताश-
मासनं पादुके दन्तधावनमिति वर्ज-
येत् ॥ २५ ॥ नोत्सङ्गेऽनं भक्षयेत् ॥ २६ ॥

आसन्द्यां न भुजीत ॥ २७ ॥ वैणवं
 दण्डं धारयेद्गुमकुण्डले च ॥ २८ ॥
 पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
 येत् ॥ २९ ॥ न बहिर्मालां धारयेत् ॥ ३० ॥
 सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत ॥ ३१ ॥

अद्वष्टार्थमेतद्वत्स् ॥ २४-३१ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रबूयात् ॥ ३२ ॥ यदि
 बूयान्मणिधनुरित्येव बूयात् ॥ ३३ ॥

न परस्मा इत्यनेन आत्मनो निरीक्षणे न दोषः । इति
 करणलिङ्गात् शब्दोच्चारणनिषेधमध्यवस्थामः ॥ ३२-३३ ॥

पुरद्वारीन्द्रकीलपरिघावन्तरेण नातीयात् ॥

इन्द्रकीलः पुरद्वारे स्थापितः काष्ठविशेषः । परिघा तु प्रसि-
 द्धा । तावन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३४ ॥

प्रेष्ठ्योरन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३५ ॥

प्रेष्ठो निखातदारुलम्बमाना क्रीडाफलका तयोर्दर्वीरन्तरेण गम-
 ननिषेधः ॥ ३६ ॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ ३६ ॥

द्वितीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

तन्ती दाम तछडनं निषिद्धते । चशब्दात् गोतन्तीं च ॥

भस्मास्थिरोमतुषकपालाप्नस्नानानि नाधि-
तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥

रोमशब्दः केशमश्वुणोरपि प्रदर्शनार्थः । अपस्नानं स्थलस्ना-
नधूतजलं गात्रोद्वर्तनमलं वा ॥ ३७ ॥

गां धयन्तीं न परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३८ ॥

स्वकीयामपि तां न वारयेत् । एवं न परस्मा आचक्षीत्।
किमयं स्तनधयनीयस्य ख्यापननिषेधः, किं वा धेन्वा इति । तत्र
गां धयन्तीमिति श्रवणादेन्वा एव कचित्काञ्चित् पिबन्त्या इति ।
केचित्पुनस्तस्यास्तथा प्रीत्यभावात् यथा वत्सस्य मातुः स्तनान्
पिबतः, तत्र हि साक्रोशं प्रथयन्ति वारयन्ति च । कर्थं धय-
न्तीमितिशब्देन स्तनमपिबन्तीं गम्यते? । गां धयन्तीं वत्समूत्रा-
दिकमिति योजनया । अनेन चातीव प्रस्तुतावस्था लक्ष्यते ॥ ३८ ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ३९ ॥

क्षीरिणी गौरेनुः । अधेनुस्तद्विपरिता । उच्चारणनिषेधाद्दृष्टं
कल्प्यम् ॥ ३९ ॥

दुक्ता रुक्षाः परुषा वाचो न ब्रूयात् ॥ ४० ॥

यथाऽश्रोत्रियं वदन्ति श्रोत्रिया इति । रुक्षास्तु विद्यमाने
दोषे गुणख्यापकाः । यथाऽन्वं चक्षुमानिति ॥ ४० ॥

नैकोऽध्वानं ब्रजेत् ॥ ४१ ॥

मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतस्सद्वितीयो ब्रजेत् ॥ ४१ ॥

न पतितैर्न स्त्रिया न श्रूद्रेण ॥ ४२ ॥

सह ब्रजेदिति शेषः । एतैस्सद्वितीयो न स्याद्भान इत्यर्थः ।

न प्रतिसायं ब्रजेत् ॥ ४३ ॥

प्रमादभयादेव । नक्तं सामग्र् ॥ ४३ ॥

न नग्रस्त्रायात् ॥ ४४ ॥

न नक्तं स्नायात् ॥ ४५ ॥

अनयोः पूर्वप्रतिषेधः स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्यैनैमित्तिके ।
तत्र हि—‘शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्यात्’ इत्युक्तम् ।
नैमित्तिकस्यापि महानिशि प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति ॥ ४४-४५ ॥

न नर्दी वाहुकस्तरेत् ॥ ४६ ॥

वाहुभ्यां तरतीति वाहुकः ॥ ४६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ ४७ ॥

आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपपतितानां बालादी
नामुक्तारणाशक्तेः ॥ ४७ ॥

न गर्तमवेक्षेत ॥ ४८ ॥

नैकोऽध्वालं ब्रजेत् ॥ ४१ ॥

मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतस्सद्वितीयो ब्रजेत् ॥ ४१ ॥

न पतितैर्न स्त्रिया न श्रूद्रेण ॥ ४२ ॥

सह ब्रजेदिति शेषः । एतैस्सद्वितीयो न स्याद्वसन इत्यर्थः ॥

न प्रतिसार्यं ब्रजेत् ॥ ४३ ॥

प्रमादभयदेव । नक्तं सायम् ॥ ४३ ॥

न नप्रस्त्वायात् ॥ ४४ ॥

न नक्तं स्नायात् ॥ ४५ ॥

अनयोः पूर्वप्रतिषेधः स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्यनैमित्तिके ।
तत्र हि—‘शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयत्स्यात्’ इत्युक्तम् ।
नैमित्तिकस्यापि महानिशि प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति ॥ ४४—४५ ॥

न नदीं बाहुकस्तरेत् ॥ ४६ ॥

बाहुभ्यां तरतीति बाहुकः ॥ ४६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ ४७ ॥

आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपप्रतितानां बालादी
नामुक्तारणाशक्तेः ॥ ४७ ॥

न गर्तमवेक्षेत ॥ ४८ ॥

अवोमुख एव निम्नो हि भूभागः गर्तो भवति । को विशेषः
कूपर्गतयोरिति चेत्—कूपो नाम दुःखेनादायोदृकं पातुं खात इत्य-
र्थः । यद्वा—कोस्दकमुद्धृत्य पातुमिति । अनेवंविषः गर्तः ॥

न तत्रोपविज्ञेयत एनमन्य उत्थापयेत् ॥४९॥

सर्वत्र पारवश्यं पुरुषस्य हृदीत्युपदेशः । राजभवननिर्दिष्टास-
ननिषेधोऽयम् । स्वयमरोदुमशक्यं देशं प्रत्यारोहणनिरोधो वा
'सूर्यमुदयास्तमये न निरक्षेत' इत्यारम्भ्योक्तानां प्रतिषेधानां केचि-
ददृष्टार्थाः केचिद्दृष्टार्थाः केचिदुभयार्था इत्यवश्यं परिग्रहणीया एव ।
नो चेत् 'स्नातकब्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' इतिवत्स्यात् ॥४९॥

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राजे द्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारतसाय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥

अब्राह्मणेभ्योऽप्यचक्षुःप्रभृतिभ्यः पञ्चभ्यो वर्त्मसङ्कटे समुपस्थिते
पन्थानं दातुं स्वयं तस्मादपसरेदेव । चशब्दोऽनुकोपसंहारार्थः ।
तेन 'चक्रिणेऽन्वकाय यवसमुपजीविने तपस्विने हिताय वा' इत्यादि-
ब्राह्मणादिः ग्राह्यः ॥ ५० ॥

ब्राह्मणेभ्यो दत्वा पन्थानं कथंलक्षणं ग्रामं प्रति गच्छेदित्यत आह-

प्रभूतैधोदक्यवससमित्कुशमाल्योपनिष्कम-
णमाठ्यजनाकुलमनलससमृद्धमार्यज-
नभूयिष्ठमदस्युपवेश्यं ग्राममावसितुं
यतेत धार्मिकः ॥ ५१ ॥

प्रभूतशब्दः एधादिभिष्पद्मभिः प्रत्येकमभिसंबन्धनीयः । एधः
इन्धनं यवसः दोहानां गवादीनां भक्षः । उपनिष्ठकमणं वि-
हारभूमिः । आठचारु धनवन्तः । अलसाः निस्तस्याहाः । तद्वि-
परीता अनलसाः । आर्याः पण्डिताः । दस्यवश्रोराः तैरप्र-
वेश्यं अदूष्यम् । यत्र हि धर्माश्रमाविरोधेन जीवनं सुकरं भवति
तत्र धार्मिको नित्यं निवसेदित्यर्थः ॥ ९१ ॥

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उपित्वा द्वादश समाः शूद्रसाधर्म्यमृच्छति ॥

उदपानं कूप एवोदकं नान्यन् यस्मिन् ग्रामे स एवमुक्तः ।
वृषलीशब्दः प्राक् प्रदानाद्रजस्वलाया वाचकः । तथा हि—

पिरुर्गेहे तु या कन्या क्रुतुं पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्परिवृषलीपतिः¹ ॥

वृषलीपतिरिति शूद्रायाः पतित्वे निषिकं निन्दति । धर्मानुपपत्तेः ।
एवंविधो धार्मिकोपि शूद्रसाधर्म्यमृच्छति । तस्मादल्पोदके ग्रामे धार्मि-
को न निवसेदित्यमिप्रायः ॥ ९२ ॥

ग्रामनिवास उक्तः, नगरे त्वनेवंविधेऽपि निवासनिषेधाय निन्दति—

पुरेणुकुण्ठितशरीरस्तत्परिपूर्णनेत्रवदनश्च ।
नगरे वसन् सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्य-
तीति न तदस्ति ॥ ५३ ॥

कुण्ठितं प्रच्छादितम् । तच्छब्देन पुररेणुरेव परामृश्यते ।
 तेन परिपूरिते यस्य नेत्रे वदनं च स तत्परिपूर्णनेत्रवदनः ।
 उष्ट्रखरविद्वराहगजाश्वपुरीषमूत्रसुराकोच्छष्टशवकपालस्थितुषभस्माद्युप-
 हतसर्वावयव इत्यर्थः । एवंविधस्तुनियतेन्द्रियोपि नगरे वसन्
 परलोकं नाशेतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रेणुः प्रस्तुतस्तत्राह—

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजदशुभम् ।

अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम् ॥

पूर्वाणि पञ्च रजांसि शुभानि । इतराणि षट् अप्रशस्तानि
 वर्ज्यानि । समूहनी संमार्जनी ॥ ५४ ॥

पूज्यान्पूजयेत् ॥ ५५ ॥

अवसरौचित्योपयनायमपि श्रेयस्करो नियमः । उक्तं च—
 ‘प्रतिवधाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः’¹ । इति ॥ ५५ ॥

ऋषिविद्वन्पवरमातुलश्वशुरर्त्तिवजः ।

**एतेऽर्घ्यश्शास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभा-
 गशः ॥ ५६ ॥**

ऋषिर्मन्त्रार्थजः । विद्वान् साङ्गस्येतिहासस्य प्रवक्ता । नृ-
 पोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । वरो वोदा दुहितुः । इतरे प्रसिद्धाः ।
 अर्घ्याः मधुपर्कार्हा इति शास्त्रेण वेदेन चोदिताः स्मृताश्च

¹ रघुवंशो १-७९.

स्मृतिकर्तीर्मः मन्वादिभिरप्यनुमोदिताः । यदा—कालविभागेन
स्मृताः ॥ ९६ ॥

कोसौ कालविभार्ग इत्याह—

ऋषिविद्वृपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वर्त्तिं जौ ।
मातुलश्वगुरौ पूज्यौ संवत्सरगतागताविति ॥

प्राप्ताः प्रवासादनभ्यागताः । क्रियारम्भः पुंसवनयागादीना-
मारम्भः । संवत्सरपर्यागतौ संवत्समुषित्वाऽगतौ ॥ ९७ ॥

अग्रघयगारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं वाहुमुद्धरेत् ॥

स्वाध्याये वर्तमाने भोजनेऽपि वाहोस्त्वरणं नमस्कारस्त्वेण।
चशब्दः प्रशस्तमंगल्यदेवायतनप्रज्ञातवनस्पत्यादिप्रदर्शनार्थः ॥

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।
स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनयोस्तथा ॥

तृतीयं वस्त्रमुपवीतं व्यतिष्ठयते तदुत्तरीयम् । तत् स्नातक-
स्य प्राप्यमप्येषु कर्मस्ववश्यं कर्तव्यमित्युच्यते । उत्सर्गो मूत्र-
पुरीषकरणम् ॥ ९९ ॥

हवनं भोजनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।
वहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ ६० ॥

जान्वोद्घृयोरन्तरा दक्षिणं वाहुं निधायैतानि कार्याणीत्यर्थः ।

उपहारोऽथारोहणम् । यदा—प्रसिद्ध एवोपहारो देवगुरुविषयः॥

अन्नदानं स्तूयते—

अन्ने श्रितानि भूतानि अन्नं प्राणमिति श्रुतिः ।

तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्नं हि परमं हविः ॥६१॥

अन्ने श्रितानि अन्नावष्टम्भानि जड्मानि च । ‘अन्नं प्राणमन्नमपानम्’* इति श्रुतिः । देवा अप्यन्नावष्टम्भा एव । हुत-प्रहुताद्यस्तेषामन्नानि । तस्माद्यथाशक्त्या दातव्यम् ॥६१॥

हुतेन शास्यते पापं हुतमन्नेन शास्यति ।

अन्नंदक्षिणया शान्तिमुपयातीतिनश्चश्रुतिरिति॥

हुतं होमः कूशमण्डगणहोमादिलक्षणः । तेन पापं शास्यते । हुतविषयं च न्यूनातिरिक्तमन्नदानेन शास्यति । अन्नदानविषयं च न्यूनातिरिक्तमस्वादुना कृतं प्रियवचनाभावनिमित्तं च दक्षिणया शास्यति । वक्ष्यति ह्येतान्—

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन च सर्पिषा ।

गोभूतिलहिरण्यानि भुक्तवद्यतः प्रदाय च ॥

इति । चशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वत्रात्र प्रमाणमस्माकं श्रुतिरेवेत्यर्थः ।

सा च ‘तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददाति’† इत्येवमादीका ॥६२॥

इति वोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः..

—३०३—

* तै. ब्रा. २-८-८.

† याज्ञिकी. ६३.

यथा स्नातकस्यान्वदानमवश्यं कर्तव्यं, एवमुपनीतमात्रस्य स-
न्ध्योपासनं प्रत्यहमवश्यं करणीयमित्याह—

अथातस्सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥१

अथशब्दो मङ्गलार्थः । तस्मिन् खल्वर्थे स्मर्यते—

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्रावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनियोगौ तस्मान्माङ्गलिकाद्वुभौ ॥ इति॥

माङ्गल्यहेतुतामुपदर्शयति सन्ध्योपासनं हि सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मङ्ग-
लकरम् । सन्ध्या नाम रत्निर्वासरस्य चान्तरालकालवर्ती सूर्यः ।
उपासनं तत्र प्रणवव्याहृतिसहितत्सवितुरितिमन्त्रोच्चारणजन्यस्तद्विष-
यस्सन्ततो मनसो व्यापारः । इदेवात्र प्रधानम् । यदन्यतद-
ङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्येभिध्यायन्
कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमक्षुते’* इति । कुर्वन् प्र-
दक्षिणं मन्त्रोच्चारणं वा । ब्राह्मणप्रहणं ऋणश्रुतिवत् । विधि-
मनुष्ठानक्रमं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः कृतः । तत्र कालो वक्ष्यते—
‘मुपूर्वमिपि पूर्वमुपक्रम्य’ इत्यत्र ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वा ऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वा ऽनभिषिक्तः

प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभि-
मत्याऽद्विलङ्घनभिर्वाहणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः

पावमानीभिर्वर्याहृतिभिरन्यैश्च पंवित्रैरात्मा-
नं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

कर्तुं संस्कारोऽयम् । तीर्थं नदीदेवखातादिं वहिर्ग्रामाङ्गलाशयः।

तत्र गतस्सन् अप्रयतश्चेत्न्सायादेव । प्रयतस्तु न स्त्रायात् । स्त्रा-
नास्त्रानयोर्विकल्पः । स च शक्त्यशक्त्यपेक्षः । प्रक्षालितपाद-
पाणिरिसादि अभिषिक्तानभिषिक्तयोस्साधारणम् । प्रक्षालनं चा-
मणिबन्धात् । ‘अभ्यहिंतं पूर्वम्’ इति पाणे: पूर्वनिपाताभावश्चा-
न्दसः । अत्रापामाचमनं समन्त्रं वेदितव्यम् । मन्त्रश्र—‘अग्निश्च
मा मन्युश्र’* इत्यनुवाकस्सायंकाले । ‘सूर्यश्च मा मन्युश्र’* इति प्रातः ।
प्रत्यहं हस्तपादादिभिः पापकरणस्यालेपार्थं भावितव्यात्तदप्लेपनस-
मर्थलौच्छतयोः । प्रक्षालनाचमनप्रोक्षणानि च वाह्याभ्यन्तरमलालेपना-
र्थानि गम्यन्ते । प्रयतो भवतीति सूत्रान्ते निगमनात् । अत एव
च स्नानमप्यत्र ‘हिरण्यशृङ्गम्’† इत्येवमादिभिः समन्त्रकमेव द्रष्टव्यम् ।
वक्ष्यति सन्ध्योपासनफलप्रदर्शनवेलायां मान्त्रवर्णिकमेव पापप्रमोच-
नम्—‘यदुपस्थकृतं पापम्’ इत्येवमादिना । वसिष्ठश्चैतर्मर्थमनुमो-
दामान उपलक्ष्यते—‘अथाचामेदग्रिश्चेति सायं सूर्यश्चेति प्रातः
मनसा पापं ध्यात्वा निवदन्’‡ इति । यद्यपि रहस्यप्राय-
श्चित्तप्रकरण इदं पञ्चते । तथाऽपि वाक्यादविगानसमाचा-
रादहरहरप्यवगन्तव्यम् । सुरभिमती ‘दधिकावृणः’§ इत्यृक् ।
अब्दिज्ञाः अब्देवत्याः ताश्च ‘आपो हि’|| इति तिस्तः । वा-
रुण्यो वरुणदेवत्याः ताश्च ‘यच्चिद्धि ते’¶ इति तिस्तः । केचित्
‘अव ते हेडः’|| इति ‘इमं मे वरुण’|| इति चेच्छन्ति । ‘हिर-
ण्यवर्णाः’|| इति चतस्तः । पावमान्यः ‘पवमानः’|| इत्यनुवाकः ।
अन्यानि पवित्राण्यघर्षणादीनि स्वयमेव वक्ष्यति ‘उपनिषदो वेदाः’
इति प्रक्रम्य ‘सावित्रीति चेति पावनानि’ इत्यनेन । यद्वा—

* याज्ञिकी. २४, २९.

† याज्ञिकी. १.

‡ वसि. २३-२४.

|| तै. सं. १-६-११.

§ तै. सं. ५-६-१.

|| तै. सं. ३-४-११.

|| “ ”, २०१-११.

¶ “ ”, ब्र. ६०४-८.

‘अथर्वणं देवकृतम्’ इत्यत्र । प्रयतः पूतस्सन्ध्योपासनयोग्यो
भवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणर्थोव्यवस्थामाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशि-
ष्यत इति ॥ ३ ॥

अपोऽवगाहनमिति वारुणं स्नानमाह । तच्च सार्ववर्णिकं सर्व-
वर्णसाधारणम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्मर्जिनं तच्च ब्राह्म-
वैवर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाद्विजस्य वारुणमेव ।
द्विजातीनां पुनरुभयोस्समुच्चयः सति सम्भवे । असम्भवेऽपि तेषां
मार्जनमवश्यंभावि ॥ ३ ॥

किञ्च—

सर्वकर्मणामेवारम्भेषु प्राक्सन्ध्योपासनकाला-
ज्ञैतेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो
भवति ॥ ४ ॥

सर्वकर्माणि श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धानि । सर्वकर्मग्रहणेनैव
सिद्धे सन्ध्योपासनस्य पृथग्यहणं तस्यात्यन्तप्राशस्यप्रतिपादनार्थम् ।
तच्च प्रदर्शितमस्माभिरथातशब्दयोरभिप्रायं वर्णयद्विः । पवित्रस-
मूहेन सुरभिमत्यादिस्त्रोमेन आत्मानं प्रोक्ष्याद्विरेवात्मानं परितो-

पि रक्षा कर्तव्या । अत ऊर्ध्वं गायत्रचाऽभिमन्त्रितेनाभ्यसा
हतानि रक्षांस्यात्मानमाह मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायब्राह्मणे पठि-
तम् ‘सन्ध्यायां गायत्रचाऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति’^१
‘यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति’^१ इति च । तदपि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्येण ।
‘अग्निश्च’^२ इत्यादिमन्त्रद्वयवत् । स्मृतिरप्यस्ति—

कराभ्यां तोयमादाय सावित्रिया चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः^३ ॥ इति॥

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलायां कर्तव्येषु समन्त्रकाचमनप्रो-
क्षणजलोत्क्षेपणसावित्रीजपोपस्थानेष्वाचार्येण स्वशाखायामनुक्ता उक्ताः ।
उक्तास्तु नोक्ताः सिद्धत्वादेव । न केवलोत्क्षेपणप्रदक्षिणे एव भवतः ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्सोदकेन पा-
णिना प्रत्यङ्गमुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्तयेत् ॥ ५ ॥

दर्भेष्वग्रथितेष्वनन्तर्गर्भेषु त्रिष्वासीनस्तादशानेव दर्भान् सोद-
केन पाणिना धारयमाणः । एकवचनादक्षिणो गृहीतव्यः ।
सावित्रीं सविनुदेवत्यां ‘तत्सवितुः’^४ इत्येतासुरं प्रणवव्याहृतिसहि-
ताम् । तथाहि—

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ५ ॥ इति ॥

^१ तै. आ. २-२.

^२ याजिकी. २४, २५.

^३ व्यासस्मृतिः.

^४ तै. सं. १-५-६.

^५ मनु. २-७८.

ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगस्मरणपूर्वको जपो द्रष्टव्यः । न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरित्यभियुक्तोपदेशात् । तत्र प्रणवव्याहृतीनामृषिर्विमदेवः । देवी गायत्री छन्दः । ओंकारसर्वदेवत्यः पारमेष्ठच्चः व्यस्तानां व्याहृतीनामप्रिवायुस्मूर्य इति देवताः । सावित्र्या ऋषिः विश्वामित्रः गायत्री त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता । सन्ध्योपासने विनियोगः । यस्मिन् सर्वमोत्तं प्रोतं च भवतीति ओंकारेण ब्रह्मोच्यते । तच्च सवित्रुमण्डलमव्यवर्त्ति । तथा च श्रुतिः—‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ इति । स एव च भूः भवतेस्तद्वूपं परं ब्रह्म । भुवः भावयते: तदेव हि सर्वं भवतीति । देवः स्वः । तथा च यास्कः—‘स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वतो रसान् स्वतो भासं ज्योतिषां स्वतो भासेति’¹ । यो देवसविताऽस्माकं धियः कर्मणि पुण्यानि प्रति प्रेरयेत् तस्य यो भर्गः तपनहेतुः वरेण्यं वरणीयं वरदं वरमण्डलमभिचिन्तयाम उपास्मह इति मन्त्रार्थः ॥ ९ ॥

अथ स एव कल्पान्तरमाह—

प्राणायामशो वा शतकृत्वः ॥ ६ ॥

‘सावित्रीमावर्तयेत्’ इत्यनुवर्तते । प्राणाकामशासुनिरोधनमात्रम् । प्रत्यावृत्ति श्वासनिरोधः । अथ वा यावच्छक्ति त्रिः चतुः पञ्चकृत्वः पठित्वा श्वासमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥

उभयतःप्रणवां सप्तस्तव्याहृतिकां यनसा वा दशकृत्वः ॥ ७ ॥

सावित्रीं प्राणायामश इत्यनुवर्तते । उभयतः प्रणवो यस्या-

¹ लिख्यते ३-४-३.

स्तथा सप्तव्याहृतिभिस्सह वर्तत इति सैवोच्यते । सप्तव्याहृतयो
भूरादयस्सत्यान्ताः । अत्रैवं क्रमः कल्प्यः । प्रथमं प्रणवस्ततः
सप्त व्याहृतयः ततसावित्रीसहिताच्च ध्यानतः प्रणव इति । केचि-
त्सावित्र्या एवोभयतःप्रणवत्वमिच्छन्ति । न तु सप्तानामपि
व्याहृतीनाम् । अपरे पुनरादित्सप्तव्याहृतिकं सावित्र्या दशकृ-
त्वोऽभ्यासः ततः प्रणव इति । एतौ पक्षौ विचारणीयौ ।
आद्यस्य तु सम्प्रदायोस्ति ॥ ७ ॥

त्रिभिश्च प्राणायामैस्तान्तो ब्रह्महृदयेन ॥८॥

ब्रह्महृदयं ‘ओं भूः । ओं भुवः’^१ इत्यनुवाकः । अनेन न-
वकृत्वो वचनेन त्रयः प्राणायामाः सम्पद्यन्ते । तान्तः क्षान्ति-
मापन्नस्मावित्रीमार्वतयेदिति सिंहावलोकनन्यायेन सम्बन्धः । स्मृति-
शतसिद्धत्वात् । एवं हि प्राणायामलक्षणं प्रसिद्धम्—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्तु उच्यते ॥ इति^२ ॥

‘ओमापो ज्योतिः’^१ इत्यनुवाकशेषशिरः । तत्र प्रणवो गतः ।
व्याहृतित्रयं च । महतः महतः पूजाकर्मणो वा ब्रह्म । जनो
ब्रह्म जनोर्विपरीतलक्षणं न जायत इत्यर्थः । तपस्तपतेरभिजनकर्म-
णः । सत्यमिति त्रिधातुत्रयनिमित्तमेतत् । सर्वं ब्रह्मेवत्युपसंहारार्थः ।
सावित्री गता । आपः आपोते । ज्योतिः ज्योतते दीप्तिकर्म-
णः शब्दरूपं हि तद्ब्रह्म । अमृतं अविनाशि हि । तद्ब्रह्म बृहतेर्वृद्धिक-
र्मणः परिबृद्धं भवति ॥ ८ ॥

¹ याज्ञिकी, २७.

² मतु.

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत इमं मे वरुण
तत्त्वां यामीति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

‘अहन्येष मन्त्रो रात्रौ वारुणः’ इति श्रुतेः रात्रिमिति कालनि-
देशः । उपस्थेयस्तु सविता तत्कालविशिष्टः । उपस्थानं चो-
पेत्थितेनैव यच्छतिसमाचारः । प्रसिद्धं प्रदक्षिणादि तदप्यत्र
कर्तव्यं ‘तृतीयशिष्टागमः’ इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

एवमेव प्रातः प्राञ्जुखस्तिष्ठन् ॥ १० ॥

एवमिति ‘तीर्थं गत्वा’ इत्यादि सर्वमतिदिशति । प्रा-
तरिति कालनिर्देशः । प्राञ्जुख इति प्रत्यञ्जुखनिवृत्यर्थम् ॥ १० ॥

मैत्रीभ्यामहस्पतिष्ठते मित्रस्य चरूषणीधृ-
तो मित्रो जनान् यातयतीति द्वाभ्याम्॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ११ ॥

सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदित आदित्ये स-
माप्नुयात् ॥ १२ ॥

सुपूर्वा नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु पूर्वा सन्ध्यामुपक्रम्यादित्योदयो-
त्तरकाले समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

अनस्तमित उपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चि-
माम् ॥ १३ ॥

द्वितीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः।

सुपथात् यावन्वक्षत्रविभावनं तावदिति समाप्तयादित्यर्थः ॥ १३॥

सायंप्रातस्मन्ध्योपासनकर्तुरायुर्विच्छेदो न भवतीत्याह—

सन्ध्ययोश्च सम्पत्तावहोरात्रयोश्च सन्ततिः॥

सन्ध्योपासनकर्तुभवतीति शेषः । सम्पत्तिसम्पूर्णता । सा च
सन्ध्योपासनेन यथाविध्यनुष्ठानेन भवति । तस्यां च सत्यामहो-
रात्रयोस्मन्ततिरविच्छेदो भवति । उपासितुरायुरविच्छन्नं भवती-
त्यर्थः । आह च—

ऋग्यो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्तुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्ति च ब्रह्मवर्चसमेव च^१ ॥ इति ॥

अथानुपासितुर्दोषमाह—

अपि चात्र प्रजापतिगीतौ श्लोकौ भवतः—

अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणा-

स्समृताः ॥ सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये वि-

प्रा नो उपासते । कामं तान् धार्मिको रा-

जा शूद्रकर्मसु योजयेदिति ॥ १५ ॥

प्रजापतिग्रहणमादरार्थम् । अनागतामनतिकान्तामिति चोदि-
तकालभिप्रायम् । कथं ते ब्राह्मणा इति विप्रग्रहणं च द्वि-

^१यस्मृतिः

जात्युपलक्षणार्थम् । अत एव शूद्रकर्मस्वित्युक्तम् । इतरथा क्ष-
त्रियकर्मस्वित्यवद्यत् ।

नैति पिष्टति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्वाहिष्कार्यसर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ इति¹ ॥

तदा कथम् ?

तत्र सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः प्रातरतिक्रमे
अहस्तपवासः ॥ १६ ॥

अतीतां तां सन्ध्यां कृत्वैति शेषः । उपवासोऽनशनम् ॥ १६ ॥
किञ्च—

स्थानासनफलमवाप्नोति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तप्रशंसैषा ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

यदुपस्थकृतं पापं पद्मयां वा यत्कृतं भवेत् ।
बाहुभ्यां मनसा वाऽपि वाचा वा यत्कृतं
भवेत् । सायं सन्दूयामुपस्थाय तेन तस्मा-
त्प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

उपस्थकृतं परभार्या प्रति बहुशः प्रायश्चित्तस्यामानादिह स्व-
भार्यायामेवानृतुकालाद्युपयोगेऽनाम्नाते वेदितव्यम् । पद्मयां यद-
बुद्धिपूर्वप्रतिषेधगमनादि कृतम् । बाहुभ्यामपि हिसाच्छेदनमेदनादि

¹ मतु. २०१०३.

हस्तचापलं तत् । तथा मनसा परद्रव्यस्याभिध्यानादि । वाचा
कृतं अवद्यवदनादि । यत्रयत्र वाञ्छनःकायकृते प्रायश्चित्तान्त-
रादिना विरोधो नास्ति, तत्र एतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।
सन्ध्योपासनप्रशंसा चैषा ॥ १८ ॥

किञ्च—

रात्रया चापि सन्धीयते ॥ १९ ॥

पुरुष इति शेषः । अभिसन्धानमन्युदयः ॥ १९ ॥

न चैनं वरुणो गृह्णाति ॥ २० ॥

वरुणो नाम पापमप्सु मरणं जलोदरव्याधिर्वा ॥ २० ॥

**एवमेव प्रातरुपस्थाय रात्रिकृतात्पापात्प्रमु-
च्यते ॥ २१ ॥**

अर्थवादातिदेशः । फलातिदेशो वाऽयम् । रात्रावुपस्थादिभिः
कृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अहा चापि सन्धीयते ॥ २२ ॥

पूर्वैव व्याख्या ॥ २२ ॥

**मित्रश्वैनं गोपायति आदित्यश्वैनं स्वर्गं लोक-
मुन्नयतीति ॥ २३ ॥**

इदमपि तथा ॥ २३ ॥

अथ संहत्य सौति—

स एवमेवाहरहरोरात्रयोः सन्धिष्ठूपतिष्ठमानो
ब्रह्मपूतो ब्रह्मभूतो ब्राह्मणः शास्त्रमनुवर्त-
मानो ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते
ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ॥ २४ ॥

ब्रह्मपूतः साविद्या पूतः । ब्रह्मभूतः शब्दब्रह्मप्रणवमापन्नः ॥

आह च—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमानिति ॥
विज्ञायते इति श्रुतिसंसूचनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयशक्ते चतुर्थोऽध्यायः.

प्रयतोऽभिपिक्तः इत्युक्तम् । प्रसङ्गात्तद्विभाव—

अथ हस्तौ प्रक्षालय कमण्डलुं भृत्यिष्ठुं च
गृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षाल-
यते त्रिरात्मानम् ॥ १ ॥

अथ स्नानविधिरुच्यते इति शेषः । तत्रारम्भे हस्तयोः प्र-

^१मनु. २-८३.

क्षालनम् । यद्वा—तीर्थं गत्वा हस्तौ प्रक्षाल्येति सम्बन्धः ।
चशवदात् गोमयद्वाहादीति । अनञ्चूर्वे हि समासे कुम् ल्यप्
भवति, इह तु आन्दसः गृह्येति ल्यवादेशः । तीर्थम्

नदीयु देवखातेषु तटाकेषु सरस्मु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यमुत्सप्रस्ववणेषु च ॥ इति ॥ तथा—
सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कथंचन ।^१

न त्वेवंजातीयकम् । तत्र गत्वा मृत्पिण्डैकदेशेन कमण्डलूदकेन
चैकैकं पादं त्रिःत्रिः प्रक्षालयते । एवमात्मानमपि अनर्थज्ञ-
तदङ्गन्यायेनात्मनश्शरीरं प्रक्षालयदिति गम्यताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं प्रक्षालितपादेनैव प्रवेष्टव्यान् देशानाह—

अथ हैके ब्रुवते श्मशानमापो देवगृहं गोष्ठं
यत्र च व्राह्मणाः अप्रक्षाल्य पादौ तत्र
प्रवेष्टव्यमिति ॥ २ ॥

प्रथमान्तशब्दो निर्देशफलः । प्रातिपदिकार्थमात्रे हि प्रथमां
स्मराति पाणिनिः । तेषां कर्मत्वख्यापनार्थम् । तस्माद्वौ नत्रो
प्रकृतमर्थं सूचयतः । तस्मात्प्रक्षाल्यैष प्रवेष्टव्यं श्मशानादीति ।
'अर्हे कृत्यतृच्छ्र' इति स्मरणेन प्रत्यादर्हार्थो गम्यते । न तु
कर्मत्वम्, प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टुमहतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथापोऽभिप्रतिपद्यते—

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि या-

^१मनु. ४-३०३.

चितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्य-
श्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्म-
णा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्म इन्द्रो वरु-
णो वृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनः-
पुनरिति ॥ ३ ॥

अथशब्दात्प्रक्षालनानन्तर्यमाह । गोमयेनात्मानमालिष्येति केचि-
दिच्छन्ति । हिरण्यशृङ्गमित्यूचोर्वामिदेव ऋषिः । काण्डर्षयो वा
विश्वेदेवाः । प्रथमा पुरस्तादृहती, द्वितीया पञ्चिः । उभे अपि
लिङ्गोक्तदेवते । तत्र द्वयोरप्ययमर्थः—हिरण्यशृङ्गं हिरण्यशृङ्गं
वरुणं तां शरणं प्रपद्ये । मया याचितस्त्वं मम
स्नानाय तीर्थं जलाशयं देहि । वरुणो ह्यपां राजा 'यासां
राजा वरुणः' * इति लिङ्गात् । एष एव वा तुभ्यं तीर्थमिति गृहं
देहीति । असाधूनामोज्यानां अन्नं यन्मया भुक्तं यो वा मया
च पापकर्मभ्यः प्रतिग्रहः कृतः । यच्च मनोवाक्याकर्मभिः दुष्कृ-
तं कृतं भवति । तत्सर्वमादत्त जलाशयस्नानेन इन्द्रादयः । किमतः
यन्मया पुनःपुनः प्रार्थयितुं शक्यते इति ॥ ३ ॥

एतदन्यो भवति—

अथाञ्जलिनाऽप उपहन्ति सुमित्रा न आप
ओषधयस्सन्त्विति ॥ ४ ॥

हिहस्तसंयोगोऽञ्जलिः । तेनाञ्जलिना जलप्रवेशादनन्तरपुण-

*तै. सं. ५६३.

हन्ति गृह्णाति । नः अस्माकं आपश्चौषधयश्च तदुत्पादितास्मुमित्राः
मुखेहतवस्सन्त्वति मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अथैना अपः—

तां दिशं निरक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेष्यो
भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वर्यं द्विष्म इति ॥ ५ ॥

अस्य स्नातुः द्वेष्यो यस्यां दिशि अस्ति तां दिशं अ-
पोऽभ्युक्षति । यः पुरुषः अस्मान् द्वेष्टि यं वा वर्यं द्विष्मः
तस्मै दुर्मित्राः दुःखेतवः आपो भूयासुरिति मन्त्रार्थः ॥ ६ ॥

अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमाव-
र्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं
तदपगच्छतादिति ॥ ६ ॥

व्यक्तो मन्त्राभिप्रायः ॥ ६ ॥

अप्सु निमज्जयोन्मज्जय ॥ ७ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासःपल्पू-
लनं नोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यद्युपस्त्रास्तचुरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्न्ये-
प्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय
नमो वास्त्र्यै नमोऽङ्गय इति ॥ ९ ॥

उत्तीर्णचम्याचान्तः पुनराचामेत् ॥ १० ॥

उन्मज्जाचाचान्तः पुनराचामेदिति सम्बन्धः । [निमज्जनमद्विरात्मनः प्रच्छादनम् । उन्मज्जनं ताभ्य आविर्भावः । अत्रोन्मज्जनानन्तरभाविनियममनुकूल मनस्याविर्भूतं प्रतिषेधं विस्मरणमयादाचार्य उपदिशतिस्म—नाप्सु सत इति । प्रयमणं शौचं मूत्रपुरीषाद्यपनयलक्षणं मलापनयनं पाणिभ्यामवस्फोटनं उपस्पर्शनं आचमनम् । एतत्त्यमप्सु सता न कर्तव्यमित्यर्थः । ‘तपस्यमवगाहनम्’ इत्यस्मिन्नाध्याये ‘स्ववन्तीप्वनिरुद्धासु’ इति निरुद्धास्वप्सु प्रतिषेध उक्तः । तस्येदानीं प्रायश्चित्तमाह—यद्युपरुद्धास्त्युरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्रय इति । नात्र मन्त्रे तिरोहितं किञ्चिदस्ति । जलाशयादुत्तीर्य प्राङ्मुख उद्दमुखो वा आचामेत् । अप आचम्य आचान्तः पुनरिति चोक्तम् । तस्यायमभिप्रायः—मन्त्राचमनं सर्वत्राचान्त एव कुर्यादिति ॥ ७-१० ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम्।
 पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम्।
 यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वे
 पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहेति ॥ ११ ॥

वामदेवा क्रष्णः, विश्वेदेवा वा क्रष्णः । द्वे अप्येते अनुष्टुभौ आपः प्रार्थ्यन्ते । आपशोधयन्तु । इह पृथिवीशब्देन तन्मयं शरीरमुच्यते । ताभिरङ्गिः पूतं शरीरं पुनातु माम् ।

पुनातु ब्रह्मणस्पतिरिति । एकस्मिन् बहुवचनं पूजायाम् ।
 ‘एतद्वैष्णवान् खनामि’ इति यथा । पृथिवीं पुनाविवर्धः ।
 ब्रह्मपूर्तं वृहस्पतिपूर्तं शरीरम् । यदुच्छिष्टमन्यत् यदभोज्यं
 ममा भुक्तं यद्वा दुश्चरितं मम तत्सम्बन्धीति शेषः । सर्वे पुनन्तु
 मां सर्वस्माद्समात् मामापः पुनन्तु । मामापोऽसतां च
 प्रतिग्रहम् । असन्तश्शूद्राः पापकर्मणो वा तत्प्रतिग्रहजाता-
 देनसो मामापः पुनन्विति । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकश्रवणा-
 द्वच्येयमित्यवेहि ॥ ११ ॥

मन्त्राचमनानन्तरम्—

पवित्रे कृत्वा ऽद्विर्मार्जयत्यापो हिष्ठा मयोभुव इ-
 ति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाद्वशुचयः पावका इ-
 ति चतसृभिः पवमानस्सुवर्जन इत्येतेना-
 नुवाकेन मार्जयित्वा अन्तर्जलगतोऽधर्मर्षणेन
 त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वोन्नीर्य वासः
 पीडयित्वा प्रक्षालितोपवाताक्षिष्ठानि वासां-
 सि परिधाय दर्भेष्वासीनो दर्भन् धारय-
 माणः प्राङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त-
 येच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा इशावरम्॥

पवित्रे इति द्विवचनाद्वभ्यां मार्जनम् । अन्तर्जलं जलम-
 ध्यम् । तेनैव सिद्धे गतग्रहणं जलैनैव सर्वाङ्गीणाच्छाद-

नार्थम् । अघर्षणं नामार्थम् । ‘क्रतं च सत्यं च’* इति
तृच्छ । तेन त्रिःपठितेन एकः प्राणायामो भवति । एवमेव
त्रयः प्राणायामः । ‘वासःपीडनमिह पितृणां तृप्त्यर्थम् । उप-
वातं शोषितम् । अह्निष्ठुमच्छद्रम् । बहुवचनादन्तर्वासो वहि-
वासश्च । उत्तीर्णेति ग्रहणं मध्याह्नसन्ध्याग्राहकम् । आचमना-
नन्तरं च सावित्र्यमिमन्त्रितानां अपामादित्यभिमुखं सदाचारसिद्धं
द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते उद्यं तमसस्परि । उ-
दुत्यम् । चित्रम् । तच्चक्षुर्देवहितम् । य उद-
गादिति ॥ १३ ॥

कर्जेवतत् ॥ १३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेत्येते पञ्च ब्र-
ह्मयज्ञा अहरहर्ब्रह्मणं किलिविषात्पावय-
ति ॥ १४ ॥

यज्ञशब्देन जपो लक्ष्यते । आह च प्रणवादीन् प्रक्रम्य—

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणः ।
उपांशुस्याच्छतगुणः साहस्रोमानसस्पृतः ॥

इत्यादि । तुल्यवत्प्रसङ्गाख्यानात् प्रणवव्याहृतीनामपि सावित्रचाः

*याक्षिकी, १,

द्वितीयप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः

पुरस्तात् प्रतिपादनमवगम्यते । अहरहरिति नित्यस्तानार्थतामाह ।
किल्विषं पापम् ॥ १४ ॥

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोन्नरं देवतास्तर्पयति ॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ १५ ॥

अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽुदितिर्वृहस्पतिस्स-
र्पा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-
त्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि
तर्पयामि ॥ ओं वसुंश्च तर्पयामि ॥ १६ ॥

पितरोऽर्यमा भगस्सविता त्वष्टा वायुरिन्द्रायामी
इत्येतानि दक्षिणाद्वाराणि दैवतानि सन-
क्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्ता-
नि तर्पयामि ॥ ओं रुद्रांश्च तर्पयामि ॥ १७ ॥

* मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा
विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहू-
र्तानि तर्पयामि ॥ ओमादित्यांश्च तर्पयामि ॥

वसवो वरुणोऽजएकपादहिर्बुद्ध्यः पूषा उश्विनौ
यम इत्येतान्युद्गद्वाराणि दैवतानि सनक्ष-

त्राणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि॥

ओं विश्वेदेवांस्तर्पयामि । साध्यांस्तर्पयामि ।
 ब्रह्माणं त । प्रजापतिं त । चतुर्मुखं त ।
 परमेष्ठिनं त । हिरण्यगर्भं त । स्वयंभुवं
 त । ब्रह्मपार्षदांस्त । ब्रह्मपार्षदीश्वत ॥ आग्निं
 त । वायुं त । वरुणं त । सूर्यं त । चन्द्र-
 मसं त । नक्षत्राणि त ॥ सद्योजातं त ॥
 ओं भूः पुरुषं त । ओं भुवः पुरुषं त । ओं
 सुवः पुरुषं त । ओं भूर्भुःस्सुवः पुरुषं त ।
 ओं भूस्त । ओं भुवस्त । ओं सुवस्त । ओं
 महस्त । ओं जनस्त । ओं तपस्त । ओं
 सत्यं त ॥ ओं भवं देवं त । ओं शर्वं देवं
 त । ओमीशानं देवं त । ओं पशुपतिं देवं
 त । ओं रुद्रं देवं त । ओं उग्रं देवं त । ओं
 भीमं देवं त । ओं महान्तं देवं त ॥ भव-
 स्य देवस्य पत्नीं त । शर्वस्य देवस्य पत्नीं
 त । ईशानस्य देवस्य पत्नीं त । पशुपतेर्दे-
 वस्य पत्नीं त । रुद्रस्य देवस्य पत्नीं त ।
 उग्रस्य देवस्य पत्नीं त । भीमस्य देवस्य

पत्नीं त । महतो देवस्य पत्नीं त । भवस्य
 देवस्य सुतं त । शर्वस्य देवस्य सुतं त ।
 ईशानस्य देवस्य सुतं त । पशुपतेर्देवस्य
 सुतं त । रुद्रस्य देवस्य सुतं त । उग्रस्य
 देवस्य सुतं त । भीमस्य देवस्य सुतं त ।
 महतो देवस्य सुतं त । रुद्रांस्तर्पयामि ।
 रुद्रपार्षदांस्तर्पयामि । रुद्रपार्षदीश्च तर्प-
 यामि ॥ २० ॥

ओं विघ्नं त । विनायकं त । वीरं त । स्थूलं
 त । वरदं त । हस्तिमुखं त । वक्रतुण्डं ता
 एकदन्तं त । लम्बोदरं त । विघ्नपार्षदांस्ता
 विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २१ ॥

ओं सनक्तुमारं त । स्कन्दं त । इन्द्रं त । षष्ठीं
 त । षण्मुखं त । जयन्तं त । विशाखं ता
 महासेनं त । सुब्रह्मण्यं त । स्कन्दपार्षदांस्त ।
 स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २२ ॥

ओमादित्यं त । सोमं त । अङ्गारकं त । बुधं
 त । बृहस्पतिं त । शुक्रं त । शनैश्चरं त ।

राहुं त । केतुं तर्पयामि ॥ २३ ॥

ओं केशवं त । नारायणं त । माधवं त । गो-
विन्दं त । विष्णुं त । मधुसूदनं त । त्रिवि-
क्रमं त । वामनं त । श्रीधरं त । हृषीके-
शं त । पद्मनाभं त । दामोदरं त । श्रियं
देवीं त । सरस्वतीं देवीं त । पुष्टिं देवीं त ।
तुष्टिं देवीं त । विष्णुं त । गस्त्मन्तं त । वि-
ष्णुपार्षदांस्त । विष्णुपार्षदीश्च तर्पयामि ॥

ओं यमं त । यमराजं त । धर्मं त । धर्मराजं
त । कालं त । नीलं त । मृत्युंजयं त ।
वैवस्वतं त । चित्रं त । चित्रगुप्तं त । औ-
दुम्बरं त । वैवस्वतपार्षदांस्त । वैवस्वत-
पार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २५ ॥

ओं भूमिदेवांस्त । काश्यपं त । अन्तरिक्षं त ।
विद्यां त । धन्वन्तरिं त । धन्वन्तरिपार्षदां-
स्त । धन्वन्तरिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २६ ॥

अथ निर्वीती—ओमृषीस्त । महर्षीस्त । परम-
र्षीस्त । ब्रह्मर्षीस्त । देवर्षीस्त । राजर्षीस्त ।

श्रुतर्षीस्त । जनर्षीस्त । तपर्षीस्त । सत्य-
र्षीस्त । सप्तर्षीस्त । काण्डर्षीस्त । ऋषिकां-
स्त । ऋषिपत्रीस्त । ऋषिपुत्रांस्त । ऋषिपौ-
त्रांस्त । काणवं वोधायनं त । आपस्तम्बं
सूत्रकारं त । सत्यापादं हिरण्यकेशिनं त ।
वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं त । आश्वलाय-
नं त । शौनकं त । व्यासं त । वसिष्ठं त ।
प्रणवं त । व्याहृतीस्त । सावित्रीं त । गा-
यत्रीं त । छन्दांसि त । ऋग्वेदं त । यजुर्वे-
दं त । साम्वेदं त । अथर्ववेदं त । अथ-
र्वाङ्ग्लिरसं त । इतिहासपुराणानि त । सर्ववे-
दांस्त । सर्वदेवजनांस्त । सर्वभूतानि तर्प-
यामि ॥ २७ ॥

६॥

अथ प्राचीनावीती—ओं पितृन् स्वधानमस्तर्प-
यामि । पितामहान् स्वधानमस्त । प्रपिता-
महान् स्वधानमस्त । मातृस्स्वधानमस्त ।
पितामहीस्स्वधानमस्त । प्रपितामहीस्स्व-
धानमस्त । मातामहान् स्वधानमस्त । मा-
तुः पितामहान् स्वधानमस्त । मातुः प्र-

पितामहान् स्वधानमस्त । मातामहीस्स्व-
धानमस्त । मातुः पितामहीस्स्वधानमस्त।
मातुः प्रपितामहीस्स्वधानमस्तर्पयामि ॥

ओमाचार्यान्स्वधानमस्त । आचार्यपत्रीः स्व-
धानमस्त । गुरुन्स्वधानमस्त । गुरुपत्री-
स्स्वधानमस्त । सखीन्स्वधानमस्त । स-
खिपत्रीस्स्वधानमस्त । ज्ञातीन्स्वधानमस्त ।
ज्ञातिपत्रीस्स्वधानमस्त । अमात्यान्स्वधा-
नमस्त । अमात्यपत्रीस्स्वधानमस्त । स-
र्वान्स्वधानमस्त । सर्वास्स्वधानमस्तर्पया-
मि ॥ २९ ॥

अनुतीर्थमष उत्सिश्चति—ऊर्ज वहन्तीरमृतं घृतं
पयः कीलालं परिस्तुतम् । स्वधा स्थ त-
र्पयत मे पितृन् । तृप्यत तृप्यते ते ॥

अनुतीर्थ तीर्थ प्रति । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति—जलतर्प-
णं भवतीह महदिति । ऊर्ज अब्दं अमृतादिपञ्चकम् । यद्य-
पि कीलालमन्नम् । तथाऽपि परिस्तुतसच्चिधानात् यवागूरभिप्रेता ।
यूयं स्वधा अमृताः स्थ तर्पयत मम पितृपितामहप्रपिता-
महान् । यूयं च तृप्यत वीप्तावच्नमादरार्थम् ॥ ३० ॥

द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

नैकवस्त्रो नार्द्वासा दैवानि कर्मण्यनु सञ्चरेत् ।
पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषां पितृसंयुक्तानि
चेत्येकेषाम् ॥ ३१ ॥

नार्द्वासाः साक्षाद्वृत्वासोनिषेवार्थः । अनुसंचरेत् अनु-
तिष्ठेत् । पितृसंयुक्ताः । अत्रापिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते वोधायनर्घमविवरणे
द्वितीयप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

— ० —

देवक्षणिपितृतर्पणमुक्तम्—

अथेमे पञ्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि देव-
यज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्म-
यज्ञ इति ॥ १ ॥

फलत एषां यज्ञानां महत्वं न स्वरूपतः, दीर्घकालप्रयोग सामा-
न्याच्च महासत्रसमाप्ते । ‘देवयज्ञः’ इत्यादिसंज्ञाकरणं संव्य-
वहारार्थम् ॥ १ ॥

अथैतान्विविच्याह—

अहरहस्स्वाहाकुर्यादा काष्ठात् तथैतं देवयज्ञं
समाप्नोति ॥ २ ॥

अत्र ‘देवेभ्यस्स्वाहा’ इति मन्त्र उद्धृतव्यः । द्वयमोद्दनप्रभृ-

ति आकाष्टात् । स्वयं वीप्सावचनं नित्यत्वख्यापनार्थम् । समाप्नोति
अनुतिष्ठेत् । एवमुच्चरेष्वपि यथासंभवं योजना ॥ २ ॥

**अहरहस्त्वधार्कुर्यादोदपात्रात्थैतं पितृयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ३ ॥**

‘पितृभ्यस्त्वधानमः’ इति मन्त्रोऽध्याहार्यः । उदपात्रं उदकं
आज्योदानप्रभृति तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

**अहरहर्नमस्कुर्यादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ४ ॥**

‘भूतेभ्यो नमः’ इति मन्त्रोद्धारः । एते ब्रयो महायज्ञाः वैश्व-
देवबलिहरणेरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतत्
युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४ ॥

**अहरहर्व्रात्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्य-
स्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥**

बहुभ्यो दातुं शक्तचभावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

**अहरहस्त्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवात्थैतं ब्रह्मयज्ञं
समाप्नोति ॥ ६ ॥**

ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः । ब्रह्मैव यज्ञस्स च यागः ॥ ६ ॥
तदाह —

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

ऋग्वेतत् ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन
उपभृत्तक्षुर्धुवा मेधा सुवः सत्यमवभृथ-
स्स्वर्गे लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां
वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गे लोकं जयति तावन्तं
लोकं जयति भूयांसं चाक्षयं चाप पुन-
र्मृत्युं जयति य एवं विद्वान् स्वाध्यायम-
धीते ॥ ८ ॥

मेधा उपस्नावा । तस्मिन् तत्तद्वावेदित्यर्थः । वाचि जुहू-
बुद्धिरित्यादि । उदयनं परिसमाप्तिः । एतस्मादपि प्रायणीयोऽ-
प्युन्नेयः । प्रारम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्तेः । तदानीमस्मिन् लोके प्रायणी-
यवुद्धिः । वित्तस्य वित्तेन स्वाध्याययज्ञेन स्याध्याययज्ञमुपासिता
जयति ततोपि भूयांसमक्षययमनन्तमपवर्गं मोक्षमित्यर्थः । अपमृ-
त्युरकालमरणम् ॥ ९ ॥

अथ निगमनम्—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतद्य इति हि ब्राह्मणम् ॥
हिशब्दो हेतौ । इत्थं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

स्वभ्यक्तस्सुहितः सुखे शयने शयानो यंयं
क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टु भवतीति ॥ १० ॥

ति आकाष्टात् । स्वयं वीप्सावचनं नित्यत्वख्यापनार्थम् । समाप्नोति
अनुतिष्ठेत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासंभवं योजना ॥ २ ॥

**अहरहस्त्वधाकुर्यादोदपात्रान्थैतं पितृयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ३ ॥**

‘पितृभ्यस्त्वशानमः’ इति मन्त्रोऽध्याहार्यः । उदपात्रं उदकं
आज्योदानप्रभृति तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

**अहरहर्नमस्कुर्यादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ४ ॥**

‘भूतेभ्यो नमः’ इति मन्त्रोद्धारः । एते ब्रयो महायज्ञाः वैश्व-
देवबलिहरणैरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतत्तु
युक्तया विचारणीयम् ॥ ४ ॥

**अहरहत्रीह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्य-
स्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥**

बहुभ्यो दातुं शक्तयमावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

**अहरहस्त्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवात्थैतं ब्रह्मयज्ञं
समाप्नोति ॥ ६ ॥**

ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः । ब्रह्मैव यज्ञस्स च यागः ॥ ६ ॥

तदाह —

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्यं वागेव जुहूर्मन
उपभृच्चक्षुर्द्विवा मेधा स्त्रुवः सत्यमवभृथ-
स्स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां
विचस्य पूर्णा इदत्स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं
लोकं जयति भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुन-
र्मृत्युं जयति य एवं विद्वान् स्वाध्यायम-
धीते ॥ ८ ॥

मेधा उपस्त्रावा । तस्मिन् तत्तद्रावयेदित्यर्थः । वाचि जुहू-
बुद्धिरित्यादि । उदयनं परिसमाप्तिः । एतस्मादपि प्रायणीयोऽ-
प्युन्नेयः । प्रारम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्तेः । तदानीमस्मिन् लोके प्रायणी-
यबुद्धिः । विचस्य वित्तेन स्वाध्याययज्ञेन स्याध्याययज्ञमुपासिता
जयति ततोपि भूयांसमक्षयमनन्तमपर्वगं मोक्षमित्यर्थः । अपमृ-
त्युरकालमरणम् ॥ ९ ॥

अथ निगमनम्—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति हि ब्राह्मणम् ॥
हिशब्दो हेतौ । इत्यं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

स्वभ्यक्तस्सुहितः सुखे शयने शयानो यंयं
क्रतुमधीते तेनेतेनास्येष्ट भवतीति ॥ १० ॥

स्वभ्यक्तः तैलादिना । सुहितः तृष्णो भोजनादिना । ‘यं
यं क्रतुम्’* इत्यस्मिन् विधावन्यानर्थक्यात् प्रशंसैषा ॥ १० ॥

एवं तावद्वार्हस्थ्यमुक्तये । अघुनाऽस्यैव प्रशंसा—

तस्य ह वा एतस्य धर्मस्य चतुर्धा भेदमेक
आहुरद्वृष्ट्वात् ये चत्वार इति कर्मवादः ॥

योऽसौ धर्मः श्रुतिस्मृतिशिष्टागमैः प्रसिद्धः तस्यैतस्य धर्मस्य
चातुर्विध्यमाश्रमचतुष्टयकृतमिति एके क्रष्ण आहुः । किमिति?
यावत् द्वष्ट्वान्मन्त्रार्थस्य तैः, यं द्वष्ट्वैवमाहुः । तस्यैतत्प्रतीकग्रहणं
ये चत्वार इति । चत्वारोऽप्याश्रमाः देवलोकायनाः पन्थान इति ।
एवं सत्यं तावन्मन्त्रः कर्मवादः कर्मभेदमेष्यदाश्रमभेदम् ॥ ११ ॥

कानि पुनस्तानि कर्मणीत्याह—

ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वीहोमाणाम् ॥ १२ ॥

स्वार्थ एव तद्वितः ॥ १२ ॥

तदेषाऽभिवदति—ये चत्वारः पथयो देवयाना
अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो
अज्यानिमज्जीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
परिदत्तेह सर्वं इति ॥ १३ ॥

तत्कर्मचातुर्विध्यमृगेषाऽभिवदति । कथम्? ऋषिर्वामदेवः
त्रिष्टुप्छन्दः नवस्यानि देवता । अज्यानिहोमे तदुपधाने च

*तै. आ. ३-१५.

विनियोगः । य इमे चत्वारः पथयः पन्थानः देवयानाः देवलोकाः।
 भीमसेन इतिवत् तद्गमनहेतवः । ऐष्टिकस्त्रयः द्यावापूर्थिव्योर-
 न्तरा मध्ये वियन्ति विविधं गच्छन्ति, विद्विता इत्यर्थः । तेषा-
 मिति कर्मणि षष्ठी । तानि अज्यानिमज्जीर्ति क्रियाविशेषणे ।
 अज्यानि अहानि अविगुणं अजीर्ति मध्यं य आवहात् आ-
 वहेत् अनुतिष्ठेत् । तस्मै नः अस्माकं मध्ये सस्यानि हे सर्वे
 देवाः परिदृत्त प्रयच्छतेति श्रौतकर्मानुष्ठाने निश्रेयसं दत्तेति म-
 न्तार्थः । तदेतदैकाश्रम्ये सत्युपद्यते । नाश्रमचार्तुर्विध्ये । कथं?
 तदाह—‘गृहस्थ एव स्याः । तत्र च गृहस्थो वैदिकैः क-
 र्मभिरधिक्रियते नेतरे’ । तदेतदैकाश्रम्ये उपपन्नं भवति । ननु
 भेदप्रसेडपि गृहस्थो वैदिकानि करोत्येव । सत्यं, अल्पविषयत्वं
 तदा शास्त्रस्य स्यात् । सर्वाधिकारं चेदं कर्मशास्त्रं विना का-
 रणेन वाधितुं युक्तम् । किञ्च—बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यं कर्मजातं
 परित्यज्य पारिव्राजकान्येवास्तुन्देयेयुः पुरुषाः । यतस्तेनापि नि-
 श्रेयसं लभन्ते । ‘अर्के चेन्मधु विन्देत किर्मध्यं पर्वतं ब्रजेत्’
 इति न्यायात् । ततश्च प्रत्यक्षश्रुतानामग्रिहोत्रादिवाक्यानाम-
 ग्रामाण्यमेवापद्येत । तस्मादेषां चार्तुर्विध्येषाऽभिवदतीत्युपगन्तव्यम्॥

अमुमेवार्थमाध्यायपरिसमाप्तेः पूर्वोक्तपक्षभङ्गच्चा प्रदर्शयितुं आश्रम-
 चार्तुर्विध्यं तावदुपन्यस्यति स्म—

**ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजक
 इति ॥ १४ ॥**

ब्रह्मचार्यत्र नैषिको गृह्यते । नोपकुर्वाणः ॥ १४ ॥

अथेतेषां क्रमेण धर्मानाच्छ्व—

ब्रह्मचारी गुरुगुश्रूष्यामरणात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषाऽस्मिन्नस्तीति शुश्रूषी । आमृतोः गुरुकुले वसेत् ।
ये पुनरग्नीन्धनादयो 'धर्मा उपकुर्वाणस्योक्ताः तेऽप्यस्य विद्यन्ते
एव ॥ १५ ॥

वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारः ॥ १६ ॥

वैखानसो वने मूलफलाशी तपश्चीलः स-
वनेषूदकमुपस्पृशञ्छामणकेनाग्निमाधाया -
ग्राम्यभोजी देवपितृभूतमनुष्यर्षिपूजकः स-
र्वातिथिः प्रतिषिद्धवर्जी भैक्षमप्युपयुज्ञीत न
फालकुष्टमधितिष्ठामं च न प्रविशेज्जटि-
लश्चीरजिनवासा नातिसंवत्सरं भुज्ञीत ॥

वने ग्रतिष्ठित इति वानप्रस्थः । वैखानसोपि वानप्रस्थ एव ।
संज्ञान्तरकरणं तु संव्यवहारार्थम् । विखनसा कृषिणा प्रोक्तं वै-
खानसशास्त्रम् । तत्र हि वहवो वानप्रस्थस्योक्ताः 'ग्रीष्मे
पञ्चतपाः' इत्यादयस्ममुदाचाराः समाताचाराः इत्यर्थः । वने
मूलफलान्यक्षत्रं प्रतिषिद्धानि परिहरेत् । तपश्चीलः तपःपरः ।
सवनेषूदकोपसर्वशनं त्रिष्वणस्नानम् । श्रामणोनामाधानविधिरस्ति
वैखानसशास्त्रे । तेनाग्निमाधाय ऊहुयादिति शेषः । ग्रामे
भवमन्त्रं ग्राम्यं व्रीहीयादिप्रभवं तत्र भवतीति अग्राम्यं श्यामाका-
द्यारण्यौषधिप्रभवम् । तद्वोजी स्यात् । मूलफलैः प्राणधारणा-
शक्तोवत्तद्विज्ञेयम् । देवादिपूजा च तेनैवान्नेन यथासम्भवं कार्यं ।

द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

सर्व आगतोऽतिथिः ततस्तेनैव पूजयेदित्यर्थः । तत्रापि प्रतिषिध्वर्जं प्रतिषिद्धः पतितादिः । व्याघ्रादिहतं मांसं कुहालादिनानार्जितं मूलादि वा फालकृष्टप्रतिषेधात् । अफालकृष्टाविष्टाने न दोषः । ग्रामो वाससमुदायः । चशब्दान्मनुष्यसमुदायश्च । जटिलः अलुपकेशः अप्रसाधितकेशश्च । चीरवासा अजिनवासाश्च । चीरं वृक्षादानीतं वासः फलं वा जीर्णम् । अजिनं व्याघ्रादिचर्म । चीराजिनयोर्मिमानात् समुच्चयो गम्यते । तत्र चैकमधोवासोऽपरमुत्तरीयमिति । सांवत्सरिकावां न भुञ्जीत । अनेनैतद्गम्यते तावन्तं कालं सञ्चयो द्रव्यस्यास्ति ॥ १६—१७ ॥

परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिग्रहः परिव्रजेद्यथाविधि ॥ १८ ॥

बन्धवो मातापितृव्यतिरिक्योनिसम्बन्धिनः । कुत एतद्गम्यते? ‘न कदाचिन्मातापित्रोश्शश्रूषा’ इति विशेषवचनारम्भसामर्थ्यात् । तात्त्विकौपाधिकादधिकः परिग्रहः । तथा च गौतमः—‘अनिच्यो मिक्षुः’^१ इति । परितो ग्रहणं परिग्रहः परिसर्वतोभावे । सर्ववर्णैर्दर्तः परिग्रहः । प्रशस्तं ब्राह्मणकुले मिक्षेतेति यावत् । परिव्रजेत् संन्यसेत् यथाविधि । विधिश्च वक्ष्यते—‘अथातः संन्यासाविधिः’ इति ॥ १८ ॥

अरण्यं गत्वा ॥ १९ ॥

तत्र वसेदिति शेषः ॥ १९ ॥

शिखामुण्डः ॥ २० ॥

^१ गौ. ध. ३-११.

शिखाव्यतिरिक्तं मुण्डितं यस्येति विग्रहः ॥ २० ॥

कौपीनाच्छादनाः ॥ २१ ॥

परिब्राजकाः स्युरिति शेषः । कौपीनमाच्छादनं येषामिति ‘कृत्य-
ल्युटो बहुलम्’ इति कर्मणि ल्युट् । कुत्सितमाच्छादनं कौपीनमिति
वैयाकरणः । सोऽयं व्यञ्जनप्रदेशो उक्तः । तथाच गौतमः—‘कौपी-
नाच्छादनार्थं वासो विभूत्यात्प्रहीणमेके निर्णिज्य’^२ ॥ इति ॥ २१ ॥

वर्षास्वेकस्थः ॥ २२ ॥

वर्षानाम क्रतुः । तस्मिन्नेकस्मिन्नेव देशो तिष्ठेत् । ‘ध्रुवशी-
लो वर्षासु’^३ इति गौतमः ॥ २२ ॥

‘कौपीनाच्छादनाः’ इत्युक्तं, तत्राह—

काषायवासाः ॥ २३ ॥

कषायेण रक्तं काषायम् ॥ २३ ॥

अथ भिक्षाकालमाह—

**सन्नमुसले व्यङ्गरे निवृत्तशरावसम्पाते
भिक्षेत ॥ २४ ॥**

सन्नं मुसलं यस्मिन् काले निवृत्तमुसलव्यापारे इति यावत् ।
व्यङ्गरे विगताश्शान्ता अज्ञारा यस्मिन् । शरावोऽन्नप्रदानपात्रं उ-

^२ गौ, ध, ३-१६,

^३ गौ, ध, २-१३,

द्वितीयप्रक्षेप षष्ठोऽध्यायः.

पलक्षणार्थः । सम्पातसम्मार्जनं उच्छिष्टावमर्जने वृत्ते इत्यर्थः ।
एतैर्विशेषणैरपराह्न उपलक्ष्यते । आह च— ।

विधूमे सत्त्वमुसले वगङ्गोरे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शारावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्वेषत् ॥ इति ॥¹

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही ॥ २५ ॥

दण्डो दमनादित्याहुः । वागस्त्रिभूतानि न दमयेत् । अभयं
सर्वभूतेभ्यो दद्यादिति यावत् ॥ २९ ॥

पवित्रं विभूयाच्छौचार्थम् ॥ २६ ॥

पवित्रं कुशमुष्टिः पञ्चमुष्टिर्वनजटीपवित्रं, विभ्रद्वर्तेति शेषः ।
तद्वरणं चात्मशुद्धयर्थं देशादेशादा जन्तूनां शोधनार्थम् ॥ २६ ॥

उद्धृताभिरद्धिः कार्यं कुर्यात् ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषप्रक्षालनम्, न त्वाचमनम् ॥ २७ ॥

**अपविध्य वैदिकानि कर्मण्युभयतः परिच्छिन्ना
मध्यमं पदं संशिलष्यामह इति वदन्तः॥**

अस्माक्षोकादमुष्माच्च उभयतः परिच्छिन्नाः विच्छिन्नाः भ्रष्टा
वयमस्मै वै लोकाय प्रजोत्पादनं अमुष्मै वैदिकानि कर्मण्यन्ति-
होत्रादीनि । उभयं च गर्हस्थ्यनिबन्धनं ‘मनुष्यलोकं पुत्रेण

¹ मनु. ६-१६.

जयति नान्येन कर्मणा पितृलोकम् ॥ इति श्रुतेः पितृलोकः देव-
लोकः । तस्मादुभयभ्रष्टा वयं, गृहस्थमानववचनात् । अतो वयं
मध्यमं पदं मत्या न्स्वभूतान्तर्गतं पद्यते गम्यते तदुपासकैरिति-
पदं आत्मानं संश्लिष्यामहे ॥ २८ ॥

नैवं भविष्यतीति चेत् अत्र ब्रूमः—

~~एकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजननत्वादितरे-~~
~~षाम् ॥ २९ ॥~~

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुकं ‘चतुर्वा भेदमेक आहुः’
इति तत्त्वं, एकाश्रम्यं एकश्रासावाश्रमश्च तद्वत्यैकाश्रम्यम् ।
तच्च गृहस्थेनैव प्रव्राज्यादीनां भेदानामन्यतमसिव्याच्चार्योऽन्यते
स्म । कुतः? अप्रजननत्वादितरेषां परिव्राज्यादीनाम् । प्रत्यक्ष-
श्रुतिविश्रानाच्च गृहस्थस्य ‘प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः’, ‘तस्मात्प्र-
जननं परमं वदन्ति’^१ इत्येवमादीनाम् । तथा ‘यावज्जीवं जु-
हुयात्’, ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’^२ ‘तं यज्ञ-
पात्रैर्दहन्ति च’ इति । नन्वितरेषामपि प्रत्यक्षश्रुतिविधान-
मस्ति । तथा छान्दोग्ये धर्मस्कन्धश्रुतिः—‘त्रयो धर्मस्कन्धाः
यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्य-
कुलावासी तृतीयः’^३ इति । तपशब्देनात्र तापसपरिव्राजकयो-
र्ग्रहणम् । सत्यं—यद्यत्र विधिप्रत्ययोऽस्ति । नाप्यध्याहारः,
अनुपपत्रेभावात् । प्रायणस्यैव स्तुत्यत्वात्तेषामुपादानस्य । तस्मा-
दैकाश्रम्येव साधीयः । अपि च अप्रजननत्वादितरेषाम् । प्रज-

^१ तै. उ. १-११

^२ या उ २२-१

^३ ई. उ. २.

^४ छा. उ. २-२३.

द्वितायप्रश्नेषष्ठोऽस्याः

ननमत्रोत्पत्तिः । सा चेरेषां नास्ति तया चावश्यं भवितव्यमि-
त्युक्तं ‘प्रजातन्तुम्’^१ इति श्रुतिप्रदर्शनेनाह ॥ २९ ॥

यदि न श्रुतिप्रभवा इते त्रय आश्रमाः किंप्रभवास्तहि?
रागद्वेषादिमत्पुरुषवुद्धिप्रभवा इत्याह—

तत्रोदाहरन्ति-प्राह्लादिर्ह वै कपिलो नामा-
सुर आस । स एतान्भेदांश्चकार देवैस्सह
स्पर्धमानस्तान्मनीषी नाद्रियेत ॥ ३० ॥

प्रहादस्यापत्यं प्राह्लादिः । ऐदान् आश्रमणाम् । देव-
स्पर्धयाऽसुरेण । यस्मात्कृता आश्रमभेदाः तस्मात् तात् मनीषी प्राज्ञ
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३० ॥

अदृष्टत्वात् । ये चत्वार इतिकर्मवादः ऐष्टि-
कपाशुकसौमिकदार्वीहोमानाम् ॥ ३१ ॥

निगमनार्थः पुनरुपन्यासः । अतोऽप्रजननत्वादितरेषां प्रत्यक्षश्रु-
तिविधानाच्च गार्हस्थ्यस्यैकाश्रम्यमेव निश्रेयसकरम् । उक्तं च—
‘गृहस्थोपि विमुच्यते’ इति । स्यादेतत्—नैव हि कर्मणां
मोक्षोपायत्वमस्ति । प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं
विद्यमानोपलभ्बत्वात्तस्य । नाप्यनुमानं सम्बन्धग्रहणाभावात् । न
खल्वपि शब्दः । कथं? लैकिकस्तावत् मूलज्ञानाभावादसमर्थः । वेद-
वाक्यानि पुनः प्रातिस्विकरणदायीनि कर्मणीति श्रूयन्ते । यद्यपि-
‘अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाज्ञिनस्मुकृतं भवति’^२ इति । तदेतदपि

^१ तौ. उ. १-११,

^२ आपस्तम्बश्रौ. ८-१-१.

चिरेण क्षयमालोच्य भवतीति । यथा नक्तं संस्थापनवचनं असं-
स्थितो हि तर्हि यज्ञः । इति चिरेण संस्थामालोच्य, तद्वेवापाततः ।
न कृत्तेनभ्योपि वेदकर्मभ्यो मोक्ष इतीदृशं वाक्यमस्ति । यद्यप्य-
स्ति तथाऽपि तदन्यार्थवेन नेतुं शक्यते । उपमानादि तु
दूरोत्सारितम् । यच्च भगवद्गीतासु वचनम्—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।^१ इति ॥
तदपि मिद्दे सत्युपायत्वे कर्मणोऽवधारणं ब्रूयात् । तदेवाद्या-
प्यसिद्धम् । अतस्तदप्यन्यार्थमेव । तस्मात्कर्मणां न मोक्षोपा-
यत्वे प्रमाणमस्ति । अस्ति तु ज्ञानस्य ‘ब्रह्मविदामोति परम्’^२
इति ।

अधुना केवलज्ञानात् कर्मरहितादेव मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे क्रगप्यस्ती-
त्याह—

तदेषाऽभ्यनूच्यते-एष नित्यो महिमा ब्राह्म-
णस्य । न कर्मणा वर्धते नो कर्नीयान् ।
तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा
लिप्यते पापकेनेति ॥ ३३ ॥

वामदेव क्रषिः काण्ड क्रषिर्वा । त्रिष्टुप्छन्दः । ज्ञानप्रशंसा ।
एष अत्मेति सम्बद्धते । नित्यो महिमेति पदद्वयं स्वयमेव न्यास-
विधौ विवरिष्यते ‘अपुनर्भवं नयतीति नित्यो महदेनं गमयतीति
महिमा’ इत्यत्र । यद्वा—नित्यस्सर्वदा सः । महिमा महान्
सर्वत्रास्तीति स एष परमात्माऽभिप्रेतः । ब्राह्मगस्येति जात्यवच्छ-

^१३-२०,^२ सै. आ. ५-१४,

द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽव्यायः—

तसोपाधिकसेत्रज्ञवर्ती च तयोरव्यतिरेकार्थः । परमात्मा न कर्मणा
अभिहोत्रादिना वर्धते तत्कलभुग्भवति । अतस्तोऽन्यः कर्ता
मोक्षा च । तथाऽपि कर्नीयान् कर्मणा ब्रह्महत्यादिना निकृ-
यो न भवतीत्यर्थः । यतोऽसौं पापमपि न करोति तस्मादेव
तस्य ब्राह्मणस्य सोपाधिकस्य एवशब्दः पादपूरणः अवधा-
र्याभावात् । तस्यात्मा परमात्मा पदाचित् गम्यतेऽनेनार्थं इति
वेदः पदं अत एव ‘नावेदविन्मनुते तं वृहन्तम्’¹ इत्युक्तम् ।
सततमात्मानमेदेन विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन
शुभेन च । तदुक्तम्—सम्यदर्शने कर्मभिन्नं संवध्यते इति ।

यथा—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् द्वेषे परावरे ॥² इति
एवं स्पष्टभाषिणा केवलज्ञानवादिना यः पर्यनुयुक्तः—

स ब्रूयात्—येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता
पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ । ना वेदविन्म-
नुते तं वृहन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये
॥३३ ॥

स ब्रूयात् परिभावयत्वेनामभस्तनीमृच्चिमित्यर्थः । सत्यमाह भवान्
यदि केवलादेव ज्ञानात्सर्वभेदप्रत्ययनिवर्हणान्मोक्ष इति, न त्वे-
तत् । एवमपि कर्मणः । ननु ‘एष नियो महिमा’¹ इत्युक्तं, सत्यं,

¹ ते. वा. ३-१२-९.

² मुण्ड. २-३-८.

ज्ञानात् ततु न कर्मनिषेधः । ननु—कर्मणां मोक्षं प्रत्यनुपायत्वात् निषेधत्येवेत्युक्तम् । मोक्षानभिज्ञः कर्मद्वेषी देवानां प्रियः मोक्षेऽपि नात्मनश्शरीरपरिग्रहाभावज्ञः । *प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा ? न तावदात्मज्ञानेन शरीरं प्रध्वस्तं प्रत्यक्षविरोधात् तदुक्तं ‘बुद्धेचेत्क्षेमप्रापणं इहैव न दुःखमुपलभेत्’^१ इति । अथ मन्यसे सुखदुःखोपभोगार्थानि देहारम्भकाणि पुण्यापुण्यान्यदृष्टानि कर्माणि क्षीयन्त इति । तदुक्तं—‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’^२ इति । तदपि न, न हि कर्म क्षीयते अनपगमादित्याहुः । ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति तथाऽम्बुद्युपगतमेव । न हि तत्रापि चान्द्रायणादिभिः पापकर्मप्रध्वंसः दुःखानुभवकारोऽयं वाचनिकः यथोपधपानम् । यथा चोपवासादिना शुष्कगात्रो ज्वरादिना नाभिभूयते तद्वदेतदपि । कथं ताहि तदा ? मोक्षप्रागभाव इति, वदामः । सुखदुःखोपभोगार्थं देहश्चरणम्, न च सुखदुःखे काम्यप्रतिपिद्धकर्मसेवाभावात्, नित्यनैमित्तिकर्मानुष्ठानाच्च मोक्षसिद्धिः । आहुश्च मीमांसकाः—

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्पत्यवायजिघांसया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

तद्वेतुकमात्मज्ञानं तदर्थानि चोपनिषद्वाक्यानि । एवमुपपद्यमाने नान्यथा कल्पयितुं युक्तम् । न चात्मानं नेक्षयेदेव, न चोक्त्यते आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं, न च चोद्यते कर्मप्रमिद्धचर्यमात्मज्ञानस्य लभ्यतामिति । कथं तर्हि ? अयं परिहारः—‘मेत्सूर्यः’^३ इति ज्ञानकर्मसमुच्चयाभिधानात् । साजात्येन तत् यद्यत्स्या-

*अत्र ग्रन्थो गलित इव भाति.

^१आप धर्म २-२१-१६.

^२मुण्ड. २-२-८.

^३तै. ब्रा. ३-१३-९.

द्वितीयप्रक्षेप षष्ठोऽध्यायः।

त् । प्रजनने प्रजनन इत्यर्थः । ईद्वकर्म मोक्षायाप्यलं भवती-
त्यभिप्रायः । अतो नावेदवित् अवेदार्थवित् तत्कर्मकुच्च मनुते
जानाति कर्मठः परमात्मानं बृहन्तं सर्वानुभवितारं साम्पराये
इत्यवसज्जति । निमित्तसप्तम्येषा ॥

अवेदवित्त मनुत इत्येनकुकं विस्तरेण किञ्च—

इमे ये नार्वाङ्ग परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न-
सुतेकरासः । त एते वाचमभिपद्य पापया
सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजङ्गय इति ॥ ३४ ॥

बृहस्पत्यार्थं त्रिष्टुप्छन्दः । अज्ञाननिश्चया ज्ञानकर्मप्रशंसा ।
यत्तदोर्ध्यत्यासः कर्तव्यः इमे जनाः वाचं वेदं अभिपद्य अवीत्य
पापया वाक्प्रतिरूपया धीरास्तमसि शेरते इति सिरीः तन्वते
विस्तारयन्ति पोषयन्तीत्यर्थः । तन्त्रं कर्म अप्रजङ्गयः अजा-
नन्तः अपेतज्ञाना इति शास्त्रे वेदे । ते नार्वाङ् अर्वाञ्चः नापि
पराञ्चः चरन्ति उभयभ्रष्टा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । जायमानो
वै ब्राह्मणस्मिभिरुक्तणवा जायते ब्रह्मच-
र्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि-
तृभ्य इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्ये-
यानि भवन्ति ॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजा-
तिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि

कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽ-
न्यत्प्रश्नांसन्निति प्रश्नांसन्निति ॥ ३५-३६ ॥

त्रिविधोऽतः गृहस्थः उच्यते श्रेष्ठस्सः । त्रीनेतान्निभजति वे-
दश्रुत्या । गृहस्थस्य स्त्र्यादानप्रभृत्याश्मशानकरणात्सर्वं विधी-
यते स्मृत्या । भाष्यकारोपि वहु मन्यते स्मास्य च गृहस्था-
श्रमस्य देवश्रुतिविधानतः श्रैष्ठचवचनात्तदविरोधेनाश्रमानन्तरप्रति-
पत्तिरखगम्यते इति वादम् । गौतमोऽपि तुशब्देन इतरौ पक्षो
व्यावृत्य सहेतुकमगुं पक्षमेवोपसंहृतवान् ‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थस्य’ इति । आचार्याभिप्रायस्तु विस्त-
रेण प्रदर्शितः तस्मात्सूक्तं ‘ये चत्वारः पथयो देवयाना इति क-
र्मवादो नाश्रमवादः’ इति ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मसूत्र
विवरणे द्वितीयप्रश्ने पष्ठोऽध्यायः।

स्नानमुक्तं महायज्ञाश्च । अथेदार्नी अवसरप्राप्तं भोजनमारभते—

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां
प्राणाहुतीवर्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शालीनयायावराश्च गृहरथा एव केन चिद्वचक्तिविशेषेणो-
च्यन्ते । आत्मयाजी पुनः ‘जीणिस्त्यात् तस्याग्निहोत्रचेष्टायाम्’
इत्यनेन विधानेनात्मनि समारूढाग्निः । ‘तस्यैवं विदुषो युज-
स्यात्मा यजमानः’^१ इत्यत्रोक्तो वा । एतेषामुपादानं मुनेरपि वृश्य-

^१तै. आ. ६-६४,

द्वितीयप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः

माणेन विधिना भोक्तव्यम्, किमङ्ग पुनरन्यैराश्रामार्थैरत्येतत्प्रदर्श-
यितुम् । प्राणवत आहृतयः । प्राणशङ्कोऽपानादीनामप्युपल-
क्षणाय ॥ १ ॥

सर्वावश्यकावसाने संमृष्टोपलिते देशे प्रा-
ञ्जख उपविश्य तद्वूतमाहियमाणं भूर्भुव-
स्सुवरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् ॥ २ ॥

अवश्यं भाव्यावश्यकं तक्षियोगतोऽहरहः कर्तव्यम् । सर्वा-
वश्यकं परिसमाप्य मध्यांदिनात्प्रागेव ‘पूर्वाह्वै देवानां मध्यांदिने
मनुष्याणामपराह्वे पितृणाम’ इति श्रुतेः । तथा दाररक्षणमप्यु-
क्तम्—‘पञ्चमे भोजनं स्मृतम्’ इति । सम्मृष्टः शोषितः ।
उपलिप्तो गोमयैनोदकेन च । देशग्रहणं भूमौ पादनिधानार्थम्।
तेन पादावासनमारोप्य न भुञ्जति गम्यते । प्राञ्जुखत्वं नित्यवत्क-
र्तव्यम् । उपवेशनग्रहणात् आसनशश्यननिवृत्तिः क्रियते । तेनानेन
मन्त्रेण उपस्थाय नमस्कृत्य मौनी भवेत् ॥ २ ॥

न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं
परिषिद्ध्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन्नमृ-
तोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा
पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति प्राणे निवि-
ष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽविशाप्रदा
हाय प्राणाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अन्वं महाव्याहृतिभिः ‘भूरभये च पृथिव्यै च’¹ इत्यादिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिप्रिच्य सव्यन पाणिना भोजनपात्रं अविमुच्न अविमृजन् ‘अमृतोपस्तरणमसि’² इत्यपः पिबेत् । पुरस्ताद्गृहणात् परिधानमन्नस्येति ज्ञापयति । तथोपरिष्टादिति । इतरथाऽन्यदन्नं भवेत् । ‘अन्नममृतंच’ इति श्रुतिः । अभृतमन्नं तस्योपस्तरणमुदकं तदेवपिधानं तत्त्वमसीत्युदकमामन्नचते । ‘अपोशान कर्म कुरु’³ इति यदुक्तमुपनयनसमये तदिदम् । ‘प्राणे निविष्टः’⁴ इत्यन्तेन जुहोतीति सम्बन्धः । प्राणे प्राणर्थमभिनिविष्टोऽहममृतमन्नं जुहोमीति मध्येव । मां च शिवसुखहेतुः आविश अप्रदाहाय च भव स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकः प्रयच्छामीति यावत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासम्भवं योजनीयम् ॥ ३ ॥

पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतये-
त्प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नान्तरा वाचं वि-
सृजेयदन्तरा वाचं विसृजेद्गुरुवस्सुवरोमि-
ति जपित्वा पुनरेव भुजीत ॥ ४ ॥

अन्नेन पश्चप्राणाहुत्यनन्तरं यथेष्ट व्रतयेदुजीत । तूष्णीं-
ग्रहणेन वाग्यमनिवृत्तिः मन्त्रनिवृत्तिर्वा गृह्णते । ध्यायेदिति शेषः
तेषामपाठः । तथा भूयशशब्दात् ‘अष्टौ आसाः’ इति गृह्णते ॥ ४ ॥

त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणि दृष्टा तदेश-
पिण्डमुद्घृत्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्यं पु-

¹ तै. आ. ६-४.

² तै. आ. ६-३२.

³ तै. म. ३-६.

⁴ तै. आ. ६-३४.

नरद्विः प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपयु- जीत ॥ ५ ॥

केशग्रहणं लोमनखादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । कीटाः वृहतीक-
लादिषु भवेयुः । पुनः तद्रहणं चाजीवमक्षिकापिपीलिकादीनामपि
प्रदर्शनार्थम् । जीवतामपवादश्रवणात् ‘मशकैर्मक्षिकैश्च निलीनं नो-
पहन्यते’ इति । आखुपुरीषं गुदादिपुरीषग्रहणार्थं विडुराहङ्कोक-
संगृहीतपरिग्रहार्थं च । यो देशः कीटादिसंयुक्तः तं देशम् ।
वाचा प्रशस्तस्योपयोगः प्रशस्तमित्युच्चरिते उपयोगः । उच्चारयिता
च स्वयं वाऽन्यो वा ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

आसीनः प्राङ्गुखोऽभीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्स-

यन् । अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्ता चा-

ग्निमुपस्पृशेदिति ॥ ६ ॥¹

आसीनप्राङ्गुखत्वयोः पुनरुपादानं पञ्चप्राणाहुत्यन्ते तयोः पर्य-
वसानं मा भूदिति । वाग्यतोऽन्नं ब्रतयेत् । तूष्णींग्रहणैव
सिद्धत्वादनुवादः । अकुत्सयन् अगर्हयन् अपकाशृतादिदोषात् ।
अस्कन्दयन् भूमावनवकिरन् तन्मनाः अन्नमेव चिन्तयन् भुक्ता
चाचान्तश्चाग्निमुपस्पृशेदिति योजना ॥ ६ ॥

¹ “शूद्ररजस्वलापतितदर्शने नेत्रे प्रक्षाल्य भुजीत” इत्यधिकं सूत्रम्.

**सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तै-
र्नविद्येत् ॥ ७ ॥**

सर्वभक्ष्योदाहरणत्वेनापूपादिग्रहणम् । एतदन्तैर्नविद्येत् न खण्ड-
येत् दन्तखण्डतावशिष्टं पुनर्भक्षणाय नादद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नातिसुहितः ॥ ८ ॥

अत्यशनं वर्जयेत् । उक्तं च—न मुञ्जीतोऽद्वृतस्त्रेहं नाति
सौहित्यमाचरेत्^१ । इति । अतो मिताशनमिति ॥ ८ ॥

अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वा ८५-
चान्तो हृदयेदशमभिमृशति प्राणानां ग्र-
न्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनाब्रेना-
प्यायस्वेति ॥ ९ ॥

अमृतस्यापिधानमुपरि प्रच्छादनं उदकं तत्त्वमसीति मन्त्रार्थः ।
अभिमर्शनमन्त्रस्थ वामदेव ऋषिः काण्डर्षिर्वा निवृद्धायत्र छन्दः जीवो
देवता । हृदयं जीवायतनं तत्रस्थो जीवः आमन्त्रयते । ग्रन्थिः
बन्धनं प्राणायतनं असि रुद्रः अन्तकः अन्तकस्सन् मा अन्नं विश
अन्तको माभूरित्यर्थः । यज्ञीवितं मम तेनाब्रेन मां आप्यायस्व
वर्धय ॥ ९ ॥

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणी^२ निस्त्रा-

^१ मनु. ४-६२.

^२ दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणीना.

वयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समा-
श्रितः । ईशस्तर्वस्य जंगतः प्रभुः प्री-
णाति विश्वभुग्निं ॥ १० ॥

द्वाभ्यां हस्ताभ्यामुदकं निस्तावयेत् । अङ्गुष्ठमात्र इत्यृचः वाम-
देव क्रषिः अनुष्टुप्छन्दः आत्मा देवता । मात्रच्चप्रत्ययः । आद्यः
परमात्मा स्मृतः पुरुषः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या । आह च
कुण्ठद्वैपायनेस्त्रावित्रच्युपाख्याने—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं विचकर्ष यमो बलात् ॥ इति ॥

तत्परिमाणश्च तदाश्रयश्चासावीश्वरः जगतो जङ्घस्य शास्ता
वैवस्वतः प्रभुः प्रभूतं प्रीयतां विश्वं भुनक्ति भुङ्ग इति विश्वभुक् ॥ १०

हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तस्तमाचरेत् श्रद्धायां
प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्नेनाप्याय-
स्वेति पञ्च ॥ ११ ॥

पञ्चैते मन्त्राः हुतानुमन्त्रणं तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्यानुमन्त्र-
णमन्वीक्ष्य वदनं तद्वृद्ध्वहस्तस्तमाचरेत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मानम् ॥ १२

स्वशरीरमनुमन्त्रयत इति शेषः । जीवपरमात्मानवेकीभावये-
द्विति मन्त्रार्थः ॥ १३ ॥

अक्षरेण चात्मानं योजयेत् ॥ १३ ॥

अक्षरं प्रणवः तेन आत्मानं प्रणवं क्षेत्रज्ञं वा एकीभूय
ध्यायिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते ॥ १४ ॥ १२ ॥

विदुषः प्रशंसैषा । तथा च श्रुतिः—‘स य इदमविद्वानग्निहोत्रं
जुहोति यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तावक्तु स्यात्’¹ इति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।
तदत्सर्वाणि पापानि दद्यन्ते ह्यात्मयाजिनः ॥

इषीकं तृणविशेषः । तूलग्रहणात् शुष्कमिति शेषः । आत्मयाजी
यथाविधि भुञ्जानः सर्वाणि इह जन्मनि जन्मान्तरे च कृतानि ।
श्रुतिरपि ‘तद्यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मा-
नः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति’¹ इति ॥ १५ ॥

**केवलाधो भवति केवलादी । मोघमन्नं वि-
न्दत इति ॥ १६ ॥**

एवमविदुषो निन्दया विदुषः प्रशंसा । अर्च पापं इतरथा
केवलाधो भवेत् । कोऽसौ? केवलादी केवलाहारीत्यर्थः । स
एव मोघमन्नं विन्दत इति अनया ऋचा निन्दयते इति शेषः ।

अस्य ऋषिर्भिकुः त्रिष्टुप्छन्दः । अन्नदानप्रशंसा । मोघमप्रधानं
अन्नमदनीयं विन्दते भुङ्गे तस्य केवलाशनं वध एवेत्यर्थः । अथ
वा—एतद्विक्षोर्वाक्यं, तस्य वध इत्युक्तं तमावेष्यति नार्यमणे
पुष्यति देवतार्थं न प्रयच्छतीति । नो सखायं नाप्यभ्यागतं
पूजयति स एव केवलाद्वा भवति केवलादित्वात् । तदेतद्वितयेन
गतश्चोकर्दीशतिवस्तरः ॥ १६ ॥

स एवमेवाहरहस्तायंप्रातर्जुहुयात् ॥१७॥

एतद्विम्यते ‘सर्वावश्यकावसाने’ इत्यस्य दिवसे कर्तव्यानामन्ते
दिवामोजिन इव एवं रात्रावित्ययमर्थं इति ॥ १७ ॥
रात्रौ भोजनद्रव्याभावे कथम्?

अद्विर्वा सायम् ॥ १८ ॥

भोजनीयम्, आचमनभोजनसामान्यात् ॥ १८ ॥

मनुष्याणां पौर्वापर्यमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्रे भोजयेदतिर्थीनन्तर्वतीरनन्तरम् ।

बालवृद्धांस्तथा दीनान्व्याधितांश्च वि-

शेषतः ॥ १९ ॥

अन्तर्वती गर्भिणी । क्रज्वन्यत् ॥ १९ ॥

अन्यथाकरणनिन्दा—

अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुक्ते यथाविधि ।
भुज्यमानो न जानानि न स भुक्ते स
भुज्यते ॥ २० ॥

भुज्यमानः क्षीयमाणोपि न जानात्यात्मनोऽन्तम् । न हि स
भोजनकर्ता । किं तर्हि? स भुज्यते कर्म भवति । यथा
भुज्यमानं द्रव्यं क्षीयते एवं केवलादीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

पितृदैवतभृत्यानां मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
वाग्यतो विघसमश्रीयोदेवं धर्मो विधीयत
इति ॥ २१ ॥

विघसः शेषः । तथा वसिष्ठोऽप्यतिथिपूजाप्रकरणेऽप्याह—
'श्रेयांसंश्रेयांसमानुपूर्व्येण । स्वगृह्याणां कुमारीबालवृद्धतरुणप्र-
जाताः । ततोऽपरान् गृह्यान् । श्वचण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ
निर्वरेत । शूद्रायेच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यान् । शेषं दम्पती भुज्ञी-
याताम्'* इति । वाग्यत इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २१ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः॥

*वा, ध. ११-११.

द्वितीयप्रश्ने सप्तमौऽध्यायः।

अपरिमितं ग्रासानां परिमाणसङ्ख्यानियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

आहिताग्निरनडुंश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्वन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश-
तामिति ॥ २३ ॥

अनडुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । नैषां परिमितमित्येतत्सिद्ध्यति ।
कर्मकर्तृत्वेनानश्वतमेषां न सिद्धिः कर्मणः । उपवासप्रतिपेषश्चा-
यम्, आहिताग्नेर्ब्रह्मचारिणश्च उपवासे सति शुश्रूषायाः कर्मणश्च
लोपप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

किञ्च—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्वस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्
सः ॥ २४ ॥

प्राणाग्निहोत्रलोपनिन्दैषा । नन्वेवं सति पञ्चाहुतिलोप एव दोष-
स्यात्, नैतरग्रासलोपे । यथाऽग्निहोत्रहोमे हुतशेषप्राशनाभावे दो-
षो नास्ति तद्वदेतदपि । वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते । स्यादेत-
देवं यद्यनशननिन्दा स्यात्, अपि तु अदन्तदंशननिन्दैषा ॥ २४

किमेष एवोत्सर्गः सर्वदाऽशितव्यमेव नेत्याह—

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधा-
नम् ॥ २५ ॥

उपवास एव साधीयानित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुक्ते कदाचनेति

कालयोरन्तराऽनशनं तदुपवासफलं भवेत् । अतश्च नान्तरा भोजनं
कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा ज-
पेदिति ॥ २७ ॥

निरुद्धे भोजने व्याध्यादिना द्रव्यासम्भवेन वा तदानीं ‘मूर्ख-
वस्त्वः’ इत्यादीन् प्राणाहुतिमन्त्रान् वा जपेत् उत्तमः ॥ २७ ॥

एवमाचरन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २८ ॥

प्राणो ब्रह्म तद्युं तद्रावः ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनर्थमविधरणे
द्वितीयप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

—०—

येन विधिना स्वयं भुक्तीत तत्प्रतिपादयितुमधुना परमोजनं का-
रयितुं काम्यस्य विधानमुच्यते । द्विविधं भवत्यतिथिभोजनं श्रा-

द्वितीयप्रश्ने अष्टमोऽध्यायः।

द्व्यभेजनं च । तदिदानीं श्राद्धमुच्यते —

पित्रयमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशास्यं पुष्टिकर्म च ॥ १ ॥

पितृदेवत्यं पित्र्यं श्राद्धम् । तदेव आयुष्यमायुषे हितम् । स्वर्ग्यं
स्वर्गसाधनम् । प्रशस्यं प्रशंसनीयम् । पुष्टिकर्म सर्वमुखसम्पाति-
भावलक्षणं श्राद्धं बक्ष्याम इति सङ्ग्रहः क्रियते ॥ १ ॥

कान् पुनश्श्राद्धे भोजयेदित्याह—

त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निष्ठडङ्गः
विच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्सनातक इति
पङ्किपावनाः ॥ २ ॥

त्रयो मधुशब्दवन्तो मन्त्राः ‘मधु वाता क्रुतायते’^१ इत्यादयः।
ते येन बहुशोऽभ्यस्ताः स त्रिमधुः । त्रिनाचिकेतो नामाध्वराणां
ब्रतं तच्चारी ‘अयं वाव यः पवते’^२ इत्यनुवाकत्रयं विद्वान् ।
त्रिसुपर्णो नाम बहूचानां ब्रतं तच्चारी त्रिसुपर्णः ‘वह्न मेतु
माम्’^३ इत्यनुवाकत्रयं विद्वान् । पञ्चाग्निः सम्यावसथ्याभ्यां सह ।
षट्डङ्गवित् प्रसिद्धः । शीर्षकः शिरोवृत्तिकः अर्थर्वणमेतच्छिरो-
ब्रतनाम । ज्येष्ठसाम ‘मूर्धनिं दिवः’^४ इत्यस्यामुत्पन्नं तद्योऽधीते
स ज्येष्ठसामिकः । एवमुक्तलक्षणः स्नातको वेदितव्यः । पङ्कि-
पावनाः पङ्किशोषकाः ॥ २ ॥

तदभावे रहस्यवित् ॥ ३ ॥

रहस्यमरण्ये पठितव्यो ग्रन्थो यः तर्मर्थतो ग्रन्थतश्च वेत्ति

^१ क्रक्षसं. १-६-१८.

^२ तै. ब्रा. ३-११-७.

^३ याजिकी. ४८.

^४ क्रक्षसं. ४-५-९.

सोऽपि पहिपावनः श्राद्धार्हः । तदभावशब्दः पूर्वस्मन्वन्धनीयः ।
रहस्यविद्मावे त्रिमवादय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ऋचो यजूषि सामानीति श्राद्धस्य महिमा। तस्मादेवंविदं सपिण्डमप्याशयेत् ॥ ४ ॥

महिमा सम्पत्पुणिपावनाः । ऋगादिशब्देन तद्विदो लक्ष्यन्ते ।
यस्मादेवं तस्मात् एवंविदं वा सपिण्डमप्याशयेत् एवंविदं रह-
स्यविदं ब्रह्मज्ञम् । तस्मादत्यन्तगुणवानपि रहस्यवित्सपिण्डो भोज-
यितव्यः । रहस्यविदेव भूतानां श्रेष्ठो भवति । आह च—

भूतानां प्राणिनश्श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराश्श्रेष्ठाः नरेषु ब्रह्मणास्मृताः ॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥
ब्रह्मविद्वच्चः परं भूतं न किञ्चिदिह विद्यते ॥¹ इति ॥
राक्षोग्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूषि च।
मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयञ्छनैः ॥५॥

राक्षोग्नानि सामानि ‘अग्ने रक्षणो अंहसः,’² अग्ने युक्त्वा
हि ये तव,³ प्रत्यग्ने मिथुनादह यातुधाना,⁴ प्रत्यग्ने हरसा हरः,⁵
न तस्य मायया च न,⁶ श्रुष्टचग्ने नवस्य मे,⁷ यद्वा उवि-
श्पतिः पितः,⁸ अग्नि होतारम्⁹ एतत्सूक्तोत्पत्तानि । स्वधावन्ति
यजूषि च ‘सोमाय पितृपीताय स्वधानमः’¹⁰ इत्यादीनि । मध्वृ-

¹ मनु. १-१६.

² क्रक्षसं. ५-२-२०.

³ ४-५-२९.

⁴ ८-४-९.

⁵ ८-४-९.

⁶ ६-२-१२.

⁷ ६-२-११.

⁸ ६-२-११.

⁹ ३-१-१९.

¹⁰ बो. दृ. १-८-८.

द्वितीयप्रश्ने अष्टमोऽत्यायः.

चः ‘मधु वाता’^१ इत्यादेनि श्रीणि । पवित्राणि ‘पवमानस्मु-
वर्जनः’^२ इत्यादीौनै । मुक्तानान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ ५ ॥

चरणाप्तोऽनुचानान्येनिगोत्रमन्त्रासम्ब-
न्धाऽनुचीनमन्त्रवतस्थ्यवरानयुजः पूर्वेद्युः
प्रातेरेव वा निमन्त्रय सदभोपकलृप्तेष्वास-
नेषु प्राङ्मुखानुपवेशयत्युद्भुखान्वा ॥ ६ ॥

चरणमाचारः । यद्वा—गुरुपूर्वकमागतं शाखाध्ययनं तद्विहि-
तोपनयनं च येषां ते चरणवन्तः । वेदाङ्गाध्यायिनोऽनुचानाः ।
योन्यसम्बन्धाः मातृपित्रसम्बन्धाः । गोत्रासम्बन्धाः असगोत्राः ।
मन्त्रासम्बन्धाः अशिष्योपाध्यायाः । शुचयो बाह्यान्तरयोः ।
मन्त्रवन्तः श्रोत्रियाः । त्रिमध्वादीनामेतेषां च समस्तभावः कल्प्यः ।
निमन्त्रणं श्वः करिष्यामि प्रसीदिन्तु भवन्तः भोक्तुमित्येवमादि ॥ ६ ॥

अथैनांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धै-
र्माल्यैश्वालङ्कृत्याग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातो-
ग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याग्निमुखा-
त्कृत्वाऽऽज्यस्य तिस्र आहुतीर्जुहोति ।
सोमाय पितृपिताय स्वधा नमस्स्वाहा ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम-
स्स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्ठकृते
स्वधा नमस्स्वाहेति ॥ ७ ॥

^१ क्रुक्सं. १-६-१८.

^२ तै ब्रा. १-४-८.

करिष्यामीत्युक्ते कुरुप्वेत्यभ्यनुज्ञात इति शेषः । अन्यतो हि प्राप्त्यर्थमाग्रिमुखादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

**तच्छेषेणान्नमभिधार्य अन्नस्यैता एव तिस्रा
आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥**

तच्छेषेण आज्यशेषेण अन्नस्य अन्नेनेत्यर्थः एता इत्याहुति-
मन्त्रान्वयपदिशति ॥ ८ ॥

वयसां पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

वयश्शब्देन इह काका गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

पितृभ्यो दातव्ये वयोभ्यः पिण्डदाने कारणमाह—

**वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्तीति वि-
ज्ञायते ॥ १० ॥**

प्रतिमया आकारेण ॥ १० ॥

कराङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति ॥ ११ ॥

भोक्तुकामस्य ब्राह्मणस्य कराङ्गुष्ठेन अन्नेन स्वपाणिना भोज्य-
द्रव्यमभिमृशति । स्वपाणिव्यवहितकारणम् ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

**पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टर्चस्ते महिमा
दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं यौरपि-
धानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणा-
नां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षि-
तमसि मा पितृणां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन्**

लोक इति । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायु-
रूपश्रोता यजूंषि ते महिमा दत्तस्याप्र-
मादाय पृथिवी ते प्रात्रं यौरपिधानं ब्रह्मण-
स्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्याव-
तां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पि-
तामहानां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोक इति ।
यौस्समं तस्य त आदित्योऽनुरूप्याता सा-
मानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जु-
होमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणा-
पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रपिताम-
हानां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन्लोके इति ॥ १२ ॥

एते त्रयो मन्त्राः पृथिव्यन्तरिक्षद्युक्तमाः । लोकानां तावम्महिमा
एष वेदितव्यः यदेतद्वियोतऽत्रं तदामन्त्रयते । पृथिव्या
समं तस्यैवंविद्यस्य तव अग्निरूपद्रष्टा साक्षिभूतः एवमुपश्रोता अ-
नुरूप्यातेति च । कठचस्ते महिमा महत्त्वम् । एवमुपासनया
दत्तस्यान्नस्याप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव पात्रं आधारः यौरे-
वापिधानं ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य मुखे त्वा जुहोमि ब्राह्मणानामि-
त्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् । अक्षितमसि मा क्षेष्ठाः
क्षेयं मा गाः । पित्रादीनां परस्मिन् लोके ॥ १२ ॥

अग्नौ करणशेषेण तदन्नमभिघारयेत् ।
निरङ्गुष्ठं तु यदानं न तत्प्रीणाति वै पितृन् ॥

हस्ताङ्गुष्ठेनाभिमर्शनमुक्तम् । तदभावे निन्दैषा ॥ १३ ॥

उभयोश्शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।
तदन्तरमुपासन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥ १४ ॥

सव्येन पाणिना भाजनमुपसृथ्यैव भुज्ञीतेयेतदनेन विशीयते
शाखयोः हस्तयोः ॥ १५ ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्विः ।
तिलादाने द्यदायादास्तथा क्रोधवशेऽसुराः ॥

भोजनस्थानेषु आसनस्थानेषु च तिलविकिरणस्याक्रोधस्य च
प्रशंसैषा ॥ १६ ॥

काषायवासा यान्कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न तदेवगमं भवति हव्यकव्येषु यद्विः ॥

देवे कर्मणि पित्रये च काषायवासोनिषेधः श्रेतवाससा भवि-
तव्यं इति विशानार्थम् । किञ्च—काषायवाससो यतीश्वराः । तेऽपि
पित्रये देवे कर्मणि च जपहोमप्रतिग्रहान् कुर्वते तदेवगमं पितृगमं
च न भवतीति शेषः । हव्यं देवदैवत्यं कव्यं पितृदैवत्यम् ॥ १६ ॥

यच्च दत्तमनङ्गुष्ठं यच्चैव प्रतिगृह्णते ।

आचामति च यस्तिष्ठन् न स तेन समृ-
ध्यत इति ॥ १७ ॥

प्रदानप्रतिग्रहयोरङ्गुष्ठस्याबहिर्भावार्थः, तिष्ठतः आचमननिषेधा-
र्थश्चायं श्लोकः ॥ १७ ॥

आद्यन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वत्र दाने श्रद्धानेनादावन्ते च जलदानं कर्तव्यम् । तथा च
गौतमः—‘भिक्षादानमपूर्वं ददातिषु’ इति ॥ १८ ॥

जयप्रभृति यथाविधानम् ॥ १९ ॥

दार्विहोमिकमुत्तरतन्त्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

शेषमुक्तमष्टकाहोमे ॥ २० ॥

इतोऽधिकमष्टकाहोमादाववगमयितव्यम् । ‘आशयेष्वन्नशेषान् स-
म्प्रकिरन्ति’^२ इत्यादि । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति मासिश्वाद्वे सोऽ-
पि वेदितव्यः प्रयोगान्तरमिति ॥ २० ॥

द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ २१ ॥

देवे वैश्वदेवे ॥ २१ ॥

इतरथा दोषमाह—

सल्कियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्प-
दम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं प-
रिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

कारुण्यात् स्लेहात् लोकगर्हभयाद्वा श्राद्धविस्तरे प्रसक्ते सति
प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

^१ ५-१८.

^२ वो. गृ. २-११-४३.

उरस्तः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः ।
दक्षिणंतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डोदका
इति ॥ २३ ॥

श्रद्धासंजननोऽर्थवादः । पिण्डोदकाः पिण्डचिन्तकाः माताम-
हादयः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः ॥

औरसेन हि पुत्रेणार्णपाकरणं भवति । अतस्तप्रशंसार्थमाह—
प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

प्रजा सत्पुत्रः तत्कामस्योपदेशः करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजनननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः ॥

प्रजननमुत्पादनं तन्निमित्ता पुत्र इति समाख्या प्रसिद्धि-
रित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता पुत्रसमाख्या अतो दत्तादित्र
प्रतिनिधिः । तत्रैते क्रचौ भवतः—‘परिषद्यं ह्यरणस्य रेकणो,
न हि ग्रभाय’^१ ॥ २ ॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसावुपदेश इत्याह—

आयुषा तपसा युक्तस्त्वाध्यायेज्यापराय-
णः । प्रजामुत्पादयेद्युक्तस्त्वेस्वे वंशे
जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

आयुशब्देन तत्करणं लक्ष्यते । तच्च विधिवत्सन्ध्योपासनं
विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह च—

¹ कृक्षसं. ५-२-६.

ऋषयो दीर्घसन्दूचत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
आयुर्विप्रापवादेन सन्ध्यावन्दनहानतः ॥
अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरपि ध्रुवम् ।
नाधितिष्ठेत केशांस्तु न भस्मास्थिकपालकान् ।
न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जीविषुः ॥ इति ॥

तथा—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं ब्रजत्याशु मूच्चकोऽशुचिरेव च ॥¹

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । ‘एतत्खलु वाव तप इत्या-
हुर्यस्वं ददाति’ इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणं वा ब्रह्मचर्यादि ।
स्वाध्यायेज्ये तु प्रसिद्धे एव । स्वे इति । स्वयं ब्राह्मणो
ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियमिह उपस्थमभिप्रेतं पुत्रकारणत्वात् ।
जयः परदारादिवर्जनम्, स्वदारेष्वप्यकालवर्जनं च । एते प्रजो-
त्पत्त्युपायाः यथा विधानं क्रियमाणाः प्रजोत्पत्त्युपाया भवन्ती-
त्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ।
तानि मुच्यात्मवान् भवति विमुक्तो धर्म-
संशयात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवश्य-

¹मनु. ४-७१, १३४.

कर्तव्यैरिति शेषः । जन्म उपायनं ततः प्रभृति क्रृष्णवान् भवति । ततः प्राक् शूद्रसमत्वात् । तानि कर्मणि क्रृष्णानि विमुच्य यथाविधि सम्पाद्य आत्मवान् स्वतन्त्रो भवति । यस्माद्यं धर्मसंशयात् किमेतानि यथावत् सम्पादयितुं शक्यामो न वेत्येवं रूपसंशयाद्विसृक्तो भवति ॥ ४ ॥

केन कर्मणा तद्विमपाक्रियत इत्याह—

स्वाध्यायेन क्रषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्दरम् । प्रजया च पितृन्पूर्वाननृणो दिविमोदते ॥ ५ ॥

सोमेन सोमयगेन ॥ ६ ॥

आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तत्राह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमभुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोहतीति ॥ ६ ॥

पौत्रेण दृष्टेन । तत्पौत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि दृष्टेनेति-
शेषः । अपृतं देवैस्सायुज्यम् । नाकं कमिति सुखमेतत्प्रतिषिध्यते । दुःखाननुविङ्गं सुखं ब्रह्मणः पदमिति यावत् । ‘दिविमोदते’ इति सिद्धे पुनरुपादानं वहुपुत्रोत्पादनार्थम् । अथाहुः पौराणिकाः—

द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः..

एषव्या वहवः पुत्राः यदेकोपि गर्यां व्रजेत् ।
एषव्या वहवः पुत्राः नीलं वा वृषमुत्सजेत् ॥ इति ॥

अथेदानीं क्रणसंयोगतदपाकरणे श्रुतिप्रमाणके इत्याह—

विज्ञायते च—जायमानो वै ब्रह्मणस्त्रिभिर्
ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवमृणसंयोगं
वेदो दर्शयति ॥ ७ ॥

तदपाकरणं चेति शेषः ॥ ७ ॥

किञ्च—

सत्पुत्रमुत्पाद्यात्मानं तारयति ॥ ८ ॥

सत्पुत्रस्सापुत्रः अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नो यथा भवति तथो-
त्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । ‘अनुशिष्टं लोकर्यं पुत्रमाहुः तस्मा-
देनमतुशास्ति’ इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

इदं चान्यत्—

सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान्।
सत्पुत्रमधिगच्छानः तारयत्येनसो भयात् ॥

अधिगच्छानः प्राप्तुवानः सप्तपूर्वपरानात्मसप्तमान् अन्यान्
असत्पुत्रान् एनस्तारयतीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रजासन्तानमुत्पाद्यफलमवाप्नोति ॥

तस्माद्यत्वान् प्रजामुत्पादयेत् ॥ ११ ॥

औषधमन्त्रसंयोगेन ॥ १२ ॥

ओषधिसंयोगेन हि प्रजा भवति, शुक्रपानां क्रिमीणामपनयनात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि रक्षःपिशाचाद्यपनयनात् । ‘तस्माद्यत्वान् प्रजामुत्पादयेत्’ इत्यस्य विस्तरः ॥ १०-१२ ॥

न चैतावता—

या वेदवाहाः स्मृतयो याश्च काश्च कुटृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तपोनिष्ठा हि ताः स्मृताः^१ ॥

इत्यवमाशङ्कनीयमित्याह—

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

तस्य प्रजोत्पादने यत्तः औषधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलज्ञानेनेति? श्रुतिसामान्येन श्रुतेस्समानभावस्तुल्यता ऐकरूप्यं श्रुतिसामान्यं तेन । किमुक्तं भवति? प्रजामुत्पादयेदित्यस्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्टचौषधमन्त्रादिषु चैकरूपेणापेक्षिकत्वादिति ॥

इदानीमृणश्रुतौ ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थमेतदित्याह—

सर्ववर्णेभ्यः फलवत्त्वादिंति फलवत्त्वादिंति ॥ १४ ॥

^१ मनु, ३२०९९.

फलवत्त्वात् प्रयोजनवत्त्वात् । फलमिहेपनयनस्याध्ययनं तच्च
वेदार्थज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामित्यर्थः ।० यदा—फलवत्त्वात्
औषधमन्त्रादेरपि ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते वोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः

अथातस्संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सम्यक् न्यासः प्रतिग्रहणां संन्यासः विधिविधानमितिकर्त-
व्यता ॥ १ ॥

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रब्रजतीत्येकेषाम् ॥

स इति सर्वनामा प्रसिद्धो निर्दिश्यते । स च गर्भाधा-
नादिसंस्कारैसंस्कृतः अधीतवेदी चीर्णव्रतो गृहस्थाश्रमप्राप्तियो-
ग्यो गृह्यते । तत्रापि दृष्टानुश्रविकविषयवितुणास्य ब्रह्मविदो
ब्रह्मचर्यादेव संन्यासेऽधिकारो नान्यस्य । इदमपरं तस्य विशेषणं ब्रह्म-
चर्यवानिति । अतश्रविष्टुतब्रह्मचर्यस्यापि चरितनिर्वेषस्व गृह-
स्थसंन्यासवनाश्रमाधिकारः । प्रब्रजति प्रकर्षेण ब्रजति न प्रत्या-
वर्तते इत्यर्थः । तत्र दोषमाह—

चण्डालादिप्रत्यवसिताः परित्राजकतापसाः ।
तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैस्सह वासयेत् ॥

संवासात्तत्र प्रायश्चित्तं संवर्ते आह—

सन्यस्य दुर्मितः कश्चित्प्रत्यापर्ति भजेत यः ।
स कुर्यात्कृच्छ्रमशान्तं पाण्मासात्प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ॥
एतदेकेषां मतम् ॥ २ ॥

अथ परेषामाह—

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ॥

शालीनयायावरा इति च गृहस्थानमेव केनचिद्वृत्तिविशेषण
संज्ञामुत्तरस्मिन्नव्याये वक्ष्यति । अनपत्याश्रेदेऽपि प्रवर्जेयुः ॥ ३ ॥
एवमथ सापत्यानामपि—

विधुरो वा ॥ ४ ॥

स्वस्मिन् संजात इति शेषः । विधुरो मृतभार्यः भार्यान्त-
रोपादानार्थमसर्थश्च गृह्यते ॥ ४ ॥

साम्प्रतमविधुरस्यापि सापत्यस्याह—

प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ॥ ५ ॥

अयमसमर्थस्याग्रिहोत्रादिषु समर्थापत्यस्याधिकारः ॥ ५ ॥

अयमपरः कालनियमः पूर्वस्समुच्चिते विकल्पार्थः तेनैकराश्या-
पेक्षया—

सप्तत्या ऊर्ध्वे संन्यासमुपदिशन्ति ॥ ६ ॥

प्रायशसप्तत्या ऊर्ध्वमेव भार्यानिवृत्तिरस्य गाहस्थ्यधर्मानुष्टाना-
सामर्थ्य वा भवतीति तत्त्वत उक्तं सप्तत्या ऊर्ध्वमिति ॥ ६ ॥

द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः

वानप्रस्थस्य संसारकर्मविरामे ॥ ७ ॥

विरामोऽवसानम् । असामर्थ्यमाश्रमविहितं धर्मानुष्ठाने । अस्या-
मवस्थायां प्रब्रज्याप्रब्रज्य वा वानप्रस्थनापि ध्यानपरायणेन भवित-
व्यं वानप्रस्थान्तरेभ्य एव भैक्षमाददानेन । उक्तावस्थाव्यतिरि-
क्तावस्थासु कृतोपि संन्यासोऽकृत एव भवति ॥ ७ ॥

संप्रत्युक्तलक्षणानामप्यनात्मविदां संन्यासाधिकाराभावं दर्शयितुमृचं
पठति—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा
न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ८ ॥

सैषाऽश्रमचातुर्विध्यप्रस्तावेऽस्माभिर्व्याख्याता । तं विदित्वै-
वेत्येतदत्रोपयुज्यते ॥ ८ ॥

अस्यामृचि नित्यो महिमेति पदद्वयमस्ति । तत्त्वावदुपपादयति—

अपुनर्भवं नयतीतिनित्यः ॥ ९ ॥

पुनर्भवः पुनर्जन्म तद्भावं नयतीति नित्यः पदविन्यासेनेत्यर्थः ॥

महत्त्वं गमयतीति महिमा ॥ १० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ १० ॥

विधि व्याख्यास्याम इत्युक्तं, तमाह—

**केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्प-
यते ॥ ११ ॥**

पूर्वाह्ने वपनं कृत्वा अपराह्ने उपकल्पयते आज्ञयति ॥ ११ ॥
किं तदित्याह—

**यष्ट्यश्चिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-
मिति ॥ १२ ॥**

यष्ट्यो दण्डः द्वितीयार्थे प्रथमा । शिक्यं रज्जुनिर्मितं
भिक्षापात्रधारणम् जलपवित्रमुदकस्यापनयनहेतुभूतं आचमनार्थ
वस्त्रम् । तत्त्वाभिनवं केशादिरहितं च द्विगुणं त्रिगुणं चाष्टाङ्गुलं
प्रादेशमात्रं भवति । उक्तः कमण्डलुः । पात्रं भैक्षाचरणार्थम् ।
तत्र विकल्पः—‘अलावुं दासुपात्रं वा मृण्मयं वैणवं तथा^१
इति । इतिशब्दः पादुकाद्युपलक्षणार्थः । तथा हि—

पादुकामजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ ।
सूचीपल्लववल्कं च त्रिविष्टब्धं कमण्डलुम् ॥

एतेष्वन्यतमाभावेऽपि दोषाभावस्व्यापनार्थमिदम् ॥ १२ ॥

**एतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्रथ-
गारेवाऽऽज्यं पयो दधि त्रिवृत्प्राश्य उपव-
सेदपो वा ॥ १३ ॥**

आपरिसमातर्ने भुञ्जीत । अपां त्रिवृता सह विकल्पसम्भवा-
पेक्षः ॥ १३ ॥

^१मनु. ६-५४.

द्वितीयप्रश्ने इशमोऽव्यायः—

तस्य प्राशनमन्त्रः—

ओं भूस्सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्य-
म् । ओं भुवस्सावित्रीं प्रविशामि भग्ने
देवस्य धीमहि । ओं सुवस्सावित्रीं प्रवि-
शामि धियो यो नः प्रचोदयात् । पञ्चोऽ-
र्धचक्षास्ततस्मस्तया च व्यस्तया च ॥

प्रणवव्याहृतिसावित्रीपादैः सावित्रचाः पञ्चो विहरणमेतदित्यर्थः ।
अर्धचक्षाः सावित्रचाः प्रणवव्याहृतिभिर्विहरेत् । ततश्च सम-
स्तयाऽनवानमुच्चरितयैव विहरेत् । व्यस्तया पञ्चोऽन्ते विरम्यो-
च्चरितया विहरेदेव ॥ १४ ॥

आत्मानमात्मन आश्रमादाश्रममुपनीय
ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ॥ १५ ॥

आश्रमात्तरमितिवचनात्विवृत्प्राशनादूर्ध्वं प्रत्यापत्तिर्नास्तीति दर्श-
यति । ब्रह्म सावित्री तया पूतः त्रिवृत्प्राशनेनैव संन्यासः कृत
इत्येतदेकीयं दर्शनम् ॥ १६ ॥

तथा परेषाम्—

अथाप्युदाहरन्ति—
आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।

द्वितीयप्रश्ने दद्यमोऽन्नायः।

सादयित्वा दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतने
दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चान्त-
र्धयेतां रात्रिं जागर्ति ॥ २० ॥

आहवनीयशब्दः परिगृहीताग्रिपारिग्रहार्थः । अतः औपवस-
न्तीत्योपवसम् । तेनापि तत्सन्निकर्ष इदं कर्तव्यम् । जागर्ति
बुध्यते । एषा हि ब्रह्मरात्रिः । अन्यदसंवृतम् ॥ २० ॥

य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोप्य ब्राह्मणोऽ-
श्रीन् समारोप्य प्रमीयते सर्वे पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्याम् ॥ २१ ॥

अश्रीन् समारोप्य आत्मनीति शेषः । वक्ष्यमाणस्यात्मसमा-
रोपणस्य अस्मिन्नप्यवसरे पाठोऽभ्यन्तः परस्मिन्नापि क्रमेऽग्निसमारो-
पणाभ्यनुज्ञानार्थः । एतदवस्थापन्नस्य मृतस्याश्रमफलावासिर्भवती-
त्यमिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय काल एव प्रात-
रग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २२ ॥

रात्रेः पश्चिमो यामः पञ्चधट्टिकावशेषो ब्राह्मो मुहूर्तः । उषः-
प्रभृत्योदयादित्येके । तत्र शक्तचेष्टको विकल्पः । कालग्रहणं
उपोदयाभ्युषितोदयकालानां यस्य योऽङ्गीकृतः कालसत्प्रदर्शना-
र्थम् ॥ २२ ॥

अथ पृष्ठांस्तीत्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टसन्ति-
ष्टते ॥ २३ ॥

अग्निवैश्वानरो देवता अस्य । औपासननिष्ठ आत्मसमारोप-
श्रेत् तदैवत्यः चरुः । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपेदमृणम-
यान्यनायसानि ॥ २४ ॥

उत्तरत्र मन्त्रविधानात् तूष्णीमेवात्र प्रक्षेपः ॥ २४ ॥

गार्हपत्ये अरणी भवतं नस्समनसाविति ॥
प्रक्षिपतीत्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

अथात्मन्यग्नीन् समारोपयते या ते अग्ने य-
ज्ञिया तनूरिति त्रिख्विरेकैकं समाजिग्रति ॥

एकैकमग्निं सम्यावस्थ्यावपि यदि विद्येते, तथा औपासन-
मपि । जिग्रतिः गन्धोपादाने वर्तते । ततश्च धूपायने* नाम्नेराघ्राणं
कर्तव्यमिति गम्यते । सर्वत्रायमात्मसमारोपणप्रकारः ॥ २६ ॥

अथान्तर्वेदि तिष्ठन् ओं भूर्भुवस्सुवः संन्य-
स्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति
त्रिसुपांशूक्ता त्रिरूचैः ॥ २७ ॥

* धूपायनाने. (पा)

द्वितीयं प्रश्ने इत्यामोऽध्यायः।

ज्ञुहुथादिनि वाक्यसमाप्तिः । संन्यस्तमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

त्रिपत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ २८ ॥

त्रिपत्याः । मुषामादिषु पागात् पत्वम् । देवा हि सर्क-
ह्विर्वेक्षिनामिति मन्वतेऽनृतम्, ‘अनृतममिता मनुप्याः’ इति श्रुतेः ।
विस्तैः प्रतियन्ति श्रद्धयति ॥ २८ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः इति चापि
पूर्णमञ्जलिं निनयति ॥ २९ ॥

अस्मत्तः निर्भयानि भूतानि सन्त्वति मन्वार्थः । अद्विः पूर्णोऽ-
ञ्जलिः द्विहस्तसंयोगः ॥ २९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति -

अभयं सर्वभूतेभ्यो इत्वा यश्चरते मुनिः । न
तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चापि हि जाय-
त इति ॥ ३० ॥

अभयदानप्रशंसेषा । एतदन्तश्च संन्यासविविः । ये पुन-
रनग्नयो विधुरादयः तेषामप्युपकल्पप्रभृति दानान्तः प्रायोऽप्रिकार्यर-
हितो द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥

संन्यासाश्रमधर्मविधानायान्तः प्रपञ्चः—

स वाचंयमो भवति ॥ ३१ ॥

ये एवंकृतसंन्यासः स वाचंयमस्यात् आत्मनिकमेतदुक्तम-

न्यत्र स्वाध्यायान्मनोचारणाच्च । उक्तं च—‘स्वाध्यायादिषु
विसृजन्तो वाचम्’ इति ॥ ३१ ॥

यष्ट्यश्रिशक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-
मुहूर्तैतत्समादाय यत्रापस्तद्दत्स्त्वा-
त्वाऽप आचम्य सुरभिमत्याऽङ्गिङ्गाभि-
र्वाहीनीभिहिंरण्यवर्णाभिः पावमानीभि-
रिति मार्जियित्वाऽन्तर्जलगतोऽधर्मषेण
पोडशप्राणायामान् धारयित्वोक्तीर्य वासः
पीडयित्वाऽन्यत्रयतं वासः परिधायाप
आचम्यो भूर्भुवस्सुवरिति जलपवित्रमा-
दाय तर्पयति—ओं भूस्तर्पयाम्यो भुवस्त-
र्पयाम्यो सुवस्तर्पयाम्यो महस्तर्पयाम्यो
जनस्तर्पयाम्यो तपस्तर्पयाम्यो सत्यं तर्प-
यामि ॥ ३२ ॥

आश्रमसाधारणविहितानां स्नानादीनामनुक्रमणं पोडशप्राणाया-
मानामपि विधानार्थं तर्पणान्तरविधानार्थं च । तर्पणं जलपवित्र-
निसृतेन ॥ ३३ ॥

देववत्पितृभ्योऽङ्गिलिमुपादाय ओं भूस्त्वधों
भुवस्त्वधों सुवस्त्वधों भूर्भुवस्सुवर्महर्नम
इति ॥ ३३ ॥

द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः।

तर्पयतीति प्रकृतम् । देववदिति प्राचीनावीतनिवृत्यर्थम् ।
मन्त्रा अपि स्वधाकरणमात्राः । न चतुर्थीनमस्कारान्तराः॥

एवं तर्पणे कृते—

अथोदुत्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादेत्यमुपति-
ष्टते ॥ ३४ ॥

द्वे जपित्वा वैशेषिकमुपस्थानम् ॥ ३४ ॥

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष
ज्योतिः य एष तपत्येष वेदो य एष तप-
ति वेद्यमेवैतद्य एष तपति एवमेवैष आ-
त्मानं तर्पयत्यात्मने नमस्करोति आत्मा
ब्रह्मात्मा ज्योतिः ॥ ३५ ॥

प्रगवप्रश्नसेषा । प्रणवो ब्रह्मणो नेदिठमिद्यानम् । वेद्य-
तीति प्रणवो वेदः वेद्यं वेदितव्यम् । एष इत्यपरोक्षनिर्देशः
सर्वदा आदित्यप्रणवब्रह्मतादात्म्यप्रतिपत्त्यर्थः । एवमादित्योपस्था-
नवेद्याणां मनस्समाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्—
‘तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपः तदर्थभावनम्’^१ इति च । तदन्य-
दृष्ट्य येवागमप्रकारः । एवमेवैषः भिक्षुरात्मानं तर्पयति-
नमस्करोति ब्रह्म ज्योतिः ब्रह्म परिवृद्धं सर्वतः ज्योतिः
ज्योतिदीर्घसिकर्म ॥ ३६ ॥

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽप-
रिमितकृत्वो वा ॥ ३६ ॥

विवृतमेतत्तत्रत्र ॥ ३६ ॥

कमण्डलूद्धकग्रहणार्थमाह—

ओं भूर्भुवस्स्वरिति पवित्रमादायापो गृह्णाति।

पवित्रं तेन पावयित्वा जन्त्वादिवारणार्थम् ॥ ३७ ॥

नातऊर्ध्वमनुदृताभिरद्विरपारिसुताभिरपरि-
पूताभिर्वाऽुच्चामेत् ॥ ३८ ॥

अनुदृताभिः अन्तर्जलाशयात् । अपरिसुताभिः परिमिता-
भिः । पवित्रान्तापरिपूताभिः ॥ ३८ ॥

न चातऊर्ध्वं शुक्लं वासो धारयेत् ॥ ३९ ॥

शुक्लप्रतिषेधात् कुङ्कमकुसुममञ्जिष्ठरक्मनुज्ञातमेव ॥ ३९ ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ ४० ॥ १७ ॥

उक्तैऽपि दण्डत्रित्वे विकल्पाभिधानं किमर्थम् ? उच्यते—सकला-
अमधर्मानुष्ठाने सति दण्डसङ्क्षयार्था नाभिनिवेशः कर्तव्य इत्यभि-
प्रायः ॥ ४० ॥

भिक्षोर्हि द्विविधानि व्रतानि भवन्ति महाव्रतान्युपव्रतानि च ।
तत्र महाव्रतान्याचष्टे—

अथेमानि व्रतानि भवन्ति । अहिंसा सत्य-
मस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इति ॥

द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः..

गुरुशुश्रूषा पित्रोश्च परिचारणम् । विद्यागुरोर्वा । यद्यपि
विदितवेदितव्यस्य संन्यासेऽधिकारः । तथाप्रपि संशयनिरोधनं सं
भाव्यत इति गुरुशुश्रूषया भवितव्यम् । असमीक्ष्यकारित्वं प्रमादः
तदभावोऽप्रमादः । आहारदोषोपि त्रिधा भवति जात्याश्रयनिमि-
त्तैर्लेशुनपतितकेशादिभिस्तदाहारशुद्धिः । चशब्दसन्तोषादिपरिग्रि-
हार्थः । ब्रतोपव्रतयोर्भेदेन विधानं प्रायश्चित्तगुरुलवुत्स्योपपाद-
नार्थम् ॥ ४१ ॥

अथ भैक्षचर्या ब्राह्मणानां शालीनयायाव-
राणामपवृत्ते वैश्वेदेवे भिक्षां लिप्सेत ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं तच्चर्या तदार्जनम् ब्राह्मणानां गेहे
पितॄत्व्याहारः । भिक्षां भिक्षितव्यद्रव्यं लिप्सेत याचेत ॥ ४२ ॥

अथ भिक्षामन्त्रः—

भवत्पूर्वा प्रचोदयेत् ॥ ४३ ॥

‘भवति भिक्षाम्’ इत्यादिसिद्धे सत्यारम्भात्क्षत्रियवैश्यभिक्षुकयो-
रयेव मन्त्रः । तयोरपि संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञ.पितं भवतीति ।
तत्पुनर्ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायकृतोपमादिकं प्रसिद्धं समीक्ष्य युक्ता-
युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४३ ॥

गोदोहनमात्रमाकांक्षेत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रमुक्त्वेति शेषः ॥ ४४ ॥

अथ भैक्षचर्यामुपाहत्य शुचौ देशे न्यस्य
हस्तपादान्प्रक्षालयादित्यस्याग्रं निवेद्य उदु

त्यं चित्रमिति प्रक्षाळ्याच्चम्य ब्रह्मणे नि-
वेदयते ब्रह्मजडानमिति ॥ ४५ ॥

पृथगेतौ पिटकस्थौ शुचौ देते निधाय ॥ ४६ ॥
अथात्य प्राणाहुतय एवाग्निकार्य इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदर्शयति—
विज्ञायते—आधानप्रभृत्ययमेवाऽग्नयो भव-
न्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्य-
पचनो व्यान आहवनीय उदानसमानौ
सम्भ्यावस्थयौ ॥ ४६ ॥

आधीयन्तेऽन्नय आत्मनीत्यात्मसमारोपणमाधानं तत्प्रभृतीत्यर्थः ॥

पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्थाः ॥ ४७ ॥

उक्तानुवादोऽयम् । पञ्चसहृच्चा सम्भ्यावस्थयकरणपक्षमाश्रित्य ।
अकरणपक्षेऽपि तत्सङ्कल्पोऽस्त्वेव । ‘आहवनीये सम्भ्यावस्थययो
स्सङ्कल्पः’ इत्याधानपरिभाषावचनात् ॥ ४७ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

आत्मन्येव जुहोति ॥ ४८ ॥

एवशब्दः ‘यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं नदीयते न
तद्वैक्तव्यं’^१ इत्येवमाशङ्कानिवृत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एष आत्मयज्ञ अत्मानिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ
आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ॥ ४९ ॥

^१प्रभृति यजमान एवा,

^२आप. ध. २-१५-१३.

द्वितीयप्रश्ने दृश्योऽध्यायः।

यत एवमस्यात्मयज्ञता भवति आत्मप्रतिष्ठा तथा सिद्धचर्चते ।
आत्मोपासकस्यात्मसुखप्राप्तचर्चां यस्यैकरूपा बुद्धिः असावात्मप्र-
तिष्ठः । मैषो पूर्वोपासनाय प्रशंसा ॥ ४९ ॥

भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्विसंस्पृ-
श्यौषधवत्प्राशीयात् ॥ ५० ॥

भूतानि पक्षिमरीमृपादीनि । दया अनुकम्पा । तत्पूर्व
संविभज्य प्रदायाद्विसंस्पृश्य शुक्लाचं दृष्टार्थमेतत् । औषधमिति
गरं विवक्षितम् । तथाऽप्यसौ बलिविधिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

प्राइयाप आचम्य ज्योतिष्मत्याऽदित्यमुप-
तिष्ठते उद्ययं तमसस्परीति ॥ ५१ ॥

मैक्षमोजनादन्यत्राप्येतद्वेदितव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ भिक्षाप्रकारः—

अयाचितमसंक्लसमुपपन्नं यद्वच्छया । आहा-
रमात्रं भुजीत केवलं प्राणयात्रिकमिति ॥

अयाचितमप्रार्थितम् । असंक्लसमनवृतं मनसाऽपि । यद्वच्छयो-
पन्नमिति केचित् । यद्वच्छयोपपन्नं प्रयोजनान्तरवशादानीतम् ।
आहारमात्रं सूपोपदंशादिविस्ताररहितम् । प्राणयात्रिकं वथा
प्राणो नापगच्छति ॥ ५२ ॥

अयाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेभक्ष्याः

षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिशतं गृहस्थ-
स्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥

अल्पाक्षाभ्यवहारार्थोऽयं नियमः ॥ ५३ ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकान्नं वा द्विजातिषु ।
अपि वा सर्ववर्णेभ्यो न चैकान्नं द्विजा-
तिषुपि ॥ ५४ ॥

सर्ववर्णग्रहणात् शूद्राक्षमप्यभ्युपगतम् । अतश्चैकान्नपक्षेऽपि वीजा
दिग्ग्रहणं मुख्यस्यैव ॥ ५४ ॥

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते तत्रोदाहर-
न्ति । स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शन-
चतुर्थषष्ठमकालब्रतयुक्तस्य ॥ ५५ ॥

यत्र ग्रहणं चित्तप्रणिधानं तत्रोपनिषद्रहस्यं कर्तव्यतयाऽचार्या
ब्रुवते । तत्र तद्विशेषमन्नपदिशन्ति स्म । स्थानं हिमोत्सङ्घः । मौनं
स्वाध्यायतोपि । वीरासनमेकहृपेणासनम् । रात्रौ विशेषः । चतुर्थ-
षष्ठमकालता एकाहृदयहत्रयहानि क्रमः ब्रतमनशनं त्रिभिसंस-
ध्यते ॥ ५५ ॥

कणपिण्याकयावकदधिपयोब्रतत्वं चेति ॥

कणास्तण्डुलावयवाः । पिण्याकं तिलपिष्टम् । यवतण्डुलक्षो-
दा यवागूर्वा यावकम् ॥ ५६ ॥

द्वितीयप्रश्ने इशमोऽध्यायः॥

तत्र मौने युक्तव्याविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभि-
रारण्यैराश्रमिभिर्वहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धा-
यान्तर्मुख एव मौनयुक्तेन प्राप्यते सम्भा-
ष्यानुच्यते ॥ ५७ ॥

त्रयी ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैस्समधिगता ते त्रयीविद्यवृद्धाः अप्या-
चार्या मुनयः परिवाजकाः । अन्त्याश्रमग्रहणान्विष्टिकतापसयोग्र-
हणम् । दन्तैर्दन्तानिति सम्भाषादिकमन्यो वथा न श्रृणुयादि-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥

सर्वत्राशक्तावाह—

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन सम्प्रयो-
गो यत्रायं सन्विपतेत् ॥ ५८ ॥

वक्ष्यमाणं यत्तदपेक्षणीयम् ॥ ९८ ॥

अथ व्रतविषय एव किञ्चिदुच्यते—

यत्र गतश्च यावन्मात्रमनुव्रतयेत् आपत्सु
न यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥ ५९ ॥

आपत्सु यथेष्टमाशित्वा कणादीनामप्यन्यतमं पश्चादक्षीया-
दित्यर्थः ॥ ९९ ॥

अन्यदप्यस्याव्रतमाह—

अष्टौ तान्यव्रतम्बानि आपो मूलं घृतं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनं मौषधमिति ।

हविः क्षारलवणवर्जम् । ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणाभ्यर्थना ।
एवमहविष्यमपि गुरेवर्चनात् । औषधार्थमहविष्यमपि ॥ ६० ॥

सायं प्रातरग्रिहोत्रमन्त्रात् जपेत् ॥ ६१ ॥

यदग्रिहोत्रेऽधीयते तदाहितग्रेस्ततो भिक्षुकस्य ॥ ६१ ॥

**वाहणीभिस्तायं सन्ध्यामुपतिष्ठेत मैत्रीभिः
प्रातः ॥ ६२ ॥**

द्वयोर्द्वयोः प्रातयोः बह्निनां विधानमेतत् । तच्च वास्तयो 'य-
च्चिद्विते'* इति तित्वः । मैत्रचः पुनः प्रासिद्वे द्वे 'प्रसमित्र'** इत्ये-
षा च ॥ ६२ ॥

अनग्निरनिकेतरस्यादशर्माशारणो मुनिः ॥

शर्म ग्रहणम् । शरणं परानुग्रहः । उक्तं च 'हिसाऽनुग्रहयो-
रतारम्भी' इति । इतिशब्द एवंप्रकाराणां

न शब्दशास्त्राभिरतस्य युक्तिर्व लोकचित्तग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव रम्यावसरथप्रियस्य ॥

इत्यादीनां प्रदर्शनार्थः ॥ ६३ ॥

भिक्षार्थी ग्राममन्विष्ठेत् ॥ ६४ ॥

भिक्षाशब्दो जलपवित्रादेरपि प्रदर्शनार्थः ॥ ६४ ॥

स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥ ६५ ॥

* तै. सं. ३-४-११.

द्वितीयप्रश्ने दशमोऽत्यायः,

स्वाध्यायः प्रणवः समस्तवेदो वा ॥ ६५ ॥

विज्ञायते च—परिमिता वा ऋचः परिमि-
तानि सामानि परिमितानि यजुंष्यथैत-
स्यैवात्तो नास्ति यद्दृष्ट्य तत्प्रतिगृह्णत
आचक्षीत् स प्रतिगर इति ॥ ६६ ॥

अस्ति द्वादशाहे दशमेऽहनि मानने श्रेष्ठं चातुर्वैत्रविधानं
‘अथ ब्रह्म वदन्ति’ इति । ब्रह्म होतारः ‘ब्रह्म वै चतु-
र्वैतारः’* इति दर्शनात् । परिमिता वा इत्यादि । अयमर्थः—
ऋगादयो मन्त्राः परिमिताः । एतस्य पुनश्चतुर्वैत्राख्यस्य ब्र-
ह्मगोऽन्तो नास्ति तस्मात्तेव प्रतिगृह्णते अधर्वां आचक्षीत्
एताः । एवं कृते ब्रह्मगो ब्रह्मैव प्रतिगरसम्पद्यते । एवं हि
तत्राधर्वर्युः प्रतिगृह्णाति ‘ओं होतः’ इति । गृगातिशशब्दकमी
भाषणकरणमित्यर्थः । किमुकं भवति? यथा—मानसस्य प्रणवः
प्रतिगरः एवं मौनिनोऽपि प्रणव एव स्वाध्याय इति ॥ ६६ ॥

एवमेवैष आशीरविमोक्षणादृक्षमूलिको
वेदसंन्यासिकः ॥ ६७ ॥

गृहस्थः एवंकृतकरणीयोऽभिधीयते । न हि वेदसंन्यासोऽस्ति
शास्त्रविरोधात् । अतस्तदर्थानुष्ठानाय प्रतिग्रहादिना वृत्तिकर्मणां
संन्यासो यस्येत्यर्थः । अवसन्नशरीरो जरसा कृतसम्प्रतिविधानो वा
पुत्रोपहतवृत्तिस्तस्यायमुपदेशः आशीरविमोक्षणात् वृक्षमूलिक
इति । अथ यस्तावत्तमर्थो गृहात् प्रब्रज्यायाः तस्य यथा

शास्त्रं सैव भवति । असर्थस्य पुनस्त्वष्टामेशशास्त्राद्वा इयमेव
चोद्यते । प्रब्रज्या च वैकल्पिकी । एवं च प्रब्रज्यानन्तर-
मुपदेशो युज्यत इति । आह च—

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निवोधत^१ । इत्यभिप्रायः कृत-
विधानो वा आसीन्मम दर्शनादिति (?) । एवमिति वक्ष्यमाणं प्रणवध्यानं
परामृश्यते । एवमुक्तं भवति—परमसंयमिवत्परमात्मध्यानेन कालं
पुनः पुत्रैश्वर्ये सुखमासीतेति ॥ ६७ ॥

वृक्षमूलिक इत्युक्तम्, तत्राह—

वेदो वृक्षः तस्य मूलं प्रणवः ॥ ६८ ॥

वृक्षो ब्रश्ननात् पापस्य । प्रणवपूर्वत्वाद्वेदारम्भस्य मूलव्यप-
देशः ॥ ६८ ॥

प्रणवात्मको वेदः ॥ ६९ ॥

आत्मा सारः प्रणवसारो वेदः । तथा च श्रुतिः—‘ते-
म्योऽभित्सेभ्य ओंकारः प्रस्तावः’ इति । आह च—

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवस्स्वरितीति च ॥^२

प्रणवो ब्रह्म ॥ ७० ॥

उक्तार्थमेतत् ‘स प्रतिगरः’ इत्यत्र । परमात्मतादात्म्यध्या-
नमनेनाभिप्रेतम् ॥ ७० ॥

^१मनु. ६-८६,

^२मनु. २-७६.

द्वितीयप्रश्ने ब्रथमोऽध्यायः

एवंव्रतः ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच
प्रजापतिः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय । अमोर्त्वं हि प्रजापतेवाक्यम् ॥ ७१ ॥

सप्तव्याहृतिभिर्ब्रह्मभाजनं प्रक्षालयेदिति
प्रक्षालयेदिति ॥ ७२ ॥ ३८ ॥

सप्तव्याहृतयो मूराद्यास्त्वान्ताः । ब्रह्मभाजनं भिक्षापात्रं
'अत्रं ब्रह्म' * इति श्रुतेः । यद्वा—ब्रह्मभाजनं शरीरं तद्गु-
क्त्वा प्रक्षालयेदिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते वोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने दद्यमोऽध्यायः
द्वितीयः प्रश्नस्त्वापः

यजनदण्डकृषिवाणिज्यादयो वर्णविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया
अभिहिताः । अथेदानीमाश्रमविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपायाः वक्तव्या
इत्यत आह—

अथ शालीनयायावरचक्चरधर्मकाङ्क्षिणां
नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् ॥ १ ॥

वृत्त्युपाया वक्ष्यन्त इति शेषः । गृहस्थविशेषाः केचिच्छा-
लीनयायावराः । शालीनयायावरशब्दौ स्वयमेव व्युत्पादयति—
'शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम्' इत्यादि । सर्वेषामप्याश्रमिणां स्वकी-
यधर्मकांक्षित्वे सति विशेषोपादानमेतदर्थम् । तच्च क्षिप्रं पुरुषा-
पेक्षणम् ॥ १ ॥

याभिशरीरयात्रा वर्तते ता वृत्तयः काश्चन भवन्ति । तत्राह—
तेषां तद्वर्तनादृत्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥

अनेन वृत्तिशब्दो व्युत्पाद्यते । तेषां शालीनयायावराणां
तद्वर्तनाच्छरीरस्य वर्तनात् दर्शितमेतदस्माभिः पूर्वसूत्रे ॥ २ ॥

शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम् । वृत्त्या वरया
यातीति यायावरत्वम् । अनुक्रमचरणाच्छ-
क्चरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वर्थसंज्ञा एताः । विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताश्शालीनाः ।
यथा—‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः....सर्वत आवसथान् माषयांचके स-
र्वत एवमेऽन्नमत्स्यन्तीति’^१ । तद्वदेतेऽपीति । खप्रत्ययो मत्वर्थीयः ।
अनुक्रमेण चरणमनुक्रमचरणम् । यायावराणामेवैषा संज्ञा । अ-
नुक्रमचरणं नाम विप्रक्षत्रियविशां गेहेषु पूर्वस्यपूर्वस्याभावे
उत्तरोत्तरचरणम् । वृत्त्या वरया उत्कृष्टया यापयत्यात्मानमिति ।
णिचो लोपो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

ता अनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

क्रमेण ता वृत्तीः विविच्य व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

षष्ठिर्वर्तनी कौदाली ब्रुवा सम्प्रक्षालिनी
समूहा पालिनी सिलोङ्घा काषोता सि-
द्धेच्छेति नवैताः ॥ ५ ॥

एता अध्यन्वर्थसंज्ञा एव । एतासामेव रूपमुपरितनेऽध्याये
स्वयमेव निपुणतरं विवरिष्यते ॥ ५ ॥

^१ छा. उ. ४-१-१.

तासामेव वान्याऽपि दशमी वृत्तिर्भवति ॥

वान्या वनसम्बन्धिनी वन्यवान्यमूलफलाहारेण वृत्तिः, यामेनां दशमीमित्याचक्षते साऽपि तासामेवान्यमेत्याचार्याभिप्रायः। वन्यायाः पृथगुपादानमितराभ्यः प्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥

आनववृत्तेः ॥ ७ ॥

नव वृत्तयो यस्य तस्यानुष्टानं वक्ष्यत इति शेषः । आङ् अत्राभिविद्यौ । अतश्च दशमीमाश्रितवतो वक्ष्यमाणो विधिन भवति ॥ ७ ॥

**केशाश्मश्रुलोभनखानि वापयित्वोपकल्पयते ।
कृष्णाजिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं कुथहारि-
मिति ॥ ८ ॥**

उपकल्पनमार्जनम् । वीवधो दृढदृरुभयतशिशक्यम् । कुथ-
हारिः वासवशासनदात्रम् । इतिशब्दः कुदालादैर्वक्ष्यमाणस्य उप-
लक्षणार्थः । एतानि नवानि भवेयुः ॥ ८ ॥

त्रैधातवीयेनेष्टा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा ॥

प्रस्थास्यति निर्गच्छति । आहिताग्रेहविर्विधिः । इतरस्यापे
तद्वेवत्यश्चरुरिष्यते । एतत्पूर्वेद्युरेव कार्यम् ॥ ९ ॥

अथान्येद्युः—

**प्रातसुदित आदित्ये यथासूत्रमग्नीन् प्रज्वा-
लय गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय सुकस्तु-**

वं निष्टयं संमृज्य सुचि चतुर्गृहीतं गृही-
त्वाऽऽहवनीये वास्तोष्पतीयं जुहोति ॥१०॥

यथासूत्रं आत्मोपशास्त्रानुसारेण वास्तोष्पतीयहोमो यागानु-
ष्टानम् । कञ्जन्यरु ॥ १० ॥

सर्व एवाहिताग्निरित्येके ॥ ११ ॥

अधिकारिनिर्देशः । त्रैधातवीयादेवविशेषेण सर्वस्याप्याहिताग्ने-
प्रयाणे निमित्त एतदित्येकीयं मतम् ॥ ११ ॥

यायावर इत्येके ॥ १२ ॥

यायावरस्याहिताग्नेश्चेत्यपरम् ॥ १२ ॥

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते
तत्र कुटीं मठं वा करोति कृतं वा प्रवि-
विश्वाति ॥ १३ ॥

ग्रामान्तो वास्तुसीमा । इतरः क्षेत्रसीमा । कुटी एकस्थूलं
वेशम् । मठो बहुस्थूलः ॥ १३ ॥

कृष्णाजिनादीनामुपकृतानां यस्मिन्नर्थे येन-
येन यत्प्रयोजनं तेनतेन तत्कुर्यात् । प्र-
सिद्धमग्नीनां परिचरणम् । प्रसिद्धं दर्ढपू-
र्णमासाभ्यां यजनम् । प्रसिद्धः पञ्चानां

**महतां यज्ञानामनुप्रयोगः । उत्पन्नाना-
मोषधीनां निर्वापणं हृष्टं भवति ॥ १४ ॥**

उत्पन्नानां तस्मिन् काले । अभिनवानामहन्यहन्यार्जितानां वा ॥ १४

**विश्रेष्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्विपासीति वा तू-
ष्णीं वा ताः संस्कृत्य साधयति ॥ १५ ॥**

ओषधीनां संस्कारोऽवहननादिः । साधनं पाकः । एवं-
भूतपोदनमग्नौ कृत्वा तच्छेषं स्वयं वाग्यतो भुजीतेत्वभिप्रायः ॥

तस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निर्वर्तन्ते ॥ १६ ॥

द्रव्यार्जिनस्य उपायान्तरविधानात् अध्यापनादीनां च निवृत्तिरुक्ता ॥

अन्ये च यज्ञक्रतव इति ॥ १७ ॥

अन्यत्र दर्शीपूर्णमासव्येपक्षम् । एतेऽपि निर्वर्तन्ते । इतिकरणा-
त्पूर्णदयोऽपि निर्वर्तन्ते ॥ १७ ॥

हविष्यं च व्रतोपनीयं हृष्टं भवति ॥ १८ ॥

व्रतोपनीयं भोज्यम् ॥ १८ ॥

तदाह—

**सर्पिमिश्रं दधिमिश्रमक्षारलवणमपिशित-
मपर्युषितम् ॥ १९ ॥**

‘ब्रतोपनीयम्’ इति पाठान्तरम्.

क्षाररसः हिङ्गुदि । पिशितं पक्वं मांसम् । पर्युषितं पक्वं
मोदनमुषोऽन्तरितमतीतं च ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्यभूतौ वा गच्छति ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्यं रेतस उत्सर्गभावः । कृतौ वा गच्छति कृता-
र्थकृतार्थपेतो विकल्पः ॥ २० ॥

**पर्वणिपर्वणि केशश्चमश्चलोमनखवापनं
शौचविधिश्च ॥ २१ ॥**

शौचस्य बाह्याभ्यन्तरस्य च विधिश्चौचाधिष्ठानाध्याय एवोक्तः ॥
तथाऽप्युक्तं स्मारयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम्
बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तश्चौचमहिंसनम् ॥

द्विविष्याप्युदाहरणमाह—

**अद्विशशुद्धयन्ति गात्राणि बुद्धिज्ञानेन शु-
द्धयति । अहिंसया च भूतात्मा मनस्स-
त्येन शुद्धयतीति ॥ २३ ॥**

व्याख्यतश्छोकः । अन्तश्चौचमहिंसनमित्येतद्विधानपरोऽयं
प्रपञ्चः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥

अथोक्ता वृत्तीरानुपूर्व्येणानुक्रमं विवृणोति—

यथो एतत् षण्णिवर्तनीति ॥ १ ॥

यथो एतदिति निपातः उक्तानुभाषणार्थः । ‘यथो एतद्वृत्तः प्रहुत आहुतः’^१ इति यथा । यथा वा ‘यथो एतदेकस्य सः’ इति । नवानां वृत्तीनां षण्णिवर्तनीति या प्रथमं पठिता तां विवरिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

षडेव निवर्तनानि निस्पहतानि करोति
स्वामिने भागमुत्सृजत्यनुज्ञातं वा गृह्णा-
ति । प्राक्प्रातराज्ञात्कषीं स्यादस्यूतना-
सिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदब्नारया मुहु-
र्मुहुरस्युच्छुन्दयन् । एतेन विधिना ष-
ण्णिवर्तनानि करोतीति षण्णिवर्तनी ॥२

निवर्तनं नाम भूम्याकर्षणं कृषीवलानां प्रसिद्धम् । इयदेकं निवर्तनमिति निपातकृतं अपकृतक्षेत्रं षड्हृद्यानविशिष्टानि निवर्त-
नान्यकृतक्षेत्राणि स्वक्षेत्राणि समापादयन्तीत्यर्थः । तत्र निष्पन्नस्यौषधेभ्यं विशेषः—स्वामिने भागमित्यादि । भूस्वामिने भागोऽथः । पर-
क्षेत्रविषयमेतत् । सामर्थ्यात् स चेदनुजानीयात्सर्वं स्वयमेव गृह्णी-
यात् । स्वक्षेत्रेषु नायं विधिः स्वक्षेत्रत्वात् । [दापतोपायोऽयं?]
प्राक्प्रातरित्यादि व्याख्यातम् । एतेन विधानेन षण्णिवर्तनीशब्दं
व्युत्पादयन्नुपसंहरति ॥ २ ॥

^१ श्री. गृ. १०१-१.

कथं कौदालीत्याह—

कौदालीति जलाभ्याशे कुदालेन वा फालेन
वा तीक्ष्णकाष्ठेन वा खनति वीजान्याव-
पति कन्दमूलफलशाकौषधीर्निष्पादयति।
कुदालेन करोतीति कौदाली ॥ ३ ॥

अभ्याशे समीपे अपरिग्रहे । कुदालमयोमुखं काष्ठम् ।
फालमायस्यं खनीभूतमिति यावत् । तीक्ष्णात्रं काष्ठं प्रसिद्धम् ।
ऐषां सम्भवापेक्षो विकल्पः । खनति विखनति ततो वीजा-
न्यावपति कन्दादीनाम् । कन्दमामोपयोग्यम् । मूलं पक्षोप-
योग्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तृतीया वृत्तिः ध्रुवा । तामाह—

ध्रुवायां वर्तमानशङ्कुलेन वाससा शिरो वेष्टय-
ति । भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामीति ॥ ४ ॥

प्रत्यारम्भ इति केचित् । अहरहरित्यन्ये । एवं कृष्णा-
जिनादानंष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेति कृष्णा-
जिनमादत्ते । अब्दिलङ्गाभिः पवित्रम् । बल-
मसि बलाय त्वेति कमण्डलुम् ॥ ५ ॥

आदत्त इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

धान्यमसि पुष्टै त्वेति वीवधम् । सखा मा
गोपायेति दण्डम् । अथोपनिषक्म्य व्या-
हृतीर्जपित्वा दिशामनुमन्त्रणं जपति ।
पृथिवी चान्तरिक्षं च यौश्च नक्षत्राणि च
या दिशः । अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां
पथि देवता इति । मानस्तोकीयं जपित्वा
ग्रामं प्रविश्य गृहद्वारेगृहद्वार आत्मानं
वीवधेन सह दर्शनात्संदर्शनीत्याचक्षते ॥

ध्रुवा हि वृत्तिर्भिक्षाटनप्राधान्यात् । भैक्षभाजनं च वीवधः ।
तत्र प्रतिगृहमुपनिषक्म्य व्याहृतीर्जपति । दिशामनुमन्त्रणम्—‘पृ-
थिवी च’ इति मन्त्रः । ‘मा नस्तोके’* इति गृहद्वारे । आ-
त्मानं वीवधेन गृहचारिभ्यसंदर्शयित्वा तूष्णीमेव गोदोहनकाळ-
मात्रं तिष्ठेत् । एतस्मादेव लिङ्गदेतस्या वृत्तेसंदर्शनीति सङ्गा-
न्तरमाचक्षते ॥ ६ ॥

वृत्तेवृत्तेरवार्तायां तयैव तस्य ध्रुवं वर्तनाञ्जु-
वेति परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

वृत्तेरिति वीप्सादर्शनात् अवार्तायामवार्तायामित्यध्याहार्यम् । वृ-
त्यवार्तीशब्दौ द्रव्यलाभालाभवचनौ । प्रथमो वृत्तिशब्दः प्राणया-
त्रामात्रप्रसिद्धचर्थद्रव्यार्जनवचनः । तयैव भिक्षया वर्तेत । तस्य
ध्रुवमित्याद्युपसंहारः । ध्रुवं निश्रयेन ॥ ७ ॥

किंलक्षणा सम्प्रक्षालनीत्यत आह—

सम्प्रक्षालनीति । उत्पन्नानामोषधीनां प्रक्षेपणं निक्षेपणं नास्ति निचयो वा भाजनानि संप्रक्षालय न्युञ्जतीति संप्रक्षालनी॥

उत्पन्नानामुत्पादयितुमङ्गुरीकर्तुं योग्यानां वीजानामित्यर्थः । ओषधीनां ब्रीह्यादिवीजानां प्रक्षेपणं वीजावापनम् । यद्वा पूर्वमेवोत्पन्नानां यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यमार्जनमित्यर्थः । नास्तत्प्रेतत्काकाशिवत् प्रक्षेपणनिक्षेपणनिचयेषु सम्बध्यते । निक्षेपणं निक्षेपः पाञ्चां भोजनवेळायां, निचयसंचयः आत्मपक्षे च संचयो न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात्? अहेरव भाजनानि सम्प्रक्षालय न्युञ्जति न्यञ्च करोति । सैषा सम्प्रक्षालनी वृत्तिः॥

समूहा नाम पञ्चमी । सा कीटशीत्याह—

समूहेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौषधयो विद्यन्ते तत्रतत्र समूहन्या समूह्य ताभिर्वर्तयतीति. समूहा ॥ ९ ॥

अवारितस्थानान्यनिषिद्धानि । अप्रतिहतावकाशाः वृत्तिशून्या देशाः । समूहनी सम्मार्जनी ॥ ९ ॥

पालनीत्यहिंसिकेत्येवेदमुक्तं भवति । तुष-

विहीनांस्तण्डुलानिच्छति सज्जनेभ्यो वी-
जानि वा । पालयतीति पालनी॥ १० ॥

सज्जनेभ्यो विद्वक्षः । पालयति प्रयच्छति तस्मात्णडुला-
नेव स्वयं गृहीयात् । स्वयमेव ब्रीह्यग्रहणं तुषाणामप्यसङ्कृह-
णार्थम् । तेषु मिश्राणां संग्रहणं यतः ॥ १० ॥

सिलोऽच्छा पुनः—

सिलोऽच्छेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा
क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौष-
धयो विद्यन्ते तत्रतत्रैकैकं कणिशमुञ्छ-
यित्वा कालेकाले सिलैर्वर्तयतीति सिलो-
ञ्छा ॥ ११ ॥

कणिशो धान्यस्तम्बः । उञ्छनं उत्पाटनम् । उञ्छनकालः
वीप्सया सम्बोध्यते । सर्वविश्यकालः उञ्छनकालः सिलाः आस-
विशेषः । इतोऽर्वाग्निरात्मयात्रा भवतीति । शेषं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

कापोताऽप्यमिका, सेदानीमुच्यते—

कापोतेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षे-
त्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौष-
धयो विद्यन्ते तत्रतत्राङुलिभ्यामैकैका-
मोषधिमुञ्छयित्वा संदर्शनात्कपोतवदिति
कापोता ॥ १२ ॥

संदर्शनादात्मनः प्रकटीकरणात् । संदर्शनादिति पाठे खादनादिवर्थः । एतदपि तथा । कपोतो द्वाभ्यां च चुभ्यां एकस्थानानि व्यक्तं गृहीत्वा भक्षयति एवं कापोतामास्थाय वर्तते ॥१२

सिद्धेच्छा तर्हि वक्तव्या—

सिद्धेच्छेति । वृत्तिभिद्ध्रथान्तो वृद्धत्वाद्वातुक्षयाद्वा सज्जनेभ्यः सिद्धमन्नमिच्छतीति सिद्धेच्छा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्ताभिर्वृत्तिभिः श्रान्तः परिक्षीणः वृद्धः वयसा धातुक्षयेण रोगेण । सिद्धं पकान्नम् ॥ १३ ॥

तस्यात्मसमारोपणं विद्यते संन्यासिवदुपचारः पवित्रकाषायवासोवर्जम् ॥ १४ ॥

तस्य सिद्धेच्छावृत्तेस्य नियमः—अग्रीनामात्मनि समारोपणं परिब्राजकधर्माणामनुष्टानं च । किं सर्वेषाम्? नेत्याह—जलपवित्रं पक्षपवित्रं काषायवासश्च वर्जयम् ॥ १४ ॥

अथ वान्यावृत्तिः—

वान्याऽपि वृक्षलतावल्लयोषधीनां च तृणौषधीनां च श्यामाकज्जर्तिलादीनां वन्याभिर्वर्तयतीति वान्या ॥ १५ ॥

वृक्षलतासूत्पातिं वल्लीगुल्मलतासु च । ओषध्यः फलपाकान्ताः

यद्वा—द्विविधा ओषध्यः वल्ल्योषध्यः तुणौषध्यश्च । आसां
वल्लीभ्य एव या गृह्णन्ते ता वल्ल्यौषध्यः । ताश्च कुलुत्थाद्याः ।
तुणौषध्यस्तु—‘उपरिष्टादोषधयः फलं गृह्णन्ति’* इत्यत्र या उक्ता-
स्ताश्च ब्रीहियाद्याः । अत्र पुरा एवंलक्षणका एवारण्या गृह्णन्ते ।
अत एव श्यामाकर्जतिलादीनामित्युदाहृतम् । आदिग्रहणं समस्ता-
नामपि सङ्घरणार्थम् । एवं चौपसंहारोऽप्युपपत्रो भवति । वान्या-
भिर्वर्तयतीति वान्येति । षष्ठी सम्बन्धमात्रलक्षणा । वृक्षादीनां
फलैरिति शेषः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेवसदृशीवृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणं प्रत्य-
क्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ १६ ॥

उत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानीति परिस्पन्दः । चलनात्मिका क्रियेति
यावत् । तेभिरिति । ऐसो लोपश्छान्दसः । मृगसदृशवृत्तिवमस्य
स्वयंविशीर्णफलादिभक्षणाङ्गवत्यामद्रव्यभक्षणाच्च ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः

उक्ता अत्र नव वृत्तयो गृहस्थस्य—

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम् ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः । तच्च विशेषकृतम् ॥ १ ॥

*तै. सं. ७-५-१.

तदाह—

पचमार्नका अपचमानकाश्वेति ॥ २ ॥

अग्निपक्षाशिनः । अनग्निपक्षाशिनश्वेति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

अत्राप्याह—

**अत्र पचमानकाः पञ्चविधाः सर्वारण्यका
वैतुषिका कन्दमूलभक्षाः फलभक्षाश्चा-
कभक्षाश्वेति ॥ ३ ॥**

एते पचमानकप्रभेदाः ॥ ३ ॥

**तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधा द्विविधमा-
रण्यमाश्रयन्त इन्द्रावसिक्ता रेतोऽवसि-
क्ताश्वेति ॥ ४ ॥**

अरण्ये भवमारण्यं तत्र द्विविधं वछचादयो मृगादयश्च ।
तत्र वल्लयादिभक्षा इन्द्रावसिक्ताः इन्द्रेण देवेन पर्जन्यस्तुपिणा
वृष्टचा सिक्ताः वर्धिताः वछचादयः । तदक्षणादिन्द्रावसिक्ताः ।
उक्तं चाचार्येण—‘अथास्य कर्मणस्सानुप्रदानं पितृवधो या च का च
बलिप्रकृतिरिन्द्रकर्मेव तत्’ इति । तथा रेतोऽवसिक्ताः मृगमांसाशिनः
रेतसा हि हेतुभूतेनावसिक्तानि मांसानि, तदाश्रयात् सर्वा-
रण्यकानां च द्वैविध्यम् ॥ ४ ॥

तदिदानीं प्रपञ्चयति—

तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम वछीगुलमलतावृक्षा-

णामानयित्वा श्रपयित्वा सायं प्रातरग्नि-
होत्रं हुत्वा यत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्वाऽथे-
तरच्छेषभक्षाः ॥ ५ ॥

भवेयुरित्यध्याहार्यम् । वछचादीनां फलानि आनयित्वा आ-
नयि । यतयो मैक्षकाः । अतिथयः प्रसिद्धाः । ब्रतिनो ब्रह्म-
चारिणः । वछचादिफलानामग्निहोत्रद्रव्यत्वेन विधानात् नित्यानां
पयआदिद्रव्याणां निवृत्तिः । इतरदक्षाः शेषभक्षाश्रेति विग्रहः ।
इतरदक्षा इति वचनं अग्निहोत्रशेषे यात्रानिर्यातिशेषे च वैश्वदेवप्रा-
सचर्यमित्युद्वशेषं कृत्वा भक्षयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथेतरानाह—

रेतोऽवसिक्ता नाम मांसं व्याघ्रवृक्षयेनादि-
भिरन्यतमेन वा हतमानयित्वा श्रपयि-
त्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिव्र-
तिभ्यश्च दत्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ६ ॥

अस्यापि पूर्वैव व्याख्या ॥ ६ ॥

अथ पचमानकानां द्वितीयानाह—

वैतुषिकास्तुपधान्यवर्जं तण्डुलानानयित्वा
श्रपयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्य-
तिथिव्रतिभ्यश्च दत्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥

तुषधान्यवज्यद्रव्याहरणस्याप्रयोजनं तत्स्वीकारोपि कथं नु नाम
स्यादिति ॥ ७ ॥

अथेतरान् त्रीन् समुच्चित्याह—

कन्दमूलफलशाकभक्षाणामप्येवमेव ॥८॥

एवमिति । आनयित्वेत्यादीति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीमपमचानप्रकारभेदविधिस्याऽह—

**पञ्चैवापचमानका उन्मज्जकाः प्रवृत्ताशिनो
मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्वेति॥**

एते भेदाः ॥ ९ ॥

तेषां परस्परवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्नाह—

तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जम् ॥

लोहकरणं द्रव्यादि । अश्मकरणमप्येवमेव । अकृतकमेव
किञ्चित् करणमादान इत्यर्थः ॥ १० ॥

हस्तेनादाय प्रवृत्ताशिनः ॥ ११ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यसमाप्तिः ॥ ११ ॥

मुखेनादायिनो मुखेनाददते ॥ १२ ॥

पशुवदित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तोयाहाराः केवलं तोयाहाराः ॥ १३ ॥

केवलशब्दादुपदंशादिस्थानेऽपि तोयस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

**वायुभक्षा निराहाराश्च ॥ वैखानसानां वि�-
हिता दश दीक्षाः ॥ यश्चास्त्रमभ्युपेत्य
दण्डं च मौनं चाप्रमादं च ॥ वैखानसा-
शुद्धयन्ति निराहाराश्चेति ॥ १४—१७ ॥**

वायुभक्षा इतेतावदेवोच्यमाने वाञ्छुखयोः द्वयोः करणताश-
ङ्काऽपि स्यादिति मत्वा निराहाराश्चेत्युक्तम् । मुखेनादायिप्रभृती-
नां त्रयाणां संज्ञासिद्धमपि सन्देहनिवृत्यर्थं वृत्तिविवरणमाचार्येण
कृतम् । वानप्रस्थसंन्यासभेदः किमर्थमाचार्यकृत इति, असावेव
प्रष्टव्यः । यद्वा—उक्तव्यतिरिक्तवृत्तिनिषेधार्थम् ॥ १४—१७ ॥

एवं भेदपूर्कोच्चिदानीं सर्वेषां संहत्याह—

शास्त्रपरिग्रहस्तर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥

वक्ष्यत इति शेषः । ब्रह्मणः दृष्ट्या वैखानसाः ब्रह्मवैखा-
नसाः । यद्वा—ब्राह्मणाश्च त इति ॥ १८ ॥

प्रथमं तावत्—

**न द्रुह्येदंशामशकान् हिमवान् तापसो भ-
वेत् । वनप्रतिष्ठस्तन्तुष्टश्चीरचर्मजलप्रियः ॥**

दंशादिकानामपि हिंसां नाचरेत् । हुः जिवांसायां वर्तते ।
हिमवान् शीतसहिष्णुः । तद्रूहणं वर्मस्याप्युपलक्षणार्थम् । आह
च—

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्वावकाशकः ।
आद्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयन् तपः^१ ॥ इति ॥

वनप्रतिष्ठः ग्रामनिवेशवर्जः । सन्तुष्टे वितृष्णः । चीरचर्म-
प्रियः तद्वसनः । जलप्रियः कमण्डलुधारी ॥ १९ ॥

अतिथीन् पूजयेत्पूर्वं काले त्वाश्रममागतान्
देवविप्राग्निहोत्रे च युक्तस्तपसि तापसः ॥ २० ॥

युक्तशब्दः काकाक्षिनिरीक्षणवत् उभयत्र सम्बद्धयते । देवविप्रपूजा-
यामग्निहोत्रे च तपसि युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्यां सामान्यां मृगपक्षिभिः
तदहर्जनसम्भारां काषायकटुकाश्रयाम् ॥

परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।
वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नावसीदति ॥

मृगैस्तहपरिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेव सदृशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥
नत्यक्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ २३ ॥

^१मनु. ६-२३.

कृच्छ्रां दुःखाम् । असंहार्या दुर्धरां मृगपक्षिसाहश्यमनुपदमुच्यते ।
तद्वस्त्रसम्भवजीविका वैखानसाः तत्सम्भारास्त्सम्भार्या आर्जनीयाः
वैखानससकाशादेवाश्वस्तनिकधनमार्जयेदित्यर्थः । तद्वर्जनसम्भारेति
'सुपां सुपा' इति समाप्तः । काषायं चित्रमलं कटुकं वाचिकं
मलं अप्रियभाषणं तदाश्रयः विपरीतलक्षणैषा । एषैव शुभा दुर्जन-
वर्जिता च वृत्तिः । दुर्जनाः नास्तिकाः । वनवासमुपाश्रित्य
ब्राह्मणो नावसीदतीति पदार्थपाठः ॥ २१-२३ ॥

इति तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

उक्तं च ब्रह्मचर्यम्—

अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ १ ॥

ब्रतं नियमस्तस्मै हितं ब्रतं तद्भावोऽव्रत्यम् । ब्रह्मचारिग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । यस्य यस्मिन् काले ब्रह्मचर्यं चोदितमपि ग्रह-
स्थस्य । भिक्षावर्जमस्याश्रमिणो वक्ष्यमाणे कर्मण्यविकारः ॥ १ ॥

किंकिं पुरावृत्तमित्याह—

मांसमशीयात्स्थियं वौपैयात्सर्वास्वेवातिषु॥

अब्रत्यानि परिभाषाप्रपञ्चितानि—‘अथोपनीतस्याब्रत्यानि भवन्ति
नान्यस्योच्छिष्टं मुञ्जीत’^१ इत्यादि । अत्र तेषां दिक्षात्रं प्रद-
र्शितम् । तत्र हि पुनरुपनयनं नैमित्तिकत्वेन विहितम् । इह

^१ वौ. गृह्यपरिभाषा. १-१२-१.

तु होमः । अनयोशक्तिरुद्धिपूर्वव्येक्षया विकल्पसमुच्चयोद्दृष्ट्यै ।
सर्वास्वेवार्तीषूपदेशेषु ॥ २ ॥

अन्तराङ्गरेष्वग्निमुपसमाधाय सम्परिस्ती-
र्याऽग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहृतीरुपजुहोति ॥

आऽग्निमुखात्कृत्वेति दार्विहेमिकतन्त्रप्राप्त्यर्थम्, उपजुहोतीति
श्रवणात् । पक्षहोमानन्तरं वक्ष्यमाणहोमादिः । पक्षहोमाश्र
व्याहृतीभिस्साविच्या च ॥ ३ ॥

त एते मन्त्राः—

कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं स-
र्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । म-
नसा कृतं मनः करोति मनस एवेदं स-
र्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । रज-
सा कृतं रजः करोति रजस एवेदं
सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । त-
मसा कृतं तमः करोति तमस एवेदं सर्वं
यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । पाप्मना
कृतं पाप्मा करोति पाप्मन एवेदं सर्वं
यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मन्युना
कृतं मन्युः करोति मन्यव एवेदं सर्वं यो
मा कारयति तस्मै स्वाहोति ॥ ४ ॥

कामेन कृतं न मया । यद्यप्यात्मा कर्मकर्ता तथाऽपि का-
माधीनमेतदनाचरणमनुध्यातमित्यभिप्रायः । एवं मनःप्रभृतिष्वपि
यथासम्बवं तस्य हेतुभावो द्रष्टव्यः । कामः रागोऽर्थव्यतिकरा-
व्यतिकराभिलाषः । मन्युः क्रोधः तद्विद्यात्कृत्सु । तावेवा-
विहिताकरणप्रतिष्ठसेवनयोर्निदानम् । तत्सहकारीणि मनोरज-
स्तभांसि । पाप्मा कर्तुः पापम् । तदप्यनेकजन्मोपार्जितं कार-
णमेव ॥ ४ ॥

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५ ॥

इदमपि तन्त्रप्राप्तिद्योतकमेव ॥ ५ ॥

अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणो-
चरलोम्ना प्रावृत्य वसति ॥ ६ ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चिमदेशे । ऋज्वन्यत, रात्राविति शेषः ॥

अथ व्युष्टायां जघनार्धादात्मानमपकृष्य ती-
र्थं गत्वा प्रसिद्धं स्नात्वाऽन्तर्जलगतोऽधम-
र्षेन षोडशा प्राणायान् धारयित्वा प्रसि-
द्धमादित्योपस्थानात्कृत्वाऽचार्यस्य गृहा-
नेति ॥ ७ ॥

व्युष्टायां व्युष्टिसमये जघनार्धात् आत्मसम्बन्धिनौ नाभेर-
धोभागात् पुनर्जननमिति निर्वृत्य तीर्थं नदीदेवखातादिपुण्यजलाश-
यः । प्रसिद्धमिति पूर्वोक्तस्नानविधिनोपस्थानपर्यन्तं करोति । अयं

विशेषः—अवर्मणमन्त्रेण षोडश प्राणायामाः । ब्रह्मचारी वेदाचार्यस्य गृहनोति । गृहस्थस्तु गृहान् ॥ ७ ॥

अथास्य प्रशंसा—

यथाऽश्वमेधावभृथमेवमेवैतद्विजानीयादिति ॥

इति तृतीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पापनिवर्हणप्रसङ्गादवर्मणप्रसङ्गादेवमन्यदारभते—

अथातः पवित्रातिपवित्रस्याधर्मणस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पवित्रं पुरुषसूक्तादि । तेषां मध्ये अतिपवित्रमवर्मणं सूक्तं तस्य कल्पः प्रयोगः ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा उदकान्ते
स्थण्डिलमुद्भूत्यासकृत्क्लिक्नेन वाससा स-
कृत्पूर्णेन पाणिनाऽदित्याभिमुखोऽधर्म-
णं स्वाध्यायमधीयीत ॥ २ ॥

शुचिवासा इत्यस्योपसंहारः—असकृत्क्लिक्नेनेति । असकृत्प्र-
क्षाक्षित्तिमिति यावत् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्थण्डिलमादि-

त्यमण्डलाकारम् । पूर्णेति । इयमपीत्थंभूतलक्षणायां तृतीया ।
सकृदेव पाणिपूरणं न पुनरादानम् । एवमन्यत्रापि जपेष्वापरि-
समाप्तेः सोदकेन पाणिना भवितव्यम् । आदित्याभिमुखवचनात्
स्थिण्डलस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठत् ॥ २ ॥

प्रातशतं मध्याह्ने शतमपराह्ने शतमपरि- मितं वा ॥ ३ ॥

प्रातशतमधीयीत । मध्यन्दिने दक्षिणाभिमुख उद्भुतो वा ।
अपराह्ने प्रत्यमुखः । अपरिमितमपराह्नेनैव संवध्यते ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्रीयात् ॥

प्रसृतयावकस्वरूपमुपरितेऽध्याये वक्ष्यति । तदन्यैनैव वैश्वदे-
वबलिहरणादिः कर्तव्यः । ‘यदशनीयस्य’ इति प्राप्तेऽपि उत्तरत्र
निषेधात् ॥ ४ ॥

ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः
सप्तरात्रात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

एवमेव सप्तरात्रेण गोवधादिभ्यो विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वादशरात्राद्भूषणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्ण-
स्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा ॥ ६ ॥

अन्येभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते इति शेषः ॥ ६ ॥

एकविंशतिरात्रात्तान्यपि तरति तान्यपि
जयति ॥ ७ ॥

तानि पूर्ववर्जितानि महापातकानि । तरणं क्षणम् । जयः
पृष्ठफलयोग्यता ॥ ७ ॥

अथ फलार्थवादप्रपञ्चः—

सर्वं तरति सर्वं जयति सर्वक्रतुफलमवा-
प्नोति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्वेषु
वेदेषु चीर्णव्रतो भवति सर्वैदेवैर्ज्ञातो भ-
वत्याचक्षुषः पर्हिं पुनाति कर्माणि चास्य
सिध्यन्तीति बोधायनः ॥ ८ ॥

आचक्षुषः आदशः पथः । बोधायनसंशब्दनादस्य शि-
ष्योऽस्य ग्रन्थस्य कर्तेति गम्यते । मनुरब्रवीदितिवत् ॥ ८ ॥

इति तृतीये प्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः।

प्रसृतयावकप्रसङ्गादिदमाह—

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुहमिवात्मानं मन्ये-
तात्मार्थे प्रसृतयावकं श्रपयेदुदितेषु नक्ष-
त्रेषु ॥ ९ ॥

कर्मभिर्गीहिते: गुरुमिवाजगर्गीर्णमिवात्मानं मन्येत । पुत्रदारा-
दिकृते नेति प्रत्ययार्थमात्मग्रहणम् । अतः एवात्मार्थमित्युक्तम् ।
आत्मार्थे न परार्थे । एतस्मादेव लिङ्गादितोऽन्यत्र प्रकरणे आ-
त्मिवज्यमस्तीति गम्यते । यद्वा—‘नात्मार्थं पाचयेत्’ इत्यस्य
प्रतिप्रसवोऽयम् । प्रसृतयावकमात्मार्थमेव श्रपयेदिति । ततश्च वैश्व-
देवातिथिभूत्यादीनां द्रव्यान्तरमन्वेष्टव्यं भवति । सति चैवमु-
त्तरसूत्रेण प्राप्तस्यायमनुवादः ‘न ततोऽग्नौ जुहुयात्’ इति । प्र-
सृतं गोकर्णकरपरिमितं यावको यवविकारो यत्रागूर्वा उदितेषु
नक्षत्रेष्विति श्रपणकालः ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयान्न चात्र वल्लिकर्म ॥२॥

‘यदशनीयस्य’ इति प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ॥२॥

अशृतं श्रव्यमाणं शृतं चाभिमन्त्रयेत् ॥३॥

यवानां च वातावस्थायां पकावस्थायां चान्वीक्ष्य मन्त्रं वू-
यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदाह—

यवोसि धान्यराजोसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोद्दिससर्वपापानां पवित्रमृषिभिस्समृतम् ॥

धान्यराजत्वमन्येषु धान्येषु स्त्रायत्सु मोदमानतयोत्थानात् ।
वारुणत्वं पुनरेतेषां ‘वारुणं यवमयं चरुमध्यो दक्षिणा,’¹ ‘वरुणाय धर्म-
पतये यवमयं चरुम्’² इत्येवमादिषु प्राचुर्येण वरुणसम्बन्धात् ।
मधुसंयुतत्वं तेनाभिवारितत्वात् । ऋज्वन्यत् ॥ ४ ॥

¹तैः सं. १-८-८.

²तैः सं. १-८-१०,

घृतं यवा मधु यवा आपो यवा अमृतं यवाः
सर्वं पुनर्थ मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

घृतादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यवा एव सर्वपवित्रत्वेन ध्यात-
व्या इति तेषां प्रशंसा ॥ ९ ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं भनसा दुर्विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालरात्रीं च सर्वं पुनर्थ मे यवाः ॥
कालरात्रीकृताम् ॥ ६ ॥

श्वसूकरावधूतं यत्काकोच्छिष्टोपहतं च यत् ।
मातापित्रोरशुश्रूषां सर्वं पुनर्थ मे यवाः ॥
श्वादिग्रहणमाहारदोषकृतपापोपलक्षणार्थम् ॥ ७ ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिलिवपम् ।
बालवृद्धमधर्मं च सर्वं पुनर्थ मे यवाः ॥

दारुणं क्रूरं तत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बद्ध्यते । राजकिलिविषं राज-
सेवानिमित्तम् । बालकृतं अज्ञानकृतं वा । अधर्मः पापम् । स
एव सर्वत्र विशेष्यभूतः ॥ ८ ॥

सुवर्णस्तैन्यमवत्यमयाज्यस्य च याजनम् ।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनर्थ मे यवाः ॥

अव्रत्यं नियमलोपकृतम् । क्रज्ज्वन्यत् ॥ ९ ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।

चोरस्यान्नं नवश्राद्धं सर्वे पुनर्थ मे यवा इति॥

गणान्नं गणाय गणेन वा सङ्कलिप्तम् । श्राद्धं पितृम्यः
सङ्कलिप्तम् । सूतकं तत्सम्बन्धिं तदन्नम् । नवश्राद्धमेकोहि-
ष्टान्नं परिवेष्ट्रहसङ्कल्पविषयमभोज्यमेतत् । एते मन्त्रा वामदेवर्षी
अनुष्टुप्छन्दसः यवदेवताश्च द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रप्यमाणे त्वर्य विशेषः—

श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्थाल्यां कृष्णायसादि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

नमो रुद्राय भूताधिपतये वौशान्ता ॥ १२ ॥

अयमेको मन्त्रः ॥ १२ ॥

कृषुष्व पाज इत्येतेनानुवाकेन । ये देवाः
पुरस्सदोऽग्निनेत्रा रक्षोहण इति पञ्चभिः प-
र्यायैः । मा नस्तोके । ब्रह्मा देवानामिति
द्वाभ्याम् ॥ १३ ॥

‘ये देवाः रक्षोहणः’^१ इत्येतस्य पदत्रयस्य पञ्चस्वप्यनुषङ्गार्थ
‘अग्निनेत्रा रक्षोहणः’^२ इति पठितम् । ‘नमो रुद्राय’ इत्यादि
‘ब्रह्मा देवानाम्’^२ इत्येव मन्त्रा रक्षामन्त्राः ॥ १३ ॥

¹ तै. सं. १-८-७.

² तै. सं. ३-४-११.

शृतं च लघुभीयात्प्रयतः पात्रे निषिद्धं ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १४ ॥

ये देवा मनोजाता मनोयुजस्मुदक्षा दक्ष-
पितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-
स्तेभ्यस्स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ १५ ॥

एते पञ्च पर्यायाः प्राणाहुतिमन्त्राः^१ । तस्मान्मन्त्रो निर्वर्तते ।
प्राशनं लवेव । कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः ॥ १६ ॥

त्रिरातं मेधावी* ॥ १६ ॥

पूर्वेण विस्तृतं यावकं प्राशीयादित्यनुर्वर्तते मेधानां ग्रहीतुं
त्वस्य तदशनम् ॥ १६ ॥

षड्ग्रात्रं पीत्वा पापकुच्छुद्धो भवति ॥ १७ ॥

अल्पपापकुद्धिति शेषः ॥ १७ ॥

सप्तरात्रं पीत्वा ध्रूणहननं गुह्यत्वपगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च पुनाति ॥ १८ ॥

अनात्मकतस्याप्येनसो निर्णोद्दो भवतीत्याह—

एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वपुरुषकृतमपि पापं नि-
र्णुदति ॥ १९ ॥

^१तै. सं, १-२-३.

*मेधार्थी.

पूर्वपुरुषाः पितृप्रभृतयः ॥ १९ ॥

अपि वा गोनिष्कान्तानां यवानामेकविंशति-
रात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं प-
श्यति विद्यां पश्यति विद्याधिपतिं पश्यति-
त्याह भगवान् वोधायनः ॥ २० ॥

गोभ्यशकुद्दिस्तह निष्क्रान्तानाम् । भूयस्येषा प्रशंसाऽस्य क-
र्मणः ॥ २० ॥

इति तृतीये षष्ठोऽध्यायः.

—o—

अथमपि पापनिवृहणप्रसङ्गादेवाध्याय आरभ्यते । अथ कू-
शमाण्डमुच्यते—

कूशमाण्डैर्जुहुयायोऽपूत इव मन्येत ॥ १ ॥

कूशमाण्डा वक्ष्यमाणाः यहेवादयो मन्त्राः^१ । जुहुयादिति
सोपस्थानस्य ग्रहणम् । प्रायश्चित्तेऽप्यपूत इव यो मन्येत ॥ १ ॥

तमुदाहरति—

यथा स्तेनो यथा खूणहैवमेष भवति योऽयोनौ
रेतस्मिन्नतिं ॥ २ ॥

स्तेन इति ॥ सुवर्णस्येति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतन्महा-
पातकानाम् । महापातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अपूत इव यो म-

¹ तै. आ. २-३.

न्येतेत्यर्थः । एवमेषः अपूर्वे भवति । अयोनौ रेतस्सेको ब्रह्महत्यासिमं इति तस्य निन्दास्मृतिः—

उत्सृजेदात्प्रनश्चक्रमक्षेत्रे कामतो नरः ।

हतं तेन जगत्सर्वं वीजनाशेन पापिना ॥

न ब्रह्महा ब्रह्महा स्यात् ब्रह्महा ब्रुपलीपतिः ।

यस्तस्यां गर्भमाधते तेनासौ ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ॥

अन्यदपि—

यदर्वाचीनमेनो भूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत
इति ॥ ३ ॥

श्रुतिरेवार्वाचीनत्वेन परिमित्य तस्यैव प्राथम्यमाह । तस्यैव
वक्ष्यते इति शेषः ॥ ३ ॥

अयोनौ रेतस्सत्त्वाऽन्यत्र स्वप्नात् ॥ ४ ॥

श्रुतौ ह्यश्रुतमेतत् ‘अन्यत्र स्वप्नात्’ इति ॥ ४ ॥

अरेपा वा पवित्रकामो वा ॥ ५ ॥

रेप इति पापनाम । तदस्य न विद्यते सोऽरेपाः । तथा
च ब्राह्मणम्—“पवित्रं नो ब्रूत येनारेपसस्यामेति”,^१ “यदेवाः,”^२ “यद-
दीव्यन्,”^३ “आयुष्टे,”^४ “हुत्वोपतिष्ठते” इति । पवित्रकामो वेद्येव ।
‘न वै शरीरस्य सतः पापा भवन्ति’ इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा केशाद्मश्रु-

^१तै. आ. २-७. ^२तै. आ. २-३. ^३तै. आ. २-४. ^४तै. आ. २-९.

लोमनखानि वापयित्वा ब्रह्मचारिकल्पेन
व्रतमुपैति ॥ ६ ॥

पर्वण्युपक्रमः । ब्रह्मचारिकल्पो मधुमांसवर्जनम् । इत्थंभूत-
लक्षणे तृतीया । व्रतं सङ्कल्पः कूशमाण्डहेष्यामीति ॥ ६ ॥

संवत्सरं मासं चतुर्विंशत्यहो द्वादशारात्रीः
षट्क्रिस्त्रो वा ॥ ७ ॥

इमे श्रुतिवेद्याः । एतेषां च व्यवस्था ‘यावदेनो दीक्षामु-
पैति’^१ इति ॥ ७ ॥

न मांसमश्रीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत
जुगुप्सेतानृतात् ॥ ८ ॥

अनृतौ नोपेयादिति । एवमुपर्यासननिषेधः खट्टादौ । ततश्च
तृणादावुपर्यासिने न दोषः । जुगुप्सा निन्दा । नानृतं वदेदि-
त्यर्थः । ब्रह्मचारिकल्पेनेत्यनेनैव मांसभक्षणादेरभावे सिद्धे सं-
योगपृथक्कृत् कर्माङ्गत्वमप्यवगम्यते । एवं च तदतिक्रमे कर्मेव
निष्फलं भवति । अतश्रौषधार्थमपि मांसं न भक्षितव्यमिति ग-
म्यते ॥ ८ ॥

अथ भक्षनियमः—

पयो भक्ष इति प्रथमः कल्पः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

^१ तै. आ. २०८,

यावकं मोपयुज्ञानः कृच्छ्रद्वादशरात्रं चरेद्वि-
क्षेद्वा तंद्विधेषु यवागूराजन्यो वैश्य आ-
मिक्षाम् ॥ १० ॥

उपयुज्ञानः जुहुयादिति शेषः । तसे पयसि दध्न्यानीते यद्वनं
सा आमिक्षा भवति ॥ १० ॥

पूर्वाङ्गे पाकयज्ञिकधर्मेणाग्निमुपसमाधाय
सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुती—
रूपजुहोति । यदेवा देवहेडनम् । यददी-
व्यन्नृणमहं वभूव । आयुष्टे विश्वतो दध-
दित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा
सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकाविति चत-
स्वस्त्रुवाहुतीः । अग्नेऽभ्यावर्तिन् । अग्ने
अङ्गिरः । पुनरूर्जा । सह रथ्येति चत-
स्रोऽभ्यावर्तिनीर्हुत्वा समित्पाणिर्यजमा-
नलोकेऽवस्थाय वैश्वानराय प्रतिवेदयाम
इति द्वादशर्चेन सूक्तेनोपस्थाय—यन्मया
मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्व-
स्मात्स्मान्मेडितो मोग्धि त्वंहि वेत्थ यथा
तथं स्वाहेति समिधमाधाय वरं ददाति ॥

पाकयज्ञधर्मग्रहणादाहवनीयो निवर्तते । आऽग्निमुखात्कृत्वा अ-
नाम्रातया पक्षहोमं कृत्वा सौविष्टकृतं च । येद्वादय उपहो-
माः । यजमानलोके दक्षिणतोप्रेः । अन्यत्राप्युपस्थानचोदना-
यम् । समित्पाणिना समिदभ्याधानं च छष्टव्यम् । यन्मया
मनसा वामदेवर्धिः कण्वर्धिर्वा । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता ।
यद्वाच्चनसाभ्यां कृतमेनः कस्यां चिद्वस्थायां तस्मात् सर्वस्मात्
मिळितं मा मां ईडितः स्तुतः त्वं मोर्जिध मोक्षय हि यस्मात्
वेत्थ त्वमेव सर्वं यथातर्थं वेत्सि परितः । वरः वरिष्ठा गौः॥११॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥१२॥

एक एवाग्नौ परिचर्यायाम् ॥१३॥

अग्नौ परिचर्यायां यदुक्तं तस्यामेक एव स्वयं कर्ता स्यात्
नान्यं कर्तारं दृष्टीति । तस्मादन्यत्रोपपन्नेषु परकर्तुकताऽपि भव-
तीति गम्यते । अग्नावित्येकवचननिर्देशाच्चास्मिन्नेतत्स्वयं कर्तव्यम्।
न त्वाहवनीयेऽपि । तत्र ह्यनाद्ये आधर्व्यं वै होतव्यमित्येतदेव ॥१३॥

एवं तावत्पुरुषार्थतया होमविधिरुक्तः । अथेदार्नों ‘कर्मादि-
वेत्तैर्जुहुयात्’* इत्येतद्वचाच्चास्यन्नाह—

**अग्न्याधेये यदेवा देवहेत्नम् । यददीव्यन्नृण-
महं वभूव । आयुष्टे विश्वतो इधदिति पू-
र्णाहुतिम् ॥१४॥**

जुहुयादिति शेषः ॥१४॥

* तै. आ. २-५.

अग्निहोत्रं दर्शयितुमाह—

हुत्वा । अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोत्रा हुत्वा द-
र्शपर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होत्रा हुत्वा चा-
तुर्मास्यान्यारप्स्यमानः पञ्चहोत्रा हुत्वा प-
शुवन्धे षष्ठोत्रा सोमे सप्तहोत्रा ॥ १५ ॥

दशहोता ‘चित्तिरस्तुक्’* इत्यनुवाकः । ‘पृथिवी होता’* चतु-
र्होता । ‘अग्निर्होता’* पञ्चहोता । ‘वाग्वोता’* षष्ठोता । व्याख्या-
नेषु प्रायणीयानां च । ‘सूर्यं ते’,* ‘महाहविः’* सप्तहोता ।
एते कूशमाण्डप्रदेशाः ॥ १६ ॥

विज्ञायते कर्मादिष्वेत्तर्जुहुयात् पूतो देवलो-
कान् समभुत इति हि ब्राह्मणमिति हि
ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं तु कर्मादिषु ब्राह्मणोऽस्मेव कर्तव्यं अतश्चा-
भिमुखवरदानादेश निवृत्तिः ॥ १६ ॥

इति तृतीये सप्तमोऽध्यायः

—::⊕::—

अयमपि पापनिवर्हणोपाय इत्याह—

अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

चन्द्रस्यायनं गमनं यथा वृद्धिहासाभ्यां युक्तं भवति तद्वा
ग्रासवृद्धिहासवशाच्चरतीति चान्द्रायणम् ॥ १ ॥

* तै. आ. ३, १-६.

**बुद्धचतुर्दशीमुपवसेत्केशमश्रुलोमनखानि
वापयित्वा ॥ २ ॥**

केशानि वापयित्वोपवसेदिति क्रमः । ,उपवसेदिति वचनात्
औपवसध्यमेतद्हरिति गम्यते । अत उत्तरेष्युर्हेमः । तथाच लिङ्गम्—
‘पञ्चदश ग्रासान्’ इति ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तर्थे चान्द्रायणे एतत् । अथाभ्युदयर्थे—

अपि वा ईमशूण्येव ॥ ३ ॥

तथा च गौतमः—‘कृच्छ्रे वपनं ब्रतं चेरत्’^१ इति ॥ ३ ॥

**अहतं वासो वसानः सत्यं ब्रुवन्नावसथम-
भ्युपेयात् ॥ ४ ॥**

अहतं वस्त्रं नवं केशादिरहितं प्रक्षाळितोपवातं च । सत्य-
वचनमपि चान्द्रायणाङ्गमेव । आवसयो होमस्थानम् ॥ ४ ॥

**तस्मन्नस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररणयोर्निर्मन्थ्यो
वा ॥ ५ ॥**

लौकिक एवाग्निः कर्मार्थं प्रणीतो यथा न नश्वेत् तथा धार्यः
एवमर्थं सकृद्ग्रहणम् । यावच्चान्द्रायणं नित्यं जागरणमित्यर्थः ।
तदसम्भवेऽरणयोस्समारोपणम् । चान्द्रायणावर्णे करिष्यमाणाय हो-
माय मन्थनं च । यस्य पुनररणी न स्तस्तस्यापि यस्मात्कस्ता-
चित् काष्ठद्वयात् निर्मन्थ्योऽग्निः ॥ ५ ॥

^१गौ. ध. २७-३.

ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैषायोपकल्पी स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचारी अनृतौ । सुहृत् शोभनं हृदयं यस्य स तथोक्तः
असहायेन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमित्यात्मनः प्रैषक-
रणायान्यमुपकल्पयेत् इत्युपकल्पी उपकल्पितश्च । अपि यत् सु-
करं कर्म तद्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेनेति । योऽसा-
वन्यः प्रेषितार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्वग्वर्भेति केचिदाहुः ।
अन्ये लौकिकार्थधर्मर्थधर्माऽसाविति । तत्पुनर्युक्तायुक्ततया विचा-
रणीयम् ॥ ६ ॥

हविष्यं च व्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलवणं व्रतोपायनं प्रधानह्रव्यम् । नोपदंशादि ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखा- त्कृत्वा पकाज्जुहोति ॥ ८ ॥

अवदानधर्मेणादायेति शेषः ॥ ८ ॥

अग्ने या तिथिस्यान्नक्षत्राय सदैवताया- त्राह गोरमन्वतेति चान्द्रमसीं पश्चमीं द्यावापृथिवीभ्यां पष्ठीमहोरात्राभ्यां स- प्तमीं रौद्रीमष्टमीं सौरीं नवमीं वास्णीं दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वैश्वदेवीं द्वादशी- मिति ॥ ९ ॥

एत द्वादशहोमा एतस्मादेव चरोरवदाय कर्तव्याः । तत्र
 ‘अग्रये स्वाहा’ इति प्रथमाऽहुतिः । या तिथिस्स्यात्तस्यै द्वितीया ।
 प्रतिपञ्चद्वितीते ‘प्रतिपदे स्वाहा’ इति । द्वितीया चेत् द्वितीयस्यै ।
 तृतीया चेत्तृतीयस्यै । इत्यादिवत् । तस्यै द्वितीयेति मूत्रायि-
 तव्ये या तिथिरिति वचनं या तिथिः चान्द्रायणे यथाकथंचिदि-
 त्येतस्मशैताद्विधानमस्तीति दर्शयति । नक्षत्राय तृतीया । यच्च
 नक्षत्रं कृत्तिकादि वर्तते सैव तृतीयाऽहुतिः । कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा ।
 रोहिण्यै स्वाहेति । सदैवताय यस्य नक्षत्रस्य या देवता
 स्यादिन्द्रादिका तस्यै चतुर्थ्याहुतिः । अग्रये स्वाहा । प्रजापतये
 स्वाहा । सोमाय स्वाहेत्यादि । चान्द्रमसीति सास्य देवतेति तद्वितः ।
 एवं रौद्रीमित्यादिषु द्रष्टव्यम् । षष्ठीप्रभृतिष्वपि तद्वेवत्याभिः
 क्रमिभर्हेम इति कोचित् । अपरे विधिशब्दैरेवंभूतैरिति । वयं तु
 ब्रूमः—षष्ठीसप्तम्यावाहुती चतुर्थीचोदिते सत्यौ विधिशब्दम-
 न्त्रके । अष्टम्याद्यास्तद्वितसमाप्तादितः क्रड्डन्त्रका इति । एवं च
 सति सूत्रैवित्रिचं साभिप्रायमुपपादितं भवति ॥ ९ ॥

किमेतावत्य एवाहुतयः? नेत्याह—

अथापरास्समामनन्ति दिग्भ्यश्च सदैवता-
 भ्यः उरोरन्तरिक्षाय सदैवताया। नवोनवो
 भवति जायमान इति सौविष्टकृतीं हु-
 त्वाऽथैतद्विसुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा
 व्युद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरूपसिञ्चय पञ्चद-
 शा पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राभाति । प्रा-

ब्रह्मचारी सुहृत्पैषायोपकल्पी स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचारी अनृतौ । सुहृत् शोभनं हृदयं यस्य स तथोक्तः
असहायेन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमित्यात्मनः प्रैषक-
रणायान्यमुपकल्पयेत् इत्युपकल्पी उपकल्पितश्च । अपि यत् मु-
करं कर्म तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेनेति । योऽसा-
वन्यः प्रेषितार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्विग्नेभ्येति केचिदाहुः ।
अन्ये लौकिकार्थधर्मर्थधर्माऽसाविति । तत्पुनर्युक्तायुक्तया विचा-
रणीयम् ॥ ६ ॥

हविष्यं च ब्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलवणं ब्रतोपायनं प्रधानह्रव्यम् । नोपदंशादि ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखा- त्कृत्वा पकाज्जुहोति ॥ ८ ॥

अवदानधर्मेणादायेति शेषः ॥ ८ ॥

अग्नये या तिथिस्यान्नक्षत्राय सदैवताया-
त्राह गोरमन्वतेति चान्द्रमसीं पश्चर्मीं
द्यावापृथिवीभ्यां षष्ठीमहोरात्राभ्यां स-
प्तमीं रौद्रीमष्टमीं सौरीं नवमीं वारुणीं
दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वैश्वदेवीं द्वादशी-
मिति ॥ ९ ॥

एते द्वादशहोमा एतस्मादेव चरोरवदाय कर्तव्याः । तत्र
 'अग्रये स्वाहा' इति प्रथमाऽहुतिः । या तिथिस्स्यात्तस्यै द्वितीया ।
 प्रतिपञ्चेद्वर्ते 'प्रतिपदे स्वाहा' इति । द्वितीया चेत् द्वितीयस्यै ।
 तृतीया चेत्तृतीयस्यै । इत्यादिवत् । तस्यै द्वितीयेति सूत्रसि-
 तव्ये या तिथिरिति वचनं या तिथिः चान्द्रायणे यथाकथांचिदि-
 ल्येतस्मिंश्चैताद्विधानमस्तीति दर्शयति । नक्षत्राय तृतीया । यज्ञ
 नक्षत्रं कृत्तिकादि वर्तने सैव तृतीयाऽहुतिः । कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा ।
 रोहिण्यै स्वाहेति । सदैवताय यस्य नक्षत्रस्य या देवता
 स्यादिन्द्रादिका तस्यै चतुर्थ्याहुतिः । अग्रये स्वाहा । प्रजापतये
 स्वाहा । सोमाय स्वाहेत्यादि । चान्द्रमसीति सास्य देवतेति तद्वितः ।
 एवं रौद्रीमित्यादिषु द्रष्टव्यम् । षष्ठीप्रभृतिष्वपि तद्वत्याभिः
 क्रमिभर्हेम इति कोचित् । अपरे विषिशब्दैरेवंभूतैरिति । वयं तु
 ब्रूमः—षष्ठीसप्तम्यावाहुती चतुर्थीचोदिते सत्यौ विषिशब्दम-
 न्त्रके । अष्टम्याद्यास्तद्वितसमासादितः क्रड्डन्त्रका इति । एवं च
 सति सूत्रवैचित्रं साभिप्रायमुपपादितं भवति ॥ ९ ॥

किमेतावत्य एवाहुतयः? नेत्याह—

अथापरास्समामनन्ति दिग्भ्यश्च सदैवता-
 भ्यः उरोरन्तरिक्षाय सदैवताया । नवोनवो
 भवति जायमान इति सौविष्टकृतीं हु-
 त्वाऽथैतद्विस्तुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा
 व्युद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिद्य पञ्चद-
 शा पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राभाति । प्रा-

णाय त्वेति प्रथमम् । अपानाय त्वेति द्वितीयम् । व्यानाय त्वेति तृतीयम् । उदानाय त्वेति चतुर्थम् । समानाय त्वेति पञ्चमम् ॥ १० ॥

एता एकादशा । दिग्भवः । चतुर्मयः । ‘प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे’^१ इति मन्त्रकल्पना कृता । न तु चतुर्मयः पावकादिदिग्भव इति । नन्वष्टदिक्पाला इति प्रसिद्धिरस्ति, तथा क्वचिदश दिश इति । सत्यम्—तथाऽपि ‘दिग्भवस्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यस्स्वाहा’^२ इति व्यपदेशभेदाच्चतस्र एव दिग्ग्रहणेन गृह्णन्ते । सदेवताभ्योऽपि तावतीम्यः ‘इन्द्राय स्वाहा यमाय’ इत्यादि । अथ वा ‘प्राची दिग्ग्रिदेवता’^३ इत्यादि दर्शनात् ‘अग्रय इन्द्राय’ इत्यादि द्रष्टव्यम् । उरोरिति चतुर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । अन्तरिक्षविशेषणत्वात् । ततः ‘उर्वेऽन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति मन्त्रः । अन्तरिक्षदेवता तु वायुः ‘वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः’^४ इति दर्शनात् । प्राश्नाति हविरुच्छिष्ठं हुतशेषं हविष्याणि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि शाकफलादीनि च क्षारलवणरहितानि । अत्र व्यञ्जनशब्दप्रयोगात् ‘हविष्यं च ब्रतोपायनम्’ इत्यत्र प्रधानद्रव्यमेव गृह्णते । तथैव च व्याख्यातमस्माभिः ॥ १० ॥

ब्रतस्य ग्रासास्तु प्राशितव्याः प्राप्ताः.

यदा चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वम् ॥ ११ ॥

प्रथमो ग्रासः द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां, तत उत्तरेषामेकैकैकैकः ॥

^१ तै. सं. ७-१०१५.

^२ तै. ग्रा. ३-११०९.

^३ तै. सं. ३-४०६,

यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वैः ॥ १२ ॥

यदा तु काले त्रयाणां ग्रसनं तदा द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां
ग्रसनीयौ । तृतीयस्तु पञ्चमेन ॥ १२ ॥

यदा द्वौ द्वाभ्यां पूर्वे त्रिभिरुचरम् ॥ १३ ॥

एकं सर्वैः ॥ १४ ॥

ऋजवर्थे सूत्रे ॥ १३-१४ ॥

‘अमृतापि वानमसि’^१ इत्यस्य स्थाने—

**निग्राभ्यासस्थेत्यपः पीत्वाऽथाज्याहुतीहपजु
होति ॥ १५ ॥**

‘निग्राभ्यासस्थ देवश्रुतः’^२ इत्यादि ‘गणा मे मा वितृष्णु’^३
इत्यन्तमेकं यजुः ॥ १५ ॥

अथ होममन्त्राः—

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्धयन्तां ज्यो-
तिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा । वा-
ङ्मनः शिरः पाणि त्वक् शब्द पृथिवी अन्न-
मय एतैस्सप्तभिरनुवाकैः ॥ १६ ॥

प्रत्यनुवाकं होमः ॥ १६ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १७ ॥

^१ याज्ञिकी, ६९.

^२ तै. सं. ३-१-८.

उत्तरं दार्विहेमिकं तन्वं प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

**सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्रमसीभिश्चन्द्रम-
सम् ॥ १८ ॥**

सौर्यः—‘उद्धयं तमसस्परि,^१ उदुत्यं,^२ चित्रम्’^३ इति तिस
ऋचः । चान्द्रमस्यः—‘नवोनवौ भवति,^४ सचित्र चित्रम्,^५ अत्राह
गोरमन्वत्^६ इति च ॥ १८ ॥

शर्वर्या संवेशनकाले—

अग्ने त्वं सुजागृहीति संविशन् जपति । त्वमग्ने
व्रतपा असीति प्रवुद्धः ॥ १९ ॥

संविशन् शयानः । प्रवुद्धः उज्जिहानः । आचम्येति शेषः ॥

स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत मूत्रपुरीषे नावेक्षेता॥२०

अभिभाषणं पूर्वभाषणम् ॥ २० ॥

अमेध्यं दृष्टा जपत्यवद्धं मनो दरिद्रं चक्षु-
स्मूर्योज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासी-
रिति ॥ २१ ॥

व्याख्यातो मन्त्रः ‘उत्तरत उपचारः’ इत्यत्र । एते नियम
आ परिसमोसश्चान्द्रायणस्यानुसरणयाः ॥ २१ ॥

प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश ग्रासान्॥२२

^१ तै. सं. ४-१-६.

^२ तै. सं. १-४-४३.

^३ तै. सं. २-४-१४.

^४ कृ. सं. ४-५-८.

^५ तै. ब्रा. १-९-८.

प्राश्नातीत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य च प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा
ग्रसनीया इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमेकोपचयेनामावास्यायाः ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयाप्रभूतिषु एकैको ग्रासोऽपचीयते । द्वितीयस्यां त्रयो
दशदृतीयस्यां द्वादश इत्यादि ॥ २३ ॥

एवमाऽमावास्याया नीयमाने—

अमावास्यायां ग्रासो न विद्यते ॥ २४ ॥

अतस्तस्यामुपवासः ॥ २४ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैकः ॥ द्वौ द्वितीयस्याम् ॥

एवमेते अप्यृज्वर्थे ॥ २५-२६ ॥

एवमेकोपचयेनापौर्णमास्याः ॥ २७ ॥

उपचयो वृद्धिः । एवमा पौर्णमास्या नीयमाने चतुर्दश्यां
चतुर्दश भवन्ति ॥ २७ ॥

पौर्णमास्यां च स्थालीपाकस्य जुहोति ॥

अप्राणितप्षष्ठ्येषा तृतीयर्थे पञ्चम्यर्थे वा द्रष्टव्या । अभि-
मुपसमावयेत्यादि प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

तत्रैते पक्षहोममन्त्राः—

अग्नये या तिथिस्स्यात् ॥ २९ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ २९ ॥

नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः ॥ ३० ॥

अत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वेभ्यो नक्षत्रेभ्यः कृत्तिकादिभ्यो हेतव्यमिति, तथा नक्षत्रदेवताभ्योपि सर्वाभ्यः । तत्र मन्त्राः नक्षत्रेषुपूर्वोमन्त्रेनाम्राता वेदितव्याः ॥ ३० ॥

अत एवाह—

पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितस्सदैवतस्य हुत्वा गां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ३१ ॥

अभिजित्वा मनक्षत्रमुपरिष्ठादपाटानामवस्ताच्छ्रोणाया अस्ति । तस्य ब्रह्मा देवता । अन्यतस्वं प्रथमहोमवत् । अत्रापि पञ्चदश ग्रासाः प्रसनीयाः । तथा च सति तिस्रो नीतयस्सम्पद्यरन् । पर एव तस्यास्संख्याया नियमात् । यच्च पिपीलिकायवमध्ययोः पञ्चविशत्युत्तरशतद्वयमिति, न चैतद्युक्तं, चानन्द्रायणान्तरे पक्षयोश्च द्वावुपवासौ कृतौ भवतः ॥ ३१ ॥

एवं कृते—

तदेतच्चानन्द्रायणं पिपीलिकामध्यम् ॥ ३२ ॥

सव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । लुप्तोपमेयं पिपीलिका हि तनुमध्योभयतःस्थूला भवति तद्वेतदिपि ॥ ३२ ॥

विपरीतं यवमध्यम् ॥ ३३ ॥

अमावास्योपक्रममावास्यान्तमित्यर्थः अत्र हि आद्यन्तयोश्चोपासयोः किञ्चमाणयोश्चन्द्रगतिरप्युपसृता भवति ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यतरच्चरित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः

पापकुच्छुद्धो भवति ॥ ३४ ॥

मुक्तोभवतीत्युक्तंभवति ॥ ३४ ॥

न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेवान्यतरस्य चान्द्रायणस्य चरणम्, किं
तर्हि—

कामाय कामायैतदाहार्यमित्याचक्षते॥३५॥

अत्रैकः कामशब्दः कर्मवचनः । अपरो भाववचनः । का-
म्यमानाय फलायेत्यर्थः । यद्वा-वीप्सावचनमेतत् । अतश्च सर्वी-
भिप्रायकमेतदित्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तदाह—

यं कामं कामयते तमेतेनाप्नोति ॥ ३६ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३६ ॥

ऐतेन वा ऋषय आत्मानं शोधयित्वा पुरा
कर्माण्यसाधयन् ॥ ३७ ॥

कर्माण्यग्रचोधयादीनि । उक्तं चैतत् अशीनाधास्यमानः प्रयु-
ज्ञानः कुर्वन्निति कर्मार्थमेतत् ॥ ३७ ॥

इदानींतना अपि कथं रोचेरन्, ततो नुतिष्ठेयुरिति—

तदेतद्वन्यं पुण्यं पुत्रयं पौत्रयं पश्व्यमायु-
ष्यं स्वर्गयं यशस्यं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥

‘तस्मै हितम्’ इति तद्वितान्तो विग्रहः ॥ ३८ ॥

नक्षत्राणां द्युतिं सूर्याचन्द्रमसोस्सायुज्यं
स्तलोकतामास्तोति ॥ ३९ ॥

फलार्थवादोऽयम् ॥ ३९ ॥

य उचैनदधीते यउचैनदधीते ॥ ४० ॥

विद्वत्प्रशंसैषा ॥ ४० ॥

इति तृतीये अष्टमोऽध्यायः।

—६०८७०७७०८०९—

अनश्वत्पारायणमपि पापमोचनमिति मत्वाऽऽह—

अथातोऽनश्वत्पारायणविधिं व्याख्यास्यामः

वेदस्य पारं पर्यन्तं निष्ठामयन्ते गच्छन्तीति पारायणं तत्त्वा-
नश्वता कर्तव्यमित्यनश्वत्पारायणम् ॥ १ ॥

शुचिवासाः स्याच्चीरवासां वा ॥ २ ॥

चीरं चिरकालिकं जीर्णमित्यर्थः । न चैतावतोपभुक्तं वासोऽ-
भ्यनुज्ञातं भवति । ‘अहतं वासो वसानश्शुचिः’ इति नियमात् ।
समुच्चयार्थो वाशब्दः पूर्वस्मिन् । उत्तरत्र तु विकल्पार्थः ॥ २ ॥

हविष्यमन्नमिच्छेदपः फलानि वा ॥ ३ ॥

हविष्यमक्षरलवणम् । यदि मन्येतोपदस्यामिति तदेतद्वेदितव्यम् ।
इतरथोऽनश्वत्परिवरोधात् ॥ ३ ॥

ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिषक्तम्य
गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डल-
मुपलिष्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्विरभ्यु-
क्ष्याग्रिमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यैताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपनिषक्तम्य शुचौ देशे गोमयेनोपलिषे प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्य
स्थण्डलं कृत्वेत्यर्थः । सम्परिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय । नात्र
दार्विहोमिकं तन्त्रं विद्यते ॥ ४ ॥

अग्रये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा सोमाय
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वयम्भुवक्रम्भ्यो
यजुभ्यः सामभ्योऽथर्वभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञा-
यै मेधायै श्रियै हियै सवित्रे सावित्रयै
सदसस्पतयेऽनुमतये च हुत्वा वेदादिमार-
भेत सन्ततमधीयीत नान्तरा व्याहरेत्र
चान्तरा विरमेत् ॥ ५ ॥

व्याहरणमवैदिकशब्दोच्चारणम् । विरामोऽवसानम् । अन्तरा
स्वाध्यायमव्ये । सन्ततविधानादेव सिद्धेरन्तरा विरमनिषेधात् नै-
मित्तिकेऽनध्यायेऽग्रचुत्पातादावध्ययने दोषो नास्तीति गम्यते । नित्या-
ध्ययनानां सन्ध्योपासनादीनां च पूर्वमेवावगन्तुं शक्यत्वात् परिहारः ।
नानाऽपि सङ्कल्प उपपद्यते ॥ ६ ॥

अत्रान्यथाकरणे प्रायश्चित्तमाह—

अथान्तरा व्याहरेदथान्तरा विरमेत्तीन् प्राणानायस्य वृत्तान्तादेवारभेत ॥ ६ ॥

अथ यदीत्यर्थः । आयमनमायतनं वृत्तान्तात् स्थितादुत्तरतः ॥
विरमकालेनाप्यप्रतिभायां किं कर्तव्यमित्याह—

अप्रतिभायां यावता कालेन न वेद तावन्तं
कालं तदधीयीत स यज्ञानीयात् ॥ ७ ॥

व्यवहितमपि यत्प्रत्यभात्तदधीयीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्राप्यशक्तौ कथम्—

ऋक्षो यजुष्टसामत इति ॥ ८ ॥

विज्ञानीयादिति शेषः । ऋच्यप्रतिभातायासृगन्तरमधीयीतेत्यर्थः ।
एवं यजूषि सामानि च ॥ ८ ॥

तत्राप्यप्रतिभायाप्—

तद्वाह्मणं तच्छान्दसं तदैवतमधीयीत ॥ ९ ॥

ऋचश्चेच्च प्रतिभान्ति तद्वाह्मणमधीयीत । तत्प्रतिभायां पुनः
मन्त्रमेव । तच्छान्दसं तदैवतं तत्तदर्थमधीयीत ॥ ९ ॥

द्वादशवेदसंहिता अधीयीत यदनेनानध्या-
येऽधीयीत यद्गुरवः कोपिता यान्यकार्या-

णि कृतानि भवन्ति ताभिः पुनीते शुद्ध-
मस्य पूर्तं ब्रह्म भवति ॥ १० ॥

द्वादशेत्यत्र क्रियजुप्त्वद्याहार्यम् । संहितोग्रहणं च पदकमनि-
वृत्त्यर्थम् । तथा च शौनकः—‘अथैते प्राहुरनुसंहितं तत्पारा-
यणं प्रवचनं प्रशस्तम्’ इति ताभिस्संहिताभिर्द्वादशभिः पुनीते ।
कस्मात्? अनध्यायाध्ययननिमित्तात् गुरुकोपनिमित्ताद्कार्यकरण-
निमित्ताच्च ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सञ्चयः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि हि द्वादशभिः पारायणैः पूर्ते सञ्चयः निश्च्रेयसस्य
भवति ॥ ११ ॥

अपरा द्वादशवेदसंहिता अधीत्य ताभिरुद्धा-
नसो लोकमवाप्नोति ॥ १२ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिर्वृह-
स्पतेलोकमवाप्नोति ॥ १३ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिः
प्रजापतेलोकमवाप्नोति ॥ १४ ॥

अनश्वलसंहितासहस्रमधीयीत ब्रह्मभूतो वि-
रजो ब्रह्म भवति ॥ १५ ॥

संहितासहस्रं सहस्रकृत्व इत्यर्थः ॥ १२-१९ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुज्ञानो दिव्यं चक्षुर्लभते ॥

भैक्षमिति क्रियाविशेषणम् । प्रयुज्ञानः पारायणमिति शेषः । दिव्यं
चक्षुर्द्वारदर्शनम् ॥ १६ ॥

षणमासान्यावकभक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तु-
भक्षो द्वौ मासौ फलभक्षो मासमव्यक्षो
द्वादशरात्रं वाऽप्राश्न क्षिप्रमन्तर्धीयते
ज्ञातीन्पुनाति सप्तावरान्सप्तपूर्वानात्मानं
पञ्चदशं पद्धिं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्नचित्यत्राकारप्रश्लेषः कर्तव्यः अप्राश्नन्निति । पराचीनं
वा पारायणं प्रयुज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिश्च्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निश्च्रेयणी निश्च्रेयसहेतुः । निश्च्रेयसः संश्रयः सोपानमिति
यावत् ॥ १८ ॥

निश्च्रेयसहेतुत्वं दर्शयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छन्नपृष्य क्रषित्वम्

अथेदानीमनक्षतपारायणारभ्यकालत्वेनाहरवयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाहः

प्रातस्त्वने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मे वा पर-
रात्रे ॥ २० ॥

अतश्च होमा एतेष्वेव कालेषु कर्तव्याः ॥ २० ॥

साम्प्रतं गुरुपर्वकमाकरणास्यैव प्रशंसामाह—

तं वा एतं प्रजापतिस्सपत्रकृषिष्यः प्रोवाच
सपर्वयो महाजज्ञवे महाजज्ञुः ब्राह्मणे-
भ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

यस्मान्महाजज्ञुः ब्राह्मणेभ्यः एतमनक्षत्पारायणं प्रोवाच तस्मा-
तेषामेवात्राधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥

इति तृतीये नवमोऽध्यायः.

पञ्चविंशो धर्मो व्याख्येयतया प्रक्रान्तः तत्र चतुर्विधः—

उक्तो वर्णधर्मश्चाथ्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा ॥ २ ॥

लिप्यत इति शेषः । अयमिति प्रत्यक्षं शरीरिणां क्षेत्रज्ञं
व्यपदिशति । अतश्च परमात्मा न लिप्येत । पुरुषः पुरिशयः
पूर्यतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोपि लिप्यन्ते ॥ १-२ ॥

अभव्यं पापमिति यावद्दर्शयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याजयत्यप्रतिग्रा-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णात्यनाद्यान्वस्य वाऽन्नम-
भात्यचरणीयेन वा चरति ॥ ३ ॥

प्रदर्शनमेतदन्येषामपि पापानाम् । मिथ्या अयथाद्वष्टार्थस्य कर्मणः आत्मनो लाभपूजार्थं चरणमित्यादि । अचरणीयमकर्तव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । यदत्र पुनरुक्तमिव लक्ष्यते तत् द्वार्थं, स्वभावो हेष आचार्यस्यः । अथ वा—आपद्विषयेऽनुज्ञातस्याप्ययाज्याजनादिः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । तत्रापि प्रथमकल्पितचतुर्भागः कर्तव्यः उशनसो वचनात् ‘आपद्विहितैः कर्मभिरापादयन्तीत्यापदस्तेषां प्रायश्चित्तचतुर्भागं कुर्यात्’ इति ॥ ३ ॥

याप्येन कर्मणा लिप्यत इत्युक्तम्—

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात्र कुर्यादिति ॥ ४ ॥

मीमांसन्ते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षो न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

कुतः—

न हि कर्म क्षीयत इति ॥ ५ ॥

इतिशब्दो हेतौ । फलप्रदानमत्तरेण पापस्य कर्मणः क्षयाभावादित्यर्थः । आत्मसंस्थवात्कर्मणो जलसंस्थस्येव लवणस्य नाशो नास्तीति ॥ ५ ॥

कुर्यात्त्वेव ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कथम्? कर्म क्षीयत इति वदामः यथा सर्पदंशनलक्षणस्य कर्मणो मरणपर्यन्तस्य मन्त्रौषधादिना विनाशो द्वश्यते, तद्वदस्यापि प्रायश्चित्तेनैत्यभिप्रायः, आगमगम्यत्वादुत्पत्तेस्तन्नाशस्य च । किञ्चित्कल्पभोग एवायम्, यदिदं तपः। अल्पकालपरिसमाप्तमित्येतावत् । यथा दीर्घकालोपभोगस्य व्यधेररूपहुःखानुभवरूपेण भेषजादिना क्षयो भवत्येवमस्याप्यागमगम्य-

त्वादेव । तस्मात्कुर्याच्चेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शुक्तको न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ तदागमं दर्शयति—

पुनस्सोमेनेष्टा पुनस्सवनमायान्तीति ॥७॥

अथाप्युदाहरन्ति—

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽ-

श्वमेधेन यजत इति ॥ ८ ॥

अग्निष्टुता वाऽभिशस्यमानो यजेतेति च ॥

विषयव्याप्तचर्यमनेकोदाहरणम् । पुनस्सवनं पुनर्यागः । न-
ष्टाधिकारस्य तत्समाप्तेन सत्येतदुपपद्यते । सर्वग्रहणाद्विहिताकरण-
प्रतिषिद्धेवानिमित्तस्यापि । तरणं क्षणं प्रतीयते । उभयाभा-
वेऽपि जन्मान्तरकृतपापप्रदर्शनार्थमभिशस्यमान इत्युक्तम् ॥७-८॥

अबुना पापनिवर्हणोपायानाह—

तस्य निष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवा-

सो दानम् ॥ ९० ॥

निष्क्रयणं शोधनं याप्यस्य कर्मणः । यथा कंसादिगतस्य
मलस्य भस्मादि । जपो मानसो वाचिकश्च । स च वक्ष्य-
माणस्योपनिषदादेः मन्त्रगणस्य । तपश्चाहिंसादि वक्ष्यते । होम
आत्मीयद्रव्यस्य देवतोदेशपूर्वकोऽप्नौ प्रक्षेपः । उपवास इन्द्रिय-
संयमः । दानमात्मीयस्य च द्रव्यस्य पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥१०॥

जप इत्युक्तं तत्राह—

**उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वच्छन्दसमु सं-
हिता मधून्यघर्षणमर्थविशिरो रुद्राः पुरुष-
सूक्तं राजनरौहिणे बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्म-
हानाम्नयो महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठ-
साम्नामन्यतमद्वहिष्पवमानः कूशमाण्ड्यः
सावित्री चेति पावनानि ॥ ११ ॥**

उपनिषदो वेदासंहितारस्यादयः । क्रग्यजुष्योरनुवाक आदिः ।
साम्रां सामको वा । वेदान्ता अर्पमृतम् । अर्थविशिरोऽर्थविणं
प्रसिद्धम् । रुद्राः ‘नमस्ते रुद्र’^१ इति प्रश्नः । पुरुषमूकं
प्रसिद्धम् । राजनरौहिणे सामनी ‘इन्द्रं नरः’^२ इत्यस्यामृत्यि
गीते । बृहत् ‘त्वामिद्धि’^३ इत्यस्याम् । रथन्तरं ‘अभि त्वा’^४ इति ।
पुरुषगतिः ‘अहमस्मि’^५ इत्यस्याम् । महानाम्नयो ‘विदा म-
ववन्’^६ इत्येता क्रचः । अस्यामुत्पत्तानि वा सामानि । महा-
वैराजं ‘पिबा सेमम्’^७ इत्यस्याम् । महादिवाकीर्त्यं ‘सा नो’^८ इत्यस्याम् ।
ज्येष्ठसामानि ‘शं नो देवीः’^९ ‘चित्रं देवानाम्’^{१०} इत्यनयोः । व-
हिष्पवमानः ‘उपास्मै’^{११} इत्यासु । कूशमाण्ड्यो ‘येहवाः’^{१२} आ-
च्छिद्रकोऽनुवाकः । पावमान्यः ‘स्वादिष्ट्या’^{१३} इत्युचः । सावि-

^१ तै. सं. ४-५-६.

^२ सामसं. पू. ४-१.

^३ सामसं. पू. ३-१.

^४ सामसं. पू. ३-१.

^५ „ „ पू. ६-३.

^६ महानाम्नी.

^७ सा. सं. उ. ३-१.

^८ सा. सं. उ. ८-३.

^९ सा. सं. पू. १-१.

^{१०} „ „ पू. ६-३.

^{११} „ „ उ. १-२

^{१२} तै. ब्रा ३-७-१२.

^{१३} क्रस्क. ६-७-१६.

त्रीं तु प्रसिद्धा । चशाव्दाच्छुद्धवत्यादि । इतिशब्देन प्रकारवाचिना खिलेषु पठितं शिवसङ्कल्पादि गृह्णते ॥ ११ ॥

उपसन्नथोयेन पर्योव्रतता शाकभक्षता फल-
भक्षता मूलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्य-
प्राशनं घृतप्राशनं सोमपानमिति मे-
ध्यानि ॥ १२ ॥

उपसन्नचायः आराग्रा परोवरीयसी वा । प्रसृतयावको
व्याख्यातः । इतिंकरणेनैवंप्रकारं पञ्चगव्यादि परिगृह्णते ॥ १३ ॥

सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्वनन्त्यः सरितः
पुण्या हृदास्तीर्थान्यृषिनिकेतनानि गोष्ठ-
क्षेत्रपरिष्कन्दा इति देशाः ॥ १३ ॥

शिलोच्चयाः पर्वता इत्यर्थः । स्वनन्त्यो नद्यः । हृदा
क्षेत्रेशब्दकर्मणः हृदतर्वा शीतभावकर्मणः अचू पृष्ठोदरादि ।
त्रिपुष्करादि । इतः प्रभृति पुण्यानुसन्धानात् पूर्वत्रापुण्या अपि
पर्वतादयः अस्यनुज्ञायन्ते । क्रृषिनिकेताः क्रृषिनिवासाः क्रृष्या-
श्रमाः । क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । परिष्कन्दाः तदालयाः गुह्यावासप्रदे-
शाः । इतिशब्दादग्रचगारादयः ॥ १३ ॥

एतानि तपांसि—

अहिंसा सत्यमस्तैन्यं सवनेपूदकोपस्पर्शनं
गुरुद्वाश्रूपा बह्यचर्यमधदशायनमेकवत्तता-
नाशक इति तपांसि ॥ १४ ॥

तपांसि तपेहेतवः । सवनं पूर्वाह्मध्यनिदनापराह्णाः । इति-
शब्दो देवपूजार्थः ॥ १४ ॥

किं दानमिति दानमाह—

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिलं घृतमन्न-
मिति देयानि ॥ १५ ॥

एतानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दाद्रजतोपानच्छत्राण्यपि गृह्णन्ते ॥

संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्यायो द्वावेकश्चतु-
र्विंशत्यहो द्वादशाहष्पडहस्यायहोऽहोरात्र
एकाह इति कालाः ॥ १६ ॥

एकं च तदहः एकाहः केवलम् । इतिशब्दात् केवलाऽपि
रात्रिः ॥ १६ ॥

आनन्यात् पापिनां प्रतिपापं प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्यशक्य इति
मत्वाऽऽह—

एतान्यनादेशो क्रियेरन्नेनस्तु गुरुषु गुरुणि ल-
घुषु लघूनि ॥ १७ ॥

विकल्पेनैति वाक्यशेषः । एतानि जपादीन्यनादेशो । यानि प्राय-
श्चित्तान्यन्यतोऽनुपदिष्टानि । यथा४५ह—‘अभिं काण्ठायिसीं दद्यात्सर्पं
हृत्वा द्विजोत्तमः’^१ । तत्र विकल्पेनैतानि कर्तव्यानि क्रन्विज्जपः क्रचि-
त्तपः क्रचिदद्वं क्रचित्सर्वाणीति । गुरुत्वं नैनसोऽभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
आह चापस्तम्बः—‘यः प्रमत्तो हन्ति प्रातं दोषफलं, सह सङ्क-
लपेन भूयः, एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु’^२ इत्यादि ॥ १७ ॥

^१ मनु. ११-१३३.

^२ आप. ध. १,२९,२-४.

कुच्छूतिकुच्छौ चान्द्रायणमिति सर्वप्राय- श्चित्तिः सर्वप्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

अनादेश इत्यनुवर्तत इति केचित् । इतिकग्णात्पराकोपि । पाप-
गुरुलघुत्वापेक्षया एतेषां व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः
तृतीयप्रश्नस्समाप्तः.

पुनरपि प्रायश्चित्तविषये कथा प्रस्तूयते—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृ-
थक् ।

तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥

नानार्थानि नानाप्रयोजनानि पृथक्पृथगनुष्ठातव्यानि न पुनर्दे-
शकालादिनियन्त्रिततया तन्त्रेणोति । न केवलं प्रयोजननानात्वेन
पृथगनुष्ठानम् । किं तर्हि गरीयान् गरीयसि, न हि त्रिरात्रो-
पवासेनैव एकरात्रोपवासेनापि दोषो नश्यति, सोऽप्येकरात्रोपवासेनैव
नाशयितव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्विं तत्रैव निर्दिशेत् ।
भूयोभूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयस्स्तथा ॥

देशकालवयश्चक्त्यादीनपेक्ष्य कच्चिन्नानार्थानां गुरुलघुनामपि
तन्त्रता भवतीत्येतद्देन कथयते ॥ २ ॥

लवूनीत्युक्तं तत्राह—

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाच-
रेत् ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धः शास्त्रदृष्टो विधिः, स च प्राणाया-
मेषु प्रतीक्षितव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधुना प्रायश्चित्तविषयानाह—

यदुपस्थकृतं पापं पद्धयां वा यत्कृतं भवेत् ।
वाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्न्याण-
चक्षुषा ॥ ४ ॥

एतेषु समसङ्घाकानेव प्राणायामान् चरेदित्यध्याहारः ॥ ४ ॥

ननु चक्षुश्श्रोत्रमनेभिरिति स्वसंयुक्तैरेव पापं कर्तुं शक्यते
त्वक्पादाबाहूपस्थद्वाणैस्त्वन्यसंयुक्तैरेव । वाचा पापमित्यन्यस्मिन्
श्रुतवत्येव । अतो विषमसमीकरणमन्याध्यमिति मत्वाऽह—

अथ वा चक्षुश्श्रोत्रत्वग्न्याणमनेव्यतिक्रमेषु
त्रिभिः प्राणायामैश्चाद्यत्यति ॥ ५ ॥

एतेषु त्रिभिरितिवचनादुपस्थादिष्वाधिक्यं गम्यते । प्राणायाम-
प्रवृत्तेनापि पयोव्रततादयो नियमा अनुसरणीयाः ॥ ५ ॥

अथेमान्यपराणि प्राणायामनिमित्तानि—

शूद्रान्नस्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु पृथक्पृथ-
कसप्ताहं सप्तसप्त प्राणायामान् धारयेत् ॥ ६ ॥

शूद्राच्चभोजने शूद्रस्त्रीगमने इति पदयोजना । शूद्राच्चशब्दशू-
द्राहृतस्थ शूद्रस्पृष्टस्याच्चस्य चोपलक्षणार्थः । एवं च शूद्रस्त्रीग-
मने सति वहुवचनोपपत्तिः । केवलग्रहणात् प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् ।
पृथग्रहणादेकस्मिन्वपि प्रतिकर्माभ्यासः । नेतु—‘शूद्राच्चस्त्रीगमन-
भोजनेष्वचिलङ्गभिर्वास्त्रणीभिरप उपस्पृशेत्’ इत्युक्तम् । नेष्व दोषः—
आतिदेशिकविषयत्वात्तस्य । किं तदातिदेशिकं शूद्रत्वम् ? इदं तत्

योऽनधीत्य द्रिजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः^१ ॥ इति ॥

‘अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयश्शूद्रसंवर्णिणो भवन्ति’^२ इति
च । तस्माददोषः ॥ ६ ॥

अभक्ष्याभोज्योपेयानाद्यप्राशनेषु तथाऽपण्य-
विक्रयेषु मधुमांसवृत्तैलक्षारलवणावरान्न-
वर्जेषु यज्ञान्यदप्येवं युक्तं द्वादशाहं द्वादशा-
द्वादशा प्राणायामान् धारयेत् ॥ ७ ॥

अंत्रानाद्यशब्दो ब्रात्ये अनग्रीये वा द्रष्टव्यः । यथाश्रु-
तार्थग्रहणे सत्यभद्र्यशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अपण्यान्यश्वा-
दीनि मधुमांसादिवर्जितानि । वृत्तग्रहणं क्षीरादेरपि पर्युद्रासप्रा-
प्त्यर्थम् । एतेषु हि दोषगरिमा विद्यते ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

ज्येष्ठे शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्^३ ॥

^१मनु. २-१६८.

^२वासि-ध. ३-१.

^३ वसि-ध २-२७.

इति वसिष्ठवचनात् । यज्ञान्यदित्यप्रतिग्राहप्रतिग्रहादेसुपलक्षणार्थम् ।
एवंविधं युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पातकपतनीयोपपातकवर्जेषु यज्ञान्यदप्येवं युक्तं
अर्थमासं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धार-
येत् ॥ ८ ॥ **पातकपतनीयवर्जेषु यज्ञान्यद-**
प्येवं युक्तं द्वादशा द्वाहशाहान् द्वादशद्वादश
प्राणायामान् धारयेत् ॥ ९ ॥

पातकं ब्रह्महत्यादि । पतनीयं तत्समानमुपपातकं गोवधादि
तद्वर्जेषु एतप्रायश्चित्तम् ॥ ८-९ ॥

पातकवर्जेषु यज्ञान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्थमा-
सान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥

यज्ञानृतगमनेनाधिकाभ्यासो गृह्यते । तच्च महापातकातिदेशिकं
कर्म । द्वादशार्थमासाः पूज्मासाः । सर्वत्र गुरुलवुस्त्रोपादाने
गुरुलवुनोरभ्यासोपेक्षयैव निमित्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा विषमसमी-
करणप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणाया-
मान् धारयेत् ॥ ११ ॥

योगनिष्ठस्याभ्याशान्तनिर्गुणब्रह्मवधादावेव गोः पातकानि प्रस-
क्तानि । तेष्वेव भ्रूणहत्याऽप्यन्तर्भवति ॥ ११ ॥

ऋतुमत्याः कन्याया अप्रदाने भूणहस्तातुल्यदेषो भवतीत्येतद्व-
कुकामः कन्यादानप्रकरणमारभते—

दद्याहुणवते कन्यां नाभिकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपस्त्याद्रजस्वलाम्॥

गुणवते विद्याचारित्रवन्धुशीलसम्पत्ताय रजोदर्शनात्मगेव द-
द्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे दोषमाह—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीयः कन्यां न प्रथच्छति
स तुल्यं भूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम्॥

यतश्चैतदेवं तत ऋतुमत्याः प्रागेव दद्यादित्यभिप्रायः ॥ १३
किं सर्वत्रैतावत् ? नेत्याह—

न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक्पृथक् ।
एकैकस्मिन्नृतौ दोषं षातकं मनुरब्रवीत् ॥

न याचते न प्रार्थयते कश्चिदपि ॥ १४ ॥

तत्र प्रसङ्गादिसमन्यदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कर्क्षेत पितृशासनम्।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ १५

सादृशं जातिगुणादिभिः ॥ १६ ॥

अत एवाह—

अविद्यमाने सद्गो गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

गुणा अभिजनादयो न जातिः ॥ १६ ॥

एवं स्वयंवरं परिसमाप्यावृत्ताऽन्यदानविषय एवाशङ्कानिवृत्य-
र्थमन्यदुच्यते—

वलाचेत्प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता
अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा।

प्रहरणं मैथुनार्थमाकर्षणम् । न तु क्षतयोनित्वापादनं, तथा
च सति संस्कार एव नास्ति ॥ १७ ॥

निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता श्रियेत् सः।
सा चेदक्षतयोनिस्स्याद्वतप्रत्यागता सती ॥
पौनर्भवेन विधिना पुनस्संस्कारमर्हति ॥

निमृष्टा उदकपूर्वं प्रत्ता हुते वाऽपि होमेऽपि निवृत्ते भर्ता श्रियते,
सा चेत् भार्या अक्षतयोनिः अस्पृष्टैमथुना स्यात् गतप्रत्यागता ॥

भर्तृविषय एव किञ्चिदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्या नाविगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

यथा गर्भप्रधानसने भ्रूणहत्या भवति तथा तत्प्रागभावेऽपि, अविशेषादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन्नरजसि शेरते ॥

ऋग्मनातिकमनिन्दैषा ॥ २० ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामिनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोपमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥ २१ ॥

त्रयाणां भ्रूणहत्यादोपस्तुल्यः सत्पुत्रोत्पत्तिनिरोधात् ॥ २२ ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेहतुम् ॥

तां ग्राममध्ये विल्याप्य भ्रूणधीं नियमेद्वद्वात् ॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा स्कन्दयेत् शोपयेद्वा भर्तु-
द्वेषाद्रज औषधादिभिश्चोषयतीत्यर्थः । ग्राममध्ये जनमत्तिवौ निय-
मेत् प्रस्थापयेत् । क्रत्वतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽस्या अर्पति
निन्दैषा ॥ २२ ॥

ऋग्मनातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

ऋतुस्थातां न चेद्वच्छेन्नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशां रमृतम् ॥

नियमातिक्रमः ऋग्मनातिक्रमः । क्रत्वतिक्रमो वा । क्रज्व-
न्यत् ॥ २३ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।

पवित्रपाणिरासीनो ब्रह्म नैत्यकमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

पवित्राणि पुरुषमूर्कादीनि । शरीरस्याहर्निशं पापसंचयोऽवश्यं
भवतीति मत्वा नैत्यकं ब्रह्माभ्यसेदित्युक्तम् ॥ २४ ॥

किञ्च—

आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः ।
आकेशान्तान्नस्वाग्राञ्च तपस्तप्यत उच्चमम् ॥
निरोधाज्ञायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।
तापेनापोऽधिजायन्ते ततोऽन्तश्चुद्धयते त्रिभिः॥
कोष्ठे वायुर्जायते । वायोरग्निः । अग्नेरापः । तैस्त्रिभिरन्तश्च-
रीरं शुद्धयत आवर्तयेत्सदा युक्त इति ॥ २९—२६ ॥

ततः प्रसङ्गादिदमाह—

योगेनावाप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।
योगमूला गुणास्तर्वै तस्माद्युक्तस्तदा भवेत् ॥

तथाचोक्तम्—

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैवं समाधिश्च पठजो योग उच्यते ॥ इति ॥
स एव धर्मस्य लक्षणं हेतुः धर्मोऽपूर्वम् । योगमूलाः योग-
कारणाः गुणाः रूपादयः ॥ २७ ॥

अथ प्राणायाम एवावश्यवशः प्राणस्यायामाः स्तुताः । तस्य
सङ्केपतो लक्षणं करोति—

सव्याहतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्तु उच्यते ॥

सव्याहृतिकास्तप्रणवाः प्राणायामास्तु पोड़ा
 अपि ध्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहर्धृताः ॥ २९ ॥
 एतदायं तपश्चेष्टमेतद्वर्मस्य लक्षणम् ।
 सर्वदोषोपघातार्थमेतदेवं विशिष्यते एतदेव
 विशिष्यत इति ॥ ३० ॥

दोषाः पापाः ॥ २८-३० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।
 तेषुतेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥ १ ॥
 यद्यत्र हि भवेद्यक्तं तद्वित्रैव निर्दिशेत् ।
 भूयोभूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयस्तथा ॥
 विधिना शास्त्रद्वेष्टन प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥
 प्रतिग्रहीष्यमाणस्तु प्रतिगृह्य तथैव च ॥
 क्रक्षस्तरत्समन्दीस्तु चतस्रः परिवर्तयेत् ॥ ४ ॥
 अभोज्यानां तु सर्वेषामभोज्यान्नस्य भोजने ।
 क्रग्भिस्तरत्समन्दीयमर्जिनं पावनं स्मृतम् ॥

प्रायश्चित्तेषु भूयोविवानाद्वचाख्यातमेतत् । पुस्सवनमिति प्रयोजनम्।
द्वौध्यायनिर्दिष्टेषु प्रायश्चित्तेष्विह वक्षप्राणेषु यानि समानि तान्य-
वेरोधीनि समुच्चीयन्ते । विरोधीनि विकल्पचन्ते । प्रतिष्ठृष्ट्य अप्रति-
ग्राह्यमिति शेषः । परिवर्तनमावर्तनं वाचि द्रष्टव्यम् । ‘तरत्समन्दिचो
वाचि’ इति केचित्पठन्ति । तरत्समन्दीत्यादिभिरेव मार्जनं
उदकाङ्गलिना शिरस्यभिषेकः ॥ १-९ ॥

भूणहत्याविधिस्त्वन्यः तं तु वक्ष्याम्यतः परम् ।
विधिना येन मुच्यन्ते पातकेभ्योऽपि सर्वशः ॥
अयमन्यो भूणहत्यादिविधिरित्यर्थः । तमवेष्यति—विधिना-
येनेति ॥ ६ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा
जपेद्यमर्षणं युक्तः पयसा द्वादशा क्षयाः ॥ ७ ॥

त्रिरात्रं वायुभक्षो वा क्लिन्वासाप्नुतदशुचिः ॥

प्रतिषिद्धांस्तथाऽचारानभ्यस्थापि पुनःपुनः ।
वारुणीभिस्पस्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥

जपेदिति प्राणायामादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । ते च प्रत्येकं,
न समुच्चयः । युक्तो ब्रह्मचर्यादिभिः योगयुक्तो वा ॥ ७-९ ॥

अथावकीर्ण्यमावास्यायां निश्यग्निसुपसमाधाय
दार्विहोमिकिं परिच्छेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहु-
ती जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽ-

स्मि कामकामाय स्वाहा । कामभिद्गंधोऽ-
स्म्यभिद्गंधोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्गमिमुपतिष्ठेत ।
सं मा सिश्वन्तु मरुतस्समिन्द्रस्सं वृहस्पतिः।
सं माऽयमग्निसिश्वत्वायुषा च बलेन चा-
युष्मन्तं करोत मेति । प्रति हास्मै मरुतः
प्राणान् इधति प्रतीन्द्रो वलं प्रति वृहस्पति-
ब्रह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरत्सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा
सर्वमायुरेति । त्रिरभिमन्तयेत । त्रिष्ट्या
हि देवा इति विज्ञायते ॥ ११ ॥

दार्विहेमिकीमित्यत्राज्यसंस्कारमात्रं न पुनस्थालीपाकप्रयोगोपि।
प्रयताञ्जलिः सम्पुटिताञ्जलिः कवातिर्यङ्ग नात्यन्ताभिमुखो नापि
पृष्ठतः कुर्वन्नियेतत्कवातिर्यङ्ग । ‘उपतिष्ठते नैनं प्रत्यङ्ग पराङ्’
इति । अभिमन्त्रणमभिवीद्यभिवद्यं, त्रिष्ट्या हि देवा इति
विज्ञायते ॥ १०-११ ॥

योऽपूत इव मन्येत आत्मानमुपपातकैः । स
हुत्वैतेन विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

उपपातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि मनसो यद्यलाघवं भवति तदाऽनेन
प्रायश्चित्तेनाधिक्रियते एतेनैव विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
विधिनेत्यभिमन्त्रणान्तरमाह । वरोऽपि इक्षिणेति शेषः ॥ १२ ॥

अपि वाऽनाद्यापेयप्रतिष्ठभोजनेषु दोषवश
कर्म कृत्वा उभिसन्धिपूर्वमनभिसन्धिपूर्वं वा
शूद्रायां च रेतस्सिक्ताऽयोनौ वाऽच्छिलङ्गा-
भिर्वाहणीभिश्चोपस्पृश्य प्रयतो भवति ॥

अनाद्यं केशकीटादिभिरुपहतम् । अपेयं मद्यं मद्यभाण्ड-
स्थितोदकादि । प्रतिष्ठद्भोजनं चिकित्सादिषु यद्रोजनं, दो-
षवत्कर्म दुराचारादि शूद्रायां योधादिजातौ । चशब्दात्सवर्णा-
यामपि ललनायाम् । अयोनिः खट्टादि । चशब्दाद्वगोगायु-
पहतायां, स्वभार्यायामपि पर्वणि केचिदिच्छन्ति । एतेषु निमि-
त्तेषु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उपदर्शनैयैतदेव परमतेन द्रवयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति ।

अनाद्यापेयप्रतिष्ठभोजनेऽविशुद्धधर्माचरिते
च कर्मणि । मतिप्रवृत्तेऽपि च पातकोपमैः
विशुद्धयतेऽथापि च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥

अविशुद्धधर्माचरिते इति पदच्छेदः । छद्मना चरित इत्य-
र्थः । पातकोपमानि ‘अनृतं च समुक्तर्षवति’ इत्येवमादी-
न्येकविंशतिः । सर्वपातकैरिति प्रशंसार्थमुक्तम् । न पुनः प्रा-
यश्चित्तमेतत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं वाऽप्यपवसन् त्रिरहोऽभ्युपेयादपः ।
प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेद्वर्मणम्॥

अनन्तरोक्तेन विकल्पः । त्रिरात्रं त्रिष्वर्णस्तानप् ॥ १५ ॥

एतस्यैव विशेष उच्यते—

यथा श्वेधावभृथ एवं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥

विज्ञायते च ।

चरणं पवित्रं विततं पुराणं
येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः
अतिपाप्मानमरातिं तरेमेति ॥ १७ ॥

चरणं चलनं पापस्य पवित्रं पवनहेतुः विततं विस्तीर्णं सर्व-
शास्त्रेषु पुराणं पुरातनं तदेतद्वर्मणसूक्तोक्तम् । तदावेष्टयति—
येन सूक्तेन पूतो मनुष्यस्तरति दुष्कृतानि पापानि । वयमपि तेन
पूताः पाप्मानं पापं शत्रुमनितरेमेति प्रार्थना ॥ १६—१७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः

अधुना रहस्यप्रायश्चित्तान्याह—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः।
समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कर्त्त भवेत् ॥

अविख्यातानि अविख्यातदोषाणि । यावता विनाऽपि यत्पापं कर्तुं न शक्यते तद्वच्चतिरिक्तेनाविख्यातदोषमुच्यते । यदा—अविख्यातानि अन्यैर्धर्मशास्त्रकारैरदृष्टानि । अथवा—प्रायश्चित्तान्येव अविख्यातानि अन्यैः पुरुषैः । आत्मैवास्मिन्निमित्ते सत्येतत्प्रायश्चित्तमित्यवगतानि । अत एव—विशेषतः विशिष्टपुरुषाणां विदुषामित्यर्थः । तानेव विशिष्ट—समाहितानामिति । समाहिता अविक्षिप्तचित्तयुक्ताशास्त्रचोदितेषु कर्मसु निरताः । प्रमादेषु अबुद्धिपूर्वक्तेषु । तथा च वसिष्ठः—

आहिताग्रेविनीतस्य वृद्धस्य विदुपथं यत् ।
रहस्योक्तं प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तमितरस्य तु^१ ॥

कथं भवेदित्याशङ्कायां वक्ष्याम इति शेषः ॥ १ ॥

ॐ पूर्वाभिव्यहृतीभिस्सर्वाभिस्सर्वपातकेष्वा-
चामेत् ॥ २ ॥

प्रतिव्याहति प्रणवसम्बन्धः कर्तव्यः । एकैकया वा आचमनम् ।
ततः परिमार्जनं च ॥ २ ॥

एवं विशिष्टं पुण्यमाचमनम्, अवश्यवशः प्रशस्तिमाह—

यत्प्रथममाचामति तेनग्वेदं प्रीणाति यद्वितीयं
तेन यजुर्वेदं यजृतीयं तेन सामवेदम् ॥ ३ ॥
यत्प्रथमं परिमार्षितेनार्थवेदं यद्वितीयं तेने-

तिहासपुराणम् ॥ ४ ॥ यत्सव्यं पाणिं प्रो-
क्षति पादौ शिरो हृदयं नासिके चक्षुषी
श्रोत्रे नाभिं चोपस्पृशति तेजौषधिवनस्प-
तयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति तस्मादाचम-
नादेव सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

‘इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्’ इति श्रुतिः । क्रग्वेदाद्याभि-
मानिन्यो देवताः प्रीता भवन्त्याच्चमेनैवायेति ताः देवताः । ननु कथ-
मेतदाच्चमनं सर्वपापमोचनं भवति । नायं पर्यनुयोगस्य विषयः, न
हि वचनस्यातिभारोऽस्तीत्युक्तत्वात् । यथाऽस्यगतेन सुराविन्दुना
पतितो न पयोविन्दुना, तदपि हि वचनावगम्यमेव, तस्माददोषः ॥

अष्टौ वा समिध आदध्यात्-देवकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । यदिवा च नक्तं चैन-
श्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्व-
पन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनम-
सि स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चक्रम
तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽ-

वयजनमसि स्वाहेत्यैतरष्टभिः हुत्वा सर्व-
स्मात्पापात्प्रभुच्यते ॥ ६ ॥

अवयजनं निरसनम् ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अधमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।
कूप्माणङ्ग्यः पावमान्यश्च विरजा मृत्युलाङ्गलम्।
दुर्गा व्याहृतयो रुद्रा महादोषविनाशनाः ।
महादोषविनाशना इति ॥ ७ ॥

अधमर्षणं ‘ऋतं च सत्यं च’^१ इत्यादि । विरजा: ‘प्राणापान’^२ इत्यादिविरजाशब्दवन्तोऽष्टावनुवाकाः । मृत्युलाङ्गलं ‘वेदाहमेतम्’^३ इति द्वितीयः पाठः । दुर्गा ‘जातवेदसे’^४ इत्येषा । ‘कात्यायनाय’^५ इति च । रुद्राः ‘नमस्ते रुद्र’^६ इत्येकादशा-
नुवाकाः । अन्यत्प्रसिद्धम् । महापातकाः महादोषाः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः ।

प्रायश्चिन्नानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।
समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कर्थं भवेत् ॥

व्याख्यातश्लोकः । पुनःपाठः पूर्वोक्तानामन्यतमेन इह वक्ष्य-
माणानामन्यतमस्य समुच्चयार्थः ॥ १ ॥

^१ याज्ञिकी. १.

^२ याज्ञिकी. ५१.

^३ तै. आ. ३-१३.

^४ „ १.

^५ „ १.

^६ तै. सं. ४-५-१.

ऋतं च सत्यं चेत्येतदघमर्षणं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥

यथाविद्यधीयीत ऋष्यादिज्ञानपूर्वकमिति । तथोत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
द्रष्टव्यम् । अघमर्षणानामानुष्टुभं वृत्तम् ॥ २ ॥

आयं गौः पृथिव्रकमीदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सर्पराजार्षं गायत्रं सूर्यं आत्मा देवता ॥ ३ ॥

द्रुष्टव्यादिवेन्मुमुचान इत्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

वामदेवः काण्डर्षिर्वा अनुष्टुप्छन्दः आपो देवता ॥ ४ ॥

हंसदशुचिषदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

वामदेवजगतीसूर्या ऋषिच्छन्दोदेवताः ॥ ९ ॥

अपि वा सावित्रीं गायत्रीं पञ्चोऽर्घ्यचशस्ततः
समस्तामित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

विश्वामित्रार्षं गायत्रीच्छन्दस्सविता देवता ॥ ६ ॥

अपि वा व्याहृतीर्थस्ताः समस्ताश्चेति त्रिर-
न्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥७॥
अपि वा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥८॥

विवृते एते च मूत्रे ॥ ७-८ ॥

अधुना च शास्त्रसम्बन्धसम्प्रदायनियमं करोति—

तदेतद्वर्मशास्त्रं नापुत्राय नाशिष्याय नासंब-
त्सरोषिताय दद्यात् ॥ ९ ॥

स तु शिष्यो भवति यमुपनीय वेदमध्यापयति । अन्योपि
पुत्रः शिष्यः । यो धर्मशास्त्रसङ्ग्रहार्थं संवत्सरावम् शुश्रूषापु-
रस्सरमुषितवान् संवत्सरोषितः । तस्मै ॥ ९ ॥

अथैतदन्यद्विधीयते—

सहस्रं दक्षिणा क्रषभैकादशं गुरुप्रसादो वा ।
गुरुप्रसादो वा ॥ १० ॥

धर्मशास्त्रोपदेष्टे सहस्रं शतस्वर्णं वा क्रषभैकादशं वेत्यध्या-
हारः । क्रषभ एकादशो भवति यस्य गोगणस्येति विग्रहः ।
विनयापेक्षया शक्त्यपेक्षया वा विकल्पः । गुरुप्रसादो वा अक-
स्मादेव यस्मिंश्चित्प्रसादो भवति दद्यादेव तस्मै ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

एवं तावत्पुरुषार्थतया जपहोमेष्टियन्त्राणि प्रायश्चित्तान्युक्तानि ।
अथेदानीं क्रत्वर्थतया, तानि चात्र सत्त्वशुद्धयर्थतया वक्तव्यानि ।
तेषां च सारूप्यमित्यत्राह—

अथातसंप्रवक्ष्यामि सामर्ग्यजुरथर्वणाम् ।
कर्मभिर्यैरवाप्नोति क्षिप्रं कामान् मनोगतान् ॥
जपहोमेष्टियन्त्रायैः शोधयित्वा स्वविग्रहम् ।
साधयेत्सर्वकर्माणि नान्यथा सिद्धिमभुते ॥२॥

अथशद्व आनन्तर्ये । प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तानन्तरम् । यदा—
मङ्गलार्थवाची, यस्मान्मङ्गलवाक्यानि जपादीनि अतस्तानि सम्ब-
वक्ष्यामि । तानि विशिनष्टि—यैः जपादिभिर्शुद्धोऽनुष्टितैः सामवेदादि-
विहितैः कर्मभिर्मनोगतानभिप्रेतान् कामान् फलान्यवामोतीति ॥

एवं च पापविशेषं समुद्राहत्य यद्विवीयते तत्रैवमुक्तम् । कर्मार्थं
जपादि चिकीषोर्नियमानाह त्रिभिश्छोकैः—

जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो द्विजः ।
शुक्लपुण्यदिनर्क्षेषु केशमश्रूणि वापयेत् ॥ ३ ॥
स्नायान्त्रिष्ववणं पायादात्मानं क्रोधतोऽनृतात् ।
स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत ब्रह्मचारी हर्विर्वतः ॥ ४ ॥
गोविप्रपितृदेवेभ्यो नमस्कुर्वन् दिवाऽस्वपन् ।
जपहोमेष्टियन्त्रस्थो दिवास्थानो निशासनः ॥५

जपो रुद्रैकादशिन्यादेः । होमो गणहोमादिः । इष्टिः मृगारादिकः । यन्त्राणि यमनादैन्द्रियाणां कृच्छ्रादीन्युच्यन्ते । करिष्यन् कर्तुमध्यवसितः । द्विजग्रहणं यन्त्राध्यायनिर्दिष्टेषु शूद्रपर्युदासार्थम् । शुक्ल पक्षे पुण्यदिने द्वितीयादिषु च पुण्येषु च कृक्षेषु नक्षत्रेषु रोहिण्यादिषु । १८श्रुग्रहणं लोमनखानामपि प्रदर्शनार्थम् । वपनं च शिखावर्जं ‘एवं भृक्षिशिखावर्जम्’ इति पर्युदासात् । यत्र पुनश्शृङ्ग्राहिकया विधीयते यथा गोव्रप्रायश्चित्ते ‘सशिखं वपनं कृत्वा’ इति, तत्र भवति । न च शिखावपनात्कथमाचमनादि कर्तव्यमित्याशङ्कनीयम् । तस्य शास्त्रार्थत्वात् शिरःकपालवारणवत् । त्रिष्वणं प्रातर्मध्यन्दिने सायम् । क्रोधादनृताच्चात्मानं पायाद्रक्षेदर्जयेदित्यर्थः । क्रोधग्रहणं हर्षलोभमोहादीनामन्येषामपि भूतदाहीयानां प्रदर्शनार्थम्, अनृतग्रहणं च पैशुन्यात्मस्तवनादीनाम् । अभिभाषणं अन्यत्र यथार्थमन्तर्भवत्येवं संवादेषु सम्भाषेत । ब्रह्मचारी अप्रस्कन्दितरेताः, अन्यत्र स्वप्रात् । तत्रापि च—

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजशुक्रमकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मित्यृचं जपेत्^१ ॥

इति द्रष्टव्यम् । हार्वर्वतः ‘यदत्रैकेकं ग्रासम्’ इत्यादि, तद्विष्यं क्षारलवणवर्जं ब्रतयेत् । पितृग्रहणं दण्डापूषिकान्यायेन मातुरप्युपलक्षणार्थम् । नमस्कारश्च कायप्रणतिपूर्वकं दिवाऽस्वपनं निद्रामकुर्वन् दिवास्थानः तिष्ठेदहनि । निशासनः रात्रावासीनः ॥

प्रथमं तावद्यन्त्राण्याह बहुवृत्तान्तत्वात्—

प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम्।

क्रमशो वायुभक्षश्च द्वादशाहं त्रयहं त्रयहम् ॥

प्राजापत्यस्तदेवत्यस्तेन आचरितो वा । स कथं भवेदित्याह—
द्वादशाहं चतुर्धा कृत्वा त्रयहं सम्पाद्य आद्ये लग्नयहे दिवाऽश्रीयात् ।
द्वितीये रात्रौ तृतीये अयाचितम् । चतुर्थे वायुभक्ष इति । अया-
चित्तमिति याच्चाप्रतिषेधः । एवं प्राजापत्यः कुच्छुः क्लेशात्मको नियमे-
न । स्मृत्यन्तरोक्तेतिकर्तव्यता नात्र ग्राहा । यथा गौतमेन प्राजा-
पत्यायामभिहितायामभिहितं ‘रौरवयौधाजये साम्री नित्यं प्रयुज्जीत’¹
इत्यादि । तद्यदि सर्वं, नियताध्येत्युच्छन्दोगव्यातिरिक्तानामधिकारो न
स्यात् । न ह्यन्यस्य सामानि सन्ति । न च प्रायश्चित्तार्थेन ग्रहणं युक्तम् ।
प्रतिषेधात् । स्त्रीबालादेवप्यविकारार्थं सकलघर्मशास्त्रोक्तस्त्रिवर्णसा-
धारणलक्षणं एवं विधिद्विषयः ॥ ६ ॥

अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् ।

त्रिवृदेष परावृत्तो वालानां कुच्छु उच्यते ॥ ७ ॥

अयमपि प्राजापत्ये विशेष एव ॥ ७ ॥

कुच्छातिकुच्छस्तृतीय इति वक्ष्यति—

एकैकं ग्रासमश्रीयात्पूर्वोक्तेन त्रयहं त्रयहम् ।

वायुभक्षस्त्रयहं चान्यदितिकुच्छस्स उच्यते ॥ ८ ॥

शिख्यण्डपरिमितान्नो ग्रासः पाणिपूरान्नो वा । पूर्वोक्तेन
‘दिवा रात्रौ’ इत्यादिना । अन्यदिति प्रायश्चित्तविशेषणत्वान्नपु-

¹ गौ. ध. ३६-९.

सकलिङ्गमदोषः । ‘अतिकृच्छ्रेऽम्बुदशनः’ इति यदोपवासस्तदोद्द-
कपानं त्रिपदमभ्युपगच्छतीति गम्यते ॥ ८ ॥

अम्बुभक्षस्त्रयहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम् ।
कुच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीयो विज्ञेयस्सोऽतिपावनः॥

अम्बुभक्षवचनादशनक्रमे गोदकपानमिष्यते । एवमन्त्ये त्रयहे तदपि
नास्तीति वायुभक्ष इत्युक्तम् । तृतीयत्वमस्य निर्देशापेक्षया ‘षष्ठी
चितिम्’ इति यथा । प्रत्येकमेवं शुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

त्रयहं त्रयहं पिवेदुष्णं पयस्सर्पिः कुशोदकम् ।
वायुभक्षस्त्रयहं चान्यत् तस्मकुच्छ्रस्स उच्यते॥

उष्णाशब्दः पयआदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रति-
त्रयहं पयआदीनि क्रमेण भवेयुः । अत्र सकृदेव स्नानम् ॥
कुत एतत्? मनुवचनात्—

तस्मकुच्छ्रं चरन्विपो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्रयहं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायी सप्ताहितः¹ ॥ इति ॥ १० ॥

गोमूत्रं गोभयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कुच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सप्ताहिकोऽयं सान्तपनः । एकैकस्मिन्नहनि गोमूत्रादीनि क्रमे-
ण भवेयुः । तेषु च दधिव्यतिरिक्तानि कथितानि कार्याणि ॥
तत्रायं केषां चित्पाठः—

¹ मनु. ११-२१५.

गायऽया गृह्ण गोमूत्रं गन्धदारेति गोमयम् । आ
प्यायस्वेति च क्षीरं दधिकावणेति वै इधि ॥
शुक्रमासि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वेति
कुशोदकमिति ॥ १२ ॥

तथा—

गोमूत्रभागस्तस्यार्थं शकुत्क्षीरस्य तज्ज्यम् ।
द्वयं दध्नो घृतस्यैकः एकश्च कुशवारिणः । एवं
सान्तपनः कुच्छुः इवपाकमपि शोधयेत् ॥ १३ ॥

एवमुक्तं भवति—घृतं कुशोदकं च तुल्यपरिमाणम् । घृता-
द्विगुणं दधि, तस्मादेव त्रिगुणं क्षीरम् । तस्मादेव चतुर्गुणः
शकुत्पञ्चगुणं गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिष्टुमेकीकृत्यैकीस्मन्नेवाहनि
पीत्वाऽपरेयुरुपवासेन द्विरात्रस्सान्तपनो भवेदिति । आह च या-
ज्ञवल्क्यः—

कुशोदकं दधि क्षीरं गोमूत्रं गोशकुद्धृतम् ।
प्राश्यापरेऽनुगुपवसेत्कुच्छुं सान्तपनं चरन्^१ ॥ इति ॥ १३ ॥

अयमपरस्सान्तपनप्रकारः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिं सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चरात्रं तदाहारः पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १४ ॥

^१ ३, ३१५.

पञ्चगव्यविधानेनेति शेषः ॥ १४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्स्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कुच्छ्रेऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५ ॥

यतात्मा नियतेन्द्रियः आस्तिकः । स्त्रीणां रजोदर्शने च
तन्निवृत्तिः । तथा दर्शने पूर्वसमाप्तिप्रसङ्गात् । तथा सतीत्युपेदशानर्थ-
क्यमिति ॥ १६ ॥

गोमूत्रादिभिरभ्यस्तमेकैकं तं त्रिसप्तकम् ।

महासान्तपनं कुच्छ्रुं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १६ ॥

सान्तपनस्सपरात्रपरिसमाप्य उक्तः । सदण्डकलितवदावृत्या त्रिर-
भ्यस्त एकविंशतिरात्रो महासान्तपनो नाम भवति ॥ १६ ॥

एकवृद्धया सिते पिण्डे एकहान्याऽसिते ततः ।

पक्षयोरुपवासौ द्वौ तद्वि चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १७ ॥

चान्द्रायणाध्यायोक्तस्यानुवादोऽयम् ॥ १७ ॥

इमे चान्द्रायणप्रकाराः—

चतुरः प्रातरभीयात्पिण्डान्विप्रस्समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १८ ॥

अष्टावष्टौ मासमेकं पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

**यथाकथंचित्पिण्डानां द्विजस्तिस्त्वशीतियः ।
मासेनाभ्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्॥**

चत्वारिंशदधिकशतद्वयपिण्डान्यथाकथंचित् । उच्छया मासेना-
श्रीयात् तिमोऽशीतय इति द्वितीयर्थे प्रथमा । तत्तदेवं नाम
चान्द्रायणम् ॥ १८-२० ॥

**यथोद्यंश्चन्द्रमा हन्ति जगतस्तमसो भयम् ।
तथा पापाद्वयं हन्ति द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥२१**

सर्वप्रकारस्यापि चान्द्रायणस्य प्रशंसेषा ॥ २१ ॥

**कणपिण्याकतक्राणि तथा चापोऽनिलाशनः ।
एकत्रिपञ्चसत्त्वेति पापघोऽयं तुलापुमान् ॥२२**

एकस्मिन्ब्रह्मनि कणान् भक्षयेत् । त्रिषु पिण्याकमित्यादि ।
भक्षद्रव्यप्रमाणं च शरीरस्थितिनिवन्धनम् । एवं च सप्तदशा-
द्विकस्सम्पद्यते । महतीमपि तुलामारुडः पापस्य पुरुषशुद्ध्यतीति
तुलापुमान् । तथा च पञ्चदशाद्विकः कोऽपि तुलापुरुषो वि-
द्यते । तथा याज्ञवल्क्येन—

**पिण्याकाचामतक्राम्बुसकूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रसौम्योऽयमुच्यते ॥ इत्यभिहितम्।**

एषां त्रिरात्रमध्यासादेकैकं प्रत्यहं पिवेत् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाद्विकः ॥¹ इति ।

अत्र चोपवासस्य निवृत्तिर्वेदितव्या । पञ्चदशाद्विक इति नियमात् ॥

यावकस्सप्तरात्रेण वृजिनं हन्ति देहिनाम्।
सप्तरात्रोषवासो वा दृष्टमेतन्मनीषिभिः ॥

यावक इति कस्यचित्कुच्छस्यान्वर्थसंज्ञा । सप्तरात्रं यवान्तां
यवान्नकालमुपवासो वा ॥ वृजिनं वर्जनीयं पापमित्यर्थः ॥२३॥

पौषभाद्रपद्ज्येष्ठा आद्राकाशातपाश्रयात् ।
त्रीन् शुक्रान्मुच्यते पापात्पतनीयाद्वै द्विजः

पुण्यस्तिथ्यो नक्षत्रं, तेन युक्तश्चन्द्रमा यस्मिन्मासि पौर्णमास्यां
भवति स पौर्णमासः । भाद्रपदं प्रोष्ठपदानक्षत्रं तेन सह पौर्णमा-
स्यां यस्मिन्मासि वर्तते स मासो भाद्रपदो नाम । तथा ज्येष्ठया
वर्तत इति ज्येष्ठोऽपि मास एव । पौषभाद्रपद्ज्येष्ठा इति निर्देशः
प्रथमान्तः । तेषु यथाक्रमं आद्राकाशातपाश्रयात् आश्रयणात् ।
आश्रयशब्दं आद्रादिषु प्रत्येकं सम्बद्धयते । आद्राश्रयत्वं आद्र-
वासस्त्वम् । आकाशाश्रयत्वमातपाश्रयत्वं चाप्रावरणताश्रयणात् ।
तत्स्मिन्मासे सर्वदा कर्तव्यम्? नेत्याह—त्रीन् शुक्रान् पक्षानि-
ति शेषः तत्र शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति
द्वितीया । अर्थतश्चाहर्निशमिति गम्यते । किमेवं कृते सर्वस्मात्पापा-
त्प्रमुच्यते? न, पतनीयाद्वै । तस्य हि प्रायश्चित्तान्तरेण भवित-
व्यम् । द्वित्रहणमनुवादः । ‘जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादि-
तो द्विजः’ इत्यधीतत्वात् ॥ २४ ॥

इदं चान्यत्—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्चोऽतिपावनः ॥

यवानां आचामो यवाग् । यद्वा—आचामः । एषः ब्रह्म-
कूर्मो नाम कुच्छः । अस्य विशेषः स्मृत्यन्तराद्वितीयः । यथा हि—

पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्यम् ।

गृहीत्वाऽवहितो भूत्वा त्रिराचामेद्विजोत्तमः ॥

गायत्रया गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्येति वै दधि ॥

तथा शुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समारभेत् ॥

गोमयाद्विगुणं मूत्रं शकुदद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं तथा दशगुणं दधि ॥

स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्भूत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥

अग्नये चैव सोमाय सावित्रया च तथैव च ।

प्रणवेन तथा कृत्वा ततश्च स्वष्टकृत्स्मृतः ॥

एवं हुत्वा ततश्शेषं पापान् ध्यात्वा समाहितः ।

आलोङ्घ्य प्रणवेनैव निर्मन्ध्य प्रणवेन तु ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिवेच्च प्रणवेन च ॥ इति ॥ २५ ॥

अमावास्यां निराहारः पौर्णमास्यां तिलाशनः ।

शुक्रकृष्णकृतात्पापान्मुच्यते ऽब्दस्य पर्वभिः ॥ २६ ॥

संवत्सरिकमेतद्वतं, तस्माद्बद्धस्य पर्वभिस्मृत्यः । न पुन-
शुक्लकृष्णकृतादिति । एवं च तस्मिन् संवत्सरे मधुमांसवर्जमध-
शयनमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

मैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्धयति ।
यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥ २७ ॥

यायावरेभ्यो मैक्षाहारो दशभिर्दिनैः, वनस्थेभ्यः पञ्चभिर्दिनैः
इति । अन्यच्च व्याख्यातम् । एतेऽपि च त्रयः कृच्छ्राः ॥ २७ ॥

एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्धयति ।
कापोतवृत्तिनिष्ठस्य पीत्वा ऽपश्शुद्धयते द्विजः ॥

एतावपि च द्वौ कृच्छ्रौ ॥ २८ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्यान्यतमस्य वा ।
पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्वन् सोऽतिपावनः ॥ २९ ॥

अन्यतमवेदपक्षे त्रिः । इतरथा सकृदेव ॥ २९ ॥

अथ चेत्त्वरते कर्तुं दिवसे मारुताशनः ।
रात्रौ जले स्थितो व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समस्त-
गायत्रयाऽष्टसहस्रं तु उपं कृत्वोत्थिते रवौ ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो र्यादि न भ्रूणहा भवेत् ॥

चतुर्थप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः।

त्वरते कर्तुं कर्म सामर्ग्यजुरथर्वणामिति शेषः । व्युष्टः उषोऽ-
न्तरितः । श्वोभूते अष्टौ च सहस्रं साक्षित्या जपं कुर्यात् ।
अत्र प्राजापत्येन तत्समिति वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराद्वेदि-
तव्यम्, प्राजापत्यादौ प्रवृत्तस्याशक्तस्य विप्रभोजनेनापि शुद्धि-
र्भवतीति । प्राजापत्ये तावदशक्यादिनेषु प्रतिदिनं विप्रान् पञ्चा-
वरान् शुद्धान् भोजयेत् । एवं विघ्नेनैवातिकृच्छ्रे पञ्चदशावरा-
नशक्यादिनेषु प्रतिदिनं वा विप्रमेकम् । एतत्सर्वत्र समानम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रेषु शतं, तपकृच्छ्रेषु चत्वारिंशतं, पराकनिर्णये
पञ्चाशतं, चान्द्रायणे षड्बूशतिं, तुलापुंसि तु त्रयोर्विंशतिं, महा-
सान्तप्ते षड्बूशतिम्, अर्थकाहोपवासे पञ्च । त्रिरात्रे प्रत्यहं
दशदशेत्यादि ॥ ३०—३१ ॥

किं वाऽत्र बहुनोक्तेन—

योऽन्नदस्त्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः ।
पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्सर्देभ्यस्सोऽतिरिच्यते॥३२

एवंविघ्नवृत्तस्थ इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः।

—॥३२॥—

उक्तानि यन्त्राणि, जपश्च कर्तव्य इत्याह—

समाधुच्छुन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता ।
सप्तव्याहतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः

मधुच्छन्दा यासामृतामृषयः ताश्च शाकलसंहिताया आदितो
दश मूक्तानि । तामिस्सह रुद्राः ‘नमस्ते रुद्र’^१ इति एकादशा-
नुवाकाः । अन्यत्प्रसिद्धम् । जपादिभिः प्रतिपूरणे कर्तव्ये वेदित-
व्यम् । स्वातन्त्र्येण सर्वैषामुपयोगः । तत्र कालगणना मन्त्रावृ-
त्तिगणना च विशेषापेक्षया विज्ञेया ॥ १ ॥

यन्त्रजपौ वृत्तौ । काः पुनस्ता इष्टय इत्याह—

मृगरेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समा हि ताः ॥

मृगारं ‘अयर्मन्वेऽहोमुचः’^२ इति दशहविरेष्टिः । तथा पवित्रे-
ष्टिरपि ‘अग्ने पवमानाय’^३ इति दशहविरेव । त्रिहविस्सवनेष्टिः ।
पावमानी पावमानेष्टिः । वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरी तथा
समन्विता एताः पापनाशिन्यः । नैकैकशः ॥ २ ॥

आचार्य इदानीन्तनान् प्रत्याह—

इदं चैवापरं गुद्यमुच्यमानं निवोधत ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यः पातकाद्वृते ॥ ३ ॥
पवित्रैर्मर्जिनं कुर्वन् रुद्रैकादशिकां जपन् ।
पवित्राणि धृतैर्जुह्वनं प्रयच्छन् हेमगोतिलान् ॥ ४ ॥

अहपप्रयासेन बहुपापक्षयलाभात् गुद्यमित्युक्तम् । प्रथमसर्वशब्द
एकैकस्मिन् पापाभ्यासार्थः । द्वितीयः पापभेदापेक्षः । पवित्राणि

^१तै. सं. ४-५१,

^२तै. सं. ४-७-१५, २-३-१३.

^३तै. सं. २-२-५.

मुरभिमत्यादयो मन्त्राः । रुद्रैकादशिका 'नमस्ते रुद्र'^१ इत्येकाद-
शानुवाकाः । पूर्वं जपन् जुहन् प्रयच्छन् मुच्यते इति सम्बन्धः।
अत्रापि वक्ष्यमाणस्सप्तरात्रः कालो भवति ॥ ३-४ ॥

योऽश्रीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सशकुद्रसे ।
सदधिक्षीरसर्पिष्के मुच्यते सोऽहसः क्षणात् ॥५
प्रसूतो^२ यश्च शूद्रायां येनागम्या च लघ्निता ।
सप्तरात्रात्प्रमुच्येते विधिनैतेन तावुभौ ॥ ६ ॥

यावकं पक्वं यणयपानो^३ यवागुर्वा । शकुद्रसोपि गोरेव ।
तत्सहिते गोमूत्रे पक्मित्यर्थः । तदेव दधा क्षीरेण सर्पिषा संयुक्तं
भवति । प्रसङ्गात्पापं तद्रक्ष्यमाणं—प्रसूतो यश्चेत्यादि । सप्त-
रात्रादिति कालनिर्देशविरोधात् क्षणादित्यमर्थवादः । सप्तरात्रा-
भिप्रायो वा । 'क्षणः क्षणोत्तेः प्रक्षणुतः कालः'^४ इति निर्वचनात्
क्रमोदायामपि शूद्रायामपत्योत्पादनं यः करोति येन वाऽगम्या
पैतृज्वसेष्यादिका लघ्निता भवति लङ्घनं गमनं तावुभावेतेन पूर्वो-
क्तेन विधिना मुच्येते ॥ ७-६ ॥

न केवलमत्र—

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राज्ञनेऽभोज्यभोजने ।
पर्याधानेज्ययोरेतत् परिवित्ते च भेषजम् ॥७॥

अभोज्यानां परिग्रहदुष्टानां भोजने । पर्याधानं ज्यायसि तिष्ठ-
त्यनाहितामौ कनीयस आधानम् । आह च—

^१तै. सं. ४-५-१,

^२ प्रस्थितो.

^३ यणयौवनो.

^४ यास्क. २-७-३.

दाराग्रिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेता स विज्ञेयः परिविचिस्तु पूर्वजः ॥^१ इति ॥

अत्राग्रजशब्दस्यायमर्थः—अग्र एव यस्मिन् जाते सत्यात्मनो जननं सम्भवति स तं प्रत्यग्रज एवं च सति पितर्यनाहिताग्नौ सति पुत्रेण नाधात्म्यमिति भवति । परीज्यायामपि एतदेव पूर्वोक्तं भेषजम् । इज्या यागः नित्येज्या ऐष्टिकपाशुकसौमिकाः न नैमित्तिकाः काम्याश्र । ते पितरं ज्येष्ठं वौल्लङ्घ्यच न कर्तव्याः, यदि कुर्यात्तत्रापि तदेव प्रायश्चित्तं ‘योऽश्रीयाद्यावकं पक्षम्’ इत्यादि ॥ ७ ॥

अपातकानि कर्मणि कृत्वैव सुवहृन्यपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्य इत्येतद्वचनं सताम् ॥८॥

पूर्वोक्तेन प्रायश्चित्तेनेति शेषः । सतां मन्वादीनाम् ॥९॥
सर्वत्रात्र हृदि स्थितं मूलभूतं प्रमाणमाह—

मन्त्रमार्गप्रमाणं तु विधानं समुदीरितम् ।

भरद्वाजादयो येन ब्रह्मणस्समतां गताः ॥१॥

मन्त्राणां मार्गे मन्त्रमार्गः पाठः स एव प्रमाणं यस्य विधानस्य तदुदीरितं पाठमूलत्वं स्यात्तादशानामपि धर्माणामुक्तं तत्, आप्राजापत्यादेरपि यन्त्रस्य । विधानं मन्त्रादेयन्त्रस्य विधानं मन्त्रादेमूलमिति अयं किलाचार्यो मन्त्रप्रमाणक इव लक्ष्यपञ्चतयेन कल्पमवेक्षते ‘तच्छन्दसा ब्राह्मणेन’ इति । तच्छन्दसो मन्त्रात्मकस्य

¹ मनु. ३-१७१.

प्रथमनिर्देशं ब्रुवत्वा छन्दसा न शक्तुयात् कर्तुमिलापददौर्वल्यमभ्यनु-
जानंश्च । ब्रह्मणस्समतामिति वचनादभ्युदयार्थमित्येतद्विवानमिति
गम्यते ॥ ९ ॥

तदाह—

प्रसन्नहृदयो विप्रः प्रयोगादस्य कर्मणः ।
कामांस्तानवाप्नोति येये कामा हृदि स्थिताः ॥

क्रियत इति कर्म । तच्च मार्गप्रमाणं विधानम् । सैषा प्रशंसा ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः

निवृत्तः पापकर्मभ्यः प्रवृत्तः पुण्यकर्मसु ।
यो विप्रस्तस्य सिध्यन्ति विना यन्त्रैरपि क्रियाः ॥

प्रतिषिद्धवर्जनस्य विहितानुष्ठानस्य च प्रशंसैषा । यदेवंविधस्य
पुरुषस्य पूर्वोक्तयन्त्राभावेऽपि सामर्थ्यनुरथर्वणां कर्मण्यधिकारोऽस्तीति
दर्शयति, तस्यापि वक्ष्यमाणो गणहोमो भवत्येव ॥ १ ॥

एवंविधानां ब्राह्मणानां प्रशंसा—

ब्राह्मणा ऋजवस्तस्माद्यदिच्छन्ति चेतसा।
तत्तदा साधयन्त्याशु संशुद्धा ऋजुकर्मभिः ॥२॥
ऋजुकर्माणि विहितकरणप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणानि ॥ २ ॥

अथेदार्तीं निरपेक्षानेकयन्त्रोपदेशप्रयोजनमाह—

**एवमेतानि यन्त्राणि तावत्कार्याणि धीमता ।
कालेन यावतोपैति विग्रहं शुद्धिमात्मनः ॥३॥**

कालेन कालपरिमितेन यन्त्रेण विग्रहं शरीरम् । उपैतिन-
यत्पर्ये । ततश्च द्विकर्मत्वाद्विग्रहमिति द्वितीयोपपत्तिः । एनसु
गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीत्ययमर्थोऽन्यत्र दर्शितः । आह च—

**यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्यादलाघवम् ।
तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥^१ इति ॥ ३ ॥**

जपहोमेष्टियन्त्राण्युक्तान्युपसंहरति—

**एभिर्यन्त्रैर्विशुद्धात्मा त्रिरात्रोपोषितस्ततः ।
तदारभेत येनर्द्धि कर्मणा प्राप्तुमिच्छति ॥४॥**
गणहोमाद्वीगवोपसंहाराभिधानं तस्यापि त्रिरात्रोपवासाङ्गत्वज्ञा-
पनाय ॥ ४ ॥

अथेमे गणहोममन्त्राः—

**क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोऽहोमुचौ गणौ ।
पावमान्यश्च कूर्माणडयो वैश्वानर्य ऋचश्च याः ।**
क्षापवित्रं क्षाशब्दवत् पवित्रं च, तच्च तैत्तिरीयाणां सूत्रपाठे ‘अग्ने
नय’^२ इत्यादिष्टडृचम् । अयमेको मन्त्रगणः तैत्तिरीयकपाठसिद्धः

^१ मनु. ११-२३३.

^२ तै. ब्रा. २०८-३.

गृहीतव्यः । सहस्राक्षस्तावत्पुरुषसूक्तं, तच्चाप्नादशर्चम् । मृगारो
मृगाराया इष्टेयर्जियानुवाक्या द्वाविंशतिक्रचः ‘अन्नर्मन्वे’¹ इत्यनु-
वाकः । अंहोमुचौ तच्छब्दवन्तौ गणौ । तयोः ‘या वामि-
न्द्रावरुणा’² इत्येकः चत्वारो मन्त्रास्सानुषङ्गः । अपरो ‘यो
वामिन्द्रावरुणा’² इत्यष्टौ । तादृश एवांहशशब्दोऽहोमुचवचनः । पाव-
मानन्योपि तच्छब्दवत्यः क्रचस्सप्तदश वा । ताश्च ‘पवमानस्मुव-
र्जनः’³ इत्यनुवाकः । कूशमाण्डचः ‘यदेवा’⁴ इत्याद्या विशति
क्रचः । वैश्वानर्यः ‘वैश्वानरो न ऊत्या’⁵ इत्यष्टौ । एते ष्टौ मन्त्र-
गणाः प्रायशो विश्वेदेवार्षीः । सहस्राक्षस्तु नारायणर्षीः । तत्रा-
नुक्तच्छन्दसाः त्रैष्टुभा वेदितव्याः । ‘सहस्राक्षः’⁶ इत्याद्या पञ्च
अनुष्टुभः । मृगारयाज्यासु ‘अनु नोऽद्यानुमतिः, अन्विदनुमते त्वम्’⁷
‘ये अप्रथेताम्, उर्वी रोदसी’¹ इत्येता अनुष्टुभः । ‘वैश्वानरो न’⁵
इति गायत्री । ‘यदिद्दिम्’¹ वृहती । अंहोमुचौ तु यजुषी एव ।
ततश्छन्देविशेषानादरः ‘यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्द-
साऽप उत्पुनाति’⁸ इति यनुश्छन्दसोर्भेदनिर्देशात् । पावमानीषु पुनः
प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीपञ्चम्यष्टम्यो गायत्रयः । तृतीया नवम्याद्या
अन्त्यवज्याश्रानुष्टुभः । कूशमाण्डीषु प्रथमाऽनुष्टुप् । द्वितीयं जागतम्
तृतीया जगती । पञ्चम्यतिशक्तरी । अष्टमी जगती । नवमी-
पाङ्क्षिः । दशम्येकादश्यौ शक्तयौ । त्रयोदश्यत्यष्टिः । चतुर्द-
श्यनुष्टुप् । ततो गायत्रयः । अन्त्योऽनुष्टुप् । वैश्वानरीणामाद्ये
गायत्रौ । सर्वा लिङ्गोक्तेवताः । सहस्राक्षस्तु पौरुषः ॥ ९ ॥

¹तै. सं. ४-६-१६.

²तै. सं. २-३-१३.

³तै. ब्रा. १-४-५.

⁴तै. आ. २-३.

⁵,, १-५-११.

⁶तै. आ. ३-१२.

⁷तै. सं. ३-३-११.

⁸तै. ब्रा. ३-३-४.

ततः किमित्यत आह—

घृतौदैनेन ता जुह्नन् सप्ताहं सवन्त्रयम् ।
मौनव्रती हविष्याशी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥ ६ ॥

घृताघुतेन ओदैनेन ताः प्रतिमन्त्रं हस्तेन दर्व्या वा परिभा-
षासिद्धया ‘दर्व्याऽन्नस्य जुहोति’^१ इति । सप्ताहमिमानि व्रतानि
मौनव्रती इत्यादीनि ॥ ६ ॥

अथ व्रती सवनहोमानन्तरम्—

सिंहे म इत्यपां पूर्णे पात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ ७ ॥

उदपात्रमादाय चतुष्पथं गत्वा प्राङ्मुख उपस्थं कृत्वा तस्मि-
न्नेव उदपात्रेऽवेक्ष्यमाणः पापं ध्यायन् विनयितून् ब्रूयात् । ‘सि-
हे मे मन्युः’ इत्यन्तमेतमनुवाकं निगद्य निरीयापो नैकरक्षत्यां दिश
परास्य पात्रमनवेक्षमाणो हस्तपादान् प्रक्षाल्य यतेनैव मार्गेण
यथैतद्रमति तदेतदुक्तम् । ‘सिंहे म इत्यपां पूर्णे’ इत्यत्रापरे या-
ज्ञिकाः प्रयोगज्ञंमन्यमाना दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कुर्वते । अनाप्रा-
त्या च पक्षहोमवत्, ते च स्विष्ठकृदुपहोमाः इति वदन्तः । तसु-
युक्तायुक्ततया विचारणीयम् ॥ ७ ॥

वृद्धत्वे यौवने बाल्ये यः कृतः पापसञ्चयः ।
पूर्वजन्मसु वा ज्ञानात्तस्मादपि विमुच्यते ॥ ८ ॥

^१ बो. परि. १-६-११.

फलविधिः फलार्थवादोऽयम् ॥ ८ ॥
भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन सुसर्पिषा ।
गोभूमितिलहेमानि भुक्तवद्वयः प्रदाय च ॥ ९ ॥
विग्रो भवति पूतात्मा निर्दिग्धवृजिनेन्धनः ।
काम्यानां कर्मणां योग्यः तथाऽऽधानादिकर्मणाम् ॥

अन्ते सप्ताहस्य तत्सप्तम एवाहन्यपराह्णिकप्रयोगान्तरं भोजनादि
गम्यते । द्विजास्त्यूवराः । गवादीनां समुच्चयः । स च भुक्त-
वद्वयः प्रत्येकं भवति । विप्रग्रहणं द्विजातिश्रदर्शनार्थम् । वृजिनं
पापम् । तदेवेन्धनम् । तत्रिदिग्धं तेनेति विग्रहः । योग्यः अधि-
कारी । अन्यथाऽनधिकारीति गम्यते । एषा तावद्वणहोमक्रिया
स्यात्मन एव प्रयोक्तव्या नान्यस्य ॥ ९-१० ॥

इति चतुर्थे सप्तमोऽध्यायः

तत्र दोषमाह—

अतिलोभात्प्रमादाद्वा यः करोति क्रियामिमाम् ।
अन्यस्य सोऽहसाऽऽविष्टो गरगीरिव सीदिति ॥ १ ॥
आचार्यस्य पितुर्मातुरात्मनश्च क्रियामिमाम् ।
कुर्वन्भात्यर्कवद्विप्रस्ता कार्येषामतः क्रिया ॥ २ ॥

यस्माद्येषां कुर्वन्नादित्यवद्वाति तस्मादेतेषाम् । मातुः पृथग्र-
हणात् पितरि मृते पितुर्मातुरेनोनिवृत्यर्थमेषा पुत्रेण कर्तव्येति
गम्यते । आत्मग्रहणं दृष्टार्थम् । पितृग्रहणं पुनः पुत्रस्यापि
प्रदर्शनार्थम् ॥ १-२ ॥

तदाह—

क एतेन सहस्राक्षं पवित्रेणाकरोच्छुचिम् ।

अग्निं वायुं रविं सोमं यमादीश्च सुरेश्वरान् ॥

कः प्रजापतिस्तस्य पुत्राः सहस्राक्षाग्रचादयः । पवित्रेण गण-
होमेन ॥ ३ ॥

उक्तः क्रत्वर्थतया गणहोमः । अधुना स एव पुरुषार्थत-
योच्यते—

यत्किञ्चित्पुण्यनामेह त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

विप्रादि तत्कृतं केन पवित्रक्रिययाऽनया ॥ ४ ॥

प्राजापत्यमिदं गुह्यं पापञ्च प्रथमोद्भवम् ।

समुत्पन्नान्यतः पश्चात्पवित्राणि सहस्रशः ॥ ५ ॥

इदमष्टगणहोमकर्म प्रजापतेसकाशात् प्रथमोद्भूतम् । अन्यानि
तु यन्त्राण्यतः पश्चादुत्पन्नानि ॥ ४-९ ॥

अथास्यैव कालविकल्पाः—

योऽब्दायनर्तुपक्षाहान् जुहोत्यष्टौ गणानिमान् ।

पुनाति चात्मनो वंशयान् दशा पूर्वान् दशापरान् ॥

कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः कल्प्यते । अब्दसंवत्सरः ।
 अयनं तदर्धः आदित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगमनेन । ऋतुः अब्द-
 षड्गो वसन्तादिः । तदर्धः मासः । तदर्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो
 वा । अहस्तु प्रसिद्धम् । एतद्ब्राह्मदिभिरेव सम्बद्धत इति केचित् ।
 कल्पान्तरमित्यपरे ॥ ६ ॥

अथ—

एतानष्टौ गणान् होतुं न शकोति यदि द्विजः ।
 एकोपि तेन होतव्यो रजस्तेनास्य नश्यति ॥

तत्राप्यशक्तौ—

सूनवो यस्य शिष्या वा जुहत्यष्टौ गणानिमान् ।
 अध्यापनपरिक्रीतैरंहसस्तोपि मुच्यते ॥ ८ ॥

अध्यापनपरिक्रीतैः तेनैवाध्ययनादिना ॥ ८ ॥

तदसम्भवेऽप्याह—

धनेनापि परिक्रीतैरात्मपापजिघांसया ।
 हावनीया ह्यशक्तेन नावसाद्यशरीरधृक् ॥

हावनीयाः होमं कारयितव्याः । अन्येनापि कारयितव्यते
 नावसाद्यो न क्लेशनीयः । धने विद्यमाने किमित्यात्मनशशरीर-
 शोषणं हविष्यादिभिः क्रियेत्यभिप्रायः । एवं च मोनब्रतान्यपि
 कर्तुरेव । न कारयितुः । नावसाद्य इति वचनात् । ‘गर-
 गीरिव सीदाति’ इति दोषोपि कर्तुरेव न कारयितुः ॥ ९ ॥

उपरागे वर्तमाने श्राद्धे यत्किञ्चित्—
 धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृतामपि ।
 पुंसोऽनृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते क्वचित्॥

अनृणस्यापि पुंसो यद्धर्मतस्याग उच्यते क्वचिल्क्रियते ।
 किमर्थमुक्तम्? पुण्यानामपि कर्मणां सिद्धये । गणहोमार्थं पुनः
 धनत्यागे क्रियमाणे पापस्यैव विमोक्षः क्रियते न धनस्येत्-
 भिप्रायः ॥ १० ॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपञ्च आरम्भते । द्विजः कर्थं रोचेत्, ततोऽ-
 नुष्ठीयेतेति—

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् ।

आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं सर्वकर्मसु॥११॥

पापसमुद्राच्छोत्तीर्णमात्मानं कर्मावश्यं मन्यते ॥ १२ ॥

किञ्च—

ज्ञायते चामरैः द्युस्स्थैः पुण्यकर्मेति भूस्थितः ।
 देववन्मोदते भूयस्स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकृता॥१२

द्युस्स्थैर्दर्बैभूमिष्ठोऽपि पुण्यकर्मेति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः—
 ‘यथा वृक्षस्य सम्पुण्डितस्य दूरादन्धो वाति’¹ इति ॥ १२ ॥

¹ याज्ञिको. ११.

सर्वपापार्णमुक्तात्मा किया आरभते तु याः ।

अयत्नेनैव तास्त्वद्विं यान्ति शुद्धशारीरिणः॥१३॥

प्राजापत्यमिदं पुण्यमृषिभिस्त्वमुदीरितम् ।

इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा ॥१४॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोके महीयते ।

इदमेतद्वर्णं होमं धारयेदथ वा जपेत् ॥ १५ ॥

शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥

इदमिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममन्त्रमेव वेत्यर्थः । अत्राध्यापन-
धारणश्रवणानां पूर्वपूर्वं गरीयः ॥ १३-१६ ॥

अथ मन्त्रपुरश्चरणामाह—

यान् सिषाधयिषुर्मन्त्रान् द्वादशाहानि तान्

जपेत् ।

घृतेन पयसा दधा प्राश्य निश्योदतं सकृत् ॥

द्वादशाहानि सकृत्सकृत्प्राश्य जपेदिति सम्बन्धः । स च “मुखं
व्यादाय स्वपिति” इतिवत् द्रष्टव्यः । सिषाधयिषुः साधयितुमिच्छन्
घृतेनेति घृतान्नेनेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

उपरागे वर्तमाने श्राद्धे यत्किञ्चित्—
 धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृताभाप ।
 पुंसोऽनृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते क्वचित्॥

अनुणस्यापि पुंसो यद्धर्मतस्याग उच्यते क्वचिल्कियते ।
 किमर्थमुक्तम्? पुण्यानामपि कर्मणां सिद्धये । गणहोमार्थं पुनः
 धनस्यागे क्रियमाणे पापस्यैव विमोक्षः क्रियते न धनस्येत-
 भिप्रायः ॥ १० ॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपञ्च आरम्भते । द्विजः कथं रोचेत्, ततोऽ-
 नुष्ठीयतेति—

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् ।
 आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं सर्वकर्मसु॥११॥

पापसमुद्राच्चोक्तीर्णमात्मानं कर्मावश्यं मन्यते ॥ ११ ॥

किञ्च—

ज्ञायते चामरैः द्युस्स्थैः पुण्यकर्मेति भूस्थितः ।
 देववन्मोदते भूयस्स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकृता॥१२॥

द्युस्स्थैदेवैर्मूमिष्ठोऽपि पुण्यकर्मेति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः—
 ‘यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्वन्धो वाति’¹ इति ॥ १२ ॥

¹ याज्ञिकी. ११.

सर्वपापार्णमुक्तात्मा क्रिया आरभते तु याः ।

अयत्नेनैव तास्सद्धिं यान्ति शुद्धशारीरिणः॥१३॥

प्राजापत्यमिदं पुण्यमृषिभिस्तमुदीरितम् ।

इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा ॥१४॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोके महीयते ।

इदमेतद्ग्रन्थं होमं धारयेदथ वा जपेत् ॥ १५ ॥

शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥

इदमिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममन्त्रमेव वेत्यर्थः । अत्राध्यापन-
धारणश्ववणानां पूर्वपूर्वं गरीयः ॥ १३-१६ ॥

अथ मन्त्रपुरश्चरणामाह—

यान् सिषाधयिषुर्मन्त्रान् द्वादशाहानि तान्

जपेत् ।

घृतेन पयसा दधा प्रादय निंद्योदतं सकृत् ॥

द्वादशाहानि सकृत्सकृत्प्राशय जपेदिति सम्बन्धः । स च “मुखं
व्यादाय स्वपिति” इतिवत् द्रष्टव्यः । सिषाधयिषुः साधयितुमिच्छन् ।
घृतेनेति घृतान्नेनेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानामपि—

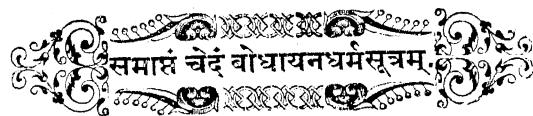
दशावरं तथा होमः सर्पिषा सवनत्रयम् ।

पूर्वसेवा भवेदेषा मन्त्राणां कर्मसाधने ॥

मन्त्राणां कर्मसाधन इति ॥ १८ ॥

वेदसम्बन्धिमन्त्रसम्बन्धिन्याश्र 'षष्ठा वैश्वानर्यः' इत्यस्या न सम्बन्धः । सा च वैदिकानामेव मन्त्राणामेषा पूर्वसेवा पुरश्चरणं, नेतरदिति ज्ञापनार्थम् । मन्त्राणां कर्मसाधन इति । मन्त्रैरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसिद्धावित्यर्थः । तथा च शौनकः—'पुरश्चरणमादौ मन्त्राणां सिद्धिकारणम्' इति ॥ १८ ॥

इति श्रीबोधायनीये धर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
चतुर्थप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः; चतुर्थप्रश्नस्समाप्तः

बोधायनधर्मसूत्रस्थपदसूची.

—३३—

अ

- अंशः II, 1, 51.
- अंशभाक् II, 3, 5.
- अंशान् II, 2, 37.
- अंसम् I, 7, 13.
- अंहसः IV, 6, 5, 8, 8.
- अंहसा IV, 8, 1.
- अंहोमुच्चौ IV, 7, 5.
- अकरोत् IV, 8, 3. इत्यादि
- अकर्मिणः II, 2, 40.
- अकल्पयन् I, 5, 56, 63.
- अकामा II, 2, 63.
- अकार्याणि III, 9, 10.
- अकुत्सयन् II, 7, 6.
- अकुर्वताम् I, 2, 50.
- अकुर्वन् I, 5, 15. II, 3, 21.
- अकुलताम् I, 5, 8। 84.
- अकृत्वा I, 2, 57.
- अक्रमीत् IV, 4, 3.
- अक्षिष्ठानि I, 6, 5.
- अक्षतयानि: IV, 1, 18.
- अक्षय्यं II, 6, 8.
- अक्षरं I, 4, 8.
- अक्षरेण II, 7, 13.
- अक्षरालब्धणं III, 1, 19.

- अक्षारलब्धणाशिनः I, 5, 110.
- अक्षितं II, 8, 12.
- अगच्छन् III, 9, 19.
- अगदी II, 1, 27.
- अगस्या IV, 6, 6.
- अगस्याः II, 2, 64.
- अगस्यागमनं II, 1, 44.
- अगस्यानां II, 2, 65.
- अगात् I, 4, 7. II, 5, 13.
- अग्नयः I, 7, 11. II, 10, 47.
- अग्नये II, 5, 9, 8, 7. III, 8,
9, 8, 29. 9, 5.
- अग्नि I, 2, 57. 5, 83. 6, 49.
II, 1, 33. 34. 3, 23. 5,
20. 6, 17. 7, 6. 8, 7.
III, 4, 3. 6. 7, 11. 8, 8.
9, 4. IV, 2, 10. 11.
8, 3.
- अग्निः I, 2, 50. 58. 4, 13.
5, 46. II, 1, 34. 38. 2,
58. 75. 5, 16. 8, 12.
III, 2, 6. 8, 5. IV, 1,
26. 2, 11.
- अग्निकार्येषु I, 4, 21.
- अग्निना I, 5, 125.
- अग्निनेत्राः III, 6, 13.

- अग्निमुखात् II, 8, 7. III, 4,
3. 7, 11. 8, 8.
- अग्निवर्णः I, 4, 4.
- अग्निषुता II, 1, 4. III, 10, 9.
- अग्निहोत्रं II, 2, 76. 10, 22.
III, 3, 5. 6. 7. 7, 15
- अग्निहोत्रद्रव्याणि II, 10, 24.
- अग्निहोत्रमन्त्रान् II, 10, 61.
- अग्निहोत्रिभ्यः IV, 5, 27.
- अग्निहोत्रे I, 6, 30. II, 10,
20. III, 3, 20
- अग्नीत् I, 2, 6. II, 10, 21.
10, 26. III, 1, 10.
- अग्नीतां III, 1, 14.
- अग्ने II, 6, 35. 10, 26. III,
7, 11. 8, 19.
- अग्नौ I, 2, 57. 7, 15. 8, 7.
13. III, 4, 2. 7, 13.
- अग्नयगारे II, 3, 58. 10, 13.
- अग्नयाधाने I, 6, 10.
- अग्नयाधेयं II, 2, 76.
- अग्नयाधेयप्रभृतिः II, 2, 76.
- अग्नयाधेयात् II, 2, 75.
- अग्नयाधेये III, 7, 14.
- अग्नयत्पात् I, 11, 22.
- अग्ने II, 3, 15. 10, 45.
- अग्निषादाः I, 8, 7.
- अग्रास्यभोजी II, 6, 17.
- अग्ने II, 7, 19.
- अग्नेण I, 7, 21.
- अघमर्षणं III, 5, 2. 10, 11.
IV, 2, 7. 15. 3, 7.
4, 2.
- अघमर्षणस्य III, 5, 1.
- अघमर्षणेन II, 5, 12. 10, 32.
III, 4, 7.
- अङ्गयित्वा I, 10, 18.
- अङ्ग I, 1, 29.
- अङ्गं I, 7, 5.
- अङ्गवित् I, 1, 8.
- अङ्गहीनः II, 1, 49.
- अङ्गारं I, 5, 110.
- अङ्गारकम् II, 5, 23.
- अङ्गिरः III, 7, 11.
- अङ्गिरस्वते II, 8, 7.
- अङ्गुलिभिः I, 5, 14.
- अङ्गुलिभ्यां III, 2, 12.
- अङ्गुलिमूलं I, 5, 13.
- अङ्गुलीभिः II, 3, 21.
- अङ्गुल्यग्रं I, 5, 13.
- अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः I, 5, 13.
- अङ्गुष्ठ II, 7, 10.
- अङ्गुष्ठमात्रः II, 7, 10.
- अङ्गुष्ठमूलं I, 5, 12.
- अङ्गुष्ठाग्रं I, 5, 13.
- अचरणीयेन III, 10, 3.
- अचात्वालः I, 7, 16.
- अज II, 3, 54.

अज्ज एकपात् II, 5, 19.
 अज्जनिष्ठा: I, 10, 32.
 अज्जस्माणि II, 2, 76.
 अजातान् I, 10, 34.
 अज्जानतः I, 1, 12.
 अज्जाविभ्यः I, 5, 150.
 अज्जिनं I, 3, 6.
 अज्जिनानि I, , 15.
 अज्जीर्ति II, 6, 13.
 अज्ञातं IV, 5, 7.
 अज्ञानकृतेभ्यः III, 5, 5.
 अज्ञानात् II, 2, 67.
 अज्ञानि II, 6, 13.
 अज्जन I, 2, 25.
 अज्जलिं II, 10, 29. 33.
 अज्जलिना II, 5, 4.
 अज्जलौ II, 1, 14.
 अणवः I, 5, 86.
 अतः I, 5, 1.
 अति IV, 2, 17.
 अतिकृच्छ्रं II, 1, 7.
 अतिकृच्छ्रः II, 1, 66.
 IV, 5, 8.
 अतिक्रमे II, 4, 16.
 अतिथि III, 3, 6. 7.
 अतिथिभ्यः III, 3, 5.
 अतिथीन् II 7, 19. III, 3,
 20.
 अतिपावनः IV, 5, 9. 25.
 29.

अतिरिच्यते IV, 5, 32.
 अतिलोभात् IV, 8, 1.
 अतिष्ठत् I, 5, 79.
 अतिसंबत्सरं II, 6, 17.
 अतीतव्यवहारान् II, 2, 38.
 अतीयात् I, 2, 57. II, 3, 34.
 अतुदन् III, 2, 2.
 अतुद्वाराया II, 2, 74.
 अतुलं II, 2, 57.
 अतैजसानां I, 5, 43.
 अत्ति II, , 18.
 अत्यन्तशः I, 2, 33.
 अतुग्रः II, 2, 70.
 अत्र I, 1, 27. इत्यादि
 अत्रिवर्षे I, 5, 93.
 अथ I, 1, 8. इत्यादि
 अथर्वाणां IV, 5, 1.
 अथर्वभ्यः III, 9, 5.
 अथर्ववेदं II, 5, 27. IV, 3, 4.
 अथर्वशिरः III, 10, 11.
 अथर्वाङ्गिरसम् II, 5, 27.
 अथो I, 2, 57. इत्यादि
 अदत्त्वा II, 3, 18. 7, 20.
 अदध्यात् I, 10, 2.
 अदर्शनात् I, 1, 25.
 अदस्युप्रवेश्यं II, 3, 51.
 अदात् II, 1, 38.
 अदाया: II, 2, 47.
 अदायादा: II, 8, 15.
 अदितिः II, 5, 16.

अदीव्यन् III, 7, 11. 14.
अदूष्याः 1, 5, 50.
अदृष्टं I, 5, 56.
अदृष्टत्वात् II, 6, 11. 31.
अदोषं I, 2, 35.
अज्ञः I, 5, 2. 18. 21. 22.
23. 56. 69. 6, 11. 30. 31.
42. II, 5, 12. 6, 27. 7, 5.
18. 10, 38. 50. III, 1,
23. 9, 4.
अद्वितोत्पातेषु I, 11, 38.
अद्वचः II, 5, 9.
अग्नि II, 3, 18.
अद्रौहि II, 6, 25.
अधः I, 5, 8. 75. II, 1, 69. 2, 60.
अधर्म III, 6, 8.
अधशयनं III, 10, 14.
अधस्तात् I, 2, 28. 11, 31.
अध्राय II, 6, 17.
अध्रिकः I, 10, 22.
अध्रिकृतत्वात् I, 11, 15.
अध्रिकृत्य I, 5, 90.
अध्रिगच्छनि IV, 1, 19.
अध्रिगच्छानः II, 9, 9.
अध्रिगतः I, 1, 6.
अध्रिजायन्ते IV, 1, 26.
अध्रितिष्ठेत् II, 3, 37. 6, 17.
अध्रिरूढं I, 6, 14.
अधरोहति II, 9, 6.
अध्रितस्य I, 5, 60. | अधिष्ठानं II, 3, 29.
अधीते I, 2, 57. II, 6, 8. 10.
III, 8, 40.
अधीत्य III, 9, 12. 13. 14.
अधीर्यात् I, 11, 34. 35. III,
5, 2. 9, 5. 7. 9. 10. 15.
अधेनुं II, 3, 39.
अधेनुः II, 3, 39.
अधोवीतं I, 5, 8.
अध्ययन I, 10, 2. 4. II, 3, 19.
अध्ययनं I, 2, 42. 43. 10, 3.
अध्यापकं I, 10, 12.
अध्यापन I, 10, 2. II, 2, 69.
III, 1, 16.
अध्यापनं II, 1, 47.
अध्यापनपरिक्रातैः IV, 8, 8.
अध्यापनात् II, 1, 62.
अध्यापयति I, 11, 31.
अध्यापयेत् IV, 8, 14.
अध्येतव्यः II, 6, 9.
अध्वरं I, 6, 1. 3.
अध्वसंयोग II, 3, 19.
अध्वानं I, 4, 22. 3, 31.
अनग्निः II, 10, 63.
अनङ्गुष्ठं II, 8, 17.
अनडान् II, 7, 23.
अनतिसुष्णां II, 2, 24.
अनतीतां II, 4, 15.
अनधीयानः I, 1, 11.
अनध्यायः I, 11, 22. 24. 38. 39. |
|---|--|

अनध्याये III, 9, 10.
अनन्तरं II, 7, 19.
अनन्तरापुत्रः II, 2, 12.
अनन्तरापुत्रयोः II, 2, 12.
अनपत्न्यानां II, 10, 3.
अनभिभाषमाणः II, 2, 43.
अनभिषिक्तः II, 4, 2.
अनभिसन्धिपूर्वे I, 5, 118.
IV, 2, 13.
अनया IV, 8, 4.
अनलससमृद्धं II, 3, 51.
अनश्वतां II, 7, 23.
अनश्वत्यारायणविधि III, 9, 1.
/अनश्वत्संहितासहस्रं III, 9, 15.
अनश्वन् II, 7, 24. IV, 5, 29.
अनस्तमिते II, 4, 13.
अनहङ्कारः I, 2, 21.
अनागतां II, 4, 15.
अनात्मयः I, 2, 13.
अनादृतं I, 2, 50.
अनादेशो III, 10, 17.
अनाद्य IV, 1, 7. 2, 13. 14.
अनायसानि II, 10, 24.
अनाशकः III, 10, 14.
अनाश्याच्चस्य II, 3, 8. III,
10, 3.
अनाहिताश्चः II, 1, 47.
अनिकेतः II, 10, 63.
अनिन्दितः I, 1, 9.
अनिरुद्धासु II, 3, 4. | अनिर्दशाहसान्धिनीक्षीरं 1, 5,
135.
अनिलाशनः IV, 5, 22.
अनु I, 1, 2. II, 5, 11.
अनुक्रमचरणात् III, 1, 3.
अनुख्याता II, 8, 12.
अनुगच्छेत् I, 2, 39.
अनुचिन्तयन् I, 5, 88.
अनुज्ञातं III, 2, 2.
अनुज्ञातः I, 2, 30. II, 8, 7.
अनुतिष्ठेत् I, 2, 39.
अनुतीर्थं II, 3, 3. 5, 30.
अनुदृताभिः II, 10, 38.
अनुधावेत् I, 2, 39.
अनुपरोधेन II, 3, 16.
अनुपहस्य I, 10, 15.
अनुपेतेन I, 1, 19.
अनुप्रदानं II, 6, 36.
अनुप्रयोगः III, 1, 14.
अनुमतये III, 9, 5.
अनुमता II, 2, 62.
अनुमते II, 2, 17.
अतुमत्या II, 2, 8.
अनुमन्त्रणं III, 2, 6.
अनुरूपान् I, 10, 20.
अनुरोद्धव्यः I, 5, 112.
अनुलोमः I, 9, 9.
अनुवर्तमानः II, 4, 24.
अनुवाकेन I, 6, 46. II, 5, 12.
III, 6, 13. |
|---|--|

- अनुवाकैः III, 7, 11. 8, 16.
 अनुव्याख्यास्यामः III, 1, 4.
 अनुव्रज्ञा I, 2, 43.
 अनुव्रतयेत् II, 10, 59.
 अनुष्ट्रेया II, 2, 72.
 अनुस्परन् II, 1, 16.
 अनुचानं I, 11, 31.
 अनुचानस्य I, 11, 31.
 अनुचानान् II, 8, 6.
 अनुचानाय II, 1, 57.
 अनुचाने I, 2, 37.
 अनुच्यते II, 10, 57.
 अनूकरदेशात् I, 7, 19.
 अनुणः II, 9, 5.
 अनुणस्य IV, 8, 10.
 अनृतात् III, 7, 8. IV, 5, 4.
 अनृते I, 10, 35.
 अनृतौ IV, 1, 21.
 अनेन II, 1, 15. 16.
 अनेनाः I, 10, 30.
 अन्तः I, 5, 3. II, 10, 66.
 IV, 1, 26.
 अन्तकः II, 7, 9.
 अन्ततः I, 5, 18, 21.
 अन्तरं I, 1, 26.
 अन्तरतमौ I, 7, 10.
 अन्तरा I, 10, 32. II, 6, 13.
 7, 4. 26. III, 9, 5. 6.
 अन्तरागारेषु III, 4, 3.
 अन्तरिक्षं II, 5, 26. III, 2, 6.
- अन्तरिक्षसमं II, 8, 12.
 अन्तरिक्षाय III, 8, 10.
 अन्तरेण I, 2, 56. 7, 15. II,
 1, 14. 2, 26. 3, 34. 35.
 अन्तर्जलगतः II, 5, 12. 10,
 32. III, 4, 7.
 अन्तर्जले IV, 4, 2. 3. 4. 5.
 6. 7. 8.
 अन्तर्धीय II, 10, 20.
 अन्तर्धीयते III, 9, 17.
 अन्तर्मुखः II, 10, 57.
 अन्तर्मुखे I, 5, 20.
 अन्तर्वहीः II, 7, 19.
 अन्तर्वासी I, 2, 3.
 अन्तर्वैदि I, 11, 5. II, 10, 27.
 अन्तश्शौचं III, 1, 22.
 अन्ते I, 10, 26. II, 2, 22.
 IV, 7, 9.
 अन्तेवासी I, 5, 99.
 अन्ध II, 2, 39.
 अन्त्रं I, 5, 63. II, 3, 8. 21.
 26. 61. 62. 6, 5. 7, 3.
 6. 16. 8, 8. 14. III, 2,
 13. 6, 10. 9, 3. 10, 3.
 15.
 अन्तर्गीतौ II, 3, 18.
 अन्नदः IV, 5, 32.
 अन्नमय III, 8, 16.
 अन्नस्य I, 5, 60. II, 8, 8.
 अन्ने II, 3, 61.

अन्नेन I, 5, 23. II, 3, 11.
62. 7, 3. 4. 9. 11. IV,
5, 28.

अन्यं I, 4, 7. II, 2, 15. 27.
3, 49.

अन्यः IV, 2, 6.

अन्यत् I, 2, 32. इत्यादि

अन्यतमत् II, 1, 41. III,
10, 11.

अन्यतमस्य IV, 5, 29.

अन्यतमेन I, 5, 26. 42. II,
10, 58. III, 3, 6.

अन्यतरत् III, 8, 34.

अन्यतरेण II, 2, 20. 23.

अन्यत्र I, 2, 23. 5, 130. 138.
6, 29. 10, 11. 24. 11, 24.
II, 1, 24. III, 7, 4.

अन्यथा I, 10, 38. IV, 5, 2.

अन्यस्मै I, 2, 30. IV, 1, 17.

अन्यस्य IV, 8, 1.

अन्यां I, 2, 57.

अन्यान् II, 9, 9.

अन्याभ्यः I, 2, 57

अन्ये III, 1, 17.

अन्येषां I, 10, 15.

अन्येषु I, 5, 97. 11, 38.

अन्यैः II, 4, 2.

अन्वाहार्यपचनं II, 10, 18.

अन्वाहार्यपचनः II, 10, 46.

अन्विच्छेत् II, 10, 64.

अन्वियान् II, 1, 16.

अप II, 6, 8.

अपः I, 5, 15. 74. 118. 7.
5. II, 1, 21. 28. 35. 41.
63. 3, 1. 3. 23. 4, 2. 3.
5, 4. 6. 30. 7, 3. 9. 8, 7.
10, 13. 23. 32. 51. III,
8, 15. 9, 3. IV, 2, 15.
5, 28.

अपकर्षति II, 2, 57.

अपकृष्ट्य III, 4, 7.

अपगच्छतात् II, 5, 6.

अपगुरेत II, 1, 7.

अपगूर्ये II, 1, 7.

अपचमानकाः III, 3, 2. 9.

अपस्य I, 5, 53.

अपस्यार्थे II, 2, 20. 23. 26.

अपपात्र I, 11, 53.

अपपात्रां II, 1, 44.

अपरं I, 4, 11. IV, 6, 3.

अपरपक्षस्य III, 8, 22.

अपरा III, 9, 12. 13. 14.

अपरा: III, 8, 10.

अपरान् I, 11, 18. IV,
8, 6.

अपराङ्के III, 5, 3.

अपरिग्रहः II, 6, 18.

अपरिपूताभिः II, 10, 38.

अपरिमितं II, 7, 22. 10, 53.
III, 5, 3.

अपरिमितकृत्वः II, 5, 12, 10, 36.
अपस्मिन्नतामिः II, 10, 38.
अपरे I, 5, 107.
अपरेण I, 7, 23. III, 4, 6.
अपर्युषितं III, 1, 19.
अपल्लूलितं I, 6, 15.
अपर्यग्मः I, 7, 2.
अपविद्धं II, 2, 31.
अपवेद्धः II, 2, 23.
अपविद्धच्च II, 6, 28.
अपदृते II, 10, 42.
अपसव्यानि I, 5, 110.
अपस्रानानि II, 3, 37.
अपसर्पनं II, 5, 8.
अपहृत्य II, 3, 21.
अपहृन्ति I, 8, 13. II, 1, 41. 42.
अपां I, 4, 20. II, 5, 6. 8,
18. 10, 29. IV, 7, 7.
अपातकानि IV, 6, 8.
अपान्न III, 8, 16.
अपानः II, 10, 46.
अपानाय III, 8, 10.
अपि I, 1, 8. इत्यादि.
अपिधानं II, 8, 12.
अपिशेतं III, 1, 19.
अपुत्रा II, 2, 62.
अपुत्राय IV, 4, 9.
अपुनर्भवं II, 10, 9.
अपूतः III, 7, 1. IV, 2, 12.
अपूप II, 7, 7. | अपेय IV, 1, 7. 2, 13. 14.
अपेयं I, 5, 135. 137.
अपेयपयःपाने I, 5, 138
अप्रक्षाळितं I, 6, 14.
अप्रक्षाळ्य II, 5, 2.
अप्रज्ञायः II, 6, 34.
अप्रजननत्वात् II, 6, 29.
अप्रज्ञा I, 11, 41.
अप्रज्ञां II, 2, 59.
अप्रतिख्यायां III, 9, 7.
अप्रतिगृह्णतः II, 2, 80.
अप्रतिग्राह्यस्य II, 3, 8. III,
10, 3.
अप्रतिहतगुरुवाक्यः I, 2, 23.
अप्रतिहतावकाशेषु III, 2, 9.
11. 12.
अप्रत्तासु I, 5, 94.
अप्रदाहाय II, 7, 3.
अप्रपञ्च I, 7, 20.
अप्रमत्तस्य IV, 4, 15.
अप्रमत्ताः II, 2, 36.
अप्रमादं III, 3, 16.
अप्रमादाय II, 8, 12.
अप्रमादी I, 5, 88.
अप्रयतं II, 1, 50.
अप्रयतः I, 2, 29. 31 II, 4, 2.
अप्रयताय I, 2, 29.
अप्रशस्तं II, 3, 54.
अप्राप्यवहाराणां II, 2, 37.
अप्राश्नन् III, 1, 17. |
|--|--|

- अप्रियवादिनी II, 2, 59.
 अप्रोक्षितं I, 7, 20.
 अप्सु I, 2, 40. 4, 2. 7. II,
 1, 32. 5, 7. 8.
 अप्सुमते II, 5, 9.
 अवद्धं I, 7, 31. III, 8, 21.
 अव्यटान् II, 3, 7.
 अब्द IV, 8, 6.
 अब्दः II, 1, 61.
 अब्दस्य IV, 5, 26.
 अविवन्दुः I, 5, 59.
 अवभक्षः II, 1, 67. III, 9, 17.
 अवरीत् I, 2, 52. 11, 20. IV,
 1, 14. 2, 16.
 अग्राहणस्य I, 10, 16. II, 2,
 54.
 अग्राहणात् I, 2, 42.
 अग्नवन् II, 2, 34.
 अहूङ्कारिः II, 4, 2. 10, 32.
 III, 2, 5. IV, 2, 13.
 अभक्ष्य IV, 1, 7.
 अभक्ष्या: I, 5, 127.
 अभय II, 10, 29. 30.
 अभिश्चिता I, 2, 57.
 अभिघारयेत् II, 8, 13.
 अभिधार्य II, 8, 8.
 अभिचरणीयेषु I, 6, 9. 7, 6.
 अभिचारः II, 1, 47.
 अभिजयति II, 4, 24.
 अभिजितः III, 8, 31.
- अभिद्रुग्धः II, 1, 33. IV, 2,
 10.
 अभिपद्मा II, 6, 34.
 अभिपरिहरेत् I, 7, 7.
 अभिपर्यावर्तेत् I, 7, 13.
 अभिपर्यावर्तेत् I, 7, 12.
 अभिप्रतिपद्मते II, 5, 8.
 अभिग्रन्थयेत् III, 6, 3.
 अभिग्रन्थयेत् II, 1, 34. IV,
 2, 11.
 अभिभाषेत् III, 8, 20. IV, 5,
 4.
 अभिभाषणं I, 2, 46.
 अभिमृशाते II, 7, 9. 8, 11.
 अभिमृशेत् II, 3, 23.
 अभिवदति I, 6, 8. II, 6, 13.
 अभिवर्षणात् I, 6, 19.
 अभिवादनं I, 2, 33.
 अभिवादयेत् I, 2, 32.
 अभिशंसितुः II, 1, 61.
 अभिशस्तः I, 5, 121.
 अभिशस्यमानः III, 10, 9.
 अभिविक्तः II, 4, 2.
 अभिविक्तपाणिपादः I, 4, 14.
 अभिसन्धिपूर्वं I, 5, 119. IV,
 2, 13.
 अभूत् II, 1, 38.
 अभोजनं IV, 5, 15.
 अभोजयं II, 5, 11.
 अभोजय IV, 1, 7.

- अभोज्यभोजने IV, 6, 7.
 अभोज्यात् I, 5, 55.
 अभोज्यानां IV, 2, 5.
 अभोज्यान्वस्य IV, 2, 5.
 अभ्यञ्जनात् II, 1, 52.
 अभ्यञ्जनवर्जी I, 2, 25.
 अभ्यनूच्यते II, 6, 32.
 अभ्यन्तराणि I, 7, 8.
 अभ्यस्तं IV, 5, 16.
 अभ्यसेत् IV, 1, 24.
 अभ्यस्य IV, 2, 9.
 अभ्यस्येत् IV, 5, 29.
 अभ्यागतान् II, 3, 11.
 अभ्यादध्यात् I, 7, 20.
 अभ्यावर्तिन् III, 7, 11.
 अभ्यावर्तिनीः III, 7, 11.
 अभ्युक्षणं I, 5, 60. 6, 22. 46.
 अभ्युक्ष्य II, 7, 5. III, 9, 4.
 अभ्युच्छन्दयन् II, 2, 74. III,
 2, 2.
 अभ्युपगम्य II, 2, 15.
 अभ्युपेत्य III, 3, 16.
 अभ्युपेयात् III, 8, 4. IV, 2, 15.
 अभ्युपेयुः II, 1, 41.
 अमतिपूर्वके II, 1, 6.
 अमत्या II, 1, 6. 18. 20. 38.
 अमत्राणां I, 5, 28.
 अमत्रे I, 5, 24.
 अमन्त्राः I, 5, 94.
 अमन्त्राणां I, 1, 10.
- अमन्वत III, 8, 9.
 अमरैः IV, 8, 12.
 अमात्यपत्नीः II, 5, 29.
 अमात्यान् II, 5, 29.
 अमावास्या I, 11, 22.
 अमावास्यां IV, 5, 26.
 अमावास्यायां II, 1, 33. III,
 7, 6. 8, 24. IV, 2, 10.
 अमावास्यायाः III, 8, 23.
 अमुत्र II, 8, 12.
 अमुष्मिन् II, 8, 12.
 अमृणमयानि II, 10, 24.
 अमृतं I, 10, 32. II, 3, 18. 5,
 30. 7, 3. 11. 9, 6. III, 6,
 5.
 अमृतत्वं II, 6, 35.
 अमृतत्वाय II, 7, 12.
 अमृतापिधानं II, 7, 9.
 अमृतोपस्तरणं II, 7, 3.
 अमेध्यं I, 5, 50. 76. 7, 31.
 II, 5, 6 III, 8, 21.
 अमेध्यप्राशने II, 1, 68.
 अमेध्याभ्याधाने I, 6, 49.
 अमेध्येन I, 5, 57.
 अमेध्येषु I, 5, 51.
 अम्बष्टः I, 8, 7. 9, 2.
 अम्बष्टात् I, 8, 9.
 अम्बष्टायां I, 9, 12.
 अम्बष्टोग्रसंयोगे I, 9, 9.
 अम्बुभक्षः IV, 5, 9.

अम्लैः I, 5, 27.	अर्थ I, 6, 50.
अयज्ञेन I, 5, 82.	अर्थः I, 5, 97.
अयज्ञोपवीती I, 5, 15.	अर्थसम्भाषी I, 2, 24.
अयत्नेन IV, 8, 13.	अर्थिने I, 11, 2.
अयान्त्रितकल्पाः I, 11, 14.	अर्थै III, 1, 14.
अयन IV, 8, 6.	अर्थै IV, 5, 13.
अयने I, 6, 30.	अर्धमासं IV, 1, 8.
अयं II, 1, 34.	अर्धमासान् II, 1, 48. IV, 1,
अयसा I, 10, 18.	10.
अयाचितं II, 1, 64. 65. 10,	अर्धमासि I, 5, 76.
52. IV, 5, 6.	अर्धच्चशः II, 10, 14. IV, 4, 6.
अयाज्यं II, 3, 8. III, 10, 3.	अर्धशतं I, 4, 9.
अयाज्यस्य III, 6, 9.	अर्धमा II, 5, 17.
अयाक्षिकं I, 5, 68.	अर्वाङ् II, 6, 34.
अयुजः II, 8, 6.	अर्वाचीनं II, 1, 59. III, 7, 3.
अयोनिजा I, 5, 108.	अदर्श I, 5, 132.
अयोनौ III, 7, 2. 4. IV, 1,	अहंति II, 1, 20, 2, 46. IV,
21. 2, 13.	1, 18.
अरजनीकृतः II, 1, 56.	अलश्मी III, 6, 6.
अरणी II, 10, 25.	अलङ्कारं II, 2, 44.
अरण्यं II, 6, 19.	अलङ्कृत्य I, 11, 3. II, 8, 7.
अरण्यनिकेतनः II, 1, 3.	अलघोपवासः II, 1, 3.
अरण्यवासिनः II, 7, 22. 10, 53.	अलाबु I, 6, 41.
अरण्यात् I, 2, 20.	अलासे I, 6, 10.
अरण्योः III, 8, 5.	अलोलुपाः I, 1, 5.
अरातिं IV, 2, 17.	अलघनानि I, 5, 84.
अरिष्टैः I, 5, 33.	अलपीयसः IV, 1, 2, 2, 2.
अरेपाः III, 7, 5.	अवकीर्णः II, 1, 33. IV, 2,
अर्कवत् IV, 8, 2.	10.
अर्द्ध्याः II, 3, 56.	अवकीर्णवतं I, 2, 57.

अवकीर्णि II, 1, 29.	7, 24.	अवस्थां I, 5, 47.
IV, 2, 10.		अवस्थाय III, 7, 11.
अवकीर्णि II, 1, 57.	7, 5.	अवाचीनं I, 5, 76.
अवकूलनं I, 6, 33.		11, 31.
अवगाहनं II, 3, 1.	4, 3.	अवाप्नोति II, 4, 17.
अवगाहेत् I, 5, 124.		9, 10.
अवतश्णं I, 6, 27.		III, 5, 8.
अवतिष्ठते III, 1, 13.		9, 12, 13.
अवतीर्णि I, 5, 110.		14.
अवदध्यात् I, 5, 5.		IV, 5, 1.
अवदानैः II, 1, 32.		6, 10.
अवदाय I, 2, 53.	54.	अवाप्यते II, 1, 63.
अवधेत् II, 7, 7.		अवास्थति II, 3, 53.
अवयोत्य I, 5, 60.		अवारितस्थानेषु III, 2, 9.
अवयाय I, 5, 5.	6, 48.	11, 12.
अवध्यः I, 10, 17.		अवार्तायां III, 2, 7.
अवन्तु III, 6, 15.		अविकृतः I, 8, 14.
अवभूथः II, 6, 8.		अविकृतं II, 1, 55.
अवमेहेत् I, 5, 68.		अविख्यातानि IV, 3, 1.
अवयजनं IV, 3, 6.		4.
अवराक् II, 9, 9.		अविज्ञातं I, 5, 46.
अवरान्नवर्जेषु IV, 1, 7.		अविज्ञाता II, 2, 25.
अवलेखनं I, 6, 26.		अविद्यमाने IV, 1, 16.
अवशिष्टं I, 5, 20.		अविद्वांसः IV, 3, 6.
अवशीष्णं I, 6, 24.	43.	अविभक्तादायं I, 5, 95.
अवसर्कं I, 5, 7.	8.	अविमुञ्चन् II, 7, 3.
अवसाद्यः IV, 8, 9.		अविवाहेन I, 5, 82.
अवसिद्ध्य II, 1, 57.		अविशुद्धधर्माचरिते IV, 2, 14.
अवसदिति III, 3,	22.	अविशेषात् II, 2, 3.
अवस्तरण I, 5, 58.		अवेशेत् I, 7, 30.
		II, 3, 47.
		48.
		III, 8, 20.
		अवेक्ष्य IV, 7, 7.
		अव्याप्ताः I, 5, 57.
		अवतप्नानि II, 10, 60.
		अवतानां I, 1, 10.
		अवत्यं III, 4, 1.
		6, 9.

- अशक्तः I, 5, 85. II, 2, 69.
 अशक्तेन IV, 8, 9.
 अशनाय I, 2, 57.
 अशनीयं II, 3, 11.
 अशरणः II, 10, 63.
 अशर्मा II, 10, 63.
 अशान्तं II, 5, 6.
 अशासनात् II, 1, 16.
 अशित्वा II, 3, 8.
 अशिष्याय IV, 4, 9.
 अशीतयः IV, 5, 20.
 अशुचि II, 1, 50.
 अशुचिः I, 4, 14.
 अशुचिकरणं II, 1, 46.
 अशुचिशुक्लोत्पन्नानां II, 1, 51.
 अशुचीनि I, 5, 53.
 अशुचे: I, 5, 63.
 अशुशूषां III, 6, 7.
 अशृतं III, 6, 3.
 अश्वन् II, 3, 18. IV, 5, 20.
 अश्वन्तः II, 7, 23.
 अश्वन्ति I, 5, 64.
 अश्वाति III, 10, 3.
 अश्वीयात् I, 11, 36. II, 1,
 64. 66. 7, 6. 21. III, 4,
 2. 6, 14. 7, 9. IV, 5, 8.
 18. 6, 5.
 अश्वते II, 9, 6. IV, 5, 2.
 अश्मनि I, 1, 15.
 अश्ममयानां I, 6, 40.
- अश्मा II, 1, 56.
 अश्यां II, 6, 35.
 अश्रद्धानस्य I, 5, 63.
 अश्रद्धानाय I, 5, 62.
 अश्रद्धया I, 5, 62.
 अश्रद्धा I, 5, 64.
 अश्व I, 10, 28. II, 3, 54.
 अश्वः III, 10, 15.
 अश्वमेधावभृथं III, 4, 8.
 अश्वमेधावभृथे II, 1, 5. IV
 2, 16.
 अश्वमेधेन II, 1, 4. III, 10, 8.
 अश्वानुते I, 10, 55.
 अश्वैः I, 5, 34.
 अश्विनौ II, 5, 19. 9, 2.
 अष्टका I, 11, 22.
 अष्टकाहोमे II, 8, 20.
 अष्टमि: IV, 3, 6.
 अष्टम II, 10, 55.
 अष्टसहस्रं IV, 5, 31.
 अष्टमी I, 11, 40.
 अष्टमी III, 8, 9.
 अष्टाचत्वारिंशत् I, 2, 1.
 अष्टौ I, 11, 1. II, 7, 22. 10,
 53. 60. IV, 3, 6. 5, 19.
 8, 6, 7.
 असंकृतं II, 10, 52.
 असंयतात्मा I, 5, 86.
 असंशयं IV, 1, 13. 19.
 असंबत्सरोषिताय IV, 4, 9.

असंस्कृतां II, 2, 24.
असंस्कृतायां I, 6, 21.
असंस्कृते II, 1, 23.
असंहार्या III, 3, 21.
असकृत् किञ्चन III, 5, 2.
असङ्घचेयानि II, 6, 35.
असत् I, 5, 87.
असतां II, 5, 11.
असत्तु I, 5, 97
असपिण्डेषु I, 5, 113.
असमिन्धने I, 2, 57.
असमृद्धे I, 5, 59.
असाधयन् III, 8, 37.
असाधूनां II, 5, 3.
असि I, 11, 31
आसिते IV, 5, 17.
असुरः II, 6, 30.
असुरा: II, 8, 14.
असृक् I, 5, 42.
असृज्यन्त I, 10, 6.
असौ I, 2, 27. II, 1, 35.
अस्कन्दयन् II, 7, 6.
अस्तमयात् II, 10, 18.
अस्तमिते I, 4, 10. II, 3, 24.
IV, 5, 18.
अस्ति II, 3, 53. 10, 66.
III, 2, 8.
अस्तु I, 2, 52.
अस्तैन्यं II, 10, 41. III,
10, 14. | अस्थि II, 3, 37.
अस्थिरत्वात् I, 2, 5.
अस्थनां I, 5, 39.
अस्मन्तः II, 1, 49.
अस्मान् II, 5, 5.
अस्मि II, 1, 33. 3, 18. IV,
2, 10.
अस्मै I, 2, 51.
अस्य I, 2, 7. इत्यादि
अस्यूतनासिकाश्यां II, 2, 74.
III, 2, 2.
अस्यै I, 5, 121.
अस्वपन् IV, 5, 5.
अहं I, 2, 27. III, 7, 14.
8, 16.
अहः II, 4, 11. III, 3, 21.
9, 20. IV, 5, 7.
अहतं I, 6, 4. III, 8, 4.
अहतैः I, 6, 4.
अहरहः II, 4, 24. 5, 14. 6,
2. 3. 4. 5. 6. 7, 17. IV,
1, 29.
अहरुपवासः II, 4, 16.
अहान् IV, 8, 6.
अहिसका III, 2, 10.
अहिसनं III, 1, 22.
अहिसया I, 5, 2. III, 1, 23.
अहिसा II, 10, 41. III, 10,
14.
अहिरुभ्यः II, 5, 19. |
|--|---|

अहोरात्रः III, 10, 16.
 अहोरात्रं I, 5, 113. 116. 11,
 22. 38. II, 1, 48.
 अहोरात्रयोः I, 5, 68. 11, 25.
 35. II, 4, 14. 24.
 अहोरात्राभ्यां III, 8, 9.
 अहा II, 4, 22.
 अहीः I, 2, 57.

आ

आ II, 6, 2.
 आकरा: I, 5, 50.
 आकर्षेत् II, 10, 44.
 आकाश IV, 5, 24.
 आकेशान्तात् IV, 1, 25.
 आक्रमणात् I, 6, 19.
 आख्यु II, 7, 5.
 आगतः II, 3, 14.
 आगतान् III, 3, 20.
 आशीघस्य I, 7, 25.
 आग्रयणम् II, 2, 76.
 आङ्गिरसे I, 2, 48.
 आचक्षते I, 5, 95. 96. III,
 2, 6. 8. 35. 9, 18.
 आचक्षाणः II, 1, 3.
 आचक्षीत् II, 10, 66.
 आचक्षुषः III, 5, 8.
 आचक्षुषे II, 3, 50.
 आचमनं II, 3, 60.
 आचमनकल्पः I, 5, 76.

आचमनात् IV, 3, 5.
 आचमनर्थः I, 7, 28.
 आचमनीयम् I, 4, 18.
 आचम्य I, 5, 22. 23. 110.
 125. II, 4, 2. 5, 10. 7.
 10. 10, 32. 45. 51.
 आचरणे I, 2, 57.
 आचरन् II, 7, 28.
 आचरेत् I, 5, 80.
 आचान्तः II, 3, 21. 5, 10.
 7, 9.
 अचान्तस्य I, 5, 20.
 अचामति II, 8, 17. IV, 3, 3.
 अचामयतः I, 5, 89.
 आचमेत् I, 5, 10. 11. 19.
 II, 5, 10. 10, 38. IV, 3, 2.
 आचारः I, 1, 25.
 अचारान् IV, 2, 9.
 अचार्य I, 5, 114.
 अचार्य I, 2, 57. 5, 99.
 अचार्यजायां I, 2, 57.
 अचार्यपत्नीः II, 5, 29.
 अचार्यवचः I, 2, 57.
 आचार्यस्य III, 4, 7. IV, 8, 2.
 अचार्याः II, 6, 29. 10, 55.
 आचार्यात् II, 1, 24.
 आचार्यान् II, 5, 29.
 आचार्ये I, 2, 57.
 आचार्यैः II, 10, 57.
 आच्छादन I, 2, 36. 38.

आच्छाद्य I, 11, 3.	आत्मयाजिनं II, 7, 1.
आजरणम् I, 11, 27.	आत्मयाजी II, 7, 14.
आज्यम् I, 7, 11. II, 10, 13. 18. III, 1, 10. 7, 11. IV, 5, 12.	आत्मवान् II, 9, 4.
आज्यस्य II, 8, 7.	आत्मविक्राणिणः I, 11, 21.
आज्यात् I, 7, 11.	आत्मशश्या I, 5, 53.
आज्याहुती IV, 2, 10. II, 1, 33.	आत्मसप्तमान् II, 9, 9.
आज्याहुतीः III, 4, 3. 7, 11. 8, 15.	आत्मसमारोपणम् III, 2, 14.
आष्टव्यजनाकुलम् II, 3, 51.	आत्मस्थाः II, 10, 4.
आतच्य II, 1, 50.	आत्मा II, 6, 32 7, 12. 10, 8, 35.
आततायिनम् I, 10, 12.	आत्मानम् I, 2, 57. 4, 14. 5, 47. 7, 7. 11, 18. II, 1, 5. 2, 28. 4, 2. 4. 5, 1. 6, 33. 7, 12. 13. 9, 8. 10, 15. 35. 49. III, 2, 6. 4, 7. 6, 1. 8, 37. 9, 17. IV, 2, 12. 5, 4. 8, 11.
आततायिनः I, 10, 11.	आत्मार्थे III, 6, 1.
आतपाश्रयात् IV, 5, 24.	आत्रेयाः I, 10, 24. 27. II, 1, 11.
आत्मकृतस्य IV, 3, 6.	आदत्ते III, 2, 5.
आत्मकृतैः III, 6, 1.	आददते III, 3, 12.
आत्मन् I, 2, 57.	आददीति I, 5, 101. 102. II, 1, 66.
आत्मनः I, 4, 16. 5, 53. II, 1, 38. 10, 15. IV, 7, 3. 8, 2. 6.	आदधाति I, 2, 56. 57.
आत्मनि I, 2, 57. II, 10, 26. 48. III, 6, 15. IV, 2, 15.	आदधीति I, 2, 6.
आत्मनिष्ठः II, 10, 49.	आदध्यात् I, 2, 20. IV, 3, 6.
आत्मने II, 10, 35.	आदशाहं I, 5, 90.
आत्मपापज्ञासंस्या IV, 8, 9.	आदाय I, 5, 22. II, 1, 15. 10, 32. 37. III, 3, 11.
आत्मप्रतिष्ठः II, 10, 49.	
आत्मयज्ञः II, 10, 49.	
आत्मयाजिनः II, 7, 15.	

- आदास्यन् I, 5, 22. 23.
 आदितः IV, 5, 3.
 आदित्यं II, 1, 27. 5, 13. 23.
 10, 34. 51. III, 8, 18.
 आदित्यः II, 4, 23. 8, 12.
 आदित्यस्य II, 10, 18. 45.
 आदित्यान् II, 5, 18.
 आदित्याभिमुखः III, 5, 2.
 आदित्ये I, 4, 10. II, 4, 12.
 III, 1, 10.
 आदित्येन I, 5, 34.
 आदित्योपस्थानात् III, 4, 7.
 आदिशेषत् II, 2, 16.
 आद्यं I, 5, 104. IV, 1, 30.
 आद्यन्तयोः II, 8, 18.
 आद्रियेत I, 1, 24. II, 6, 30.
 आधानप्रभृति II, 10, 46.
 आधानादिकर्मणाम् IV, 7, 10.
 आधार्य II, 1, 14. 16. III,
 7, 11.
 आनन्द्याय II, 10, 17.
 आनन्दित्वा III, 3, 5. 6. 7.
 आसीनाय I, 2, 29.
 आन्तरा II, 7, 4.
 आपः I, 5, 57. II, 5, 2. 3. 4.
 11. 12. 18. 10, 37. 60.
 III, 6, 5. IV, 1, 26. 5,
 22.
 आपणेयानाम् I, 5, 61.
 आपण्यविक्रयेषु IV, 1, 7.
- आपत्सु II, 3, 7. 10, 59.
 आपदि I, 2, 42.
 आपस्तम्बं II, 5, 27.
 आप्नोति II, 1, 16. III, 8,
 36. 39.
 आप्यायस्व II, 7. 9. 11. IV,
 5, 12.
 आमं I, 3, 9.
 आमिक्षाम् III, 7, 10.
 आयच्छेत् I, 4, 12.
 आयत् I, 6, 3.
 आयतप्राणः IV, 1, 28.
 आयस्य III, 9, 6.
 आयान्ति III, 10, 7.
 अयुः I, 1, 16. 2, 26. III, 7,
 11. 14. IV, 2, 11.
 आयुधीयकम् I, 1, 20.
 आयुषः I, 2, 53. 54.
 आयुषा II, 1, 34. 9, 3. IV,
 2, 11.
 आयुष्मन्तं II, 1, 34. IV, 2, 11.
 आयुष्यं II, 8, 1. III, 8, 38.
 आयोगव I, 8, 8.
 आयोगवः I, 9, 7.
 आरद्धान् I, 1, 30.
 आरण्यं III, 3, 4.
 आरण्यैः II, 10, 57.
 आरप्सत्यमानः III, 7, 15.
 आरघ्वन्तं II, 1, 35.
 आरभते IV, 8, 13.

आरभेत् I, 5, 9. III, 9, 5. 6.
IV, 7, 4.
आरम्भेषु II, 4, 4.
आरूढपतितेन II, 2, 77.
आर्तिषु III, 4, 2.
आर्द्र IV, 5, 24.
आर्द्रे I, 5, 74.
आर्द्रवासा: II, 5, 31.
आर्यजनभूयिष्ठं II, 3, 51.
आर्यवत् I, 5, 76.
आर्याधिष्ठितानाम् I, 5, 76.
आर्यान् II, 1, 49.
आर्यावर्ते I, 1, 25.
आर्ष I, 5, 13.
आर्षे: I, 11, 4.
आर्षत् I, 11, 18.
आलभेत् II, 1, 30.
आवन्तयः I, 1, 29.
आवपति III, 2, 3.
आवर्तयति II, 5, 6.
आवर्तयेत् II, 4, 5. 5, 12. 10,
36. IV, 1, 25.
आवसथं III, 8, 4.
आवसिरुं II, 3, 51.
आवसेत् II, 1, 3.
आवहात् II, 6, 13.
आवाप्यति IV, 1, 27.
आविकं I, 5, 137.
आविश II, 7, 3.
आविशति I, 2, 57. | आविशन्ति I, 2, 57.
आविशेत् I, 5, 52.
आविष्टः IV, 8, 1.
आष्ट् I, 6, 50.
आशयन् II, 8, 5.
आशयेत् II, 8, 4.
आशु IV, 7, 2.
आशौचं I, 5, 90. 104. 105.
आश्रमं II, 10, 15. 16. III,
3, 20.
आश्रमधर्मः III, 10, 1.
आश्रमस्थाः I, 1, 8.
आश्रमात् II, 10, 15. 16.
आश्रमिभिः II, 10, 57.
आश्रयन्तः III, 3, 4.
आश्रितः I, 5, 66.
आश्रित्य I, 4, 8.
आश्वलायनं II, 5, 27.
आषाढचाम् I, 5, 143.
आस II, 6, 30.
आसन II, 1, 62.
आसने I, 5, 53. 54. II, 3, 25.
आसनेषु II, 8, 6.
आसन्द्यां II, 3, 27.
आसन्नं I, 5, 113.
आसप्रसं I, 11, 21.
आसाम् II, 2, 57.
आसिन्य I, 5, 110.
आसीनः I, 2, 29. 5, 9. II, 4,
5. 5, 12. 7, 6. IV, 1, 24. |
|---|--|

आसीरन् I, 5, 110.
आसुरः I, 11, 7.
आह I, 5, 63. III, 6, 20. 8, 9.
आहरति I, 2, 53.
आहरातै I, 2, 52.
आहरेत् I, 2, 54.
आहवनीयं I, 7, 21. 22. 23.
II, 10, 18. 20
आहवनीयः II, 10, 46.
आहवनीये II, 10, 18. 24. III,
1, 10.
आहवनीयोक्ता I, 7, 16.
आहारमन्त्रसङ्कीर्णः II, 3, 9.
आहारमात्रं II, 10, 53.
आहार्यं III, 8, 35.
आहिताम्बः II, 7, 23. III, 1,
11.
आहुः I, 5, 102. 9, 15. IV,
1, 21.
आहुतीः II, 8, 7. 8.
आहृत्य I, 2, 20. 6, 18.
आहियमाणं II, 7, 2. | 26. III, 9, 3.
इज्यापरायणः II, 9, 3.
इज्यासंयुक्तं I, 6, 4.
इडादधे I, 6, 30.
इत् I, 2, 54. II, 6, 35.
इतरः II, 1, 35.
इतरत् I, 1, 21. III, 3, 5. 6.
7. IV, 2, 11.
इतरस्मिन् I, 1, 21.
इतराणि I, 5, 87.
इतरे I, 1, 9. II, 2, 7.
इतरेतरस्याजकाः II, 1, 49.
इतरेतराध्यापकाः II, 1, 49.
इतरेषां II, 6, 29.
इतरेषु II, 3, 20.
इति I, 1, 30.
इतिहास II, 5, 27.
इतिहासपुराणम् IV, 3, 4.
इत्थंभूतः II, 1, 35.
इदं III, 4, 4. IV, 6, 3. 8, 5.
14. 15.
इदानीं II, 2, 34.
इद्धः II, 6, 33.
इन्द्रं II, 5, 22.
इन्द्रः II, 5, 18. IV, 2, 11.
इन्द्रकीलपरिवा II, 3, 34.
इन्द्रधनुः II, 3, 32.
इन्द्राश्री II, 5, 17.
इन्द्राय II, 5, 9
इन्द्रावसिक्काः III, 3, 4. 5. |
|---|--|
- इ**
- इच्छति III, 2, 10. 13. IV,
 7, 4.
 इच्छताम् II, 1, 51.
 इच्छन् I, 2, 26.
 इच्छन्ति IV, 7, 2.
 इच्छेत् I, 4, 16. 24. II, 1,

- इमं II, 4, 9.
 इमान् IV, 8, 6. 8.
 इमां II, 6, 8. IV, 8, 1. 2.
 इमानि II, 2, 76. 10, 41.
 इमे II, 6, 1. 34.
 इव I, 2, 41.
 इषुमात्रा॑ I, 4, 23.
 इष्टं II, 6, 10.
 इष्टपशुसोमेषु I, 6, 9.
 इष्यः IV, 6, 2.
 इष्टि IV, 5, 3. 5. 7.
 इष्टिः II, 10, 23.
 इश्वा॑ I, 5, 65. III, 1, 9. 10, 7.
 इह II, 6, 13. IV, 8, 3.
- ई
- ईर्घ्यामि II, 2, 34.
 ईशः II, 7, 10.
 ईशाने II, 5, 20.
 ईशानस्य II, 5, 20.
- उ
- उ I, 11, 31. II, 5, 13. III,
 8, 40.
 उक्तं II, 8, 20. III, 2, 10.
 उक्तः III, 10, 1.
 उक्ता॑ II, 10, 27.
 उत्रं II, 5, 20.
 उग्रः I, 9, 4.
 उग्रस्य II, 5, 20.
- उग्रात् I, 8, 10. 9, 11.
 उच्चरेत् I, 5, 68.
 उच्चैः II, 10, 27.
 उच्छिष्ठः I, 5, 22.
 उच्छिष्ठृष्टं II, 1, 25. 5, 11. III,
 8, 10.
 उच्छिष्ठभावः I, 5, 89.
 उच्छिष्ठभोजनानि I, 2, 36.
 उच्छिष्ठलेपोपहतानां I, 6, 27.
 34.
 उच्छिष्ठवर्जनम् I, 2, 37. 38.
 उच्छिष्ठसमन्वारव्यानां I, 6, 27.
 31.
 उच्छिष्ठसमन्वारव्ये I, 6, 48.
 उच्छिष्ठः I, 5, 45.
 उच्छिष्ठानां I, 5, 26.
 उच्छिष्ठी I, 5, 23.
 उच्यते I, 4, 20. 5, 46. 102.
 III, 1, 2. IV, 1, 28. 5,
 7. 8. 10.
 उच्यमानं IV, 6, 3.
 उच्छायित्वा III, 2, 11. 12.
 उच्छवृत्तिता II, 1, 47.
 उत् II, 5, 13.
 उत् III, 7, 11.
 उत्करः I, 7, 25.
 उत्तमं I, 1, 32. IV, 1, 25.
 उत्तरं II, 3, 59. 5, 15. III,
 8, 13.
 उत्तरतः I, 1, 17. 20. 7, 1.

उत्तरलोका III, 4, 6.	उत्सादनेन I, 5, 82.
उत्तराम् I, 7, 24.	उत्सिञ्चाति II, 5, 30.
उत्तरीयम् I, 3, 6.	उत्सिञ्चेत् II, 3, 3.
उत्तरीयवान् I, 3, 2.	उत्सृजति III, 2, 2.
उत्तरे I, 5, 87.	उत्सृजेत् I, 10, 21. II, 3, 22.
10, 65.
उत्तरेण I, 7, 24. II, 10, 20.	उत्सृजेयुः I, 5, 143.
उत्तरेषां I, 11, 11.	उत्सृज्य I, 5, 83. 6, 46.
उत्तरोत्तरः I, 11, 11.	उत्सृष्टः II, 2, 23.
उत्तीर्थ I, 5, 110. II, 5, 10.
12. 10, 32.	उदक् I, 1, 25. 5, 68. II, 5,
19.
उत्थापयेत् II, 3, 49.	उदक II, 3, 51.
उत्थाय II, 1, 27. 3, 4. 10, 22.	उदकं I, 4, 10. 12. 13. 5, 110.
II, 5, 6. 6, 17. 7, 3.
उत्थिते IV, 5, 31.	उदकमण्डलुः I, 7, 28.
उत्पद्यते I, 5, 123.	उदकसक्तुभक्षः III, 9, 17.
उत्पन्नः I, 4, 17.	उदकाद्यपलेपनम् I, 5, 46.
उत्पन्नपुत्रा II, 2, 63.	उदकान्ते III, 5, 2.
उत्पन्नान् I, 9, 15.	उदकाभ्यवारी II, 1, 42.
उत्पन्नानां III, 1, 14. 2, 8.	उदकुम्भपुष्पान्वहस्तः I, 2, 32.
उत्पन्ने II, 2, 11.	उदके I, 6, 48.
उत्पादयेत् II, 9, 3. 11.	उदकोपस्पर्शनम् I, 5, 92. II,
1, 68. III, 10, 14.
उत्पादितम् II, 2, 14.	उदगयनदक्षिणायनयोः II, 2,
76.
उत्पाद्य II, 9, 8. 10.	उदङ्गखः 1, 5, 9.
उत्पूय II, 10, 18. III, 1, 10.	उदङ्गखान् II, 8, 6.
उत्सङ्गे II, 3, 26.	उदपात्रं II, 1, 35.
उत्सर्ग II, 3, 59.	उदपात्रात् II, 6, 3.
उत्सर्गः I, 4, 5. 5, 43. 6, 28.
34. 44.	
उत्सर्गिणां I, 6, 30.	
उत्सर्गे I, 5, 73.	

उदपानोदके II, 3, 52.	उपकल्पसानां III, 1, 14.
उदयनं I, 1, 28. II, 6, 8.	उपगच्छति IV, 1, 20.
उद्यनीया I, 2, 56.	उपघातः I, 6, 16.
उद्यास्तमये II, 3, 31.	उपघाते I, 6, 24. 43.
उद्स्य I, 5, 22. 23.	उपचारः I, 7, 1. III, 2, 14.
उदान III, 8, 16.	उपजीवेत् I, 5, 77.
उदानसमानौ II, 10, 46.	उपजुहोति III, 4, 3. 7, 11.
उदानाय III, 8, 10.	8, 15.
उदाहरन्ति I, 1, 8.	उपतिष्ठते II, 1, 27. 4, 9. 11.
उदिते II, 4, 12. III, 1, 10.	5, 9. 13. 10, 34. 51. III,
उदितेषु III, 5, 4. 6, 1.	8, 18.
उदीर्ची III, 9, 4.	उपतिष्ठमानः II, 4, 24.
उदुल्य II, 10, 34. 45.	उपतिष्ठेत II, 10, 62. IV, 2,
उद्दिष्ट I, 10, 31.	11.
उद्विष्य I, 4, 2.	उपतोष्य I, 11, 7.
उद्धरेत् II, 2, 4. 6. 3, 58.	उपदिशन्ति I, 4, 1. II, 10, 6.
उद्धताभिः II, 6, 27.	उपदिश्यते II, 9, 13.
उद्धत्य I, 5, 5. 10, 14. II, 3,	उपदिष्टः I, 1, 1.
7. 7, 5. 10, 18. 32. III,	उपदेशः II, 9, 1. 13.
5, 2.	उपद्रष्टा II, 8, 12.
उद्यन् IV, 5, 21.	उपनयति I, 11, 31.
उद्यं II, 5, 13. 10, 51.	उपनयन् I, 2, 56.
उन्नयति II, 4, 23.	उपनयनम् II, 1, 18.
उन्मज्जकाः III, 3, 9. 10.	उपनयीत I, 2, 9.
उन्मज्जच I, 5, 110. II, 5, 7.	उपनयेत् I, 2, 8. 8, 14.
उन्मत्त I, 10, 11	उपनिषदं II, 10, 55.
उपकल्पयते II, 10, 11, III,	उपनिषदः III, 10, 11.
1, 8.	उपनिष्कमणं II, 3, 51.
उपकल्पी III, 8, 6.	उपनिष्कम्य III, 2, 6. 9, 4.
उपक्रम्य II, 4, 12. 13.	उपर्नीय II, 10, 15.

उपपर्ति I, 5, 47.	उपवातानि I, 6, 5.
उपपन्नं II, 10, 52.	उपवासः I, 5, 139. III, 10,
10.
उपपातकवर्जेषु IV, 1, 8.	उपवासी II, 7, 26.
उपपातकानि II, 1, 43.	उपवासा IV, 5, 17.
उपपातकेभ्यः III, 5, 5.	उपविशन्ति I, 4, 4.
उपपातकैः IV, 2, 12.	उपविशत् II, 3, 49.
उपभृत् II, 6, 8.	उपविश्य II, 7, 2.
उपयच्छेत् I, 11, 9. II, 1, 38.
2, 28.	उपवेशयति II, 8, 6.
उपयन् I, 2, 57.	उपश्रोता II, 8, 12.
उपयाति II, 3, 62.	उपसंगृहीयात् I, 2, 26.
उपयुज्ञानः III, 7, 10.	उपसंगृह्य II, 3, 21.
उपयुज्ञीत II, 6, 17. 7, 5.	उपसन्नचायेन III, 10, 12.
उपयोजयान्ति II, 1, 50.	उपसमाधाय II, 1, 33. 8, 7.
10, 18. III, 4, 3. 7, 8. 11.
8, 8. 9, 4. IV, 2, 10.
उपयोजयेत् I, 6, 48.	उपसमाहृत्य II, 10, 18.
उपरते I, 11, 30.	उपसिच्य III, 8, 10.
उपरि II, 3, 36.	उपस्थक्तं II, 4, 18. IV, 1, 4.
* उपरिष्टात् II, 7, 9.	उपस्थाय II, 4, 18. 21. 7, 2.
III, 7, 11. IV, 2, 9.
उपरुद्धः II, 5, 9.	उपस्पर्शन् II, 10, 55.
उपरुद्धयात् IV, 1, 12.	उपस्पृशति IV, 3, 5.
उपर्यासीत् III, 7, 8.	उपस्पृशन् II, 6, 17.
उपलभ्यते II, 1, 6.	उपस्पृशेत् I, 5, 74. 7, 5. II,
7, 6.
उपलमणीनां I, 5, 38.	उपस्पृश्य I, 7, 5. II, 3, 23.
5, 6. IV, 2, 13.
उपलिस्ते II, 7, 2.	उपहतः I, 5, 124.
उपालिष्य III, 9, 4.	उपहन्ति II, 5, 4,
उपलेपन I, 5, 58.	
उपलेपनम् I, 6, 16.	
उपलेपनात् I, 6, 20.	
उपवसन् IV, 2, 15.	
उपवसेत् II, 10, 13. III, 8, 2,	

उपहारः II, 3, 60.
 उपहर्तं II, 3, 21.
 उपहृत्य II, 3, 11.
 उपांशु II, 10, 27.
 उपाकृत्य I, 5, 143.
 उपागतः II, 3, 13.
 उपात्तः I, 7, 28.
 उपादाय II, 10, 33.
 उपाध्याय I, 5, 114.
 उपाध्यायं I, 11, 40.
 उपानत् I, 2, 25.
 उपानहौ I, 3, 6.
 उपावृत् I, 1, 29.
 उपाश्रित्य III, 3, 22.
 उपासते II, 3, 9. 4, 15.
 उपासन्ते II, 8, 14.
 उपाहृत्य II, 10, 45.
 उपेयात् I, 11, 36. II, 1, 29.
 III, 4, 2. 7, 8.
 उपैति I, 2, 55. III, 7, 6. IV,
 1, 21. 2, 3,
 उपोद्य II, 10, 21.
 उपाः I, 5, 51.
 उभयं I, 1, 24. 5, 17. 63. 85.
 उभयतः II, 4, 7. 6, 28.
 उभयतोदद्विः I, 1, 20.
 उभयत्र II, 8, 21.
 उभयोः II, 8, 14.
 उभौ IV, 6, 6.
 उरस्तः II, 8, 23.

उरोः III, 8, 10.
 उद्भूक I, 10, 28.
 उद्भिर्ख्य III, 9, 4.
 उद्भेदनैः I, 5, 58.
 उवाच II, 10, 61.
 उशनसः II, 2, 79. III, 9,
 12.
 उषित्वा II, 3, 52.
 उच्चं IV, 5, 10.
 उच्छ्वा II, 1, 17.
 उच्छानि II, 1, 63.
 उच्छामिः I, 5, 14.
 उच्छीषं I, 3, 6.

ऊ

ऊचतुः II, 9, 2.
 ऊर्जा II, 3, 3 5, 30.
 ऊर्जा III, 7, 11.
 ऊर्णानां I, 5, 34.
 ऊर्णाविक्रयः I, 1, 20.

ऊर्ध्वं I, 4, 4. 5, 76. 6, 6. 11,
 31. II, 1, 47. 2, 62. 10,
 6. 88. 39. III, 9, 11.
 ऊर्ध्वहस्तः II, 7, 11.
 ऊषरे I, 2, 49.

ऋ

ऋक् IV, 5, 1. 29.
 ऋक्तः III, 9, 8.
 ऋक्षेषु IV, 5, 3.

ऋग्मिः IV, 2, 5.	ऋतौ II, 2, 1. III, 1, 20. IV, 1, 14. 21.
ऋग्मयः III, 9, 5.	ऋत्विक् I, 2, 46. 5, 90. 19.
ऋग्विद्यं I, 4, 25.	ऋत्विराज्यः I, 7, 10.
ऋग्विधानं I, 4, 25.	ऋत्विजः I, 3, 5, 9, 7, 9, 12. II, 3, 56.
ऋग्वेदं II, 5, 27. IV, 3, 3.	ऋत्विजाम् I, 5, 115.
ऋचं IV, 4, 3. 4, 5, 6.	ऋत्विज I, 11, 5.
ऋचः II, 8, 4. 12. 10. 66. IV, 2, 4. 7, 4.	ऋच्छ्र IV, 7, 4.
ऋच्छति I, 10, 12. 30. II, 3, 52. IV, 1, 13. 19.	ऋषभः I, 10, 22.
ऋज्ञवः IV, 7, 2.	ऋषभैकादश IV, 4, 10.
ऋज्ञुकर्मभिः IV, 7, 2.	ऋषभैकार्यिकम् I, 10, 21.
ऋणं I, 5, 79. III, 7, 11. 14.	ऋषयः I, 1, 31. II, 1, 6. III, 8, 37. 9, 19.
ऋणवा II, 6, 35. 9, 7.	ऋषि II, 3, 56. 57.
ऋणसंयोगं II, 9, 7.	ऋषिकान् II, 5, 27.
ऋणसंयोगः II, 9, 4.	ऋषित्वं III, 9, 19.
ऋणसंयोगादीनि II, 6, 35.	ऋषितिकेतनानि III, 10, 13.
ऋतं IV, 4, 2.	ऋषिपत्तीः II, 5, 27.
ऋतवः I, 2, 11.	ऋषिपुत्रान् II, 5, 27.
ऋतसापः I, 6, 3.	ऋषिपूजकः II, 6, 17.
ऋतावृत्तौ I, 1, 33.	ऋषिपौत्रान् II, 5, 27.
ऋतु IV, 8, 6.	ऋषिभिः III, 6, 4. IV, 8, 14.
ऋतुम् IV, 1, 22.	ऋषिश्यः II, 6, 35. 9, 7.
ऋतुमती IV, 1, 15.	ऋषीन् II, 5, 27. 9, 5.
ऋतुमतीं IV, 1, 13. 19.	ए
ऋतुमत्यां I, 5, 120.	एक IV, 5, 22.
ऋतुमुखे II, 2, 76.	एकं II, 2, 6. 10. III, 8, 14.
ऋतुम्बातां IV, 1, 20. 23.	IV, 5, 7, 19.
ऋते IV, 5, 24. 6, 3.	
ऋतेन I, 6, 3.	

<p>एकः I, 1, 9. II, 3, 41. III,
7, 13. 8, 25. 10, 16. IV,
8, 7.</p> <p>एकतीर्थ I, 11, 22.</p> <p>एकतोदन्तः II, 1, 56.</p> <p>एकदण्डी II, 10, 40.</p> <p>एकदन्तं II, 5, 21.</p> <p>एकरात्रेण II, 1, 42.</p> <p>एकरात्रोपवासः IV, 5, 11.</p> <p>एकवस्त्रः II, 5, 31.</p> <p>एकवस्त्रता II, 1, 70. III, 10,
14.</p> <p>एकविशतिरात्रं III, 6, 20.</p> <p>एकविशतिरात्रात् III, 5, 7.</p> <p>एकवृद्धया IV, 5, 17.</p> <p>एकस्यः II, 6, 22.</p> <p>एकस्मै II, 3, 12.</p> <p>एकहान्या IV, 5, 17.</p> <p>एका I, 8, 5.</p> <p>एकाकिंतं I, 5, 102.</p> <p>एकादशरात्रं III, 6, 19.</p> <p>एकादशी III, 8, 9.</p> <p>एकादश्यां I, 5, 111.</p> <p>एकाध्यक्षेतु I, 2, 10.</p> <p>एकान्तरा I, 8, 7.</p> <p>एकान्त्रं II, 10, 54.</p> <p>एकापच्येन III, 8, 23.</p> <p>एकाहं I, 5, 113. 114. 116.
II, 1, 48.</p> <p>एकाहः III, 10, 16.</p> | <p>एकाहृथनिनः IV, 5, 28.</p> <p>एके I, 1, 26. 4, 23. 5, 16.
94. 106. 7, 22. 9, 3. 11,
16. II, 5, 2. 6, 11. III,
1, 11. 12.</p> <p>एकेन I, 1, 13. IV, 5, 27. 28.</p> <p>एकेषां II, 5, 31. 10, 2.</p> <p>एकैकं II, 8, 21. 10, 26. III,
2, 11. IV, 5, 8. 16.</p> <p>एकैकस्मिन् IV, 1, 14.</p> <p>एकैकस्य I, 7, 28.</p> <p>एकैकां III, 2, 12.</p> <p>एकोपच्येन III, 8, 27.</p> <p>एतं II, 2, 36. 6, 2. 4. 6. III,
9, 21.</p> <p>एतत् I, 1, 19.</p> <p>एतया II, 1, 27. III, 9, 19.</p> <p>एतयोः I, 10, 32.</p> <p>एतस्मिन् I, 2, 52.</p> <p>एतस्य II, 6, 8. 11. 10, 66.
III, 9, 20.</p> <p>एतां II, 10, 20. III, 3,
22. 9, 18. IV, 4, 3. 4.
5. 6.</p> <p>एताः II, 2, 57. 8, 8. III,
1, 5.</p> <p>एतान् II, 2, 56. 6, 30. 8, 22.
IV, 5, 9. 8, 7.</p> <p>एतानि I, 5, 52. 53. II, 5,
16. 17. 18. 19. 6, 36. III,</p> |
|---|--|

१०, १७. IV, ७, ३.
एताऽऽ्यः III, ९, ४.
एताऽऽ्यां II, १, ३८.
एते III, ५, ७. IV, २, ११. ५,
 २०.
एते I, १, २९.
एतेन I, ३, १३.
एतेभ्यः II, ७, २०.
एतेषु II, ३, ५९.
एतैः III, ७, ११. १६. ८, १६.
 IV, ३, ६.
एनः I, १०, ३०. II, १, ५९. III,
 ७, ३. ११. IV, ३, ६.
एन्त् III, ८, ४०.
एनम् I, २, ५७. II, १, १५. ३९.
 ३, ४९. ४, २०. २३.
एनसः II, ९, ९. IV, ३, ६.
एनस्सु III, १०, १७.
एनान् II, ८, ७.
एनाम् I, २, ४९. II, १, ३८.
एभिः IV, ७, ४.
एवं I, २, ३२.
एवंभूतानां I, ५, ४३.
एवं विदं II, ८, ४.
एवं व्रतः II, १०, ७।
एव I, १, २२.
एषः I, २, ७.
एषा I, ६, ३.
एषां I, २, १३.

ऐ

ऐकशरणं I, ३, १३७.
ऐकाश्रम्यं II, ६, २९.
ऐन्द्रीम् III, ८, ९.
ऐसीकम् II, ७, १५.
ऐष्टिक II, ६, १२. ३।

ओ

ओम् I, ४, ८. II, १, ३६. ५, १०.
 १७. १८. २०. २१. २३. २४.
 २५. २६. २७. २८. २९. ७. ४.
 १०, १४. १८. २७. ३२. ३३.
 ३५. ३७.

ओपूर्वाभिः IV, ३, २.

ओदनम् IV, ८, १७.

ओषधयः II, ५, ४.

ओषधिम् III, २, १२.

ओषधीनां III, १, १४. २, ८. १५.

औ

औदुम्बरं II, ५, २५.
औपजङ्घनिः II, २, ३३.
औपासनं I, ३, ६.
औरसं II, २, १४. ३।
औरसी I, १०, ३।
औरसे II, २, १।
और्णानि I, ६, १०.
औषध II, ९, १२.
औषधम् II, १०, ६०.
औषधयः III, २, ९. ११. १२.

औषधवत् II, 10, 50.

औषधार्थ II, 3, 19.

औषधि IV, 3, 5.

औषधीः III, 2, 3.

औषधीनाम् I, 5, 67, III, 2, 15.

औषिकम् I, 5, 137.

क

कंसे III, 8, 10.

कः IV, 8, 3.

ककुदी I, 5, 86.

कक्ष I, 2, 50.

कच्छप I, 5, 31,

कर्तुं 1, 5, 110.

कर्केषु I, 2, 35.

कर्याप्रिना II, 2, 53.

कण II, 10, 56. IV, 5, 22.

कणिशं III, 2, 11.

कण्टक I, 10, 28.

कण्ठे I, 5, 7.

कण्णयाभिः I, 5, 18.

कथं I, 5, 123. II, 4, 15. IV, 3, 1, 4, 1.

कथंचित् IV, 5, 20.

कदाचन II, 7, 26. III, 7, 11.

कदाचित् I, 5, 101. II, 3, 17.

कदर्याय I, 5, 81.

कनीयान् II, 6, 32. 10, 8.

कन्द II, 7, 7. III, 2, 3. 8, 8,

कन्दमूलभक्षा: III, 3, 3.

कन्या IV, 1, 17.

कन्यां IV, 1, 12. 13.

कन्यादानं I, 11, 2.

कन्यादूषणं II, 1, 44.

कन्यावते I, 11, 4.

कन्यासु I, 5, 94.

कपाल II, 3, 37.

कपालाभि I, 4, 7.

कपाली II, 1, 3.

कपिञ्जल 1, 5, 133.

कपिलः II, 6, 30.

कपोत I, 5, 133.

कपोतवत् III, 2, 12.

कपोता III, 2, 12.

कमण्डलुं I, 3, 4. II, 5, 1. 10.

12. 32. III, 1, 8 2, 5.

कमण्डलुः I, 4, 16. 20. 5, 53.

कमण्डलुचर्ची I, -, 1.

कमण्डलुना I, 4, 17. 22.

कमण्डलुदकेन I, 4, 14.

कमण्डलो I, 4, 6.

करणं I, 6, 37.

करणशेषण II, 8, 13.

कराङ्गुष्टेन II, 8, 11.

करासः II, 6, 34.

करिष्यन् IV, 5, 3.

करिष्यामि II, 8, 7.

करोत II, 1, 34. IV, 2, 11.

करोति I, 2, 57. 4, 14. 11;

कर्ता
कर्तिभिः I, 10, 19.	कर्षणं I, 6, 17.
कर्णं I, 4, 2.	कर्षन्ति I, 5, 84.
कर्तपत्यं I, 10, 38.	कर्षी II, 2, 73. III, 2, 2.
कर्तारं I, 1, 15.	कर्हिचिन् II, 2, 57.
कर्तव्यं I, 4, 16. II, 3, 59.	कलशैः I, 5, 126.
कर्तारं I, 10, 30.	कलिङ्गान् I, 1, 30. 31.
कर्तारः I, 7, 17.	कलुषाभिः I, 5, 14.
कर्तुं IV, 5, 30.	कल्पं III, 5, 1.
कर्म I, 1, 16. 2, 7. 4, 14. 7,
12. III, 10, 5. IV, 2, 13.	कल्पः III, 7, 9.
कर्मकरणं II, 2, 75.	कल्पते II, 7, 28. 10, 71.
कर्मकृतं III, 6, 6.	कवातिर्यङ् II, 1, 34. IV, 2,
11.
कर्मणः IV, 6, 10.	कव्यवाहनाय II, 8, 7.
कर्मणा II, 5, 3. 6, 32. 10, 8.
III, 10, 2. IV, 7, 4.	कश्यपः I, 11, 20.
कर्मणां I, 10, 4. IV, 7, 10.
8, 10.	कांश्वेत इV, 1, 15.
कर्मणि II, 3, 14. IV, 2, 14.	काक I, 10, 28.
कर्मदण्डैः II, 6, 25.	काकोच्छिष्टोपहतं III, 6, 7.
कर्मभिः III, 6, 1. IV, 5, 1.	काण्डर्षीन् II, 5, 27.
कर्मयुक्तः I, 5, 75.	काण्वं II, 5, 27.
कर्मवादः II, 6, 11. 31.	कात्यः I, 2, 47.
कर्मसाधने IV, 8, 18.	कानीनं II, 2, 32.
कर्मसु II, 3, 59.	कानीनः II, 2, 24.
कर्मणि II, 5, 31. 6, 28. III,
5, 8. 8, 37. IV, 6, 8.	कापोतवृत्तिनिष्टुस्य IV, 5, 28.
कर्मादिषु III, 7, 16.	कापोता III, 1, 5. 2, 12.
कर्षणं I, 11, 15.	काम II, 3, 21.

कामयते III, 8, 36.	कालविभागशः II, 3, 56.
कामवादी I, 5, 86.	कालष्टतयुक्तस्य II, 10, 55.
कामा॒ः IV, 6, 10.	काला॒ः III, 10, 16.
कामात् II, 2, 30.	कालात् I, 6, 20.
कामान् IV, 5, 1, 6, 10.	काले II, 10, 22. III, 2, 11.
कामाभिद्रुग्धः II, 1, 33. IV,
2, 10.	3, 20.
कामाय III, 4, 4. 8, 35.	कालेकाले I, 7, 27.
कामावकीर्णः II, 1, 33. IV,
2, 10.	कालेन III, 9, 7. IV, 7, 3.
कामेन III, 4, 4.	कार्श I, 5, 5.
काम्यानां IV, 7, 10.	काइयं प II, 5, 26.
कायं II, 1, 17.	काषायकटुकाश्रयां III, 3, 21.
कारथ्यति III, 4, 4.	काषायवासा॒ः II, 6, 23. 8, 16.
कारयेत् I, 5, 93. II, 1, 3.	काषायवासोवर्ज्जी III, 2, 14.
कारस्करान् I, 1, 30.	काष्ठं I, 5, 68. 7, 20.
कारु॒ I, 5, 80.	काष्ठां I, 3, 13.
कारहस्तः I, 5, 48.	काष्ठात् II, 6, 2.
कार्पासिकानि I, 6, 10.	काष्ठानां I, 6, 24.
कार्यं II, 6, 27.	किं I, 6, 4.
कार्यः II, 3, 19.	किञ्चित् I, 2, 7. 4, 3. IV, 8, 4.
कार्या IV, 8, 2.	किलिबं II, 1, 16.
कार्याणि II, 3, 60. IV, 7, 3.	किलिबिषात् II, 1, 16. 5, 14.
कालं I, 1, 16. 5, 47. 11, 23.
33. II, 5, 25. III, 9, 7.	कीट II, 7, 5.
कालः I, 5, 46.	कीर्तिता॒ः I, 4, 9.
कालकवनात् I, 1, 25.	कीलालं II, 5, 30.
कालमेदेषु I, 6, 50.	कुकुट I, 8, 8.
कालरात्री॒ III, 6, 6.	कुकुटः I, 8, 12. 9, 14.
	कुकुटस्करं I, 5, 129.
	कुञ्जर I, 2, 35.
	कुटी॒ II, 1, 3. III, 1, 13.

- कुणपस्पृष्टानां I, 5, 42.
 कुण्डपायिनं I, 6, 30.
 कुतपानां I, 5, 33.
 कुथहारं III, 1, 8.
 कुद्वालेन III, 2, 3.
 कुम्भीधान्याः I, 1, 5.
 कुरुते I, 1, 31. II, 1, 52. 2,
 36. 8, 16.
 कुर्यात् I, 4, 9. 17. 5, 85. 6,
 4. 49. II, 2, 21. 3. 7. 6,
 3. 6. 27. 7, 4. III, 1, 14.
 6, 11. 10, 4. 6.
 कुर्युः II, 1, 37.
 कुर्वते I, 3, 12. 5, 94. II, 6,
 36.
 कुर्वन् I, 1, 21. 4, 18. II, 2,
 19. IV, 5, 5. 6, 4. 8, 2.
 कुर्वीत I, 4, 14. 5, 113. 116.
 II, 1, 7.
 कुर्वीरन् II, 3, 4. 5.
 कुलं I, 1, 21.
 कुलज्ञवर्जीः I, 5, 132.
 कुलज्ञः I, 5, 132.
 कुलसङ्ख्यां I, 5, 84.
 कुलानि I, 5, 82. 84.
 कुले I, 10, 12.
 कुश II, 3, 51.
 कुशलः I, 5, 47.
 कुशवारिणः IV, 5, 13.
 कुशव्यूतानां I, 6, 42.
 कुशस्तम्बे I, 4, 2.
 कुशीलवान् I, 5, 80.
 कुशौः I, 4, 5.
 कुशोदकं I, 5, 123. IV, 5,
 10. 11. 12. 14. 25.
 कुसिन्धं I, 10, 18.
 कुसीदं I, 5, 77.
 कूप I, 5, 55.
 कूपं II, 3, 47.
 कूपात् II, 3, 7.
 कूपान् II, 3, 6.
 कूशमाण्डः II, 1, 58. III, 7. 1.
 कूशमाण्डचः III, 10, 11. IV,
 3. 7. 7, 5.
 कूच्छुः II, 1, 7. IV, 5, 11. 16.
 कूच्छुः I, 5, 138. II, 1, 60.
 64. 65. 2, 49. IV, 5, 6.
 7, 13. 15.
 कूच्छुद्वादशरात्रं III, 7, 10.
 कूच्छुद्वादशरात्रेण II, 1, 39.
 कूच्छुः III, 3, 21.
 कूच्छुतिकूच्छुः II, 1, 67. IV,
 5, 9.
 कूच्छुतिकूच्छुदीन् II, 2, 51.
 कूच्छुतिकूच्छुः II, 2, 65. III,
 10, 18.
 कूच्छुन् II, 1, 22.
 कूच्छुन्दपादं II, 1, 18. 38.
 कूच्छुः II, 1, 68.
 कूण्ड्व पाजः III, 6, 13.

कृतं II, 4, 18. 5, 3. III, 1,
13. 4, 4. 6, 5. 6. 7, 11.
IV, 1, 4.	कृष्णाजिनेन III, 4, 6.
कृष्णः II, 1, 57.
कृतः IV, 7, 8.	कृष्णा I, 5, 84.
कृतवैश्वदेवः II, 3, 18.	कृतुं II, 5, 23.
कृतात् IV, 5, 26.	केन IV, 8, 4.
कृतानां I, 1, 32.	केवलं II, 10, 53. III, 3,
13.
कृतानि III, 9, 10.	केवलेषु IV, 1, 6.
कृतान्नं II, 3, 20.	केवलायः II, 7, 16.
कृत्रिमः II, 2, 21.	केवलादी II, 7, 16.
कृत्रिमौ II, 2, 34.	केश I, 3, 7. II, 1, 70. 7, 5,
10, 11. III, 1, 8. 21. 7,
6. 8, 2. IV, 5, 3.
कृत्वा I, 4, 2. 7. 5, 9. 110.
126. II, 1. 3. 33. 41. 2, 10.
5, 12. 8, 7. III, 4, 3. 7.
7, 11. 8, 8. IV, 2, 10.
15. 5, 31. 6, 8.	केशवं II, 5, 24.
कृपया IV, 5, 32.	केशवपनवर्जं II, 1, 71.
कृशासः I, 5, 86.	केशान् II, 1, 15.
कृषि I, 10, 4.	कोस्यां I, 5, 79.
कृषिं I, 5, 85.	कोपिता: III, 9, 10.
कृषिः I, 5, 85.	कोश I, 10, 3.
कृषिचिनाशाय I, 5, 85.	कौद्बाली III, 1, 5. 2.
कृष्ण I, 2, 15. IV, 5, 26.	कौपीनाच्छादनाः II, 6, 21.
कृष्णं I, 1, 42.	कौमारे II, 2, 46.
कृष्णकेशः I, 2, 6.	कृतुं II, 6, 10.
कृष्णाः I, 1, 28.	क्रमशः IV, 5, 6.
कृष्णाजिनं I, 10, 21. III, 1,
8. 2, 5.	क्रव्यादा: I, 5, 128.
कृष्णाजिनादीनां III, 1, 14.	क्रिमिः I, 5, 123. II, 1, 52.
कृष्णाजिनानां I, 5, 32. 6, 13.	क्रिमिदृष्टः I, 5, 125.
	क्रियते IV, 8, 10.
	क्रिया IV, 8, 12.

- क्रियां IV, 8, 1, 2.
 क्रिया: IV, 7, 1, 3, 13.
 क्रियाभ्यः I, 2, 57.
 क्रियारम्भे II, 3, 57.
 क्रियरत् III, 10, 17.
 क्रीडार्थी I, 1, 14.
 क्रीतं II, 2, 32.
 क्रीतः II, 2, 26.
 क्रीता I, 11, 20.
 कुञ्जेत् I, 7, 30.
 कूरं II, 5, 6
 क्रोध I, 1, 5. II, 3, 21.
 क्रोधतः IV, 5, 4.
 क्रोधवशे II, 8, 15.
 क्लिन्स I, 7, 20.
 क्लिन्सबासापुतः IV, 2, 8.
 क्लिन्साया: I, 6, 18.
 क्लीब II, 2, 17. 39.
 क्लीबं II, 2, 27.
 क्लचित् IV, 8, 10.
 क्लणात् IV, 6, 5.
 क्लस्ता I, 9, 6.
 क्लस्तायां I, 9, 11.
 क्लवधर्मे II, 1, 16.
 क्लवधर्मः II, 2, 70.
 क्लवधर्मानुगतौ I, 11, 12.
 क्लवधर्मेण II, 2, 69.
 क्लवस्य I, 10, 3, 11, 12.
 क्लत्रिय I, 8, 1. II, 3, 11.
 क्लत्रियः I, 5, 18. 9, 4. II, 1, 20.
 क्षत्रियवधे I, 10, 21.
 क्षत्रियवधेन I, 10, 27.
 क्षत्रियात् I, 4, 9. 9, 4, 8.
 क्षत्रियादीनां I, 10, 19.
 क्षत्रियायां I, 9, 2, 6, 7.
 क्षत् I, 8, 8, 9, 10.
 क्षत्रे I, 10, 3.
 क्षपा: IV, 2, 7.
 क्षां I, 2, 17.
 क्षापवित्र IV, 7, 5.
 क्षार IV, 1, 7.
 क्षाराभिः I, 5, 14.
 क्षिप्रं III, 9, 17. IV, 5, 1.
 क्षीयते III, 10, 5.
 क्षीर IV, 6, 5.
 क्षीरं I, 5, 123. IV, 5, 11.
 12, 14, 25.
 क्षीरस्य IV, 5, 13.
 क्षीरेण II, 1, 21.
 क्षुद्रसमिधां I, 6, 23.
 क्षेत्रजं II, 2, 31.
 क्षेत्रजः II, 2, 17.
 क्षेत्रे II, 2, 17. 36. III, 10, 13.
 क्षेत्रेषु III, 2, 9, 11, 12.
 क्षेमं II, 10, 49.
 क्षेमप्रापणं II, 2, 76.
 क्षेष्ट्रा II, 8, 12.
 क्षेष्ट्राः II, 8, 12.
 क्षौमवत् I, 5, 40.
 क्षौमाणि I, 6, 10.

शौमाणं I, 5, 35.

ख

खदाक्षी II, 1, 3.

खड़वर्जा: I, 5, 131.

खड़ा: I, 5, 131.

खनति III, 2, 3.

खनन I, 7, 6.

खननात् I, 6, 19.

खर II, 3, 54.

खलक्षेत्रेषु I, 5, 55.

खलु I, 4, 5. III, 10, 2.

खानि I, 5, 21.

ग

गङ्गायसुनयोः I, 1, 26.

गच्छति I, 5, 65. 10, 30. III,
1, 20. IV, 2, 21.

गच्छन् II, 2, 1.

गच्छन्ति I, 2, 39.

गच्छन्ति I, 3, 13. 5, 84.

गच्छत् I, 4, 23. II, 1, 14.
15. 3, 35. 36. IV, 1, 23.

गज II, 3, 54.

गण IV, 8, 15.

गणाधिपति III, 6, 20.

गणान् III, 6, 20. IV, 8, 6.
7. 8.

गणांश III, 6, 10.

गणिकान्नं III, 6, 10.

गणौ IV, 7, 5.

गतः II, 10, 32. 59.

गतप्रजा II, 2, 63.

गतप्रत्यागता IV, 1, 18.

गता: IV, 6, 9.

गताभिः I, 5, 18

गतिः I, 1, 13.

गत्वा I, 1, 30. 5, 126. II, 1,
44. 2, 67. 68. 4, 2. 5, 1.
6, 19. 10, 16. III, 4, 7.
5, 2.

गन्तु II, 2, 77.

गन्ध I, 2, 25. 5, 57.

गन्धद्वारां IV, 5, 12.

गन्धर्वाः II, 2, 58.

गन्धैः II, 8, 7.

गमनागमनं I, 11, 21.

गमने II, 2, 65.

गमयति II, 10, 10.

गरणीः IV, 8, 1.

गरीयस्तु IV, 1, 2. 2, 2

गरीयांसि IV, 1, 1. 2, 1.

गहत्मन्ति II, 5, 24.

गर्ति II, 3, 48.

गर्दभं II, 1, 30.

गर्दभचर्मवासाः II, 1, 3.

गर्भमाससमिताः I, 5, 117.

गर्भस्थावे I, 5, 117.

गर्भादिसङ्ख्या I, 2, 8.

गर्भिणी II, 2, 25.

गर्भिण्यै II, 3, 50.	गुणाः IV, 1, 27.
गर्हितः I, 5, 79.	गुप्तचै I, 10, 2.
गवां I, 5, 12 ⁶ . II, 3, 54. 58.	गुरुवः III, 9, 10.
गवानृते I, 0, 35.	गुह्य III, 6, 1.
गवार्थे II, 2, 71.	गुरुः II, 1, 22.
गवे II, 3, 50.	गुरुकुले II, 1, 47.
गव्यात् II, 5, 138.	गुरुणा I, 2, 30.
गव्ये I, 5, 139.	गुरुतल्पगः II, 1, 12.
गां II, 1, 57. 3, 38. III, 8,
31.	गुरुतल्पगमनं I, 1 ⁰ , 18. III,
5, 6, 6, 18.
गात्राणि I, 5, 2. III, 1, 23.	गुरुतल्पी II, 2, 68.
गाधां I, 1, 27. II, 2, 79.	गुरुपत्तीः II, 5, 9.
गान्धवै I, 11, 16.	गुरुपत्तीनां I, 2, 34.
गान्धवैः I, 11, 6.	गुरुप्रयुक्तः II, 1, 22.
गायत्री I, 2, 12. IV, 6, 1.	गुरुप्रसादः IV, 4, 10.
गायत्रीं II, 5, 27. IV, 1, 28.
4, 6.	गुरुभिः II, 2, 62.
गायत्रा IV, 5, 11. 31.	गुरुशुश्रेष्ठा III, 10, 14.
गार्हपत्यं I, 7, 26. II, 10, 18
20.	गुरुशुश्रेष्ठी II, 6, 15.
गार्हपत्यः II, 10, 46.	गुरुषु III, 10, 17.
गार्हपत्ये II, 10, 18 25. III,
1, 20.	गुरुसर्वी II, 1, 44.
गिरं II, 2, 58.	गुरुसङ्करिणः II, 3, 9.
गीत I, 11, 23. 2, 25.	गुरुण III, 10, 17.
गुड I, 5, 140.	गुरुन् II, 5, 29.
गुणवते II, 3, 12. IV, 1, 12.	गुरोः I, 2, 36. II, 1, 25. 2,
68 7, 21. 10, 60.
गुणवान् II, 2, 12. 13.	गुर्वर्थ II, 3, 19.
गुणहीनं IV, 1, 16.	गुर्वासर्वी II, 1, 44.
गुणहीनाय IV, 1, 12.	गुल्म III, 3, 5.
	गुह्य VI, 6, 3. 8, 5.
	गुलः I, 5, 142.

- गृद्धजे II, 2, 31.
 गृद्धजः II, 2, 22.
 गृद्धोत्पन्नः II, 2, 22.
 गृहं I, 4, 22.
 गृहद्वारि I, 5, 110.
 गृहद्वारे III, 2, 6.
 गृहस्थः II, 6, 14, 7, 24.
 गृहस्थस्य 11, 7, 22, 10, 53.
 गृहात् I, 4, 22. IV, 1, 22.
 गृहान् III, 4, 7.
 गृहीत्वा II, 10, 18. III, 10,
 10.
 गृहे II, 2, 22
 गृहाति I, 4, 13, 18. II, 4, 20,
 10, 37. III, 2, 2.
 गृहीयात् I, 4, 7, 10, 11, 12.
 गृहीयाताम् II, 2, 71.
 गृह्य I, 4, 9, 5, 79. II, 5, 1.
 IV, 5, 12.
 गो IV, 5, 5, 6, 4, 7, 9.
 गो III, 8, 9.
 गोचर्ममात्रं I, 5, 59. III, 9, 4.
 गोतृष्णिः I, 5, 57.
 गोत्र II, 8, 6.
 गोत्रपाजः II, 2, 32.
 गोदोऽन्नमात्रं II, 10, 44.
 गोध्या I, 5, 131.
 गोनिष्कान्तानां III, 6, 20
 गोपाय III, 2, 6.
 गोपायति II, 4, 23.
- गोभिः I, 5, 84, 6, 19.
 गोमयं I, 5, 74, 123. IV, 5,
 11, 12, 14, 25.
 गोमयेन I, 5, 30, 6, 42. III,
 9, 4.
 गोमहिशीरक्षणं II, 1, 44.
 गोमियुनं I, 11, 4.
 गोमूत्रं I, 5, 123. IV, 5, 11,
 12, 14, 25.
 गोमूत्रभागः IV, 5, 13.
 गामूत्रादिभिः IV, 5, 16.
 गोमूत्रे I, 6, 38. IV, 6, 5.
 गोरक्षकान् I, 5, 80.
 गोवधः I, 10, 23.
 गोवालरज्ञा I, 5, 31.
 गोवालैः I, 6, 41.
 गोविन्दं II, 5, 24.
 गोशकृत् I, 6, 36.
 गाशकृदस्मभिः I, 5, 26.
 गोश्वाजावयः II, 2, 9.
 गोष्ठी III, 10, 13.
 गोष्ठु II, 5, 2.
 गोष्ठगतं I, 5, 55.
 गोसवेन II, 2, 4.
 गोसहस्रं I, 10, 21.
 गौः III, 10, 15. IV, 4, 3.
 गौतमः I, 1, 23. II, 2, 70.
 गौरसर्षपकलकेत I, 5, 35.
 ग्रान्थः II, 7, 9.
 ग्रहणं I, 11, 4.

प्रहणान्तं I, २, ४.
 प्रामं II, ३, ५। ६, १७. १०, ६४.
 III, २, ६.
 प्राममध्ये IV, १, २२.
 प्रामयाजनं II, १, ४४.
 प्रामसीमान्ते II, १०, १३. III,
 १, १३.
 प्रामात् III, ९, ४.
 प्रामान्ते II, १०, १३. III, १,
 १३.
 प्रामे II, ३, ५२.
 प्राम्या: I, ५, १२७.
 प्रासं IV, ५, ८.
 प्रास: III, ८, २४.
 प्रासा: II, ७, २२. १०, ५३.
 प्रासाच्छादनैः II, २, ३८.
 प्रासान् III, ८, २२.
 ग्रीष्मः I, २, ११.

घ

घनाया: I, ६, १६.
 घर्मोच्छष्टे I, ६, ३०.
 घृत IV, १, ७.
 घृतं I, ५, १२६. II, १, ३५. ६३.
 ५, ३०. १०, ६०. III, ६, ५.
 १०, १५.
 घृतप्राशनं III, १०, १२.
 घृतस्य IV, ५, १३.
 घृतेन IV, ८, १७.
 घृतैः IV, ६, ४.
 घृतौदनेत् IV, ७, ६.

घोरे I, ११, २१.
 घ्रतः II, १, ६.
 घन्ति I, ११, २१.
 घाण IV, १, ४. ५.

च

च I, १, ८.
 चकार II, ६, ३०.
 चक्षुम् IV, ३, ६.
 चक्षुचर III, १, १.
 चक्षुचरत्वम् III, १, ३.
 चक्षुवत्सु I, २, ३५.
 चक्षुवाक् I, १०, २८.
 चक्षु: I, ७, ३। II, १, ३८. ५,
 १३. ६, ८. III, ८, २१. ९,
 १६. IV, १, ५.
 चक्षुषा IV, १, ५.
 चक्षुषी IV, ३, ५.
 चण्डाल I, ५, ५४.
 चण्डालं I, ५, ५२. १२२.
 चण्डालः I, ९, ६.
 चण्डाला: I, ८, ८.
 चण्डालीं II, २, ६७.
 चण्डालीव्यवायः II, २, ६६.
 चतस्रभिः II, ५, १२.
 चतस्रः I, ८, २ III, ७, ११.
 IV, २, ४.
 चतुरः III, ९, १७. IV, ५, १८.
 चतुरश्च III, ९, ४.
 चतुर्गृहीतं II, १०, १८. III, १,
 १०.

- चतुर्णाम् II, 2, 9.
 चतुर्थ 2, 10, 55.
 चतुर्थम् III, 8, 10.
 चतुर्थः I, 2, 57.
 चतुर्थकालः II, 1, 42.
 चतुर्थकालाः II, 1, 41.
 चतुर्थे IV, 1, 15.
 चतुर्दशा III, 8, 22.
 चतुर्दशी I, 11, 40.
 चतुर्धा I, 2, 57. II, 6, 11
 चतुर्भिः I, 6, 19.
 चतुर्भ्यः II, 1, 47.
 चतुर्मुखं II, 5, 20.
 चतुर्विशार्ति I, 2, 2.
 चतुर्विशात्यहः III, 7, 7. 10, 16.
 चतुर्विशात् I, 2, 13.
 चतुर्होत्रा III, 7, 15.
 चतुश्चक्रे I, 6, 30.
 चतुरप्ये IV, 7, 7.
 चतूरात्राः II, 1, 65.
 चत्वारः 1, 8, 1, 10, 36. 11,
 10. II, 6, 11. 13. 31. III,
 8, 11. 10, 16.
 चन्द्रमसं II, 5, 20. III, 8, 18.
 चन्द्रमा: IV, 5, 21.
 चन्द्रस्य IV, 5, 20.
 चमसः I, 4, 20.
 चमसपात्राणां I, 5, 44.
 चमसे III, 8, 10.
 चरणं IV, 2, 17.
 चरणवतः II, 8, 6.
 चरति I, 2, 57. 58. 5. 87.
 III, 10, 3.
 चरते II, 10, 30.
 चरन् II, 1, 3. IV, 5, 21.
 चरन्ति I, 2, 57.
 चरन्ति II, 1, 32. 6, 34. 8, 10.
 चरितं II, 1, 35.
 चरितनिवेशम् II, 1, 37.
 चरित्वा II, 1, 35. 38. III,
 8, 34.
 चरेत् I, 2, 17. 57. 4, 17. 10,
 26. II, 1, 7. 18. 22. 2,
 50. 51. 7, 24. III, 4, 1,
 7, 10. IV, 5, 19.
 चरेयुः II, 1, 49.
 चर्मणाम् I, 5, 37.
 चर्ममयः I, 1, 11.
 चर्यताम् I, 11, 3
 चर्षणीधृतः II, 4, 11.
 चलत्तुन्दी I, 5, 86.
 चानुर्मास्यानि II, 2, 76. III,
 7, 15.
 चातुर्वैद्यं I, 1, 8.
 चात्वालोकरौ I, 7, 15.
 चान्द्रमसीं III, 8, 9.
 चान्द्रमसीभिः III, 8, 18.
 चान्द्रायणं I, 10, 26. II, 1,
 7. 2, 50. 65. III, 8, 32.
 10, 18. IV, 5, 17. 21.

चान्द्रावणकल्पं III, 8, 1.
 चारणदारेषु II, 2, 56.
 चालयान्ति II, 2, 56,
 चिकित्सेत् II, 1, 26.
 चिर्ति I, 5, 52. 122.
 चित्तम् I, 4, 17.
 चित्रम् II, 5, 13. 25. 10, 34. 45.
 चित्रगुप्तं II, 5, 25.
 चित्रवाससः I, 6, 9.
 चित्रासङ्घाः I, 6, 9.
 चिलिचिमः I, 5, 134.
 चीरचर्मजलश्रियः III, 3, 19.
 चीरवासा: III, 9, 2.
 चीराजिनवासा: II, 6, 17.
 चीर्णवतः III, 5, 8.
 चेत् I, 5, 22.
 चेतसा IV, 7, 2.
 चेलवत् I, 5, 37.
 चेलानाम् I, 5, 36.
 चैत्यवृक्षं I, 5, 52.
 चोरस्य III, 6, 10.
 च्यवते II, 2, 1.

छ

छत्रं I, 3, 6.
 छत्रधारण I, 2, 25.
 छन्दांसि II, 5, 27.
 छागस्य I, 4, 2.
 छान्दसं III, 9, 9.
 छेदन I, 7, 6.

ज

जगतः II, 7, 10. IV, 5, 21.
 जगतीभिः I, 2, 12.
 जघनार्थात् III, 4, 7.
 जघनेन I, 7, 22. 26.
 जघन्यसंवेशी I, 2, 22.
 जटिलः II, 6, 17.
 जड II, 2, 39.
 जनः II, 5, 12. 20. 10, 32.
 जनक II, 2, 34.
 जननमरणयोः I, 5, 90. 103.
 11, 39.
 जनने I, 5, 105.
 जनयति II, 1, 49.
 जनयितु: II, 2, 34. 36.
 जनयेत् II, 2, 62.
 जनर्णीन् II, 5, 27.
 जनसम्भारां III, 3, 21.
 जनान् II, 4, 11.
 जन्मतः II, 9, 4.
 जप II, 8, 16. IV, 5, 2. 3. 5.
 जपं IV, 5, 31.
 जपः III, 10, 10.
 जपति I, 7, 31. III, 2, 6. 8
 19. 21.
 जपन् IV, 6, 4.
 जपित्वा II, 7, 4. III, 2, 6.
 जपेत् I, 4, 6. II, 3, 8. 7, 27.
 10, 61. IV, 2, 7. 8, 15. 17.
 जप्याः IV, 6, 1.

जयाति II, 6, 8, 9, 6. III, 5, 7, 8. जयन्तं II, 5, 22. जयप्रभृति II, 8, 19. III, 4, 5, 7, 12, 8, 17. जयेन्द्र II, 2, 48. जार्तिलादीनाम् II, 2, 15. जलं I, 5, 52, 55. जलपविन्द्रं II, 10, 12, 32. जलवत् I, 15. जलान्तरण I, 4, 15. जलाभ्याश III, 1, 3. जले IV, 5, 30. जल्पन् I, 5, 15. जहि II, 1, 15. जागर्ति II, 10, 20. जाग्रतः IV, 3, 6. जातं I, 10, 12. II, 2, 15. जातः I, 5, 142. 8, 13. 9, 11. II, 2, 4, 25, 27, 29. जातवीर्यः I, 2, 34. जातचेदः I, 4, 2. जातान् I, 10, 34. जातिमात्रोपजीविनाम् I, 1, 10. जानाति II, 7, 20. जानीयात् III, 9, 7. जान्वन्तरा I, 5, 9. जान्वोः I, 2, 28. जायते I, 2, 7, 5, 57, 121. II, 6, 35, 9, 7, 10, 30. IV, 1, 26.	जायमानः II, 6, 35, 9, 7. III, 8, 10. जाया I, 5, 53. जितोन्द्रयः II, 9, 3, 10, 16. जीवितस्य I, 2, 5. जीवेत् II, 2, 69. जुगुप्सेत III, 7, 8. जुषन्ते I, 5, 62, 6, 1. जुष्टं III, 1, 15. जुह्यात् I, 4, 6, 10, 39. II, 1, 38, 7, 17, 8, 8, 10, 22. III, 6, 2, 15, 7, 1, 16, 9, 4. जुहूः II, 6, 8. जुहोति II, 1, 33, 7, 3, 8, 7, 10, 18, 48. III, 1, 10, 8, 8, 28. IV, 2, 10, 8, 6. जुहोमि II, 7, 3, 8, 12. जुहति IV, 8, 8. जुहन् II, 2, 1. IV, 6, 4, 7, 6. जैद्यशम् II, 2, 78. ज्ञातः II, 2, 22. III, 5, 8. ज्ञातयः II, 1, 35. ज्ञातिपलाः II, 5, 29. ज्ञातीन् II, 5, 29. III, 9, 17. ज्ञातीनाम् I, 2, 57. ज्ञानम् IV, 1, 27. ज्ञानकृतेभ्यः III, 5, 5. ज्ञानात् II, 2, 67. IV, 7, 8. ज्ञानेन I, 5, 2. III, 1, 23. ज्ञायते IV, 8, 12.

ज्येष्ठम् II, 2, 5.
 ज्येष्ठः II, 2, 4. 6.
 ज्येष्ठसामिकः II, 8, 2.
 ज्येष्ठसाम्रां III, 10, 11.
 ज्येष्ठः IV, 5, 24.
 ज्येष्ठांशं II, 2, 12.
 ज्येष्ठांशः II, 2, 9.
 ज्योतिः II, 10, 35. III, 8,
 16. IV, 5, 12.
 ज्योतिषाम् I, 7, 31. III, 8,
 21.
 ज्योतिषोमः II, 2, 76.
 ज्योतिषमत्या II, 10, 51.
 ज्वलन्तं I, 5, 83. II, 10, 18.
 ज्वलन्तीं II, 1, 13.

ड

डिड्कुक I, 10, 28.
 डेरिक I, 10, 28.

त

तं I, 2, 57.
 तक्षणी IV, 5, 22.
 तक्षणं 1, 5, 29.
 तच्छेषण II, 8, 8.
 तज्जातवर्जं II, 2, 41.
 तण्डुलान् II, 1, 53. III, 2,
 10. 3, 7.
 तण्डुलानां 1, 6, 44.
 तत् I, 2, 44.
 ततः I, 4, 16. 5, 121. 7, 17.

II, 10, 14. III, 6; 2.
 IV, 1, 15. 26. 4, 6. 5, 9.
 17. 88. 7. 4.
 तत्कालं I, 11, 25.
 तत्कृतं IV, 8, 4.
 तत्पत्न्यां I, 2, 38.
 तत्परिपूर्णनेत्रवदनः II, 3, 53.
 तत्परिहरणात् I, 5, 106.
 तत्पापं I, 1, 12.
 तत्पुत्रवर्जं I, 5, 95.
 तत्पुत्रे I, 2, 37.
 तत्पुत्रेषु I, 5, 114.
 तत्प्रत्ययं I, 5, 110.
 तत्प्रत्ययत्वात् I, 11, 12.
 तत्र I, 1, 22.
 तथा I, 1, 17.
 तदनन्तरं II, 8, 14.
 तदनुमानज्ञाः I, 1, 6.
 तदन्तं II, 8, 13.
 तदपत्यत्वं II, 1, 41.
 तदभावे I, 1, 7. 5, 99. 100.
 II, 8, 3.
 तदष्टमेषु I, 2, 8.
 तदा IV, 7, 2.
 तदाहारः IV, 5, 14.
 तदामी I, 5, 97.
 तद्विवसशेषः I, 11, 26.
 तद्वेशपिण्डं II, 7, 5.
 तद्वत् I, 1, 15. 5, 71. II, 3,
 60. 7, 15.

- तद्वर्तनात् III, 1, 2.
 तद्विधा I, 2, 49.
 तद्विघेषु III, 7, 10.
 तनूः II, 10, 26.
 तन्तुः II, 1, 36.
 तन्तुः II, 1, 56.
 तन्त्रं II, 6, 34.
 तन्मनाः II, 7, 6.
 तन्मासं IV, 1, 20.
 तन्वते II, 6, 34.
 तपः I, 5, 64. II, 5, 20. 6,
 33. 36. 7, 24. 10, 32.
 III, 10, 10. IV, 1, 25.
 30.
 तपति II, 10, 35.
 तपर्णीन् II, 5, 27.
 तपश्चालः II, 6, 17.
 तपसा II, 9, 3.
 तपसि III, 3, 20.
 तपस्यं II, 3, 1.
 तपस्वी I, 5, 88.
 तपांसि III, 10, 14.
 तपकृच्छः II, 1, 63. IV, 5, 10.
 तप्ते II, 1, 12.
 तप्तेन I, 10, 18.
 तप्यते IV, 1, 25.
 तमः II, 3, 9. III, 4, 4.
 तमसः II, 5, 13. 10, 51.
 III, 4, 4. IV, 5, 21.
 तमसा III, 4, 4.
- तमोमूढाः I, 1, 12.
 तयोः I, 2, 44. IV, 1, 21.
 तरति II, 10, 21. III, 5, 7.
 8. 10, 8. IV, 2, 17.
 तरत्समन्दीयं II, 3, 8.
 तरत्समन्दीयैः IV, 2, 5.
 तरत्समन्द्यः IV, 2, 4.
 तरत्समाः IV, 3, 7.
 तरेत् II, 3, 46.
 तरेम् IV, 2, 17.
 तर्पयत II, 5, 30.
 तर्पयति II, 5, 15. 10, 32.
 35.
 तर्पयामि II, 5, 16. 17. 18.
 19. 20. 24. 25. 26. 27.
 28. 29. 10, 32.
 तर्पयित्वा II, 3, 2.
 तत्र I, 10, 32.
 तस्मात् I, 1, 13.
 तस्मिन् I, 1, 25. II, 2, 75.
 III, 8, 5. IV, 1, 20.
 तस्मै I, 2, 52.
 तस्य I, 1, 2.
 तस्यां II, 2, 24. 25. 27.
 तस्याः II, 2, 16.
 तां I, 2, 53. 11, 20. II, 1,
 3. 5, 5. III, 9, 18. IV,
 1, 22.
 ताः I, 2, 56. II, 2, 56. III,
 1, 4. 15. IV, 6, 2. 7, 6.

- तान् I, 5, 63. II, 4, 15. 6,
 30. IV, 6, 10. 8, 17.
 तानि I, 1, 18. II, 6, 1. 9,
 4. 10, 60. III, 5, 7.
 तान्तः II, 4, 8.
 तापसः III, 3, 19. 20.
 तापेन IV, 1, 26.
 तामिः III, 2, 9. 9, 10. 12.
 13. 14.
 ताम्र I, 5, 27.
 तारयति II, 9, 8. 9.
 तार्पण I, 6, 12.
 तावत् I, 1, 28. 4, 12. 14. 5,
 105. II, 1, 66. IV, 7, 3.
 तावन्तं I, 11, 23. 33. II, 6,
 8. III, 9, 7.
 तासां II, 2, 58. III, 1, 6.
 तासु I, 8, 6.
 तिक्ष्णिरि I, 5, 133.
 तिथिः III, 8, 9. 29.
 तिरस्कृत्य I, 5, 68.
 तिल IV, 7, 9.
 तिलं III, 10, 15.
 तिलमिश्राः II, 8, 7.
 तिलसंसूष्ट्रप्राशने II, 1, 23.
 तिलादाने II, 8, 15.
 तिलान् II, 1, 53. IV, 6, 4.
 तिलाशनः IV, 5, 26.
 तिलैः II, 1, 52. 57.
 तिष्ठन् I, 5, 15. II, 4, 10. 8,
- 17, 10, 27.
 तिष्ठन्ते I, 2, 39.
 तिष्ठेत् I, 3, 11.
 तिस्रभिः II, 5, 12.
 तिस्रः I, 8, 3. II, 1, 9. 8. 7,
 8. III, 7, 7. IV, 5, 20.
 तीक्ष्णकाष्ठेन III, 2, 3.
 तीर्त्वा II, 10, 23.
 तीर्थि I, 5, 12. 110. 7, 15.
 II, 4, 2. 5, 1. 3. III, 4,
 7. 5, 2.
 तीर्थानि III, 10, 13.
 तीर्थेन I, 5, 11.
 तीर्थेषु III, 5, 8.
 त्रु I, 1, 9.
 तुलया I, 5, 79.
 तुलापुमान् IV, 5, 22.
 तुल्यं IV, 1, 13. 19. 21.
 तुल्याः I, 5, 89.
 तुल्यापक्षष्टवधे I, 10, 20.
 तुष्ट II, 3, 37.
 तुष्टधान्यवर्जी III, 3, 7.
 तुष्टविहीनान् III, 2, 10.
 तुष्टः II, 3, 18.
 तुष्टिदेवीं II, 5, 24.
 तूलं II, 7, 15.
 तूर्णीं II, 7. 4. III, 1, 15.
 तृण III, 2, 15.
 तृणं I, 5, 68. 74.
 तृणकाष्ठं II, 1, 55.

- तृणानं I, 6, 21.
 तृणानि I, 5, 54. II, 10, 20.
 तृष्णः I, 4, 3.
 तृतीयं III, 8, 10. IV, 3, 3.
 तृतीयः I, 1, 4. II, 1, 51.
 67. IV, 5, 9.
 तृतीयांशहरा: II, 2, 11.
 तृतीयायां I, 8, 11.
 तृतीये II, 2, 16.
 तृप्यत II, 5, 30.
 ते I, 1, 11.
 तेजसा II, 6, 33.
 तेन I, 2, 57.
 तेभिः III, 2, 16. 3, 2.
 तेभ्यः III, 6, 15.
 तेषां I, 5, 19.
 तेषु I, 5, 19.
 तैः I, 5, 89. II, 6, 36. III, 2,
 16. 3, 23.
 तैजसं I, 5, 22.
 तैजसवत् I, 5, 38.
 तैजसानां I, 5, 26. 6, 35.
 तैलं IV, 1, 7.
 तैलसर्पिषी I, 6, 48.
 तैम्यां I, 5, 143.
 तोके III, 3, 13.
 तोयं I, 1, 15.
 तोयाहारा: III, 3, 9. 13.
 तौ IV, 6, 6.
 त्वं II, 5, 13.
 स्वकृत्वा II, 2, 27.
 स्वजेत् I, 5, 85. II, 2, 59.
 स्वागः II, 10, 41. IV, 8, 10.
 त्रयं IV, 5, 13.
 त्रयः I, 1, 8. 9. 11. II, 1,
 65. 2, 19. 3, 4. 7, 23.
 III, 8, 12. 10, 16.
 त्रयीं II, 6, 36.
 त्रयीविद्यवृद्धैः II, 10, 57.
 त्रि IV, 5, 22.
 त्रिः I, 5, 5. 15. 16. 42. 70.
 72. 140. II, 1, 28. 5, 1.
 6. 10, 27. IV, 1, 28. 2,
 11. 45. 4, 2. 3. 4. 5. 6.
 7. 8. 5, 29.
 त्रिदण्डी II, 10, 40.
 त्रिनाच्चिकेतः II, 8, 2.
 त्रिपुरुषं I, 11, 1.
 त्रिभिः II, 1, 41. 42. 4, 8.
 6, 35. 9, 4. 7. III, 7, 11.
 8, 1. IV, 1, 5. 26.
 त्रिमधुः II, 8, 2.
 त्रिरहः IV, 2, 15.
 त्रिरात्रं I, 5, 113. 114. 116.
 119. 139. 11, 30. III, 6,
 16. IV, 2, 8. 15.
 त्रिरात्रेण II, 1, 39.
 त्रिगत्रोपेषितः IV, 7, 4.
 त्रिविक्रमं II, 5, 24.
 त्रिवेदः II, 9, 20.

त्रिवृत् I, 5, 5. II, 10, 13.
IV, 5, 7.	त्वरमाणः I, 5, 15.
त्रिषत्या II, 10, 28.	त्वष्टा II, 5, 17.
त्रिषत्याः IV, 2, 11.	त्वा II, 4, 9.
त्रिषवर्णं II, 1, 68. IV, 5, 4.	इ
त्रिषु IV, 8, 4.	दंशमशकान् III, 3, 19.
त्रिषुप् I, 2, 12.	दक्षपितरः III, 6, 15.
त्रिसप्तकं IV, 5, 16.	दक्षिणं I, 2, 26. 5, 5. 9, 7,
13. II, 3, 58.
त्रिसुपर्णः II, 8, 2.	दक्षिणतः I, 1, 17. 18. II, 8, 23.
त्रिल्लिः I, 5, 72. II, 10, 26.	दक्षिणया II, 3, 62.
त्रिहावीः IV, 6, 2.	दक्षिणा IV, 4, 10.
त्रीणि I, 5, 56. IV, 1, 13. 15. 19.	दक्षिणाद्वाराणि II, 5, 17.
त्रीन् I, 10, 33. 35. II, 1, 22.
2, 10. 3, 7. 5, 12. 8, 21.
III, 9, 6. IV, 5, 24.	दक्षिणापथः I, 1, 29.
त्रेताग्निहोत्रमन्त्रान् II, 7, 27.	दक्षिणाप्रतीच्योः II, 1, 14.
त्रैधातवीयेन III, 1, 9.	दक्षिणामुखः I, 5, 68.
त्रैविद्यवृद्धेभ्यः I, 5, 100.	दक्षिणासु I, 11, 5.
त्रयधिकेषु I, 2, 9.	दक्षिणे I, 4, 2. 18. II, 7, 10.
त्रयवरान् II, 8, 6.	दक्षिणेन I, 1, 25. 2, 26. 7,
23. II, 10, 20.
त्रयहं I, 5, 123. 11, 24. II,
1, 48. 64. IV, 5, 6. 8. 10.	दण्ड I, 2, 41.
त्रयहः III, 10, 16.	दण्डम् II, 3, 28. III, 2, 6,
3, 16.
त्रयहान् II, 1, 48. IV, 5, 9.	दण्डः II, 2, 54.
त्वं I, 10, 31. II, 2, 80. III,
7, 11. 8, 19.	दण्डाः I, 2, 16.
त्वक् II, 7, 5. III, 8, 16. IV,
1, 4. 5.	दण्डान् I, 10, 20.
त्वया II, 1, 35.	दत्त II, 2, 31.
त्वरते IV, 5, 30.	दत्तं I, 5, 64. II, 8, 17.
	दत्तः II, 2, 20.
	दत्तस्य II, 8, 12.
	दत्वा I, 5, 65. 11, 4. II, 3,

17. 10, 30. III, 3, 5. 6. 7.
ददत् II, 2, 58. 6, 8.
ददतः II, 2, 80.
ददाति II, 1, 54. III, 7, 11.
दद्यात् II, 1, 57. 2, 28. 3,
 12. 15. 6, 5. 8, 9; III,
 8, 31. IV, 1, 12. 4, 9.
दद्याताम् I, 5, 81.
दधत् III, 7, 11. 14
दधतिः IV, 2, 11.
दधिः I, 5, 123. 140. II, 10,
 13. 56. IV, 5, 11. 12. 14. 25.
दधिक्रावणा IV, 5, 12.
दधिधर्मे I, 6, 30.
दधिधानीसधर्माः II, 1, 50.
दधिधान्यां II, 1, 50.
दधिमेश्वरम् III, 1, 19.
दधः IV, 5, 13.
दधा IV, 8, 17.
दन्तजननात् I, 5, 92. 93.
दन्तधावनम् II, 3, 25.
दन्तलघेषु I, 5, 20.
दन्तवत् I, 5, 19. 20.
दन्तसक्तेषु I, 5, 19.
दन्तान् II, 10, 57.
दन्तानाम् I, 5, 40.
दन्तैः II, 7, 7. 10, 57.
दम्भ I, 1, 5.
दयापूर्वे II, 10, 50
दरिद्रम् I, 7, 31. III, 8, 21.
- दरिद्रीकृत्य** I, 2, 57.
दर्प I, 1, 5.
दर्भान् I, 7, 27. II, 4, 5. 5,
 12. 10, 20.
दर्भेषु II, 4, 5. 5, 12.
दर्भैः I, 6, 30.
दर्शनात् I, 2, 48. III, 2, 6.
दर्शपूर्णमासाभ्यां III, 1, 14.
दर्शपूर्णमासौ I, 3, 6. II, 2, 76.
 III, 7, 15.
दर्शयति II, 9, 7.
दश I, 4, 9. 10, 22. 35. 11,
 18. III, 3, 15. IV, 8, 6.
दशकृत्वः II, 4, 7.
दशपणम् I, 10, 14.
दशभिः IV, 5, 27.
दशमे II, 2, 59.
दशमी III, 1, 6.
दशमीं III, 8, 9.
दशरात्रम् I, 5, 104.
दशरात्रः I, 5, 103.
दशरात्रात् I, 5, 104.
दशहोत्रा III, 7, 15.
दशांशान् II, 2, 10.
दशानां II, 2, 6.
दशावरम् II, 5, 12. IV, 8, 18.
दशावरा I, 1, 7. 8.
दशवरां I, 4, 7.
दशाहम् I, 5, 105. 110.
दष्टः I, 5, 126.

- दहति I, 2, 50.
 दहनम् I, 5, 28. 93. 6, 34.
 दहनात् I, 6, 19.
 दहेत् II, 1, 17. 2, 53.
 दहन्ते II, 7, 15.
 दाक्षायण्यज्ञे I, 6, 30.
 दाता II, 1, 39.
 दातृथाजकपञ्चमाः II, 1, 39.
 दान I, 10, 2. 4.
 दानम् I, 10, 3. II, 3, 60. 8,
 13. III, 10, 10.
 दानात् II, 1, 52.
 दानेषु II, 3, 59.
 दामोदरम् II, 5, 24.
 दायम् II, 2, 2. 10.
 दायविभागः II, 2, 8.
 दारवाणां I, 5, 29.
 दारा: II, 2, 55.
 दारुणम् III, 6, 8.
 दारुमयः I, 1, 11.
 दारुमयानाम् I, 6, 26.
 दारुवत् I, 5, 39.
 दार्विहोमिकीं II, 1, 33. IV,
 2, 10.
 दार्विहोमाणां II, 6, 12. 31.
 दासीं I, 11, 20.
 दाहात् I, 4, 2.
 दिग्घैः I, 10, 10.
 दिग्भयः III, 8, 10.
 दिनेन IV, 5, 28.
- दिनैः IV, 5, 27.
 दिवसात् I, 5, 104.
 दिवसे IV, 5, 30.
 दिवा II, 1, 28. IV, 3, 6. 5,
 5. 6.
 दिवास्थानः IV, 5, 5.
 दिवास्वप्नशीलेन II, 2, 77.
 दिवि II, 9, 5.
 दिव्यं III, 9, 16.
 दिशं II, 5, 5. III, 9, 4.
 दिशः III, 2, 6.
 दिशां III, 2, 6.
 दिशि II, 5, 5.
 दिशोः II, 1, 14.
 दीक्षा: III, 3, 15.
 दीक्षित् I, 5, 90.
 दीक्षितः I, 7, 29.
 दीक्षे I, 7, 31. III, 8, 21.
 दीनान् II, 7, 19.
 दीर्घं I, 2, 26. II, 3, 9.
 दीर्घसत्रं I, 2, 55.
 दीर्घसोमेषु I, 6, 7.
 दुरनुगा I, 1, 13.
 दुरितानि II, 2, 57.
 दुर्गन्धरसाभिः I, 5, 14.
 दुर्गा: IV, 3, 7.
 दुर्जनवर्जिताम् III, 3, 22.
 दुर्बलाय II, 3, 50.
 दुर्मित्राः II, 5, 5.
 दुर्विचिन्तितम् III, 6, 6.

- दुश्चरितम् II, 5, 11.
 दुष्कृतम् II, 5, 3. III, 6, 5.
 दुष्कृतानि I, 5, 88. IV, 2,
 17.
 दुष्टः II, 1, 6.
 दुष्टचेतसः II, 8, 14.
 दुष्यति I, 1, 1.
 दुष्यन्ति I, 5, 51. II, 2, 57.
 दुहितरम् II, 1, 54.
 दुहितरः II, 2, 44.
 दुहितरि II, 2, 15.
 दुहिता II, 2, 80.
 दुहितुगमनम् I, 1, 19.
 दुहित्रोः II, 2, 79.
 दूपयेत् I, 4, 17.
 दृष्टम् III, 1, 14. 18. IV, 5,
 23.
 दृष्टा I, 7, 31. II, 7, 5. III,
 8, 21.
 देयः II, 3, 50.
 देया IV, 1, 17.
 देयानि III, 10, 15.
 देव I, 3, 12. 4, 21. II, 6,
 17. III, 3, 20.
 देवं II, 5, 20.
 देवकृतं IV, 3, 7.
 देवकृतस्य IV, 3, 6.
 देवगमं II, 8, 16.
 देवगृहम् II, 5, 2.
 देवताः I, 5, 64. II, 5, 15.
 III, 2, 6. IV, 3, 5.
 देवतानि II, 5, 17. 18.
 देवताभ्यः III, 9, 4.
 देवतासु I, 6, 15.
 देवत्वम् III, 9, 19.
 देवनिश्चेयणी III, 9, 18.
 देवयज्ञम् II, 6, 2.
 देवयज्ञः II, 6, 1.
 देवयाना: II, 6, 13.
 देवरात् II, 2, 62.
 देवर्षिपितृतप्णम् II, 3, 4.
 देवर्षीन् II, 5, 7.
 देवलोकान् III, 7, 16.
 देववत् II, 10, 33. IV, 8,
 12.
 देवस्य II, 5, 20. 20, 14.
 IV, 5, 12.
 देवहितम् II, 5, 13.
 देवहेळनम् III, 7, 11. 14.
 देवा: I, 5, 56. 62. 63. 6, 1.
 2. II, 6, 13. 10, 28. III,
 6, 13. 15. 7, 11. 14. 9,
 19. IV, 2, 11.
 देवान् I, 5, 86. II, 3, 2.
 देवानाम् III, 6, 13.
 देवे II, 8, 21.
 देवेभ्यः II, 6, 35. 9, 7. III,
 1, 15. 9, 5. IV, 5, 5.
 देवैः II, 6, 30. III, 5, 8.
 देश I, 6, 50.

- देशम् I, 5, 47, 125, 6, 46.
 देशकालौ II, 8, 22.
 देशपति I, 11, 2.
 देशप्रामाण्यम् I, 1, 22.
 देशः III, 10, 13.
 देशो I, 5, 9. II, 3, 21, 7, 2,
 10, 45.
 देह II, 5, 3.
 देहिनाम् IV, 5, 23.
 दैन्यम् II, 2, 78.
 दैवम् I, 5, 13.
 दैवः I, 11, 5.
 दैवत II, 7, 21.
 दैवतम् III, 9, 9.
 दैवतानि II, 5, 16, 19.
 दैवात् I, 11, 18.
 दैवानि II, 5, 31.
 दैवे I, 11, 20.
 दोषम् IV, 1, 13, 14, 19, 21.
 दोषः I, 2, 57.
 दोषनिर्णये I, 1, 32.
 दोषवत् IV, 2, 13.
 दोषविधात् I, 5, 58.
 दोषणाम् I, 1, 32.
 दोषेषु IV, 1, 1, 2, 1.
 दौहित्रम् II, 2, 15.
 द्यावापृथिवी II, 6, 13.
 द्यावापृथिवीभ्याम् III, 8, 9.
 द्युतिम् III, 8, 39.
 द्यस्थैः IV, 8, 12
- द्यतम् II, 1, 47.
 द्योः II, 8, 12, III, . . . 6, 6,
 12.
 द्रव्य I, 6, 50.
 द्रव्यम् I, 5, 47.
 द्रव्यप्रयोजनम् I, 5, 47.
 द्रव्यसंचिभागः II, 3, 19.
 द्रव्यालामे II, 7, 27.
 द्रव्येण I, 11, 20.
 द्रुपदादिवेन्मुमुक्षानः IV, 4, 4.
 द्रुहेत् III, 3, 19
 द्रोह II, 3, 21.
 द्रन्दम् II, 10, 20.
 द्रयम् I, 11, 31. IV, 5, 13.
 द्रयोः II, 2, 18.
 द्वार्चिशतम् II, 7, 22, 10, 53.
 द्वादश II, 1, 2, 48, 3, 52.
 III, 9, 10, 12, 13, 14.
 IV, 1, 7, 8, 9, 10, 11, 2, 7,
 1.
 द्वादशकपालम् II, 10, 23.
 द्वादशरात्रम् I, 10, 39. III,
 9, 17.
 द्वादशरात्रात् III, 5, 6.
 द्वादशरात्रीः III, 7, 7.
 द्वादशर्चेन III, 7, 11.
 द्वादशाहम् II, 1, 48, 58.
 IV, 1, 7, 4, 15, 5, 6.
 हादशाहः III, 10, 16.
 हादशाहान् II, 1, 48. IV, 1, 9.

- द्वादशाहानि IV, 8, 17.
 द्वादशीम् III, 8, 9.
 द्वादशे II, 2, 59.
 द्वादश्यम् I, 5, 111.
 द्वाभ्याम् II, 4, 9, 11, 10, 34.
 III, 6, 13, 8, 11, 12, 13.
 द्वाराणि II, 5, 16, 18, 19.
 द्वाविशात् I, 2, 13.
 द्वि: I, 5, 16
 द्विखुरिणः I, 5, 132.
 द्विगोत्रः II, 2, 18.
 द्विजः IV, 5, 3 20, 21, 24.
 28, 8, 7.
 द्विजन्मा I, 11, 32.
 द्विजाः I, 1, 14
 द्विजातयः II, 3, 4.
 द्विजातिप्रवरात् II, 2, 29.
 द्विजातिषु II, 10, 54.
 द्विजातीनाम् I, 4, 16. II, 4, 3.
 द्विजान् IV, 7, 9.
 द्वितीयम् III, 8, 10. IV, 3,
 3, 4.
 द्वितीयः I, 1, 3.
 द्वितीयस्याम् III, 8, 26.
 द्वितीयायाम् I, 8, 10.
 द्वितीये II, 2, 16.
 द्विनामा I, 11, 32.
 द्विपिता II, 2, 18.
 द्विपितुः II, 2, 19.
 द्विसुखः I, 11, 32.
- द्वियज्ञोपवोती I, 3, 5.
 द्विरेता: I, 11, 32.
 द्विविघ्म् III, 1, 22. 3, 4.
 द्विविधा: III, 3, 4.
 द्विष्मः II, 5, 5.
 द्वे I, 8, 4. II, 1, 33. IV, 2,
 10.
 द्वेष्टि I, 4, 7. II, 5, 5.
 द्वेष्यः II, 5, 5.
 द्वैविध्यम् III, 3, 1.
 द्वौ II, 1, 45. 2, 10. 8, 21.
 III, 8, 13. 26. 9, 17 10,
 16. IV, 5, 17.
 द्वचन्तरासु I, 8, 7.
- ध
- धन्ते I, 2, 57.
 धनस्य IV, 8, 10.
 धनात् II, 2, 55.
 धनुज्या I, 2, 14.
 धनेन I, 11, 7. II, 2, 5. IV,
 8, 9.
 धन्यं III, 8, 38.
 धन्वन्तरिम् II, 5, 26.
 धन्वन्तरिपार्षदान् II, 5, 26.
 धन्वन्तरिपार्षदीः II, 5, 26.
 धथन्ती II, 3, 38.
 धर्म I, 1, 12. 10, 15. II, 5,
 25.
 धर्मे: I, 1, 1. 14. II, 7, 21,

- धर्मकांक्षिणाम् III, 1, 1. 14, 15.
 धर्मकृत्येषु II, 1, 50. धारा: I, 5, 50.
 धर्मचारणीम् IV, 1, 23. धार्मिकः II, 3, 51, 4, 15.
 धर्मतः II, 1, 6. धावन्तम् I, 2, 39.
 धर्मतन्त्रोपरोद्यात् I, 5, 66. धियः II, 10, 14.
 धर्मपाठकः I, 1, 8. धीमता IV, 7, 3.
 धर्मराजम् II, 5, 25. धीमहि II, 10, 14.
 धर्मवित् I, 1, 16. धुरम् I, 10, 7.
 धर्मव्यपेक्षया II, 2, 71. धृताः IV, 1, 29.
 धर्मशास्त्रम् IV, 4, 9. धेनुवरप्रदानात् III, 4, 5, 7,
 धर्मशास्त्ररथारुद्दाः I, 1, 14. 12, 8, 17.
 धर्मसंशयान् II, 9, 4. धेन्वनडुहोः I, 10, 25, 26.
 धर्मसन्ततिम् I, 4, 24. ध्यायन् II, 7, 4.
 धर्मस्य I, 1, 9, 13, 10, 30. ध्यायेत् I, 4, 8.
 II, 6, 11. IV, 1, 27, 30. धुवम् III, 2, 7.
 धर्मान् II, 1, 49. धुवा II, 6, 8. III, 1, 5, 2,
 धर्मार्थौ I, 2, 49. 7.
 धर्मेण I, 1, 6. धुवायाम् III, 2, 4.
 धर्मेष्टुः I, 5, 47. ध्वंसते II, 6, 36.
 धातुक्षयात् III, 2, 13. ध्वजम् II, 1, 3.
 धान्यं I, 5, 55. III, 2, 6. न
 धान्यराजः III, 6, 4.
 धान्यानाम् II, 3, 54.
 धारणा I, 5, 19.
 धारयमाणः II, 4, 5, 5, 12.
 धारयित्वा II, 5, 12, 10, 32.
 III, 4, 7.
 धारयेत् I, 3, 3, 4, 16. II, 1,
 3, 3, 28, 30, 10, 39. IV,
 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 8,
- 14, 15.
 धारा: I, 5, 50.
 धार्मिकः II, 3, 51, 4, 15.
 धावन्तम् I, 2, 39.
 धियः II, 10, 14.
 धीमता IV, 7, 3.
 धीमहि II, 10, 14.
 धुरम् I, 10, 7.
 धृताः IV, 1, 29.
 धेनुवरप्रदानात् III, 4, 5, 7,
 12, 8, 17.
 धेन्वनडुहोः I, 10, 25, 26.
 ध्यायन् II, 7, 4.
 ध्यायेत् I, 4, 8.
 धुवम् III, 2, 7.
 धुवा II, 6, 8. III, 1, 5, 2,
 7.
 धुवायाम् III, 2, 4.
 ध्वंसते II, 6, 36.
 ध्वजम् II, 1, 3.
 न
 न I, 1, 9. इत्यादि.
 नः I, 4, 7. II, 2, 34, 3, 7,
 5, 4, 6, 13, 32, 10, 8, 14,
 25. III, 6, 15.
 नकुलादीनाम् I, 10, 28.
 नक्तं I, 11, 34. II, 3, 45.
 IV, 3, 6, 5, 7.
 नक्षत्रनिर्देशः II, 1, 47.

नक्षत्राणाम् III, 8, 39.	नवश्राद्धम् III, 6, 10.
नक्षत्राणि II, 5, 20. III, 2, 6.	नवैः I, 5, 126.
नक्षत्राय III, 8, 9.	नश्यति IV, 8, 7.
नक्षत्रेभ्यः III, 8, 30.	नसुते II, 6, 34.
नक्षत्रेषु III, 5, 4. 6, 1.	नल्ल I, 6, 42.
नख II, 7, 5. III, 1, 21.	नाकम् II, 9, 6.
नखवापनम् I, 3, 7. II, 1, 70.	नात्य्वाचार्यता II, 1, 44.
नखाग्रात् IV, 1, 25.	नातिसुहितः II, 7, 8.
नखानि II, 10, 11. III, 1, 8. 7, 6. 8, 2.	नानार्थानि iV, 1, 1. 2, 1.
नगरे II, 3, 53.	नानावर्णः II, 2, 10.
नग्नः II, 3, 44.	नाभिम् I, 5, 21. IV, 3, 5.
नग्निकाम् IV, 1, 12.	नाभेः I, 5, 5. 75, 11, 31.
नदीम् I, 5, 126. II, 3, 46.	नार्म्मै I, 5, 76.
नभः II, 2, 77.	नाम I, 5, 79. II, 6, 30. III, 3, 4. 5. 6. 10. IV, 5, 15.
नमः II, 5, 9. 6, 4. 8, 7. 10, 33. III, 6, 12. 15. IV, 5, 5.	नामधारकाः I, 1, 11.
नमस्करोति II, 10, 35.	नामनी II, 2, 19.
नयति I, 2, 35. 10, 9, 49.	नारया III, 2, 2.
नरकम् II, 1, 9.	नारायणम् II, 5, 24.
नरके I, 11, 21.	नारी I, 11, 20.
नरेन्द्रस्य II, 2, 68.	नावेदवित् II, 6, 33.
नव II, 1, 8. III, 1, 5.	नासाग्रप्रमाणा I, 2, 16.
नवः III, 8, 10.	नासिके IV, 3, 5.
नवमिः III, 1, 1.	नास्तिकाय I, 5, 81.
नवमात् I, 5, 104.	निक्षपणम् III, 2, 8.
नवमीं III, 8, 9.	निगिरन् I, 5, 20.
नववृत्तेः III, 1, 7.	निगुप्ताम् II, 2, 56.
	निग्राभ्यास्थ III, 8, 15.
	निचयः III, 2, 8.
	नित्यम् I, 5, 48. 88. IV, 8, 14.

- नित्यः** I, 4, 20. II, 6, 32. 10.
8. 9.
- नित्यज्ञोपवीती** II, 2, 1.
- नित्यस्वाध्यायी** II, 2, 1,
- नित्याः** II, 3, 16.
- नित्योदकी** II, 2, 1.
- निदध्युः** II, 2, 37.
- निनयाति** II, 10, 29.
- निनयेयुः** II, 1, 35.
- निन्द्याः** I, 10, 30.
- निन्द्यते** I, 10, 30.
- निपतनात्** II, 1, 14.
- निपातने** II, 1, 7.
- निवोधत** IV, 6, 3.
- निमज्जथ** I, 5, 110. II, 5, 7.
- निमच्चय** II, 8, 6.
- नियच्छन्ति** I, 2, 7.
- नियताम्** IV, 1, 23.
- नियतात्मा** IV, 5, 19.
- नियमलोपः** II, 1, 19.
- नियमातिक्रमे** IV, 1, 23.
- नियमेत्** IV, 1, 22.
- नियुञ्जयात्** II, 3, 14.
- निरङ्गुष्ठम्** II, 8, 13.
- निरवसाययन्ति** II, 2, 5.
- निरसन** I, 7, 6.
- निरहङ्काराः** I, 1, 5.
- निराहारः** IV, 5, 26.
- निराहाराः** III, 3, 14. 17.
- निरन्द्रियाः** II, 2, 47.
- निरीक्षेत** II, 3, 31.
- निरुक्षति** II, 5, 5.
- निरुद्धासु** II, 3, 5, 7.
- निरुद्धे** II, 7, 27.
- निरुपहताने** III, 2, 2.
- निरोधान** IV, 1, 26.
- निर्गत्य** III, 1, 13.
- निर्गन्ध** III, 1, 22.
- निर्णिकम्** I, 5, 56.
- निर्णुदति** III, 6, 19.
- निर्णोदैः** III, 6, 4.
- निर्दग्धवृज्जिनेन्द्र्यनः** IV, 7, 10.
- निर्दिशेत्** I, 1, 16. IV, 1, 2.
2, 2, 3.
- निर्देशात्** I, 6, 29.
- निर्धनम्** I, 10, 18.
- निर्मन्थ्य** I, 6, 49.
- निर्मन्थ्यः** III, 8, 5.
- निलेप** III, 1, 22.
- निर्वपति** II, 10, 23.
- निर्वपामि** III, 1, 15.
- निर्वाणम्** III, 1, 14.
- निर्विशङ्केत** I, 4, 16.
- निर्विशेषम्** I, 11, 29.
- निर्वेशः** II, 1, 45. 48.
- निगृहीतेन्द्रियक्रियः** IV, 7, 6.
- निवर्तते** II, 1, 50.
- निवर्तनानि** III, 2, 2.
- निवर्तनी** III, 1, 5, 2, 1, 2.
- निवर्तते** I, 10, 9.

निविश्य II, 7, 11.
 निविष्टः II, 7, 3.
 निवीतम् I, 5, 7.
 निवीती II, 5, 27.
 निवृत्तः IV, 7, 1.
 निवृत्तशरावसंपाते II, 6, 24.
 निवेदयते II, 10, 45.
 निवेदितम् II, 8, 14.
 निवेद्य II, 10, 45.
 निवेश II, 3, 19.
 निशासनः IV, 5, 5.
 निशि II, 1, 33. IV, 2, 10.
 8, 17.
 निश्चयः II, 2, 68.
 निषादम् II, 2, 32.
 निषादः I, 9, 2. II, 2, 29.
 निषादात् I, 8, 11. 9, 13.
 निषादेन I, 8, 13.
 निषाद्यां I, 8, 13. 9, 14.
 निषिद्ध्य III, 6, 14.
 निष्कलमषा: II, 2, 58.
 निष्कृतिम् I, 1, 31. II, 1, 6.
 निष्कृतिः II, 1, 6.
 निष्क्यणानि III, 10, 10.
 निष्पत्य III, 1, 10.
 निष्पादयति III, 2, 3.
 निसृष्टयाम् IV, 1, 18.
 निस्त्रावयति II, 7, 10.
 नीयमानासु I, 11, 5.
 नोरजस्का II, 2, 63.

नोलम् II, 5, 25.
 नीवीम् I, 5, 74.
 नीहारे I, 11, 23.
 नृत्त I, 2, 25. 11, 23.
 नृपवर II, 3, 56.
 नृपा: II, 3, 57.
 नैक्रत I, 7, 6.
 नैऋतः II, 1, 31.
 नैत्यकम् IV, 1, 24.
 नैष्पुरीष्यम् II, 1, 63.
 नौ 1, 2, 35.
 नौः I, 5, 54.
 न्यञ्ज्ञ II, 10, 20.
 न्यस्तम् II, 7,
 न्यस्तानाम् I, 6, 21.
 न्यस्य II, 10, 45.
 न्युञ्जति III, 2, 8.

प

पक्कं IV, 6, 5.
 पक्वात् III, 8, 8.
 पक्ष IV, 8, 6.
 पक्षयोः IV, 5, 17.
 पक्षिणः I, 5, 138.
 पक्षिणी I, 5, 114.
 पङ्क्खी III, 5, 8, 9, 17.
 पङ्क्खिपावनाः II, 8, 2.
 पचमानकाः III, 3, 2, 3.
 पच्छः II, 10, 14. IV,
 6.

- पञ्च** I, 1. 9. 5. 131. 132. 133.
10. 35. II, 5. 14. 7. 3.
4. 11. 8. 22. 10. 47. III,
3. 9. IV, 5. 22.
पञ्चगव्येन IV, 5. 14.
पञ्चदशी III, 8. 10.
पञ्चदशं III, 9. 17.
पञ्चदशी I, 11. 40.
पञ्चदशे II, 2. 59.
पञ्चधा I, 1. 17.
पञ्चनखा: I, 5. 131.
पञ्चभिः II, 5. 15. III, 6,
13. IV, 5. 27.
पञ्चमं III, 8. 10.
पञ्चमहायज्ञः II, 6. 1.
पञ्चमात् I, 6. 20. 8. 13.
पञ्चमाषकी I, 5. 78.
पञ्चमाष्टमौ I, 11. 13.
पञ्चमी III, 8. 9.
पञ्चरात्रं IV, 5. 14.
पञ्चविंशति: I, 4. 9.
पञ्चविंशतिः I, 5. 78.
पञ्चविधाः III, 3. 3.
पञ्चसु II, 3. 59.
पञ्चहोत्रा III, 7. 15.
पञ्चाग्निः II, 8. 2.
पञ्चामानं III, 1. 14.
पठन् IV, 4. 2. 3. 4. 5. 6. 7.
8.
पठेत् IV, 1. 28. 2. 15.
- पणमानः** II, 1. 54.
पण्डितः I, 5. 48. II, 1. 56.
पताति II, 1. 49. 62.
पतनीय IV, 1. 8.
पतनीयवज्जेषु IV, 1. 9.
पतनीयात् IV, 5. 24.
पतनीयानि II, 1. 40.
पतनीयानां II, 1. 51.
पतन्ति I, 11. 21.
पति IV, 1. 14.
पतित II, 2. 41.
पतितं I, 5. 1. 22. II, 2. 27.
पतितः II, 2. 67.
पतितप्रवृत्तिः II, 1. 45.
पाततस्पृष्टं I, 5. 54.
पातेतां II, 1. 44. 2. 43.
पतिता: II, 1. 49.
पतितेन II, 1. 62.
पतितैः II, 2. 42. 3. 42.
पत्तः I, 10. 6.
पत्नी I, 11. 20.
पत्नी II, 5. 20.
पत्नीयजमानौ I, 6. 5. 7. 10.
17.
पत्न्याः I, 7. 26.
पथयः II, 6. 13.
पथि III, 2. 5.
पथिषु III, 2. 9. 11. 12.
पदं I, 4. 23. II, 6. 28.
पदवित् II, 6. 32. 10. 8.

- पदा** I, 2, 57. II, 3, 29.
पञ्चांश I, 1, 31. 2, 28. II, 4,
 18. IV, 1, 4.
पद्मनाभं II, 5, 14.
पन्था: I, 5, 54. II, 3, 50.
पथः I, 5, 55. II, 1, 35. 50.
 63. 5, 30. 10, 13. 56. 60.
 IV, 5, 10.
पथसा I, 5, 41. IV, 2, 7. 8,
 17.
पयोभक्षः III, 7, 9.
पयोविकारे I, 6, 47.
पयोब्रतता III, 10, 12.
परं I, 10, 14. II, 1, 64. IV,
 2, 6. 5, 9.
परः II, 6, 34.
परकृतान् II, 3, 6.
परपापं I, 7, 30.
परबीजानि II, 2, 36.
परमं I, 5, 64. 102. II, 3,
 61.
परमः I, 1, 14. 5, 64.
परमर्थयः I, 3, 3
परमर्थीन् II, 5, 27.
परमां I, 3, 13.
परमेष्ठिनं II, 5, 20.
परमेष्ठिनः I, 3, 13.
पररात्रे III, 9, 20.
पररेतसः II, 2, 35.
परशब्दोपस्पर्शने I, 5, 118.
- परस्मै** II, 3, 32. 38.
पराकः II, 1, 63. 64. 65. IV,
 5, 15.
परान् I, 5, 89.
परावृत्तः IV, 5, 7.
परि II, 5, 13. 10, 51.
परिकीर्तिः III, 2, 7.
परिक्रीणाति I, 2, 57.
परिक्रीतैः IV, 8, 9.
परिगृह्य III, 3, 22.
परिगृह्यते II, 2, 20. 23. 26.
परिचरणं III, 1, 14.
परिचर्या I, 10, 5.
परिचर्यायां III, 7, 13.
परिचेष्टां II, 1, 33. IV, 2, 10.
परिच्छिन्नाः II, 6, 28.
परित्यज्य II, 6, 18.
परिदत्त II, 6, 13.
परिदधीरन् I, 6, 5.
परिद्वनं I, 4, 3.
परिधाय I, 5, 74. II, 5, 12.
 10, 32.
परिपङ्क्यते I, 4, 3.
परिपाल्य I, 10, 16.
परिमार्जनं I, 5, 26. 42. 6, 41.
परिमार्जनद्रव्याणि I, 6, 36.
परिमाणिं IV, 3, 4.
परिमिता II, 10, 66.
परिमितानि II, 10, 66.
परिमूर्जाति I, 4, 2.

- परिमृजेत् I, ५, १६.
 परिमृष्टानां I, ६, ३५.
 परिलुप्तकृत्याय I, ५, ८१.
 परिवर्जयेत् I, ४, २१. II, ३,
 ६, ८, २२.
 परिवर्तयेत् IV, २, ४.
 परिवास्य II, १, १४.
 परिविक्तः II, १, ३९.
 परिवित्ते IV, ६, ७.
 परिविन्दति II, १, ३९.
 परिवित्ता II, १, ३९.
 परिव्रजेत् II, ६, १८.
 परिव्राजकः II, ६, १४. १८.
 परिशायनं I, ६, ३८.
 परिशिष्यते I, २, ५७.
 परिषत् I, १, ७.
 परिषत्त्वं I, १, १०.
 परिषदि II, १, ३५.
 परिषिद्धं II, ७, ३.
 परिष्कन्दा: III, १०, १३.
 परिस्पन्दः III, २, १६. ३,
 २३.
 परिसृतं II, ५, ३०.
 परिहितं I, ६, १४.
 परीज्ञा IV, ६, ७.
 परीवादं III, ६, ९.
 परुषः II, ३, ४०.
 परेत्य II, २, ३५.
 परेषां I, ४, १४. ५, ५३
 परोक्षं I, ५, ६०.
- परोक्षोपहताना I, ६, २२.
 पर्यग्निकरणं I, ४, २.
 पर्याधान IV, ६, ७.
 पर्याया: I, ५, ७२.
 पर्यायै: III, ६, १३.
 पर्युपासितं III, १, २२.
 पर्युषितं I, ५, १४०.
 पर्युषितमोजनं I, १, १९.
 पर्युषिता: II, १, ११.
 पर्वणि I, ११, ४०. III, १, २१.
 पर्वामि: IV, ५, २६.
 पर्वसु I, ३, ७, ११, ३५, ३७
 पर्षत् I, १, ८.
 पल्पूलनं II, ५, ८.
 पवमानः I, ६, ४६. II, ५, १२.
 पवमानेष्ठि I, ६, ४९.
 पवित्र III, २, १४.
 पवित्रं I, ५, ५७. II, २, ५७. ६,
 २६, १०, ३७. III, २, ५, ६,
 ४. IV, २, १७.
 पवित्रकामः III, ७, ५.
 पवित्रक्रिया IV, ८, ४.
 पवित्रपाणिः IV, १, २४.
 पवित्रसमूहेन II, ५, ५.
 पवित्राणि I, ५, ५६. II, ८, ५.
 IV, १, २४. २, ७. ६, ४. ८, ५.
 पवित्रातिपवित्रस्य III, ५, १.
 पवित्रे II, ५, १२.
 पवित्रेण IV, २, १७. ८, ५.
 पवित्रेष्ठि I, १, ३२. ३३.

पवित्रेष्ठि: IV, 6, 2.   पवित्रैः II, 4, 2. IV, 6, 4.   पशावः I, 5, 127. II, 1, 56.   पशव्यं III, 8, 38.   पशुं II, 1, 30.   पशुः I, 7, 11. II, 1, 31. 2, 76.   पशुपर्ति II, 5, 20.   पशुपते: II, 5, 20.   पशुपालनसंयुक्तं I, 10, 4.   पशुवन्धे III, 7, 15.   पशुभिः I, 4, 7.   पशोः I, 7, 11.   पश्चात् I, 1, 28. II, 10, 16. IV, 8, 5.   पश्चिमां II, 4, 13. 15.   पश्यति III, 6, 20.   पश्वनृते I, 10, 35.   पाकयज्ञिकधर्मेण III, 7, 11.   पाकयज्ञिकसंस्थानि I, 3, 12.   पाजः III, 6, 13.   पाणि III, 8, 16.   पाणि I, 5, 21. IV, 3, 5.   पाणिना I, 4, 2. II, 4, 5. 7, 3. 8, 11. III, 5, 2.   पाणिमुखः I, 11, 28.   पाणी I, 5, 9. II, 7, 10.   पाणे: I, 5, 70. 72.   पाणौ I, 4, 2.   पातकं IV, 1, 14.   पातकवर्जं II, 1, 57.   पातकवर्जेषु IV, 1, 10.   पातकात् I, 2, 23. IV, 6, 3. 7, 7.   पातकाभिशंसने II, 1, 60.   पातकेभ्यः III, 8, 34. IV, 2, 6.   पातकेषु IV, 1, 11.   पातकोपमैः IV, 2, 14.   पातितः I, 5, 59.   पात्रं II, 8, 12. 10, 12. 32.   पात्राणि II, 10, 20.   पात्राणां I, 6, 26. 33. 35.   पात्रात् I, 6, 47.   पात्रान्तरानयने I, 6, 47.   पात्रे III, 6, 14. IV, 7, 7.   पात्र्यां II, 3, 22.   पादः I, 2, 57. 10, 30.   पादप्रक्षालनोच्छेषण I, 5, 10.   पादस्य II, 3, 29.   पादाङ्गुष्टे II, 7, 10.   पादुके II, 3, 25.   पादोपहतं I, 7, 4.   पादौ I, 5, 9. 21. 89. 125 II, 5, 1. 2. IV, 5, 5.   पानं I, 4, 16.   पाने II, 1, 18.   पान्तु III, 2, 6. 6, 25.   पार्यं I, 1, 15. 31. II, 1, 41

पापकर्मभ्यः IV, 7, 1.	पारायणं IV, 5, 29.
पापकृत् III, 6, 17. 8, 34.	पारियात्रं I, 1, 25.
पापकेन II, 6, 32. 10, 8.	पालयति III, 2, 10.
पापभ्रं IV, 8, 5.	पालाशं II, 3, 25.
पापम्भः IV, 5, 22.	पालिनी III, 1, 5. 2, 10.
पापनाशिन्यः IV, 6, 2.	पावकः I, 4, 2.
पापया II, 6, 34.	पावकस्य I, 2, 57.
पापविनाशनाः IV, 6, 1.	पावकाः I, 6, 3. II, 5, 12.
पापसञ्चयः IV, 7, 8.	पावनं I, 1, 32. 2, 44. IV, 2,
पापस्य IV, 8, 10.	5.
पापाः I, 11, 21.	पावनानि III, 10, 11.
पापात् I, 5, 88. II, 4, 21.	पावमानी IV, 6, 2.
IV, 2, 12. 3, 5. 6. 4, 2. 3.	पावमानीभिः II, 4, 2. 10, 2.
4. 5. 6. 7. 8. 5, 21. 24.	पावमान्यः IV, 3, 7. 7, 5.
26.	पावयीत II, 5, 14.
पापानि II, 7, 15.	पाशुक II, 6, 12. 31.
पर्पीयसे I, 5, 81.	पिङ्गलां II, 1, 57.
पापीयान् I, 11, 11.	पिण्ड II, 8, 9.
पापेभ्यः I, 1, 33. II, 5, 3.	पिण्डदातं II, 2, 19.
पाप्मनः III, 4, 4.	पिण्डशोषं II, 3, 22.
पाप्मना III, 4, 4.	पिण्डाः II, 2, 19.
पाप्मा I, 5, 64. III, 4, 4.	पिण्डान् II, 3, 7. III, 8, 10.
पाप्मानं II, 10, 21. III, 10,	IV, 5, 18. 19.
8. IV, 2, 17.	पिण्डानां IV, 5, 20.
पायसेन IV, 7, 9.	पिण्डे II, 2, 16. 19. IV, 5,
पायात् IV, 5, 4.	17.
पायोः I, 5, 72.	पिण्डोदकक्रिया I, 5, 93.
पारशबः I, 9, 3. II, 2, 30.	पिण्डोदकाः II, 8, 23.
	पिण्याक II, 10, 56. IV, 5,
	22.

- पितरं** II, 2, 16.
पितरः II, 5, 17. 8, 10. 23.
 IV, 1, 20.
पितरि I, 11, 30. II, 2, 8.
पिता I, 5, 95. 99. II, 2, 46.
 6, 33.
पितामहं II, 2, 16.
पितामहः I, 5, 95.
पितामहा: II, 8, 23.
पितामहान् I, 10, 33. 35. II,
 5, 28.
पितामहानां II, 8, 12.
पितामही: II, 5, 28.
पितुः I, 5, 107. II, 2, 8. 65.
 IV, 8, 2.
पितृ I, 3, 12. 4, 21. II, 6,
 17. 7, 21. IV, 5, 5.
पितृकार्ये II, 8, 21.
पितृकृतस्य IV, 3, 7.
पितृतर्पणं II, 3, 2.
पितृदेवताभ्यः II, 3, 18.
पितृपीताय II, 8, 7.
पितृभिः II, 1, 52.
पितृभ्यः I, 5, 6. II, 6, 35. 8,
 14. 9, 7. 10, 33.
पितृमते II, 8, 7.
पितृमान् II, 6, 33.
पितृयज्ञं II, 6, 3.
पितृयज्ञः II, 6, 1.
- पितृव्य** I, 2, 46.
पितृशासनं IV, 1, 15.
पितृव्यस्तु I, 1, 19.
पितृसंयुक्तानि II, 5, 31.
पितृष्टाणं I, 2, 51. II, 8, 12.
पितृन् I, 10, 33. II, 1, 53. 5,
 28. 30. 8, 13. 9, 5.
पित्र्य I, 7, 6. 11, 26.
पित्र्यं I, 5, 13. II, 8, 1.
पित्र्ये I, 11, 20
पित्र्येषु I, 7, 3.
पिपीलिकामध्यं III, 8, 32.
पिवेत् I, 5, 15. II, 1, 21.
 28. IV, 5, 10.
पिशाचाः I, 11, 37. II, 8, 15.
पीडयित्वा II, 5, 12. 10, 32.
पीत्वा I, 5, 123. II, 1, 17.
 20. 7. 3. 9. III, 6, 17. 18.
 19. 20. 8, 15. IV, 5, 28.
पीचरः I, 5, 86.
पुंसः IV, 8, 10.
पुंसां II, 2, 52.
पुण्यं III, 8, 38. IV, 8, 14.
पुण्यकर्मसु IV, 7, 1.
पुण्यकर्मा IV, 8, 1.
पुण्यकृत IV, 8, 12.
पुण्यादिन IV, 5, 3.
पुण्यनाम IV, 8, 4.
पुण्याः III, 10, 13.
पुण्ड्रान् I, 1, 30.

- पुत्र I, 2, 45.
 पुत्रं II, 2, 5, 11, 34, 35, 62.
 पुत्रः I, 5, 95. II, 2, 36, 46.
 पुत्रपौत्रं I, 5, 95.
 पुत्रपौत्रम् I, 5, 102.
 पुत्रस्य II, 9, 6.
 पुत्रा: I, 5, 108, 8, 6. II, 2,
 30.
 पुत्राणां I, 11, 19.
 पुत्रान् II, 1, 49.
 पुत्रिकापुत्रं II, 2, 15, 31.
 पुत्रिकासुतः II, 2, 6.
 पुत्रिणः I, 10, 36.
 पुत्रेण II, 9, 6, 6, 33.
 पुत्रेभ्यः II, 2, 2.
 पुत्रैः I, 4, 7.
 पुत्र्यं III, 8, 38.
 पुनः I, 4, 2. इत्यादि.
 पुनथ III, 6, 5, 6, 7, 8, 9,
 10.
 पुनन्ति IV, 1, 29.
 पुनन्तु II, 5, 3, 11.
 पुनर्भव्वा II, 2, 27.
 पुनस्सवने III, 10, 7.
 पुनस्सोमेन III, 10, 7.
 पुनस्स्तोमेन I, 1, 30.
 पुनाति III, 5, 8, 6, 18, 9,
 17. IV, 8, 6.
 पुनातु I, 5, 11.
 पुनीते III, 9, 10.
- पुरः I, 1, 28. इत्यादि.
 पुरद्वारि II, 3, 34.
 पुरन्दरं II, 9, 5.
 पुररेणुकुण्ठितशरीरः II, 3, 53.
 पुरस्कृत्य I, 5, 110.
 पुरस्तात् II, 7, 3. III, 8, 31.
 पुरस्सदः III, 6, 13.
 पुरा I, 4, 16. II, 2, 34, 10,
 18. III, 8, 37.
 पुराणं IV, 2, 17.
 पुराणाति II, 5, 27.
 पुराय I, 4, 5, 5, 42, 6, 11,
 28, 32, 34, 37.
 पुरीषाणां IV, 6, 7.
 पुरीषाणि II, 7, 5.
 पुरीषे I, 5, 71. III, 8, 20.
 पुरुषं II, 5, 20.
 पुरुषः II, 7, 10. III, 10, 2.
 पुरुषगतिः III, 10, 11.
 पुरुषसूक्तं III, 10, 11.
 पुरुषस्य I, 5, 76.
 पुरुषानृते I, 10, 35.
 पुरुषान्नं I, 6, 46.
 पुरोडाशः II, 1, 31.
 पुरोहितं I, 10, 7.
 पुलकस I, 8, 8.
 पुलकसः I, 8, 11, 9, 13.
 पुष्टिदेवीं II, 5, 24.
 पुष्टिकर्म II, 8, 1.
 पुष्टचै III, 2, 6.
 पुष्प I, 5, 67.

पुष्पफलोपगा: I, 5, 51.
 पुष्पाणि I, 5, 51.
 पुष्पेभ्यः II, 6, 4.
 पूजयेत् II, 3, 11. 55. III, 3,
 20.
 पूज्य II, 9, 5.
 पूज्यातिथीन् II, 3, 18.
 पूज्यान् II, 3, 55.
 पूज्यौ II, 3, 57.
 पूतं I, 4, 14. III, 9, 10.
 पूतः II, 5, 15. III, 7, 16.
 IV, 2, 17.
 पूता II, 5, 11.
 पूता: IV, 2, 17.
 पूतात्मा IV, 7, 10.
 पूतिगन्धे I, 11, 23.
 पूयशोणितसम्बवे I, 5, 123.
 पूर्ण II, 10, 29.
 पूर्णा II, 6, 8.
 पूर्णाहुतिं II, 10, 18. III, 7,
 14.
 पूर्णे IV, 7, 7.
 पूर्वे II, 7, 20. III, 3, 20. 8,
 11. 13.
 पूर्वः I, 11, 10.
 पूर्वजन्मसु IV, 7, 8.
 पूर्वपक्षस्य III, 8, 25.
 पूर्वपूरुषकृतं III, 6, 19.
 पूर्वपूर्वग्राधान्यं I, 6, 50.
 पूर्ववत् I, 6, 35. II, 1, 66.

पूर्वसेवा IV, 8, 18.
 पूर्वा I, 11, 4. II, 4, 12. 15.
 पूर्वान् I, 1¹, 18. II, 9, 5. 9.
 IV, 8, 6.
 पूर्वानुष्टितत्वात् II, 1, 19.
 पूर्वाङ्के III, 7, 11.
 पूर्वे I, 11, 10.
 पूर्वेद्युः II, 8, 6.
 पूर्वेषां I, 10, 5.
 पूर्वोक्तः II, 2, 68.
 पूर्वोक्त्यन्तशुद्धेभ्यः IV, 5, 32.
 पूर्वोक्तानां I, 5, 42.
 पूर्वोक्तेन IV, 5, 8.
 पूर्वोत्थायी I, 2, 22.
 पूर्वी I, 5, 81. III, 8, 12.
 पूषा II, 5, 19.
 पृच्छेत् I, 10, 31.
 पृथक् IV, 1, 1. 14. 2, 1.
 पृथक्पृथक् IV, 1, 6.
 पृथिवी II, 5, 11. 8, 12. III,
 2, 6. 8, 16.
 पृथिवीं II, 5, 11.
 पृथिवीसमं II, 8, 12.
 पृदाकौ III, 7, 11.
 पृश्चिः IV, 4, 3.
 पृष्ठत I, 5, 132.
 पृष्ठतः II, 8, 23.
 पृष्ठचां II, 10, 23.
 पैशाचः I, 11, 9.
 पौत्रः I, 5, 95.
 पौत्रेण II, 9, 6.

- पौच्यं III, ३, ३८.
 पौनर्भवं II, २, ३२.
 पौनर्भवः II, २, २७.
 पौनर्भवेन IV, १, १८.
 पौराणं I, २, १.
 पौर्णमासी I, ११, २२.
 पौर्णमास्यां I, ५, १४३. III, ७,
 ६, ८, २८. IV, ५, २६.
 पौर्णमास्याः III, ८, २७.
 पौष IV, ५, २४.
 प्रकल्पयेत् I, १०, १५. २०.
 प्रकीर्य II, १, १५.
 प्रकृतिस्थान् III, ८, १०.
 प्रक्रमात् I, ६, ६.
 प्रक्षाळनं I, ५, ६७. ६९. ६, ११.
 २१. ३०. ३१. ३५. ४२. II, ३,
 २९.
 प्रक्षाळयते II, ५, १.
 प्रक्षाळयेत् I, ७, ४. II, १०,
 ६२. ७२.
 प्रक्षाळित I, ६, ५.
 प्रक्षाळितपादपाणिः II, ४, २.
 प्रक्षाळितोपचाताङ्किष्टानि II, ५,
 १२.
 प्रक्षाळ्य I, ५, ९. १२५. ६, २४.
 ४३. II, ५, १. १०, ४५.
 प्रक्षिपेत् II, १०, २४.
 प्रक्षिप्य I, ४, ७.
 प्रक्षेपणं III, २, ८.
 प्रक्षेपते II, २, ३१. ३२,
 प्रचक्षते II, २, ३१. ३२,
- प्रचरेयुः I, ६, ९.
 प्रचलाक I, १०, २८.
 प्रचोदयात् II, १०, १४. ४३.
 प्रच्छादनं I, ६, १८.
 प्रजनननिमित्ता II, ९, २.
 प्रज्या II, ६, ३५. ९, ५. ७.
 प्रजा I, ११, १७. ३१.
 प्रजां I, १०, १. II, ९, ३. ११.
 प्रजाः I, २, ५२. II, १०, ५.
 प्रजाकामस्य II, ९, १.
 प्रजाता II, १, ३८.
 प्रजातिं II, ६, ३६.
 प्रजापतये III, ९, ५.
 प्रजापतिं II, ५, २०. ७, ४.
 प्रजापतिः I, ५, ६३. II, ५, १६.
 १०, ६१. III, ९, २१.
 प्रजापतिगीतौ II, ४, १५.
 प्रजापते: I, ३, १३. III, ९, १४.
 प्रजापिः II, ६, ५५.
 प्रजायते I, ११, ३१.
 प्रजासन्तानं II, ९, १०.
 प्रज्ञाये III, ९, ५.
 प्रज्वाल्य I, ४, ३. III, १, १०.
 प्रणतः I, ५, १५.
 प्रणवं II, ५, २७. IV, १, २४. २,
 ७. ४, ८.
 प्रणवः II, ५, १४. १०, ६८. ७०.
 प्रणवां II, ४, ७.
 प्रणवात् II, ६, ६.
 प्रणवात्मकः II, १०, ६९.

प्रणवान्विता IV, 6, 1.	प्रतिलोमः I, 9, 10.
प्रणष्टस्वामिकं I, 10, 16.	प्रतिलोमासु I, 8, 8.
प्रणाशयेत् I, 1, 15.	प्रतिबक्ता I, 1, 9.
प्रणीय II, 10, 23.	प्रतिवेदं I, 1, 1, 2, 2.
प्रति IV, 2, 11.	प्रतिवेदयामः III, 7, 11.
प्रतिकाण्डं I, 2, 3	प्रतिशौचं I, 4, 15.
प्रतिगरः II, 10, 66.	प्रतिषिद्धभोजने IV, 2, 14.
प्रतिगृणते II, 10, 66.	प्रातेषिद्धभोजनेषु IV, 2, 13.
प्रतिगृहोतं I, 11, 29.	प्रतिषिद्धवर्जं II, 6, 17.
प्रतिगृहोत्यमाणः IV, 2, 3.	प्रतिषिद्धान् IV, 2, 9.
प्रतिगृह्णतः II, 2, 80.	प्रतिष्ठाप्य II, 10, 5.
प्रतिगृह्णाति III, 10, 3.	प्रतिसायं II, 3, 43.
प्रतिगृह्य II, 2, 67. 3, 8. IV, 2, 3.	प्रत्तासु I, 5, 94.
प्रतिगृह्यते II, 8, 17.	प्रत्यक् I, 1, 25. II, 15, 18.
प्रतिग्रहं II, 5, 11.	प्रत्यक्षं III, 2, 16. 3, 23.
प्रतिग्रहः II, 3, 60. 5, 3.	प्रत्यङ्गमुखः I, 7, 14. II, 4, 5.
प्रतिग्रहभोजनयोः I, 11, 26.	प्रत्यनन्तरत्वात् II, 2, 69. 72.
प्रतिग्रहसंयुक्तं I, 10, 2.	प्रत्यभिवादः I, 2, 47.
प्रतिग्रहाः III, 1, 16.	प्रत्याह II, 1, 36.
प्रतिग्रहान् II, 8, 16.	प्रत्युत्थाय I, 2, 4).
प्रतिग्रहैः II, 2, 69.	प्रत्यृचं III, 7, 11.
प्रतिग्राह्य II, 8, 7.	प्रथमं II, 3, 13. III, 8, 10. IV, 3, 34.
प्रतिग्राह्यस्य II, 3, 8.	प्रथमः II, 2, 33. III, 7, 9.
प्रतित्रच्यहं II, 1, 63.	प्रथमायां I, 8, 9. III, 8, 22. 25.
प्रतिनिवेशेन IV, 1, 22.	प्रथमे II, 2, 16.
प्रतिपत्तिः I, 10, 37.	प्रथमोद्भवं IV, 8, 5.
प्रतिमया II, 8, 10.	प्रदक्षिणं I, 4, 3. II, 5, 6. 7, 3.
प्रतिलुम्पन्ति II, 8, 15.	
प्रतिलोमं II, 2, 51.	

- प्रदातव्यं II, 3, 61.
 प्रदानं II, 8, 18.
 प्रदाय IV, 7, 9.
 प्रदीप्तयते II, 7, 15.
 प्रधानतः I, 10, 37.
 प्रपद्यते I, 1, 31.
 प्रपद्ये II, 5, 3.
 प्रपद्येते I, 7, 21.
 प्रपद्येरन् I, 7, 17.
 प्रपितामहः I, 5, 95.
 प्रपितामहा: II, 8, 23.
 प्रपितामहान् II, 5, 28.
 प्रपितामहानां II, 8, 12.
 प्रपितामही: II, 5, 28.
 प्रपौत्रः I, 5, 95.
 प्रबुद्धः III, 8, 19.
 प्रब्रयात् II, 3, 32. 38.
 प्रभुः II, 7, 10.
 प्रभूतैष II, 3, 51.
 प्रभृत्युपहतानां I, 6, 46.
 प्रमत्त I, 10, 11.
 प्रमत्तां I, 11, 9.
 प्रमाणं I, 1, 25.
 प्रमादतः II, 2, 68.
 प्रमादात् IV, 8, 1.
 प्रमादेषु IV, 3, 1. 4, 1.
 प्रमीयते II, 10, 21.
 प्रमुच्यते I, 5, 88.
 प्रयच्छति IV, 1, 13.
 प्रयच्छन् IV, 6, 4.
 प्रयच्छन्ति I, 11, 20.
 प्रयतं II, 10, 32.
 प्रयतः I, 5, 125. II, 4, 2. 4.
 III, 6, 14. IV, 2, 13.
 प्रयताञ्जलिः II, 1, 34. IV, 2,
 11.
 प्रयमणं II, 5, 8.
 प्रयाणेषु I, 11, 22.
 प्रयुज्जानः I, 1, 33, III, 9, 16.
 प्रयोगात् IV, 6, 10.
 प्रयोजनं III, 1, 14.
 प्रवर्तने II, 1, 7.
 प्रविविशति III, 1, 13.
 प्रविशति I, 2, 57.
 प्रविशामि II, 10, 14.
 प्रविशेत् II, 6, 17.
 प्रविद्य III, 2, 6.
 प्रवृत्तः IV, 7, 1.
 प्रवृत्ताशिनः III, 3, 9. 11.
 प्रवेष्यत्यं II, 5, 2.
 प्रव्रजत I, 10, 36.
 प्रव्रजति II, 10, 2.
 प्रशंसन् II, 6, 36.
 प्रशंसन्ति I, 1, 32. 11, 16.
 प्रशस्तं II, 7, 5.
 प्रशस्यं II, 8, 1.
 प्रशस्यते I, 5, 56.
 प्रसज्जेत II, 8, 21.
 प्रसन्नहृदयः IV, 6, 10.
 प्रसद्य I, 11, 8.

प्रसाधन I, 2, 36, 38.	प्राणयात्रिकं II, 10, 52.
प्रसारितं I, 5, 48.	प्राणाभिहोत्रमन्त्रान् II, 7, 27.
प्रसारितपादः I, 5, 15.	प्राणाग्निहोत्रलोपेन II, 7, 24.
प्रसिद्धं III, 1, 14, 4, 7.	प्राणान् II, 1, 3, 53 III, 9,
प्रसिद्धा II, 10, 23.	6 IV, 2, 11, 15.
प्रसूतः II, 2, 17. IV, 6, 6.	प्राणानां II, 7, 9.
प्रसृतयावकं III, 5, 4, 6, 1.	प्राणापानयोः II, 8, 12.
प्रसृतयावकः III, 10, 12.	प्राणाय II, 7, 3. III, 8, 10.
प्रस्थास्यति III, 1, 9.	प्राणायामः IV, 1, 28.
प्रस्त्रवने I, 5, 49.	प्राणायामशः II, 4, 6.
प्रहरेत् I, 10, 10.	प्राणायामशतं I, 5, 126. IV,
प्रहृता IV, 1, 17.	1, 23.
प्रद्वः I, 5, 15.	प्राणायामाः IV, 1, 29.
प्राक् I, 1, 25. II, 2, 73. 75.	प्राणायामान् II, 5, 12. 10,
4, 4, 5, 16. III, 2, 2.	32. III, 4, 7. IV, 1, 3.
प्राङ्गुखः I, 5, 9, 7, 13. II, 4,	6. 7. 8. 9. 10. 11. 24.
मु 10, 5, 12, 7, 2, 6.	25. 2, 7.
प्राङ्गुखान् II, 8, 6.	प्राणायामैः II, 4, 8. IV, 1, 5.
मु	प्राणाहृतीः II, 7, 1, 3. 4.
प्राचीं III, 9, 4.	प्राणे II, 7, 3. 11.
प्राचीनग्रीवेण III, 4, 6.	प्रातः II, 1, 64.
प्राचीनावीतो II, 5, 28.	प्रातराशं II, 7, 26.
प्राजापत्यं IV, 8, 5, 14.	प्रातराशात् II, 2, 73. III,
प्राजापत्यः I, 11, 3. IV, 5, 6.	2, 2.
प्राजापत्यात् I, 11, 18.	प्रातस्सवने III, 9, 20.
प्राजापत्येन IV, 5, 30.	प्रानूनान् I, 1, 30.
प्राण III, 8, 16.	प्राप्ताः II, 3, 57.
प्राणं I, 4, 12. II, 3, 61,	प्राप्तुं IV, 7, 7.
7, 11.	प्राप्यते II, 10, 57.
प्राणः II, 10, 46.	प्रायच्छत् I, 2, 52.

प्रायण्या I, 2, 56.
प्रायत्यं I, 5, 58.
प्रायश्चित्तं I, 1, 5, 123. II, 1, 63. III, 10, 4.
प्रायश्चित्तात् II, 7, 25.
प्रायश्चित्तानि I, 1, 16. II, 1, 1. IV, 1, 1. 2, 1. 3. 3, 1. 4, 1.
प्रायश्चित्तः II, 1, 51. 2, 65.
प्रायश्चित्ते II, 7, 25.
प्रावरणं I, 6, 14.
प्रावृतकण्ठः I, 5, 15.
प्रावृत्य I, 5, 68. III, 4, 6.
प्राशने IV, 6, 7.
प्राशनेषु IV, 1, 7.
प्राशिताभिः I, 5, 18.
प्राशित्रं II, 1, 32.
प्राश्नाति III, 8, 10.
प्राश्नीयात् II, 1, 25. 3, 21. 10, 50. III, 5, 4.
प्राश्य I, 5, 126. II, 1, 20. 10, 13. 51. IV, 8, 17.
प्रासाद I, 2, 35.
प्राहुः I, 1, 31.
प्राह्णादिः II, 6, 30.
पीणाति II, 7, 10. 8, 13. IV, 3, 3. 5.
प्रेष्योः II, 3, 35.
प्रेतपत्नी II, 2, 60.
प्रेते I, 5, 93.

प्रेष्यान् I, 5, 80.
प्रोक्षण I, 5, 58.
प्रोक्षणं I, 6, 25. II, 4, 3.
प्रोक्षति IV, 3, 5.
प्रोक्षेत् I, 5, 22. 23.
प्रोक्ष्य II, 4, 2. 4, 7, 5. III, 9, 4.

प्रोतं II, 7, 15.
प्रोवाच्च III, 9, 21.
पूर्वेत् I, 2, 41.
पूर्वयेत् II, 1, 5.

फ

फल I, 5, 67. II, 7, 7. III, 2, 3. 3, 8.
फलम् II, 2, 63. 9, 10.
फलक I, 2, 35.
फलभक्षः III, 9, 17.
फलभक्षता III, 10, 12.
फलभक्षा III, 3, 3.
फलमयानाम् I, 5, 31.
फलवत्त्वात् II, 9, 14.
फलशातने I, 5, 49.
फलानि I, 5, 51. III, 9, 3.
फालकृष्णम् II, 6, 17.
फालेन III, 2, 3.
फेनाभिः 1, 5, 14.

व

वद्धकश्यः I, 5, 15.

- वन्धून् II, 6, 18.
 वभूव III, 7, 11. 14.
 वभू I, 10, 28.
 वभूम् II, 1, 57.
 वाहण I, 10, 28.
 वलम् I, 1, 16. III, 2, 5. IV,
 2, 11.
 वलात् IV, 1, 17.
 वलाय III, 2, 5.
 वलिम् II, 3, 11.
 वलिकर्म III, 6, 2.
 वलेन II, 1, 34. IV, 2, 11.
 वस्ताजिनानि I, 2, 15.
 वाहः I, 5, 4. II, 3, 30.
 वहिर्जानु II, 3, 60.
 वहिर्जानुः I, 5, 15.
 वहिवैदि II, 3, 19.
 वहिष्पवमानः III, 10, 11.
 वहु II, 3, 8.
 वहुज्ञेन I, 1, 13
 वहुद्वारस्य I, 1, 13.
 वहुश्रुतैः II, 10, 57.
 वहूनाम् I, 1, 32. 6, 25. II,
 3, 12.
 वाल I, 10, 11.
 वालवृद्धम् III, 6, 8.
 वालवृद्धान् II, 7, 19.
 वालानाम् IV, 5, 7.
 वालये IV, 7, 8.
 वाहुम् I, 5, 5. 9. II, 3, 58.
 वाहुकः II, 3, 46.
 वाहुभ्याम् II, 4, 18. IV, 1, 4.
 वाह्या: I, 7, 9.
 विन्दवः I, 5, 89.
 विभृयात् II, 1, 38. 2, 43. 6,
 26.
 विभृयुः II, 2, 38.
 विभ्यन्तः II, 2, 35.
 विल्व I, 6, 41.
 विल्वतण्डुलैः I, 5, 32.
 वीजानि III, 2, 3. 10.
 वीभत्सवः I, 5, 62.
 वुधम् II, 5, 23.
 वुधः I, 4, 17.
 वुच्चः I, 5, 2. III, 1, 23.
 वुद्धचा I, 1, 16.
 वृहच्छिरः I, 5, 134.
 वृहद्रथन्तरे III, 10, 11.
 वृहन्तम् II, 6, 33.
 वृहस्पतिम् II, 5, 23.
 वृहस्पतिः II, 5, 3. 16. IV,
 2, 11.
 वृहस्पते: III, 9, 13.
 वोधायनम् II, 5, 27.
 वोधायनः I, 3, 13. 4, 15. 24.
 III, 5, 3. 6, 20.
 ब्रह्म I, 10, 2. II, 10, 35. 66.
 70. III, 9, 10. 15. IV,
 1, 24.

- ब्रह्मकूर्चः IV, 5, 25.
 ब्रह्मचर्यम् I, 2, 55. 57. 58.
 II, 2, 52. 6, 36. III, 1,
 20. 10, 14.
 ब्रह्मचर्यवान् II, 10, 2.
 ब्रह्मचर्येण II, 6, 35. 9, 7.
 ब्रह्मचारिकल्पेन III, 7, 6.
 ब्रह्मचारिगते I, 5, 48.
 ब्रह्मचारिणम् I, 2, 52.
 ब्रह्मचारिणः II, 1, 24. 7, 22.
 10, 53.
 ब्रह्मचारिणे I, 11, 2. IV, 1, 12.
 ब्रह्मचारिवर्जी I, 5, 90.
 ब्रह्मचारी I, 2, 53. 54. II, 1,
 29. 6, 14. 15. 7, 23. 24.
 III, 4, 1. 8, 6. IV, 5, 4.
 ब्रह्मजडानम् II, 10, 45.
 ब्रह्मणः II, 8, 12. IV, 6, 9.
 ब्रह्मणस्पतिः II, 5, 11.
 ब्रह्मणा I, 4, 16.
 ब्रह्मणि II, 7, 12.
 ब्रह्मणे II, 10, 45.
 ब्रह्मपर्षदान् II, 5, 20.
 ब्रह्मपर्षदीः II, 5, 20.
 ब्रह्मपूतः II, 4, 24.
 ब्रह्मपूता II, 5, 11.
 ब्रह्मपृष्ठम् I, 2, 50.
 ब्रह्मभाजनम् II, 10, 62.
 ब्रह्मभूतः II, 4, 24. 10, 15.
 III, 9, 15.
 ब्रह्मभूयाय II, 7, 28. 10, 71.
 ब्रह्ममानम् I, 2, 50.
 ब्रह्मयज्ञमानौ I, 7, 21.
 ब्रह्मयज्ञम् II, 6, 6.
 ब्रह्मयज्ञः II, 6, 1. 7.
 ब्रह्मयज्ञस्य II, 6, 8.
 ब्रह्मयज्ञाः II, 5, 14.
 ब्रह्मयज्ञैः II, 5, 15.
 ब्रह्मरात्रिम् II, 10, 21.
 ब्रह्मर्थोन् II, 5, 27.
 ब्रह्मलोकम् II, 4, 24.
 ब्रह्मलोकात् II, 2, 1.
 ब्रह्मलोके IV, 8, 15. 16.
 ब्रह्मवर्चसम् I, 1, 28. III, 2,
 5. IV, 2, 11.
 ब्रह्मवर्चसाय III, 2, 5.
 ब्रह्मवादिनः I, 4, 10. IV, 5,
 16.
 ब्रह्मवादिषु I, 6, 79.
 ब्रह्मवैखानसानाम् III, 3, 18.
 ब्रह्मस्वम् I, 5, 102.
 ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् II, 1, 41.
 ब्रह्महत्या I, 10, 1.
 ब्रह्महत्याम् I, 5, 79. II, 10,
 21. III, 10, 8.
 ब्रह्महृदयेन II, 4, 8.
 ब्रह्मा I, 2, 52. II, 5, 18. III,
 6, 13.
 ब्रह्माणम् II, 5, 20.
 ब्रह्मात्मा II, 10, 35.

- ब्रह्मान्वाधानम् II, 10, 19.
 ब्रह्मायतनम् I, 7, 23.
 ब्रह्मायतने II, 10, 20.
 ब्रह्मौदनेषु I, 6, 30.
 ब्राह्मम् I, 5, 12. III, 1, 22.
 ब्राह्मः I, 11, 2.
 ब्राह्मण I, 3, 9. 8, 1. II, 1,
 56. 3, 11.
 ब्राह्मणम् I, 2, 8. 58. II, 1, 6. 5,
 14. 6, 9. III, 7, 16. 9, 9.
 ब्राह्मणः I, 1, 11. 2, 18. 57.
 5, 52. 9, 2. 10, 17. 11,
 28. II, 1, 20. 42. 2, 1.
 67. 3, 52. 4, 24. 6, 35.
 9, 7. 10, 21. III, 3, 22.
 ब्राह्मणकास्या II, 10, 60.
 ब्राह्मणसम्पदम् II, 8, 22.
 ब्राह्मणवत् II, 1, 11.
 ब्राह्मणवधे I, 10, 19.
 ब्राह्मणसव्य I, 5, 123. 8, 2.
 11, 10. 31. II, 2, 70. 6,
 32. 9, 4. 10, 8.
 ब्राह्मणस्वम् I, 5, .01. 102.
 ब्राह्मणः II, 1, 35. 4, 15. 5,
 2. IV, 7, 2.
 ब्राह्मणात् I, 4, 9. 9, 2.
 ब्राह्मणातिक्रमः I, 5, 83.
 ब्राह्मणातिक्रमेण I, 5, 82.
 ब्राह्मणादनिमाम् II, 2, 52.
 ब्राह्मणाद्याः I, 2, 19.
- ब्राह्मणान् I, 11, 31.
 ब्राह्मणानाम् I, 5, 56. II, 3,
 58. 8, 12. 10, 42. III,
 6, 9.
 ब्राह्मणाय II, 3, 50.
 ब्राह्मणार्थे II, 2, 71.
 ब्राह्मणासः II, 6, 31.
 ब्राह्मणाभ्यः II, 6, 5. III, 8,
 31. 9, 21.
 ब्राह्मणेषु I, 10, 2.
 ब्राह्मणैः I, 10, 11.
 ब्राह्मण्याम् I, 9, 6. 7. 8.
 ब्राह्मीपुत्रः I, 11, 18.
 ब्राह्मे II, 10, 22. III, 9, 20.
 ब्राह्मण I, 5, II.
 ब्रुवतः I, 10, 32.
 ब्रुवते II, 5, 2. 10, 55.
 ब्रुवन् III, 8, 4.
 ब्रूयात् I, 2, 50. 10, 29. II,
 3, 33. 39. 40. 6, 33.
 ब्रूयुः I, 1, 14. II, 1, 35. 49.

भ

- भक्षयेत् II, 3, 26.
 भक्षणाम् III, 3, 8.
 भक्ष्याः I, 5, 131. II, 7, 22.
 10, 53.
 भश्याणाम् I, 5, 61.
 भग I, 10, 18.
 भगः II, 5, 17.

- भगवान् III, 6, 20.
 भगिनी II, 2, 64.
 भग्ने I, 4, 6.
 भयम् II, 10, 30. IV, 5, 21.
 भयात् II, 9, 9.
 भरद्वाजाद्यः IV, 6, 9.
 भर्गः II, 10, 14.
 भर्ता II, 2, 13. 46. IV, 1, 18.
 भर्तुः IV, 1, 22.
 भर्तृहिते II, 2, 48.
 भवम् II, 5, 20.
 भवतम् II, 10, 25.
 भवतः II, 4, 15.
 भवति I, 5, 87. इत्यादि.
 भवत्पूर्वाम् I, 2, 17. 18. II,
 10, 43.
 भवदन्त्याम् I, 2, 18.
 भवन्ति I, 5, 45. 6, 10. 11,
 14. 37. II, 2, 76. 6, 35.
 10, 41. 46. III, 9, 10.
 भवन्मध्याम् I, 2, 18.
 भवस्य II, 5, 20.
 भवेत् I, 5, 20.
 भस्म I, 6, 36. II, 3, 37. 7,
 5.
 भस्मनि I, 5, 83.
 भाक्तिकाः II, 3, 16.
 भागम् III, 2, 2.
 भागः I, 2, 52.
 भागिनेयी II, 2, 64.
- भाजनानि III, 2, 8.
 भाष्टे II, 1, 21.
 भाति IV, 8, 2.
 भाद्रपद IV, 5, 24.
 भारतपत्ताय II, 3, 50.
 भार्याम् II, 2, 35. 68. IV, 1,
 13. 20. 21. 22.
 भार्या: I, 8, 2.
 भार्यादः II, 2, 75.
 भालुचिनः I, 1, 27.
 भावे II, 2, 46.
 भास I, 10, 28.
 भिम् I, 2, 17.
 भिक्षते I, 2, 57.
 भिक्षमाणेषु II, 3, 19.
 भिक्षाम् I, 2, 57. II, 10, 42.
 भिक्षाबलिपरिभ्रान्तः II, 10, 16.
 भिक्षामध्याम् I, 2, 17.
 भिक्षार्थी II, 10, 64.
 भिक्षितव्याम् I, 2, 57.
 भिक्षुः II, 10, 17.
 भिक्षुकः II, 10, 16.
 भिक्षेत् III, 7, 10.
 भिक्षेत् I, 2, 15. 57. II, 6, 24.
 भिद्यताम् I, 4, 7.
 भीत I, 10, 11.
 भीमम् II, 5, 20.
 भीमस्य II, 5, 20.
 भुक्तम् I, 11, 29. II, 5, 3.
 भक्तवद्धयः IV, 7, 9.

भुक्त्वा II, 2, 67. 7, 6.	भूमिकम्प 1, 11, 22.
भुङ्गे II, 7, 20. 26.	भूमिगतः I, 5, 57.
भुज्यते II, 7, 20.	भूमिगैः I, 5, 89.
भुज्यमानः II, 7, 20.	भूमिदेवान् II, 5, 26.
भुञ्जीत II, 3, 17. 27. 6, 17.	भूमैः I, 5, 58. 59. 6, 16.
7, 4. 10, 53.	भूमौ I, 5, 10. 6, 21.
भुनक्ति II, 3, 18.	भूम्यनृतम् II, 1, 41.
भुवः II, 5, 20. 10, 14. 32. 3.	भूम्यनृते I, 10, 35.
37.	भूयः II, 7, 4. IV, 1, 2. 2, 2.
भूः II, 5, 20. 10, 14. 32. 3.	8, 12.
37.	भूयांसम् II, 6, 8. III, 8, 16.
भूत II, 6, 17.	भूयासुः II, 5, 5.
भूतम् II, 7, 2.	भूयास्म I, 4, 7.
भूतयज्ञम् II, 6, 4.	भूर्भुवस्सुवः II, 5, 20. 7, 2.
भूतयज्ञः II, 6, 1.	4. 10, 27.
भूतरक्षणसंयुक्तम् I, 10, 3.	भूस्थितः IV, 8, 12.
भूतात्मा I, 5, 2. III, 1, 23.	भृत्यजनावशिष्टम् II, 3, 18.
भूताधिपतये III, 6, 12.	भृत्यातिथीनाम् II, 3, 18.
भूतानाम् I, 5, 46. II, 6, 25.	भृत्यानाम् II, 7, 21.
भूतानि I, 2, 57. 3, 61.	भेदम् II, 6, 11.
भूतिकर्माणि I, 3, 12.	भेदन I, 7, 6.
भूतेभ्यः II, 10, 50.	भेदान् II, 6, 30.
भूतेषु IV, 5, 32.	भेषजं IV, 6, 7.
भूत्यै III, 2, 4.	भेषजकरणं II, 1, 44.
भूत्वा I, 1, 12. 2, 57. II, 1,	भैक्षं I, 3, 10. 5, 48. II, 1,
52. 6, 36. IV, 2, 11.	3. 6, 17. 10, 54. III, 9,
भूमि IV, 7, 9.	16.
भूमिम् I, 4, 7. 5, 74.	भैक्षचर्या II, 1, 47. 10, 42.
भूमिः I, 4, 7. 6, 19. III, 10,	भैक्षचर्या II, 10, 45.
15.	भैक्षस्य I, 2, 57.

- भैश्वाहारः IV, 5, 27.
 भैषज्यार्थे II, 1, 25.
 भो I, 2, 27.
 भोजन II, 1, 52.
 भोजन I, 1, 19. II, 3, 60.
 भोजनाचमनयोः II, 3, 59.
 भोजने II, 3, 58. 7, 27. IV,
 2, 5.
 भोजनेषु I, 11, 27. IV, 1, 6.
 भोजयित्वा IV, 7, 9.
 भोजयेत् II, 7, 19. 8, 21.
 भोज्य I, 5, 55.
 भ्रातरः I, 5, 95.
 भ्रातुः I, 2, 45.
 भ्रातृपत्नीनां I, 2, 54.
 भ्रणधीं IV, 1, 23.
 भ्रूणहस्यायाः II, 1, 59. III,
 7, 3.
 भ्रूणहस्यायै IV, 1, 13. 19.
 भ्रूणहस्याचिधिः IV, 2, 6.
 भ्रूणहननं III, 5, 6. 6, 18.
 IV, 1, 29.
 भ्रूणहा I, 5, 79. 10, 12. II,
 1, 2. III, 7, 2. IV, 5, 31.

म
 मगधा: I, 1, 29.
 मज्जाति II, 1, 52.
 मठम् III, 1, 13.
 मणिधनुः II, 3, 33.
 मणिवन्धात् I, 4, 15. 5, 9.
 मण्डूक I, 10, 28.
 मता: I, 5, 94.
 मतिपूर्वम् II, 1, 6.
 मतिप्रवृत्ते IV, 2, 14.
 मत्त ि, 10, 11.
 मत्तः II, 10, 29.
 मत्ताम् I, 11, 9.
 मत्स्य II, 3, 23.
 मत्स्याः I, 5, 134.
 मद्य II, 2, 60.
 मधु I, 5, 140. II, 1, 35. 2
 60. III, 6, 5. IV, 1, 7.
 मधुसंयुतः III, 6, 4.
 मधुसूदनम् II, 5, 24.
 मधूदके I, 6, 47.
 मधूनि III, 10, 11.
 मध्यम् I, 5, 13.
 मध्यन्दिने IV, 5, 19.
 मध्यमम् II, 6, 28.
 मध्याह्ने III, 5, 3.
 मध्ये II, 3, 58.
 मध्युच्चः II, 8, 5.
 मनः I, 5, 2. 3. 7, 31. II,
 6, 8, 25. III, 1, 23. 3,
 4, 8, 16. 21. IV, 1, 5.
 मनसः I, 5, 46. III, 4, 4.
 मनसा I, 4, 17. 5. 88. II, 4
 7, 18. 5, 3. 7, 4. III, 4,
 4, 6, 6. 7, 11. IV, 1, 4.

मनसि I, 4, 3.	मन्यवे III, 4, 4.
मनस्समाधानार्थम् I, 2, 27.	मन्युम् I, 10, 12.
मनीषिणः I, 9, 15.	मन्युः I, 10, 12, III, 4, 4.
मनीषिभिः IV, 5, 18.	मन्युना III, 4, 4.
मनीषी II, 6, 30.	मन्येत् I, 4, 3. III, 6, 1, 7,
1. IV, 2, 12.
मनुः II, 2, 2. IV, 1, 14, 2,
16.	मम II, 5, 11.
मनुते II, 6, 33.	मया II, 3, 3, 10, 27. III,
6, 5, 7, 11.
मनुष्य II, 6, 17.	मयूर I, 5, 133.
मनुष्यकृतस्य IV, 3, 6.	मशोभुवः II, 5, 12.
मनुष्ययज्ञं II, 6, 5.	मरणात् II, 6, 15.
मनुष्ययज्ञः II, 6, 1.	मरणे I, 5, 110.
मनुष्यसंयुक्तं I, 6, 15.	मरिष्यसि I, 10, 32.
मनोगतान् IV, 5, 1.	मरुतः I, 6, 3. II, 1, 34.
IV, 2, 11.
मनोजाताः III, 6, 15	मर्तव्यं I, 2, 49.
मनोयुजिः III, 6, 15.	मशकरिः I, 5, 134.
मच्च I, 6, 50.	महः II, 5, 20. 10, 52. 33.
मच्चतः I, 5, 84.	महत् I, 5, 84.
मच्चमार्गप्रमाणं IV, 6, 9.	महतः II, 5, 20. IV, 7, 7.
मच्चवत् II, 4, 3.	महतां I, 6, 24. 46. III, 1, 14.
मच्चवतः II, 8, 6.	महत्वं II, 10, 10.
मच्चवता I, 7, 7.	महर्षी II, 5, 10.
मच्चविवर्जिते I, 5, 83.	महाकिल्बिषकारकाः I, 11, 21.
मच्चसंयोगेन II, 9, 12.	महाजञ्चे III, 9, 21.
मच्चाणां IV, 8, 18.	महाजञ्जुः III, 9, 21.
मच्चान् IV, 8, 17.	महादिवाकीर्त्यम् III, 10, 11.
मच्चासमवन्धान् II, 8, 6.	महादोषविनाशनाः IV, 3, 7.
मच्चः IV, 1, 17.	महानद्यां I, 6, 29.
मन्थति II, 1, 50.	
मन्यते IV, 8, 11.	

- महानाम्नशः III, 10, 11.
 महान्तं II, 5, 20.
 महापातकसंयुक्तम् III, 6, 8.
 महापितरः II, 5, 18.
 महाधैर्म् I, 5, 79.
 महावैराज्यम् III, 10, 11.
 महाव्याहृतिभिः II, 7, 5.
 महासत्राणि II, 6, 1.
 महासान्तपनम् IV, 5, 16.
 महासेनम् II, 5, 2.
 माहिमा II, 6, 32, 8, 4, 12,
 10, 8, 10.
 महिमानम् I, 10, 2.
 महिष I, 5, 132.
 महीयते IV, 8, 15, 16.
 महाम् I, 2, 52.
 मा I, 7, 31.
 मां I, 4, 8. II, 1, 15, 16,
 3, 18, 5, 11. III, 2, 6.
 मांस 1, 5, 140. II, 2, 60,
 3, 23. IV, 1, 7.
 मांसम् I, 11, 36. III, 3, 6,
 4, 2, 7, 8.
 मांसादीनि II, 7, 7.
 मागध I, 8, 8.
 मागधः I, 9, 6.
 माघ्याम् I, 5, 143.
 मातरम् I, 2, 57, 4, 7. II,
 2, 16, 43.
 माता I, 4, 7. II, 2, 47.
- मातापितृभ्याम् II, 2, 20, 23.
 मातापितृविहीनः II, 2, 28.
 मातापित्रोः I, 5, 105, 109. II,
 1, 24, 2, 26, 7, 21. III, 6, 7.
 मातामहान् II, 5, 28.
 मातामहीः II, 5, 28.
 मातुः I, 5, 106. II, 2, 44,
 5, 28. IV, 8, 2.
 मातुःपितामहीः II, 5, 28.
 मातुःप्रपितामहान् II, 5, 28.
 मातुल I, 1, 19. II, 3, 56.
 मातुलपितृभ्यसा II, 2, 64.
 मातुलश्वशुरौ II, 3, 57.
 मतुलानां I, 2, 46.
 मातुलानी II, 2, 64.
 मातृवत् II, 1, 38.
 मातृः II, 5, 28.
 माधवम् II, 5, 24.
 माध्यन्दिने III, 9, 20.
 मानसात् I, 11, 38.
 मानसे I, 11, 39.
 मानस्तोकीयम् III, 2, 6.
 मानुष्यहीनेभ्यः I, 10, 36.
 मारुताकौ I, 1, 15.
 मारुताशनः IV, 5, 30.
 मारुतेन I, 5, 54.
 मार्जनम् IV, 2, 5, 6, 4.
 मार्जयते 2, 5, 12.
 मार्जायेत्वा II, 5, 12, 10, 32.
 मार्जालीय 1, 6, 31.

- मालां** II, 3, 30.
माल्य I, 2, 25. II, 3, 51.
माल्यैः II, 8, 7.
मासं III, 7, 7.
 9, 17. IV, 5, 19.
मासात् IV, 1, 29.
मासान् II, 1, 48. III, 9, 17.
मासि I, 5, 76. II, 2, 57.
मासेन IV, 5, 20. 27.
मासेभ्यः II, 1, 47.
मासौ III, 9, 17.
मितभोजिनः II, 1, 41.
मित्रः II, 4, 11. 23. 5, 18.
मित्रस्य II, 4, 11.
मिथः I, 11, 6. II, 1, 49.
मिथ्या I, 1, .3. II, 1, 50.
 III, 10, 3.
मिन्दा II, 1, 38.
मीर्मांसन्ते I, 4, 10
मीर्मांसित्वा I, 5, 63.
मुक्तम् II, 8, 14.
मुक्तः IV, 8, 11.
मुक्तशिखः I, 5, 15.
मुखे II, 8, 12.
मुखेन III, 3, 12.
मुखेनादायिनः III, 3, 9. 12.
मुच्य II, 9, 4.
मुच्यते II, 1, 59. III, 7, 3.
 IV, 5, 24. 26. 31. 6, 3.
 5. 8. 7, 7. 8, 8. 15.
- मुच्यन्ते** I, 10, 30. IV, 2, 6.
मुच्येत् II, 1, 16.
मुनिः II, 10, 30. 63.
मुनिभिः II, 10, 57.
मुनिमुख्यैः I, 4, 16.
मुनेः II, 7, 22. 10, 53.
मुसलम् II, 1, 15. 16.
मुहुर्मुहुः II, 2, 74. III, 2, 2.
मुहूर्तम् I, 2, 31.
मुहूर्तैः II, 10, 22.
मुद्यात् II, 2, 19
मूत्र I, 4, 5. 5, 42. 6, 11. 28.
 32. 34. 37. III, 8, 20.
 IV, 6, 7.
मूत्रपुरीषयोः II, 1, 20.
मूत्रपुरीषे I, 4, 18. 7, 30.
मूत्रवत् I, 5, 73.
मूत्रे I, 5, 69.
मूर्खः I, 5, 65. 66.
मूर्खाः I, 1, 12.
मूर्खैः I, 5, 83.
मूर्ध I, 2, 16.
मूल I, 5, 67. II, 7, 7. III,
 2, 3. 3, 8.
मूलं II, 10, 60. 68.
मूलफलशाकेभ्यः II, 6, 5.
मूलफलाशी II, 6, 17.
मूलभक्षता III, 10, 12.
मृगः I, 1, 11
मृगत्रहणे I, 5, 49.

मृगपश्चिमि: III, 3, 21.
 मृगार IV, 7, 5.
 मृगरेषि: IV, 6, 2.
 मृगै: III, 2, 6, 3, 23.
 मृणमयानां I, 6, 33.
 मृत् I, 6, 36.
 मृतप्रजाम् II, 2, 59.
 मृतस्य II, 2, 17.
 मृत्पिण्डं II, 5, 1.
 मृत्पिण्डान् II, 3, 7.
 मृत्युवे I, 2, 52.
 मृत्युः I, 2, 57. II, 6, 8.
 मृत्युञ्जयं II, 5, 25.
 मृत्यु: II, 3, 18.
 मृत्युलाङ्गलम् IV, 3, 7.
 मृत्यौ I, 2, 57.
 मृदा I, 5, 36. 69. 6, 11.
 मृषा I, 10, 34. 35.
 मे II, 1, 38. 4, 9. 5, 3. 30.
 7, 12. III, 4, 5. 6. 7. 8.
 9. 10. 8, 16. IV, 7, 7.
 मेखलाः I, 2, 14.
 मेडितः III, 7, 11.
 मेधा II, 6, 8.
 मेधायै III, 9, 5.
 मेधावी III, 6, 16.
 मेध्यम् I, 5, 48. 76. 6, 18.
 मेध्यः I, 4, 20. 5, 49.
 मेध्यानि III, 10, 12
 मैत्रीभिः II, 10, 62.

मैत्रीभ्यां II, 4, 11.
 मैथुनस्य I, 10, 41.
 मोग्नि III, 7, 11.
 मोघम् II, 2, 36. 7, 16.
 मोदते II, 9, 5. IV, 8, 12.
 मोह I, 1, 5
 मोहात् II, 3, 18.
 मोहान् II, 3, 21.
 मौखिक्यनात् I, 2, 7.
 मौज्जी I, 2, 14.
 मौद्रल्यः II, 2, 61.
 मौन II, 10, 55. 58.
 मौने III, 3, 16.
 मौनयुक्तन् II, 10, 57.
 मौनवती IV, 7, 6.
 मौने II, 10, 57.
 म्रियेत् II, 1, 22. IV, 1, 18.

य

य II, 2, 21. 5, 5. 6, 10. III,
 8, 36.
 यः I, 1, 25. इत्यादि.
 यश्यमाण II, 3, 19.
 यच्छेत् II, 7, 2.
 यजते III, 10, 8. 9.
 यजन I, 10, 2. 4.
 यजने I, 10, 3. III, 1, 14.
 यजमानलोके III, 7, 11.
 यजमानस्य I, 7, 23.
 यजुः IV, 5, 1. 29.

यजुर्भ्यः III, 9, 5.	यथाक्रमं I, 2, 12. II, 2, 10.
यजुर्वेदं II, 5, 27. IV, 3, 3.	यथातथं III, 7, 11.
यजुषः III, 9, 8.	यथादृष्टं I, 10, 29.
यज्ञापि II, 8, 4. 5. 12. 10, 66.	यथाबन्धं I, 10, 20.
यजेत् I, 1, 30. II, 1, 4. 3, 5.	यथाबालं I, 5, 140.
यज्ञं II, 6, 36.	यथाविधानं II, 8, 19.
यज्ञक्रतवः III, 1, 17.	यथाविधि II, 6, 18. 7, 20.
यज्ञस्य I, 7, 15. III, 9, 20.	यथाशक्ति II, 3, 11. 19.
यज्ञाङ्गानि I, 7, 8.	यथाश्रुतं I, 10, 29.
यज्ञाङ्गेन I, 7, 7.	यथासूत्रं III, 1, 10.
यज्ञाङ्गेभ्यः I, 7, 11.	यथास्थानं I, 5, 58.
यज्ञानां III, 1, 14.	यथो III, 2, 1.
यज्ञिया II, 10, 26.	यदा I, 5, 87. II, 1, 27. III, 8, 11. 12. 13.
यज्ञे I, 5, 44.	यदि I, 5, 10. इत्यादि.
यज्ञेन II, 6, 35. 9, 7.	यदृच्छ्या II, 10, 52.
यज्ञोपवीतिं I, 5, 5.	यन्त्रस्थः IV, 5, 5.
यज्ञोपवीतानि I, 5, 110.	यन्त्राणि IV, 5, 3. 7, 3.
यत् I, 1, 12. इत्यादि.	यन्त्राद्यैः IV, 5, 2.
यतः II, 2, 34. 3, 49.	यन्त्रैः IV, 7, 1. 4.
यतमानाः II, 2, 48.	यमं II, 5, 25.
यतात्मनः IV, 5, 14.	यमः II, 5, 19.
यति III, 5, 5. 6. 7.	यमदेवतः II, 1, 31.
यतिचान्द्रायणं IV, 5, 19.	यमराजं II, 5, 25.
यत्तः I, 4, 15.	यमसादने II, 2, 35.
यत्त्वान् II, 9, 11.	यमस्य II, 2, 34.
यत्त्वात् I, 10, 31.	यमादीन् IV, 8, 3.
यत्र I, 2, 49. इत्यादि.	यमाय II, 8, 7.
यथा I, 1, 11. इत्यादि.	यवः III, 6, 8.
यथाकर्माभ्यासः II, 1, 48.	यवमध्यं III, 8, 33.

- यवस II, 3, 51.
 यवाः III, 6, 5. 6. 7. 8. 9.
 10.
 यवाग्: III, 7, 10.
 यवाचामेन IV, 5, 25.
 यवानं III, 6, 20.
 यवीयसां I, 2, 16.
 यशः I, 5, 84.
 यशस्य III, 8, 38.
 यष्ट्यः II, 10, 12. 32.
 यष्टि III, 1, 8
 यस्मिन् III, 1, 14.
 यस्य IV, 8, 8.
 यस्यां II, 2, 63. 5, 5.
 यस्यै IV, 1, 18.
 या I, 2, 56. इत्यादि
 यां I, 2, 51. 53. 56. 10, 52.
 II, 2, 24.
 या: IV, 7, 5. 8, 13.
 याचतः II, 2, 80.
 याचते IV, 1, 14.
 याचितः II, 5, 3.
 याच्छ्रान्तां I, 2, 17.
 याजकः II, 1, 39.
 याजन I, 10, 2. II, 1, 62.
 2, 69. III, 1, 16.
 याजनं I, 10, 3. III, 6, 9.
 याजयति I, 11, 31. III,
 10, 3
 याजयित्वा II, 3, 8.
- याजयेत् I, 8, 14.
 याज्ञवल्क्यं II, 5, 27.
 याज्ञिकस्य I, 2, 16.
 यातयति II, 4, 11.
 याति III, 1, 3.
 यातुधानाः II, 8, 15.
 यादृशं I, 5, 87.
 यान् II, 8, 16. IV, 8, 17.
 यान् II, 1, 64.
 यानं I, 5, 54.
 यानि I, 1, 18. 5, 84. III,
 9, 10.
 यानैः I, 5, 84.
 यान्ति I, 5, 82. 84. 86. II,
 1, 39. IV, 8, 13.
 याप्येन III, 10, 2.
 यामि II, 4, 9.
 यायावर III, 1, 1. 12. IV,
 5, 27.
 यायावरत्वं III, 1, 3.
 यायावराणां II, 7, 1. 10, 3.
 4.
 यावक II, 10, 56.
 यावकं III, 7, 10. IV, 6, 5.
 यावकः IV, 5, 23.
 यावकभक्षः III, 9, 17.
 यावत् I, 1, 28. 2, 7. 24. 43.
 4, 12. 14. II, 1, 66.
 यावता III, 9, 7. IV, 7, 3.
 यावन्तं II, 6, 8.

- यावन्मात्रं II, 10, 59.
 यासु I, 5, 57.
 युक्तं I, 2, 32. II, 1, 44. IV,
 1, 2, 7, 8, 9, 10, 2, 2
 युक्तः I, 11, 17. II, 9, 8, 10,
 57. III, 3, 20. IV, 1, 25.
 27, 37.
 युक्तानां IV, 3, 1, 4, 1.
 युञ्जयात् I, 6, 15.
 युध्येत I, 10, 11.
 युवतीनां I, 2, 34.
 यूपं I, 5, 52, 122.
 यूष I, 5, 140.
 ये I, 5, 51. इत्यादि.
 येन II, 1, 26. 6, 33. III, 1,
 14. IV, 2, 6. 17. 6, 6 9, 7, 4.
 येषां I, 1, 6.
 यैः IV, 5, 1.
 योगः IV, 1, 27.
 योगमूलाः IV, 1, 27.
 योगेन IV, 1, 27.
 योग्यः IV, 7, 10.
 योजयेत् II, 4, 15. 7, 13.
 योनि II, 8, 6.
 योनियोनौ II, 6, 33.
 यौनात् II, 1, 62.
 यौवने I, 5, 87. II, 2, 46.
 IV, 7, 8.
 र
 रक्षः I, 11, 37.
 रक्षति II, 2, 46.
 रक्षथ II, 2, 36.
 रक्षान्ति II, 2, 35.
 रक्षां III, 6, 11.
 रक्षत् I, 10, 1.
 रक्षोद्धानि II, 8, 5.
 रक्षोद्वेषतः II, 1, 31.
 रक्षोहणः III, 6, 13.
 रक्ष्यतमा: II, 2, 55.
 रङ्गावतरे II, 2, 56.
 रङ्गोपज्ञावनं II, 1, 44.
 रजः II, 2, 57. 3, 54. 6, 36.
 III, 4, 4. IV, 8, 7.
 रजत I, 5, 27.
 रजसः III, 4, 4.
 रजसा III, 4, 4.
 रजसि IV, 1, 20.
 रजस्वलां IV, 1, 12.
 रातिसंसर्गे I, 5, 49.
 रथ II, 3, 54.
 रथकारः I, 9, 5.
 रथकारेषु I, 3, 9.
 रभसः I, 5, 86.
 रच्या III, 7, 11.
 रचि IV, , 3.
 रचौ IV, 5, 31.
 रसान्विताः I, 5, 57.
 रहस्यवित् II, 8, 3.
 राक्षस I, 7, 6.
 राक्षसः I, 11, 8.

- राजकिल्विषं III, 6, 8.
 राजगामि I, 10, 32.
 राजन् II, 1, 16.
 राजनरौहिणे III, 10, 11.
 राजन्य I, 3, 9, 10, 36.
 राजन्यं I, 2, 9.
 राजन्यः I, 2, 18. II, 7, 10.
 राजन्यस्त्व 1, 8, 3. II, 1, 8.
 राजर्णीन् II, 5, 27.
 राजा I, 5, 100, 101, 102,
 10, 1, 16, 30. II, 1, 16,
 4, 15.
 राजानं I, 10, 30. II, 1, 15,
 16.
 राजीवा: I, 5, 134.
 राजोपसेवया I, 5, 84.
 राज्ञः I, 10, 21.
 राज्ञे II, 3, 50.
 रात्रयः I, 5, 117.
 रात्रि I, 2, 5, 53, 10, 32,
 II, 4, 9, 10, 20.
 रात्रिकृतात् II, 4, 21.
 रात्रौ IV, 5, 6, 30.
 रात्र्या II, 4, 19.
 रात्र्युपवासः II, 4, 16.
 राहु II, 5, 23.
 रिक्थं I, 10, 16.
 रिक्थभाजः II, 2, 51.
 रुक्मकुण्डले II, 3, 28.
 रुदित I, 11, 23.
 रुद्रं II, 5, 20.
 रुद्रः II, 5, 16, 7, 9.
 रुद्रपार्षदान् II, 5, 20.
 रुद्रपार्षदीः II, 5, 20.
 रुद्रस्य II, 5, 20.
 रुद्रा IV, 6, 1.
 रुद्राः III, 10, 11. IV, 3, 7.
 रुद्रात् II, 5, 17, 20.
 रुद्राय III, 6, 12.
 रुद्रैकादशिकां IV, 6, 4.
 रुर I, 2, 15.
 रुक्षाः II, 3, 40.
 रुपं I, 10, 14. II, 2, 4.
 रेणवः I, 5, 50.
 रेतः I, 11, 31. II, 1, 28,
 III, 7, 2, 4. IV, 2, 13,
 6, 7.
 रेतःप्रभृत्युत्सर्गः I, 6, 32.
 रेतःप्रभृत्युपहतानां I, 4, 5, 6,
 11, 28, 34, 37.
 रेतसः I, 5, 73.
 रेतस्यामिः II, 1, 28.
 रेतोद्याः II, 2, 35.
 रेतोवसिकाः III, 3, 4, 6.
 रोचते I, 2, 58.
 रोदेत् I, 7, 30.
 रोम II, 3, 37.
 रोमशां II, 1, 57.
 रोरुयमाणः I, 5, 86.
 रोहित I, 4, 5.

रोहितः I, 5, 134.
रौद्र I, 7, 6.
रौद्रीं III, 8, 9.

- ल**
- लक्षणं** III, 9, 4. IV, 1, 27.
लक्ष्यते I, 5, 59. 30.
लघु III, 6, 14.
लघुषु III, 10, 17. IV, 1, 2, 2, 2.
लघूनि III, 10, 17. IV, 1, 1, 2, 1.
लज्जिता IV, 6, 6.
लता III, 2, 15. 3, 5.
लभते III, 9, 16.
लभेन् II, 2, 44.
लम्बोदरं II, 5, 21.
ललाट I, 2, 16.
ललादे I, 10, 18.
लवण IV, 1, 7.
लवणं II, 1, 35.
लवणानि II, 2, 60.
लवणाभिः I, 5, 14.
लवणोद्धतः II, 1, 56.
लाजाहृतिं I, 11, 4.
लिङ्गं II, 1, 14.
लिप्यते II, 6, 32. 10, 8.
लिप्सेत I, 3, 9. II, 10, 42.
लोकं II, 2, 48. 4, 23. 9, 8.
III, 9, 12. 13. 14.
- लोकः** I, 5, 12. II, 6, 8.
लोकसङ्घणार्थं I, 5, 94. 10,
29
- लोकान्** II, 9, 6.
लोके II, 8, 1.
लोकेषु IV, 8, 4.
लोपः II, 10, 59.
लोभ I, 1, 5. II, 3, 21.
लोभमोहताः I, 11, 21.
लोभ I, 3, 7. II, 1, 70. 10,
11. III, 1, 8. 21. 7, 6.
8, 2.
लोष्टं I, 5, 68.
लोहशयने II, 1, 12.
लोहाश्मकरणवर्जं III, 3, 10.
लोहित I, 6, 11. 28. 32. 34.
37.
लोहितवाससः I, 6, 9.
लोहितस्य II, 1, 7.
लोहितोष्णीषाः I, 6, 9.
- व**
- वंशे** II, 9, 3.
वंश्यान् IV, 8, 6.
वः I, 6, 3. II, 2, 36.
वक्तन् I, 1, 12.
वक्तुण्डं II, 5, 21.
वक्ष्यामः IV, 1, 2, 1, 3,
1, 4, 1.

- वक्ष्यामि IV, 2, 6.
 वज्ञान् I, 1, 30.
 वचः I, 2, 51.
 वचनं II, 10, 60. IV, 6, 8.
 वचनात् I, 5, 44.
 वत्सः I, 5, 49.
 वत्सतन्तीं II, 3, 36.
 वदति I, 4, 25. 5, 90.
 वदन् I, 10, 34. 35.
 वदन्तः II, 6, 28.
 वदन्ति I, 1, 12. 11, 31. II,
 1, 6. IV, 5, 16.
 वदेत् I, 7, 30.
 वधः I, 10, 19. 27. II, 2, 56.
 वधात् I, 10, 24.
 वधे I, 10, 28.
 वनप्रतिष्ठः III, 3, 19.
 वनवासं III, 3, 22.
 वनस्थेभ्यः IV, 5, 27.
 वनस्पतयः IV, 3, 5.
 वने II, 6, 17.
 वन्याभिः III, 2, 15.
 वपन् II, 1, 19.
 वपनं I, 5, 76.
 वपेत् I, 2, 49.
 वयं II, 5, 5.
 वयः I, 1, 16.
 वयसां II, 8, 9. 10.
 वयसि I, 5, 87.
 वर् II, 2, 4. III, 7, 11.

 वरदं II, 5, 21.
 वरया II, 1, 3.
 वर्त्तिवज्जौ II, 3, 57.
 वराह I, 5, 132.
 वरुण I, 4, 8. II, 4, 9.
 वरुणं I, 4, 8. II, 5, 3. 20.
 वरुणः II, 4, 20. 5, 3. 19.
 वरुणाय II, 5, 9.
 वरेण्यं II, 10. 14.
 वर्जनं II, 10, 41.
 वर्जनित्वा I, 5, 50. III, 5, 6.
 वर्जयेत् I, 5, 75. 11. 40. II,
 2, 60. 78. 3, 25. 29.
 वर्ण I, 5, 57.
 वर्ण II, 1, 42.
 वर्णधर्मः III, 10, 1.
 वर्णसङ्करात् I, 9, 15.
 वर्णा I, 8, 1. 10, 36. II, 3, 4.
 वर्णानां II, 2, 9. 55. 71.
 वर्णानुपूर्व्येण I, 2, 11. 8, 2.
 वर्णेषु I, 2, 18.
 वर्तनात् III, 2, 7.
 वर्तमानः III, 2, 4.
 वर्तमानानां III, 1, 1.
 वर्तयति III, 2, 9. 11. 15.
 वर्तयेत् II, 1, 21.
 वर्तेत् I, 10, 8.
 वर्धते II, 6, 32. 10. 8.
 वर्धयेत् I, 2, 17.
 वर्मी I, 5, 134.

वर्ष I, 11, 24.	वाचंयमः II, 10, 31.
वर्षवर्ज I, 11, 25.	वाचः II, 3, 40.
वर्षाकाले I, 11, 25.	वाचा I, 5, 56. II, 4, 18. 5, 3. 7, 5. III, 6, 6, 7, 11. IV, 1, 4.
वर्षाणां I, 2, 8.	वाच्यः I, 1, 13.
वर्षाणि I, 2, 1. IV, 1, 13. 15. 19.	वाजसनेयिनं II, 5, 27.
वर्षासु II, 6, 22.	वाणिजकान् I, 5, 80.
वर्षे II, 2, 59. IV, 1, 15.	वाणिज्य I, 10, 4.
वर्षैः II, 1, 41. 42.	वात् I, 11, 23.
वल्कलवत् I, 6, 13.	वातोद्धूतः I, 5, 50.
वल्ली III, 2, 15. 3, 5.	वादित्र I, 2, 25. 11, 23.
वशा II, 2, 63.	वानप्रस्थः II, 6, 14. 16.
वसाति I, 2, 53. III, 4, 6.	वानप्रस्थस्य II, 10, 7. III, 3, 1.
वसन् II, 3, 53.	वानस्पत्ये I, 5, 25.
वसन्तः I, 2, 11.	वान्या III, 1, 6. 2, 15.
वसन्ते II, 2, 76.	वापनं III, 1, 21.
वसवः II, 5, 19.	वापयित्वा II, 10, 11. III, 1, 8. 7, 6. 8, 2.
वसानः III, 8, 4.	वापयेत् IV, 5, 3.
वसानि I, 2, 54.	वापीषु I, 5, 55.
वसिष्ठं II, 5, 27.	वाप्सुः II, 2, 36.
वसून् II, 5, 16.	वामतः II, 8, 23.
वस्त्रं I, 5, 53.	वामनं II, 5, 24.
वहन्तीः II, 3, 3. 5, 30.	वायस् I, 6, 46.
वा I, 3, 9.	वायसप्रभृत्युपहतानं I, 4, 4.
वाक् I, 4, 25. II, 6, 8. 25. III, 8, 16.	वायुं II, 5, 20. IV, 8, 3.
वायतः I, 3, 11. II, 7, 6. 21.	वायुः II, 5, 17. 8, 12. III, 2, 6. IV, 1, 26.
वाचं II, 6, 34. 7, 2. 4. 10, 65.	

वायुभक्षः IV, 5, 6, 8, 9, 10.	विक्रेयं II, 1, 55.
वायुभक्षणं IV, 5, 7.	विल्याप्य IV, 1, 22.
वायुभक्षाः III, 3, 9, 14.	विगतमत्सराः I, 1, 5.
वायोः IV, 1, 26.	विग्रहं IV, 7, 3.
वारणवर्जाः I, 5, 133.	विघसं II, 7, 21.
वारणा: I, 5, 133.	विघ्नं II, 5, 21
वारुणः III, 6, 4.	विघ्नपार्षदान् II, 5, 21.
वारुणी II, 1, 20. III, 8, 9.	विघ्नपार्षदी: II, 5, 21,
वारुणीभिः II, 4, 2. 10, 32.
62. IV, 2, 9, 13.	विचक्षणः I, 10, 31.
वारुणीभ्यां II, 4, 9.	विजानीयात् III, 4, 8.
वारुण्यै II, 5, 9.	विज्ञाता II, 2, 25.
वार्धुषिः I, 5, 79.	विज्ञाय I, 5, 47, 11, 2.
वार्धुषिकः I, 5, 79.	विज्ञायते I, 4, 14, 11, 17, 18.
वार्धुषिकान् I, 5, 80.	37. II, 1, 32. 4, 24, 8,
10, 9, 7, 10, 15, 19,
28, 46, 49, 59, 66. III,
7, 16. IV, 2, 11, 17.
वार्धुषिणस I, 5, 133.	विज्ञेय IV, 5, 9.
वार्धिकात् I, 11, 24.	विद् II, 3, 11.
वासः II, 1, 47, 3, 59, 5, 8.
12, 10, 32, 39. III, 8, 4.
10, 15.	विद्सु I, 10, 4.
वाससा III, 2, 4, 5, 2.	विततं IV, 2, 17.
वाससां I, 6, 4. II, 3, 54.	वित्तस्य II, 6, 8.
वासांसे I, 6, 5, 10. II, 5,
12.	विदित्वा II, 6, 32, 10, 8.
वासोभिः I, 6, 4.	विद्यते I, 1, 10. II, 1, 50.
2, 42, 63, 5, 8. III, 2,
14, 8, 24.
वासोवत् I, 6, 12.	विद्यन्ते III, 2, 9, 11, 12.
वास्तोष्पतीयं III, 1, 10.	विद्या I, 2, 49.
विकल्पः I, 5, 25.	विद्यां I, 11, 40. II, 5, 26, 6,
36. III, 6, 20.
विकल्पी I, 1, 8.	
विक्रीणीते II, 1, 53, 54.	

- विद्यात् II, 2, 14.
 विद्याधिपति III, 5, 20.
 विद्यानां I, 11, 19.
 विद्यावतं II, 8, 12.
 विद्युत् I, 11, 24.
 विद्रांसे I, 2, 57.
 विद्रांसः IV, 3, 6.
 विद्वान् I, 2, 58. II, 3, 56.
 57. 6, 8, 10, 21.
 विधानं II, 7, 25. IV, 6, 9.
 विधावन्ति I, 1, 28.
 विधि IV, 8, 16.
 विधिना I, 3, 13. III, 2, 2.
 IV, 1, 3, 18. 2, 3, 6, 12.
 6, 6, 8, 11.
 विधिवत् II, 2, 1. IV, 1, 17.
 विधीयते I, 5, 93. 11, 20.
 21. II, 7, 21.
 विधुरः II, 10, 4.
 विना I, 4, 2. IV, 7, 1.
 विनायकं II, 5, 21.
 विनाशानां I, 6, 41.
 विनिवैर्तन्ते III, 1, 16.
 विन्दते II, 2, 15. 7, 16.
 विन्देत् II, 2, 27.
 विन्देत् I, 2, 57. IV, 1, 14.
 विपक्षेन II, 1, 21.
 विपरीतं I, 5, 6, 24. 7, 3. III,
 8, 33.
 विपर्यये I, 8, 12.
 विपाप्मा III, 8, 16.
 विप्र III, 3, 20. IV, 5, 5.
 विप्रः I, 5; 18. 126. 11, 32.
 II, 2, 67. IV, 5, 18. 6,
 10. 7, 1, 10. 8, 2.
 विप्रतिपत्तिः I, 1, 17.
 विप्रमुच्यते I, 1, 3 .
 विप्रविशौ II, 2, 71.
 विप्रबज्जत II, 1, 49.
 विप्रस्थ I, 4, 2.
 विप्रा I, 1, 8. II, 4, 15.
 विप्रादि IV, 8, 4.
 विप्रान् I, 5, 80.
 विभज्जदायान् I, 5, 96.
 विभज्जेन् II, 2, 7, 10.
 विभ्रमेण I, 5, 87.
 विमुक्तः II, 9, 4.
 विमुच्यते IV, 7, 8.
 विमोक्षः IV, 8, 10.
 वियन्ति II, 6, 13.
 विरजः III, 9, 15.
 विरज्जा: III, 8, 16. IV, 3, 7.
 विरमेत् III, 9, 5. 6.
 विलाप्य II, 10, 18. III, 1,
 10.
 विलोकयन् I, 5, 15.
 विवत्सान्यवत्सयोः I, 5, 136.
 विवर्जिताः I, 1, 5.
 विवर्णाभिः I, 5, 14.
 विवहमानाः II, 1, 49.

- विवाहः I, 11, 17.
 विवाहा: I, 11, 1.
 विविधिकरा: I, 5, 133.
 विश II, 7, 9.
 विशाखं II, 5, 12.
 विशिष्यते I, 4, 2, 5, 63. II,
 4, 3, 7, 14. IV, 1, 30.
 विशुद्धात्मा IV, 7, 4.
 विशुद्धयति I, 5, 126.
 विशुद्धयते IV, 2, 14.
 विशेषतः II, 7, 19. IV, 3, 1.
 4, 1.
 विश्वं IV, 8, 4.
 विश्वतः III, 7, 11. 14.
 विश्वभुक् II, 7, 10
 विश्वेदेवा: II, 5, 18.
 विश्वेदेवान् II, 5, 20.
 विश्वेभ्यः III, 1, 15. 9, 5.
 विर्बं I, 5, 102. II, 3, 18.
 विषमं I, 5, 63.
 विषयात् I, 10, 18.
 विष्णुं II, 5, 24.
 विष्णुः II, 5, 18.
 विष्णुपार्षदान् II, 5, 24.
 विष्णुपार्षदीः II, 5, 24.
 विसंस्थिते I, 7, 18.
 विसन्नाह I, 10, 11.
 विसरणी I, 1, 28.
 विसृजेत् II, 7, 4.
 विस्तरः II, 8, 22.
 विस्तरे II, 8, 21.
 विस्त्रस्य I, 5, 74.
 विहरन्तः II, 1, 41.
 विहारः I, 7, 1.
 विहारात् I, 7, 12.
 विहितं II, 4, 3.
 विहितः I, 4, 16. II, 3.
 16.
 विहिता III, 3, 15.
 वीरं II, 5, 21.
 वीरासन II, 9, 55.
 वीरासनानां II, 10, 58.
 वीवधं III, 1, 8. 2, 6.
 वीवधेन III, 2, 6.
 वृक् III, 3, 6.
 वृकलानां I, 6, 12.
 वृक्ष III, 2, 15.
 वृक्षः II, 10, 68.
 वृक्षमूलिकः II, 10, 67.
 वृक्षस्य I, 2, 16.
 वृक्षाः I, 5, 51.
 वृक्षाणां III, 3, 5.
 वृोजनं IV, 5, 23.
 वृण्यात् I, 10, 7.
 वृत्तान्तात् III, 9, 6.
 वृत्तिः III, 3, 21. 22.
 वृत्तिः I, 3, 8. III, 1, 2, 6.
 2, 16. 3, 23.
 वृत्तिक्षणं II, 3, 19.
 वृत्तिभिः III, 1, 1, 2, 13.

वृत्ते III, 2, 7.	वेदस्य I, 5, 82. IV, 5, 29.
वृत्त्या I, 2, 7. III, 1, 3.	वेदस्वीकरणशाक्ति: I, 11, 19.
वृद्ध I, 10, 11.	वेदाः I, 2, 57.
वृद्धत्वात् III, 2, 13.	वेदाष्टयः III, 10, 11.
वृद्धत्वे IV, 7, 8.	वेदादिः III, 9, 5.
वृद्धाय I, 3, 50.	वेदानां I, 10, 2.
वृद्धि I, 5, 79.	वेदान्ताः III, 10, 11.
वृद्धयै I, 10, 3. 4.	वेदितव्यं II, 1, 49.
वृषपर्वणः II, 2, 79.	वेदेषु I, 2, 7. III, 5, 8.
वृषलाश्वर्जी II, 2, 1.	वेद्यं II, 10, 35.
वृषलीपतिः II, 3, 52.	वेष्यति III, 2, 4.
वृषाकपौ I, 6, 9.	वेष्यामि III, 2, 4.
वेणु I, 6, 42.	वेष्टितशिराः I, 5, 15.
वेत्ता II, 2, 36.	वै I, 2, 50. इत्यादि.
वेत्थं III, 7, 11.	वैखानसः 2, 6, 17.
वेद III, 9, 7.	वैखानसशास्त्रसमुदाचारः II, 6
वेदः I, 1, 6. 5, 85. II, 9, 7.	16.
	वैखानसाः III, 3, 17.
वेदखडगधरा: I, 1, 14.	वैखानसानां III, 3, 15.
वेदपारगेभ्यः II, 3, 19.	वैण I, 8, 8.
वेदब्रह्मचर्ये I, 2, 1.	वैणः I, 8, 10. 9, 12.
वेदयन्ते I, 2, 51.	वैणवं II, 3, 27.
वेदविकर्यं I, 5, 52.	वैणवदण्डं I, 3, 3.
वेदविक्रयिणं I, 5, 122	वैणवानां I, 5, 30.
वेदविदः I, 4, 1.	वैतुषिकाः III, 3, 3. 7.
वेदविनाशीनी I, 5, 85.	वैदिकानि II, 6, 28.
वेदसंन्यासिकः II, 10, 67.	वैदेहक I, 8, 8.
वेदसंहिता III, 9, 12.	वैदेहकः I, 9, 7.
वेदसंहिता III, 9, 10. 13.	वैदेहक्योः I, 9, 10.
	वैदेहकात् I, 9, 12.

- वैरानिर्यातनार्थे I, 10, 21.
 वैवस्वतं II, 5, 25.
 वैवस्वतपार्वदान् II, 5, 25.
 वैवस्वतपार्षदीः II, 5, 25.
 वैश्य I, 3, 9, 8, 1.
 वैश्य I, 2, 10
 वैश्यः I, 2, 18, 5, 18, 77.
 II, 1, 20. III, 7, 10.
 वैश्यवृत्तिः II, 2, 72.
 वैश्यशूद्राः I, 11, 14.
 वैश्यशूद्राणां I, 11, 13.
 वैश्यस्य I, 8, 4. II, 1, 9.
 वैश्यात् I, 4, 9, 9, 5, 7.
 वैश्यादिषु II, 2, 51.
 वैश्यायां I, 9, 2, 4, 6.
 वैश्ये I, 10, 22.
 वैश्वजितेषु II, 3, 19.
 वैश्वदेवं II, 3, 11.
 वैश्वदेवीं III, 8, 9.
 वैश्वदेवे II, 10, 42.
 वैश्वानरं I, 1, 31. II, 10,
 23.
 वैश्वानराय III, 7, 11.
 वैश्वानरीं I, 1, 34.
 वैश्वानर्यः IV, 7, 5.
 वैश्वनर्या III, 1, 9. IV, 6, 2.
 व्यङ्गारे II, 6, 24.
 व्यञ्जनैः III, 8, 10.
 व्यतिक्रमे II, 2, 49.
 व्यतिक्रमेषु IV, 1, 5.
 ,
- व्यभजत् II, 2, 2.
 व्याभिचारवन्तः I, 11, 37.
 व्यवहरणं II, 1, 41.
 व्यवहारः I, 1, 20.
 व्यवहारप्राप्णात् II, 2, 37.
 व्यसनि II, 2, 39.
 व्यस्तया II, 10, 14.
 व्यस्ताः IV, 4, 7.
 व्याख्यातः I, 10, 23, 27. II,
 2, 66.
 व्याख्यातानि I, 5, 121.
 व्याख्यास्यामः I, 1, 2, 18, 5,
 34. II, 4, 1, 7, 1, 10, 1.
 III, 5, 1, 8, 1, 9, 1.
 व्याघ्र III, 3, 6.
 व्याघ्रे III, 7, 11.
 व्याधितयोः II, 2, 17.
 व्याधितादीन् II, 2, 39.
 व्याधितान् II, 7, 19.
 व्याधीर्यीत् II, 1, 25.
 व्यान III, 8, 16.
 व्यानः II, 10, 46.
 व्यानाय III, 8, 10.
 व्यासं II, 5, 27.
 व्याहरणं III, 9, 5, 6.
 व्याहृतयः II, 5, 14. IV, 3,
 7, 6, 1.
 व्याहृतिभिः I, 4, 6. II, 4, 2.
 व्याहृतीः II, 5, 27. III, 2,
 6. IV, 1, 24, 2, 7, 4, 7.

व्याहृतीभिः IV, 3, 2.
व्युद्धत्य III, 8, 10.
व्युष्टः IV, 5, 30.
व्युष्टायां III, 4, 7.
व्रणद्वारे I, 5, 123.
व्रजेत् I, 4, 22. II, 2, 67. 3,
41. 43.
व्रत II, 1, 19.
व्रतं III, 7, 6.
व्रतत्वं II, 10, 56.
व्रतपा III, 8, 19.
व्रतयेत् II, 7, 4.
व्रतानि I, 5, 121. II, 10, 41.
व्रतावृत्तिः II, 1, 24.
व्रतिभ्यः III, 3, 6. 7.
व्रतोपनीयं III, 1, 18.
व्रतोपायनं III, 8, 7.
व्रतोपेतः I, 7, 29.
व्रातपती I, 1, 33.
व्रात्यान् I, 9, 15.
ब्रीहीणां I, 6, 43.

श

शकुनयः I, 5, 128.
शकुनिः I, 5, 49.
शकृत् IV, 5, 13.
शक्तिमान् I, 5, 85.
शक्तिविषये I, 2, 31.
शकुयात् II, 3, 12.
शक्रोति IV, 8, 7

शक्यम् I, 2, 50. II, 2, 77.
शङ्खाविहतचारित्रः I, 5, 66.
शङ्खं I, 5, 40.
शङ्खपुष्पी II, 1, 21.
शतम् I, 4, 6. 9. 10, 14. 22.
35. III, 5, 3.
शतकृत्वः II, 4, 6. 5, 12. 10,
36.
शतधा I, 1, 12.
शनैः II, 8, 5.
शनैश्चरं II, 5, 23.
शब्द III, 8, 16.
शब्दं I, 5, 15. II, 3, 21.
शयनम् I, 5, 54. II, 1, 69.
शयनात् II, 1, 62.
शयने II, 6, 10.
शयानः I, 2, 29. II, 6, 10.
शयानाय I, 2, 29
शयीत II, 2, 12. 60.
शर I, 6, 12.
शरत् I, 2, 11.
शरीरं I, 1, 16.
शरीरधृक् IV, 8, 9.
शरीरविमोक्षणात् II, 10, 67.
शर्वस्य II, 5, 20.
शत्यक I, 5, 131.
शवकर्मणा II, 1, 24.
शवाशिरः II, 1, 3.
शश I, 5, 131.
शस्त्र I, 10, 3.

- शास्त्रं II, 2, 71.
 शाक 1, 5, 67. 140. III, 2,
 3, 8.
 शाकभक्षता III, 10, 12.
 शाकभक्षणः III, 3, 3.
 शाखयोः II, 1, 14.
 शाढ्यं II, 2, 78.
 शाणी I, 2, 14.
 शाधि II, 1, 16.
 शान्ता III, 6, 12.
 शान्तिं II, 3, 62.
 शास्यति II, 3, 62.
 शास्यते II, 3, 62.
 शारीरे II, 2, 54.
 शालाश्रयत्वात् III, 1, 3.
 शालीन II, 7, 1. 10, 3 42.
 III, 1, 1.
 शालीनत्वं III, 1, 3.
 शासने I, 10, 8. II, 1, 16.
 शास्त्रं II, 4, 24. III, 3, 16.
 शास्त्रदृष्टेन IV, 1, 3. 2, 3.
 शास्त्रपरिग्रहः III, 3, 18.
 शास्त्रविहिताः II, 3, 56.
 शास्त्रातिगः I, 5, 66.
 शिक्ष्यं II, 10, 12. 32.
 शिक्षिताम् II, 2, 58.
 शिखामुण्डः II, 6, 20.
 शिरः I, 5, 5. 21. 68. III,
 2, 4. 8, 16. IV, 3, 5.
 शिरसा IV, 1, 28.
 शिला I, 2, 35
 शिलोच्चयाः III, 10, 13.
 शिवः II, 7, 3
 शिवाविरावे I, 11, 34.
 शिशुचान्द्रायणं IV, 5, 18.
 शिशौ I, 2, 48.
 शिश्रात् II, 1, 32.
 शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् I, 1,
 24.
 शिष्टाः I, 1, 5. 6. II, 1, 50.
 शिष्टगमः I, 1, 4.
 शिष्टगमविरोधदर्शनात् I, 1, 24.
 शिष्टैः III, 1, 22.
 शिष्य I, 5, 116.
 शश्यं I, 11, 40.
 शिष्यसङ्करणः II, 3, 9.
 शिष्या: IV, 8, 8.
 शिष्येषु I, 2, 45.
 शीघ्रपानं I, 1, 20.
 शीर्षकः II, 8, 2.
 शुक्तः II, 3, 40.
 शुक्तानि I, 5, 141.
 शुक्ति I, 5, 40.
 शुक्रं II, 5, 23. IV, 5, 12.
 शुक्रं I, 5, 42. IV, 5, 3. 26.
 शुक्रं II, 1, 50. 10, 39.
 शुक्रचतुर्दशी III, 8, 2.
 शुक्रप्राधान्यात् I, 5, 107.
 शुक्रात् IV, 5, 24.
 शुक्रेन III, 2, 4.

शुचयः I, 5, 50. 6, 2. 3. II, 5, 12.	शुद्धयते I, 6, 19. IV, 1, 26. 5, 28.
शुचि I, 6, 1. 3. IV, 8, 3.	शुद्धयन्तां III, 8, 16.
शुचिः I, 5, 18. 20. 49. 123. 126. 6, 4. II, 3, 18. IV, 2, 8.	शुद्धयन्ति I, 5, 2 III, 1, 23. 3, 17.
शुचिकामा I, 5, 62	शुना I, 5, 124. 126.
शुचिकामाः I, 6, 2.	शुभम् II, 3, 54.
शुचिजन्मानः I, 6, 3.	शुभाम् III, 3, 22.
शुचिभ्यः I, 6, 1.	शुल्कः I, 11, 21.
शुचिवासाः III, 5, 2. 9, 2.	शुल्केन I, 11, 21.
शुचिष्वत् II, 1, 27. IV, 4, 5.	शुश्रूपा I, 2, 43. 49. 11, 15.
शुची I, 6, 3.	शुष्कं I, 5, 68.
शुचीः I, 5, 53.	शूद्र I, 11, 33.
शुचीन् II, 8, 5.	शूद्रं II, 2, 53.
शुचीनाम् I, 6, 3.	शूद्रः II, 3, 14.
शुचेः I, 5, 63.	शूद्रकर्मसु II, 4, 15.
शुचौ I, 5, 9. II, 3, 21. 10, 45.	शूद्रतां I, 8, 13.
शुद्धं III, 9, 10. IV, 8, 11.	शूद्रवत् I, 5, 80. 10, 28.
शुद्धः I, 5, 48. 118. III, 6, 17. 8, 34.	शूद्रवधेन I, 10, 23.
शुद्धवत्यः IV, 3, 7.	शूद्रसमः I, 2, 7.
शुद्धशरीरिणः IV, 8, 13.	शूद्रसाधर्म्यं II, 3, 52.
शुद्धि IV, 7, 3.	शूद्रसेवनम् II, 1, 41.
शुद्धिः I, 4, 15. 5, 3. 19. 46.	शूद्रस्य I, 5, 17. 8, 5. II, 1, 10.
शुद्धेन I, 4, 17. IV, 2, 17.	शूद्राः I, 8, 1.
शुद्धयति I, 5, 2. 54. 59. II, 1, 39. III, 1, 23. IV, 1, 5. 5, 14. 27. 28.	शूद्राणां I, 5, 76.
	शूद्रात् I, 4, 9. 9, 6. 14.
	शूद्रान् II, 3, 11.
	शूद्रान्ना IV, 1, 6.
	शूद्रान्नं III, 6, 10.

- शूद्राभिजननं II, 1, 41.
 शूद्रायां I, 9, 2. 4. 5. 13 II,
 2, 29. IV, 2, 13 6, 6.
 शुद्रे I, 10, 22. II, 2, 50.
 शूद्रेण II, 3, 42.
 शूद्रेषु I, 10, 15.
 शृङ्ग I, 5, 40.
 शृङ्गोदकेन I, 5, 126.
 शृणुते IV, 8, 14.
 शृणोतु IV, 8, 16.
 शृतं III, 6, 3. 14.
 शृतधाना I, 5, 140.
 शेरते IV, 1, 20.
 शेषं II, 8, 20. 10, 50.
 शेषक्रियायां I, 5, 112.
 शेषभक्षः III, 3, 5. 6. 7.
 शेषाणां II, 2, 13.
 शोचेत् I, 5, 88.
 शोणितं II, 1, 7.
 शोधयित्वा III, 8, 37. IV,
 5, 2.
 शोधयेत् IV, 5, 13.
 शौच I, 6, 50.
 शौचं I, 4, 2. 16. 5, 3. 4. 9.
 46. 47. 6, 47. II, 2, 58.
 8, 22. III, 1, 22.
 शौचज्ञः I, 5, 47.
 शौचविधिः III, 1, 21.
 शौचाधिष्ठानं I, 5, 1.
 शौचार्थम् I, 4, 16. II, 6, 26.
 शौनकं II, 5, 27.
 शमशान I, 11, 22.
 शमशानं II, 5, 2.
 शमशाने II, 1, 3.
 शमश्रु I, 3, 7. II, 1, 70. 10,
 11. III, 1, 8. 21. 7, 6.
 8, 2.
 शमश्राणे III, 8, 3. IV, 5, 3.
 श्यामोक्तं III, 2, 15.
 श्येनादिभिः III, 3, 6.
 श्रहघत् II, 3, 18.
 श्रहश्रानस्य I, 5, 63.
 श्रद्धा I, 5, 64.
 श्रद्धां II, 6, 36.
 श्रुद्धापूतं I, 5, 63.
 श्रद्धायां II, 7, 11.
 श्रद्धायै III, 9, 5
 श्रपायित्वा III, 3, 5. 6. 7.
 श्रपयेत् III, 6, 1.
 श्रप्यमाणं III, 6, 3.
 श्रप्यमाणे III, 6, 11.
 श्रयेत् IV, 1, 16.
 श्रवणसंदर्शनयोः I, 11, 33.
 श्राद्धकर्म I, 5, 111.
 श्राद्धसूतकम् III, 6, 10.
 श्राद्धस्य II, 8, 4.
 श्रान्तः III, 2, 13.
 श्रामणकेन II, 6, 17.
 श्रावण्यां I, 5, 143.
 श्रावयेत् II, 8, 5.

श्रितानि II, 3, 61.
 श्रियं II, 5, 24.
 श्रियै III, 9, 5.
 श्रीधरं II, 5, 24.
 श्रुतर्षीन् II, 5, 27.
 श्रुतशोले I, 11, 2.
 श्रुतिः I, 2, 6, 5, 45, 48, 76,
 11, 29. II, 2, 2, 5, 47,
 3, 61, 62.
 श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः I, 1, 6.
 श्रुतिसामान्येन II, 9, 13.
 श्रयते III, 1, 22.
 श्रयन्ते I, 5, 108.
 श्रेयः I, , 16.
 श्रेयान् I, 11, 10.
 श्रेष्ठं IV, 1, 30.
 श्रेष्ठः I, 7, 31. III, 8, 21.
 श्रोणाया: III, 8, 31.
 श्रोणि I, 7, 24.
 श्रोत्रं IV, 1, 4, 5.
 श्रोत्रय I, 10, 36. 11, 22.
 श्रोत्रियं I, 11, 31. II, 3, 19.
 श्रोत्रियाय II, 3, 15.
 श्रोत्रे I, 2, 27. IV, 3, 5.
 श्लाघमानः I, 2, 40.
 श्लिष्येत् II, 1, 13.
 श्लोकौ II, 3, 18. 4, 15.
 श्वपाकं IV, 5, 13.
 श्वपाकः I, 8, 9. 9, 11.
 श्वचष्टाधां II, 1, 52.

श्वशुर I, 2, 46. II, 3, 56.
 श्वसूकरावधूतं III, 6, 7.
 श्वा I, 4, 4, 5, 49. 6, 46.
 II, 3, 54.
 श्वानं I, 5, 122.
 श्वाविद् I, 5, 131.
 ष
 षट् II, 9, 9. III, 1, 5, 2, 1,
 2, 7, 7.
 षडङ्गवित् II, 8, 2.
 षडहं II, 1, 21. 48.
 षडहः III, 10, 16.
 षडहान् II, 1, 48.
 षड्होता II, 2, 76.
 षड्होत्रा III, 7, 15.
 षड्हगमृतः I, 10, 1.
 षड्हात्रं III, 6, 17.
 षड्हित्रं I, 5, 46.
 षण्णां II, 2, 19.
 षण्मासाः III, 10, 16.
 षण्मासान् II, 2, 61. III, 9, 7.
 षण्मुखं II, 5, 22.
 षष्ठे II, 10, 55.
 षष्ठे I, 8, 14.
 षष्ठसप्तमौ I, 11, 12.
 षष्ठात् I, 6, 20.
 षष्ठीं II, 5, 22. III, 8, 9.
 षोडश II, 7, 22. 10, 32.
 53. III, 4, 7. IV, 1, 29.

षोडशात् I, 2, 13.

स

सं II, 1, 34. IV, 2, 11.
 संकीर्णयोनयः I, 1, 29.
 संग्रहणे II, 2, 54.
 संचयः III, 9, 11.
 संचरः I, 7, 19.
 संचरेत् II, 5, 31.
 संतिष्ठते II, 10, 23.
 संतुष्टः III, 3, 19.
 संदर्शनात् III, 2, 12.
 संदर्शनी III, 2, 6.
 संधाय II, 10, 57.
 संधीयते II, 4, 19. 22.
 संनिपतेत् II, 10, 53.
 संनिपतेयुः I, 5, 104.
 संनिपाते I, 5, 103. 11, 24.
 संनियोज्यौ II, 2, 63.
 संनिष्पाद्य II, 1, 49.
 संन्यस्तं II, 10, 27.
 संन्यासं II, 10, 6.
 संन्यासविधि II, 10, 1.
 संन्यासिवत् III, 2, 14.
 संपरिस्तीर्थं II, 8, 7. III,
 4, 3, 7, 11. 8, 8, 9, 4.
 संप्रक्षालिनी III, 1, 5. 2, 8.
 संप्रक्षाल्य III, 2, 8.
 संप्रतिपत्स्यथ II, 1, 49.
 संप्रयच्छेत् I, 5, 100.

संप्रयोगः II, 1, 50. 10, 58.
 संप्रयोजयेत् I, 5, 79.
 संप्रलीयते I, 1, 15.
 संप्रवक्ष्यामि IV, 5, 1.
 संबृहस्पतिः II, 1, 34. IV, 2, 11.
 संभाष्य II, 10, 57.
 संमार्जन I, 5, 58.
 संमृज्य III, 1, 10.
 संमृष्टः II, 7, 2.
 संयम्य IV, 2, 15.
 संयुक्तः IV, 5, 25.
 संयुक्तानि I, 3, 12.
 संयोगः I, 11, 6.
 संयोगात् I, 4, 20.
 संवत्सरं I, 10, 16. II, 1,
 10, 2, 52. 60. III, 7, 7,
 9, 16. IV, 1, 11.
 संवत्सरः III, 10, 16.
 संवत्सरगतागतौ II, 3, 57.
 संवत्सरावम् I, 2, 3.
 संवत्सरेण II, 1, 62.
 संवत्सरौ II, 1, 45.
 संवादी II, 2, 79.
 संवासः III, 2, 16. 3, 23.
 संविभज्य II, 10, 50.
 संविभागः II, 3, 16.
 संविशन् III, 8, 19.
 संवृते II, 3, 21.
 संव्यवहार II, 2, 42.
 संशये I, 1, 13.

- संशुद्धा: IV, 7, 2.
 संश्लिष्ट्यामहे II, 6, 28.
 संसर्गसामान्यात् I, 5, 109.
 संसर्जयन्ति II, 2, 56.
 संस्कार I, 6, 50.
 संस्कारं II, 1, 20. IV, 1, 18.
 संस्कारकर्मविरामे II, 10, 7.
 संस्कृता IV, 1, 17.
 संस्कृतायां II, 2, 14.
 संस्कृत्य I, 2, 57. II, 1, 15.
 संस्क्रियते II, 2, 25.
 संस्तीर्थ II, 10, 20.
 संस्तुणाति I, 7, 27.
 संस्थिते I, 7, 19.
 संस्पृश्य I, 2, 27. 5, 21. 110.
 125. II, 10, 50.
 संस्पृष्टं I, 4, 3.
 संस्वाववत् I, 5, 19.
 संहिता III, 10, 11.
 संहृत्य I, 4, 7.
 सः I, 1, 14. इत्यादि
 सकामं II, 2, 21.
 सकामायां I, 11, 6.
 सकामेन I, 11, 6.
 सकुल्यः I, 5, 98.
 सकुल्यान् I, 5, 96. [17.]
 सकृत् I, 5, 17. II, 1, 66. IV, 8,
 सकृत्पूर्णे III, 5, 2.
 सकृत्प्रणीतः III, 8, 5.
 सकृत्सकृत् I, 5, 110.

 सक्तचर्जे I, 5, 140.
 सखा III, 2, 6.
 साखिपत्नीः II, 5, 29.
 सखिवद् II, 2, 64.
 सखीन् II, 6, 29.
 सगोत्रा II, 1, 38.
 सग्रहाणि II, 5, 16. 17. 18.
 सङ्करे II, 2, 71.
 सङ्कामे I, 10, 9.
 सचेतः I, 5, 52. 118. 124.
 सज्जनेभ्यः III, 2, 10. 13.
 सत् I, 5, 87.
 सतः II, 5, 8.
 सताम् IV, 6, 8.
 सति II, 2, 8.
 सती IV, 1, 18.
 सतीर्थ I, 5, 116.
 सत्क्रियां II, 8, 22.
 सत्पुत्रं II, 9, 8. 9.
 सत्यं I, 6, 3. II, 5, 20. 6,
 8, 10, 32. 41. III, 8, 4.
 10, 14. IV, 4, 2.
 सत्यर्थन् II, 5, 27.
 सत्यवादि I, 2, 21. IV, 5, 32.
 सत्याषाढम् II, 5, 27.
 सत्येन I, 5, 2. III, 1, 23.
 सत्रेषु I, 6, 7.
 सत्रचा I, 2, 56.
 सत्स्वं I, 5, 100.
 सदाधि IV, 6, 5.

- सदने II, 2, 34.
 सदभोगक्षेषु II, 8, 6.
 सदस्सपतये III, 9, 5.
 सदा I, 2, 20. 4, 16. II, 3,
 7. 4, 15. 7, 26. IV, 1,
 25. 27.
 सदृशं II, 2, 21. IV, 1,
 14.
 सदृशी III, 2, 16. 23.
 सदृशे IV, 1, 16.
 सदैवताभ्यः III, 8, 10.
 सदैवतस्य III, 8, 31.
 सदैवताय III, 8, 9. 10.
 सदैवतेभ्यः III, 8, 30.
 सद्यः I, 5, 118. 126. II, 2,
 59.
 सद्योजातं II, 5, 20.
 सनक्षत्राणि II, 5, 16. 17.
 18. 19.
 सनत्कुमारं II, 5, 22.
 सन्ततं III, 9. 5.
 सन्तताः I, 5, 50.
 सन्तातिः II, 4, 14.
 सन्तु II, 5, 4.
 सन्धिष्ठु II, 4, 24.
 सन्ध्ययोः I, 11, 35. II, 4,
 14.
 सन्ध्यां II, 4, 15. 18. 10,
 62.
 सन्ध्योपासनं I, 4, 16.
 सन्ध्योपासनकालात् II, 4, 4.
 सन्ध्योपासनविद्धि II, 4, 1.
 सञ्चमुसले II, 6, 24.
 सञ्चिद्धौ II, 3, 58. IV, 1,
 20.
 सपरिवृक्षणः I, 1, 6.
 सपिण्डं II, 8, 4.
 सपिण्डता I, 5, 91.
 सपिण्डान् I, 5, 95.
 सपिण्डाभावे I, 5, 98.
 सपिण्डेषु I, 5, 90. 91.
 सप्त I, 10, 34. II, 9, 9. IV,
 5, 22. 6, 1.
 सप्तकृत्वः I, 5, 42.
 सप्तस्या II, 10, 6.
 सप्तपूर्वान् III, 9, 17.
 सप्तमिः III, 8, 16.
 सप्तमः I, 8, 14.
 सप्तमात् I, 5, 91.
 सप्तमासात् I, 5, 92.
 सप्तमी I, 2, 57.
 सप्तर्णी III, 8, 9.
 सप्तरात्रं I, 2, 57. 6, 38. III,
 6, 18.
 सप्तरात्रात् III, 5, 5. IV, 6, 6.
 सप्तरात्रेण II, 1, 63. IV, 5, 23.
 सप्तरात्रोपवासः IV, 5, 23.
 सप्तर्षयः III, 9, 21.
 सप्तर्षिभ्यः III, 9, 21.
 सप्तर्णीन् II, 5, 27.

<p>सप्तव्याहातिभिः II, 10, 62.
 सप्तसप्त IV, 1, 6.
 सप्तहोत्रा III, 7, 15.
 सप्ताक्षरां I, 2, 17.
 सप्तागाराणि II, 1, 3.
 सप्तावरान् III, 9, 17.
 सप्ताहं IV, 1, 6, 7, 6.
 सप्रणवां IV, 1, 28.
 सप्रणवाः IV, 1, 29.
 सबुद्धुदाभिः I, 5, 14.
 सब्रह्मचारिषु I, 5, 116.
 सभासदः I, 10, 30.
 सभ्यावस्थौ II, 10, 46.
 समं I, 5, 63. II, 2, 7, 8,
 12. IV, 5, 30.
 समकम्पत 1, 5, 79.
 समतां II, 2, 67. IV, 6, 9
 समतोलयत् I, 5, 79.
 समधिगच्छति I, 1, 12.
 समनसा II, 10, 25.
 समर्थे I, 5, 79.
 समर्थं IV, 8, 11.
 समवसाय II, 1, 49.
 समवाये I, 2, 33.
 समशः II, 2, 3.
 समश्चुते I, 5, 86. III, 7, 16.
 समस्तया II, 10, 14.
 समस्ताम् IV, 4, 6.
 समस्ताः IV, 4, 7.
 समाः II, 1, 2, 8, 3, 52. IV,
 6, 2.</p> | <p>समाख्या II, 9, 2.
 समाचरन् II, 1, 62.
 समाचरेत् I, 5, 47. 122. II,
 7, 11. IV, 1, 3.
 समाजित्रति II, 10, 26.
 समादाय II, 10, 13. 32.
 समाधुच्छन्दसा IV, 6, 1.
 समानः I, 5, 103.
 समानाः III, 8, 16.
 समानाय III, 8, 10.
 समाप्त्यात् II, 4, 12.
 समाप्तोति II, 6, 2. 3. 4. 5. 6
 समामन्तिः III, 8, 10.
 समाम्नातं I, 6, 8.
 समारोपयते II, 10, 26.
 समारोप्य I, 6, 49. II, 10
 21.
 समावृत्तस्य II, 1, 47.
 समाश्रितः II, 7, 10.
 समाहितः IV, 5, 18.
 समाहितानां IV, 3, 1. 4, 1.
 समित् II, 3, 51.
 समित्पाणिः III, 7, 11.
 समिद्धः I, 2, 58.
 समिद्धारी I, 2, 32.
 समिद्धति II, 10, 18.
 समिधं I, 2, 52. 53. 54. 57
 7, 20. III, 7, 11.
 समिधः I, 2, 20. 56. IV, 3, 6
 संमिन्द्रः II, 1, 34. IV, 2, 11</p> |
|--|---|

- समीक्ष्य I, 1, 16.
 समुत्पन्नानि IV, 8, 5.
 समुदीरितं IV, 6, 9, 8, 14.
 समुद्रगां I, 5, 1-6.
 समुद्रसंयानं I, 1, 20. II, 1,
 41.
 समुपस्पृशेत् I, 5, 74.
 समुज्जाभ्यां II, 2, 74. III,
 2, 2.
 समुहूर्तानि II, 5, 16, 17, 18,
 19.
 समृद्धं I, 5, 59.
 समूहन्या III, 2, 9.
 समूहन्याः II, 3, 54.
 समूहा III, 1, 5, 2, 9.
 समूहा III, 2, 9.
 समृद्धानि I, 5, 84.
 समृद्धयते II, 8, 17.
 समेतानां I, 1, 10.
 सम्पत्तौ II, 4, 14.
 सम्पन्नं II, 3, 18.
 सरस्वतीं देवीं II, 5, 24.
 सरितः III, 10, 13.
 सर्पा: II, 5, 16.
 सर्पिः I, 5, 123, 140. IV,
 5, 10, 11, 14, 25.
 सर्पिर्मिश्रम् III, 1, 19.
 सर्पिषा II, 1, 57. IV, 8,
 18.
 सर्पिष्के IV, 6, 5.
- सर्वं I, 6, 4, 10, 32, 35, 11,
 21. II, 1, 25, 5, 11, 10,
 21. III, 4, 4, 5, 8, 6, 5,
 6, 7, 8, 9, 10, 10, 8. IV,
 2, 11.
 सर्वः III, 1, 11.
 सर्वकर्मणां II, 4, 4.
 सर्वकर्मसु IV, 8, 11.
 सर्वकर्मणि IV, 5, 2.
 सर्वक्रतुफलं III, 5, 8.
 सर्वक्रतुयाजिनां II, 7, 14.
 सर्वच्छन्दस्सु III, 10, 11.
 सर्वतः I, 10, 7.
 सर्वतनुः IV, 2, 11.
 सर्वत्र I, 2, 23. II, 8, 18.
 सर्वदोषोपघातार्थं IV, 1, 30.
 सर्वपण्यै: II, 1, 41.
 सर्वपातकेषु IV, 3, 2.
 सर्वपातकैः IV, 2, 14.
 सर्वपापप्रणाशनः IV, 5, 15.
 सर्वपापविशुद्धात्मा IV, 8, 16.
 सर्वपापानां III, 6, 4.
 सर्वपापार्णमुक्तात्मा IV, 8, 13.
 सर्वपापार्णसागरात् IV, 8, 11.
 सर्वपापेभ्यः IV, 5, 31, 6, 3,
 8, 7, 7, 8, 15.
 सर्वपापैः IV, 2, 9, 8, 16.
 सर्वपृष्ठ्या I, 1, 30.
 सर्वप्रायश्चित्तिः III, 10, 18.
 सर्वभक्षत्वं II, 2, 58.

<p>सर्वभक्ष्य II, 7, 7.
 सर्वभूतात्म II, 5, 27.
 सर्वभूतेभ्यः II, 10, 29. 30.
 सर्ववर्णेभ्यः II, 9, 14. 10, 54.
 सर्ववेदजनान् II, 5, 27.
 सर्ववेदान् II, 5, 27.
 सर्वशः III, 2, 6.
 सर्वस्मात् III, 7, 11. IV, 2,
 12. 3. 5. 6. 4. 2. 3. 4. 5.
 6. 7. 8.
 सर्वस्य II, 7, 10.
 सर्वस्वहरणं I, 10, 19.
 सर्वा I, 11, 31.
 सर्वा: II, 5, 29. III, 10, 13.
 IV, 3, 5.
 सर्वाणि I, 3, 12. II, 7, 15.
 सर्वातिथिः II, 6, 17.
 सर्वान् I, 10, 30. II, 5, 29.
 सर्वानुभुं II, 6, 33.
 सर्वान्नभोजिना II, 2, 77.
 सर्वापराधेषु I, 10, 17.
 सर्वाभिः II, 3, 21. IV, 3, 2.
 सर्वारण्यकाः III, 3, 3. 4.
 सर्वावश्यकावसाने II, 7, 2.
 सर्वास्तु III, 4, 2.
 सर्वे I, 2, 57. 5, 50. II, 1,
 39. 6, 13. III, 10, 13.
 IV, 1, 27.
 सर्वेभ्यः III, 8, 34. IV, 5,
 32. 6, 3.</p> | सर्वेषां I, 11, 16. II, 2, 3.
55. III, 3, 18. IV, 2, 5.
सर्वेषु I, 2, 18. 6, 30. 31.
III, 5, 8.
सर्वैः III, 5, 8. 8, 14.
सलोकतां III, 8, 59. IV, 5,
20.
सबन II, 10, 55.
सबनत्रयं IV, 7, 6. 8, 18.
सबनानुकल्पं II, 1, 41.
सबनीयं II, 1, 37.
सबने III, 9, 20.
सबनेषु II, 6, 17. III, 10,
14.
सबर्णाः I, 8, 6. 9, 1. II, 2,
11.
सबर्णानन्तरासु I, 8, 6.
सबर्णपुत्र II, 2, 12.
सबर्णायां II, 2, 14.
सबर्णायाः I, 5, 95.
सबर्णसु I, 9, 1.
सविता II, 5, 3. 17.
सवितुः II, 10, 14.
सवित्रे III, 9, 5.
सवृष्टयं II, 1, 14.
सव्यं I, 2, 26. 5, 5. 21. 7,
14. IV, 3, 5.
सव्याहृतिकां IV, 1, 28.
सव्याहृतिकाः IV, 1, 29.
सव्ये I, 4, 18. |
|--|--|

- सव्येन I, 2, 26. II, 7, 3.
 सशकुद्रसे IV, 6, 5.
 ससप्रव्याहृतिकां II, 4, 7.
 सह I, 1, 19. 2, 49. 4, 17.
 5, 89. II, 1, 50. 52. 6,
 30. 35. III, 2, 6. 16. 3,
 23. 7. 11. IV, 1, 28.
 सहधर्मः I, 11, 3.
 सहस्रं I, 10, 35. IV, 4, 10.
 सहस्रकृत्वः II, 4, 5. 5, 12.
 10, 36.
 सहस्रदंष्ट्रः I, 5, 134.
 सहस्रशः I, 1, 9. 10. IV, 8, 5.
 सहस्राक्षं IV, 8, 3.
 सहस्राक्षः IV, 7, 5.
 सहासनं I, 2, 35.
 सहोढं II, 2, 32.
 सहोढः II, 2, 25.
 सा I, 1, 32. इत्यादि.
 साक्षिणं I, 10, 30. 31.
 साक्षिणः I, 10, 36.
 साक्षी I, 10, 29. 34. 35.
 साक्ष्यं I, 10, 35.
 साङ्गं II, 1, 49.
 सादवित्वा II, 10, 20.
 साधयति III, 1, 15.
 साधयन्ति IV, 7, 2.
 साधयेत् IV, 5, 2.
 साधवः I, 11, 18.
 साधु I, 11, 31.
- साधुवृत्तः I, 5, 87.
 साधुवृत्ताय I, 2, 30.
 साधूनां I, 4, 19.
 साध्यान् II, 5, 20.
 सान्तपनं IV, 5, 11.
 सान्तपनः IV, 5, 13.
 साम IV, 5, 1.
 सामतः III, 9, 8.
 सामभ्यः III, 9, 5.
 सामवेदं II, 5, 27. IV, 3, 3.
 सामवेदानां IV, 5, 29.
 सामशब्देषु I, 11, 23.
 सामानि II, 8, 4. 5. 12. 10. 66.
 सामान्यां III, 3, 21.
 सामुद्रशुल्कः I, 10, 13.
 साम्पराये II, 2, 36. 6, 33.
 साम्रादायिकं II, 2, 44.
 सायं II, 1, 64. 65. 3, 11.
 4, 15. 16. 18. 7, 17. 18.
 10, 20. 61. 62. III, 3, 5.
 6. 7.
 सायमाशं II, 7, 26.
 सायुज्यं III, 8, 39.
 सारानुरूप्येण I, 10, 15.
 सार्वकामिकं III, 8, 38.
 सार्ववर्णिकं II, 4, 3.
 सावित्री I, 4, 7. II, 4, 5. 5,
 12. 14. 27. 10, 14. 36.
 III, 10, 11. IV, 4, 6.
 सावित्रै III, 9, 5.

<p>साहोरात्राणि II, 5, 16, 17.
 18, 19.</p> <p>सिंहे III, 7, 11. IV, 7, 7.</p> <p>सिक्का II, 1, 28. III, 7, 4.
 IV, 2, 13.</p> <p>सिंचं I, 7, 5.</p> <p>सिञ्चति III, 7, 2. IV, 1, 21.</p> <p>सिञ्चतु IV, 2, 11.</p> <p>सिञ्चन्तु II, 1, 34. IV, 2, 11.</p> <p>सिते IV, 5, 17.</p> <p>सिद्धं III, 2, 13. 4, 5, 7, 12.
 8, 17.</p> <p>सिद्धहाविषां I, 6, 45.</p> <p>सिद्धि II, 3, 53. IV, 5, 2.
 8, 13.</p> <p>सिद्धिः II, 7, 23.</p> <p>सिद्धेच्छा III, 1, 5, 2, 13.</p> <p>सिद्धयति I, 4, 19.</p> <p>सिद्धयन्ति II, 7, 23. III, 5,
 8. IV, 7, 1.</p> <p>सिन्धु I, 1, 29.</p> <p>सिन्धुः I, 1, 28.</p> <p>सिरीः II, 6, 34.</p> <p>सिलैः III, 2, 11.</p> <p>सिलोच्छा III, 1, 5, 2, 11.</p> <p>सिषाधायिषुः IV, 8, 17.</p> <p>सीदति IV, 8, 1</p> <p>सीमान्तं I, 4, 22.</p> <p>सुकृतं I, 10, 32.</p> <p>सुकृतां IV, 8, 10.</p> | <p>सुकृतांशान् II, 1, 54.</p> <p>सुखे II, 6, 10.</p> <p>सुजागृहि III, 8, 19.</p> <p>सुतं II, 5, 20.</p> <p>सुदक्षा: III, 6, 15.</p> <p>सुनिगुप्तान् II, 2, 37.</p> <p>सुनियतात्मा II, 3, 53.</p> <p>सुपश्चात् II, 4, 13.</p> <p>सुपूर्वी II, 4, 12.</p> <p>सुसां I, 11, 9.</p> <p>सुप्रक्षालितपादपाणिः II, 3, 21.</p> <p>सुवह्नि IV, 6, 8.</p> <p>सुब्रह्मण्यं II, 5, 22.</p> <p>सुब्राह्मण II, 3, 19.</p> <p>सुमित्रा II, 5, 4.</p> <p>सुरभिमत्या II, 4, 2, 10, 32.</p> <p>सुरं II, 1, 17.</p> <p>सुराकरं I, 5, 50.</p> <p>सुराधाने II, 1, 21.</p> <p>सुराध्वजान् I, 10, 18.</p> <p>सुरापानं III, 5, 6, 6, 18.</p> <p>सुरापानेषु I, 10, 18.</p> <p>सुराष्ट्रा: I, 1, 29.</p> <p>सुरेश्वरान् IV, 8, 3.</p> <p>सुवः I, 6, 46. II, 5, 12, 20.
 10, 14, 32, 33.</p> <p>सुवर्णरजताभ्यां I, 5, 126.</p> <p>सुघर्णसैतन्यं III, 5, 6, 6, 9, 18.</p> <p>सुवर्णानां I, 5, 27.</p> <p>सुभ्रवसः I, 11, 31.</p> |
|---|---|

COLLECTION OF VARIOUS
→ HINDUISM SCRIPTURES
→ HINDU COMICS
→ AYURVEDA
→ MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with
By
Avinash/Shashi

[creator of
**hinduism
server!**]

COLLECTION OF VARIOUS
→ HINDUISM SCRIPTURES
→ HINDU COMICS
→ AYURVEDA
→ MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with
By
Avinash/Shashi

[creator of
**hinduism
server!**]

सुपिराया: I, 6, 17.
 सुसमृद्धोऽपि II, 8, 21.
 सुसर्पिषा IV, 7, 9.
 सुहितः II, 6, 10.
 सुद्वजनस्य II, 3, 18.
 सुहृत्यैषाण्डी III, 8, 6.
 सूक्तेन III, 7, 11.
 सूक्ष्मा I, 1, 13.
 सूतः I, 9, 8.
 सूत्रकारं II, 5, 27.
 सूनवः IV, 8, 8.
 सूर्भि II, 1, 13.
 सूर्य II, 3, 31. 5, 20.
 सूर्यः I, 7, 31. II, 6, 33. III,
 2, 6. 8, 21.
 सूर्यस्य I, 1, 28.
 सूर्याच्चन्द्रमसोः III, 8, 39.
 सूर्ये IV, 5, 18.
 सृगाल I, 10, 10.
 सेतुकृत् II, 3, 5.
 सेतून् II, 3, 6.
 सेन्द्रियः II, 1, 49.
 सेवमानः II, 1, 42.
 सैध्रकं II, 1, 15.
 सोदकं I, 3, 4.
 सोदकेन II, 4, 1.
 सोदर्याः I, 5, 95.
 सोपचयान् II, 2, 37.
 सोमं II, 5, 23. IV, 8, 3.

सोमपानं III, 10, 12.
 सोमभस्येषु I, 6, 31.
 सोमसंयोगात् I, 4, 20.
 सोमात् I, 7, 11.
 सोमाय II, 8, 7. III, 9, 5.
 सोमे III, 7, 15.
 सोमेन I, 5, 45. II, 9, 5.
 सौञ्च I, 5, 5.
 सौमिक II, 6, 12. 31.
 सौरीं III, 8, 9.
 सौरीभिः III, 8, 18.
 सौविष्टकृती III, 8, 10.
 सौवीरा: I, 1, 29.
 सौवीरान् I, 1, 30.
 स्कन्दं II, 5, 22.
 स्कन्दपार्षदात् II, 5, 22.
 स्कन्दपार्षदी: II, 5, 22.
 स्कन्दयेत् IV, 1, 22.
 स्कन्दन II, 1, 15. 16.
 स्तनयित्वा I, 11, 24.
 स्तुवतः II, 2, 80.
 स्तूयमानस्य II, 2, 80.
 स्तेनः II, 1, 15. 16. III,
 7, 1.
 स्तेनात् II, 1, 16.
 स्थियं I, 11, 36. II, 1, 29.
 III, 4, 2, 7, 8.
 स्त्रियः I, 5, 42. 94. II, 1,
 50. 2, 47. 57. 58.